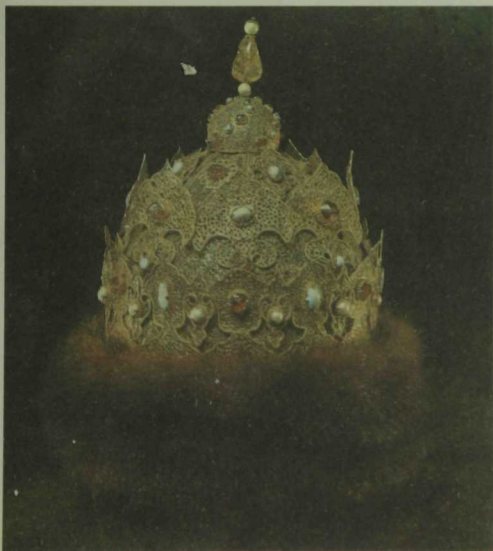
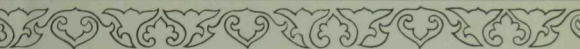

КАЗАН УТЛАРЫ

5. 1991

КАЗАН УТЛАРЫ

АЙЛЫК ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

ТАТАРСТАН
ЯЗУЧЫЛАР
БЕРЛЕГЕ
ЖУРНАЛЫ

1922 ЕЛНЫҢ
МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

1991

5

ТАТАРСТАН
ГАЗЕТА
ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НӘШРИЯТЫ

КАЗАН

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӘ ӘСЭРЛӘР

- Г. АФЗАЛ. Күңел кошы. *Шигырьләр* 3
Р. ХАРИС. Тормыш алда гына. *Шигырьләр* 8
М. ХУЖИН. Чөй. *Повесть* 12
Р. ГЭРЭЙ. Күгөбезне нурлап. *Шигырьләр* 75
Ә. СИНУГЫЛ. Кырымда гына. *Шигырьләр* 78
Ә. ГАЛИЕВ. Һәр солдатның үз уе. *Повесть* 80

ӘДӘБИЯТЛАР ДУСЛЫГЫ — ХАЛЫКЛАР ДУСЛЫГЫ

- Т. ӘЙДИ. Исәнме, Гагаузстан! 110
Гагауз шагыйрьләре бездә кунакта 133

ПУБЛИЦИСТИКА

- М. ШАБАЕВ. Аджимушкой каһарманныр 138

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

- С. Баттал, А. Яхин, Ф. Баттал, Зөлфәт. Олы шагыйребез бар (Г. Афаалның тууына 70 яшь тулу уңаеннан) 148
Р. МОСТАФИН. Бер «зарарлы әсәр» тарихы 152
Р. ӘХМӘТҖАНОВ. Үзебезнеке 158

МӘДӘНИЯТЕБЕЗ ТАРИХЫНА

- Х. МИҢНЕГУЛОВ. Гаяз Исхакый хаты 160
Г. ИСХАКИЙ. Мәгънәви васыятем кебек калсын 162
Р. НӘҖИЙКОВ, Ф. ВӘЛИЕВ. Әйтикиннәр нәселе турында 170

СОЛТАН ГАВӘШИНЕҢ ТУУЫНА 100 ЕЛ

- Ф. САЛИТОВА. Югалмаска тиеш бу моңнар 173

СӘНГАТЬ

- Л. ИХСАНОВА. Язмышлар дәфтәре 176

КИТАП КҮЗӘТҮ

- Р. ХӘЛИУЛЛИНА. Каты бәгырьле кешеләр 182
Гарәп әлифбасы нигезендә татарча уку күнекмәләре 185

Баш мөхәррир

РАВИЛ ФӘЙЗУЛЛИН

Редколлегия

ГАРИФ АХУНОВ

МАРСЕЛЬ ГАЛИЕВ

МИРКАСЫЙМ ГОСМАНОВ

АЯЗ ГЫЙЛӘЖЕВ

МАРСЕЛЬ ЗАРИПОВ

ФӘЛС ЛАТЫЙФИ

(*жаваплы сәркәтип*)

МӘДИНӘ МАЛИКОВА

САЛИХ МАННАПОВ

ФӘРВАЗ МИННУЛЛИН

ФӘЛН МУСИН

МАРАТ МӨЛЕКОВ

РИНАТ МӨХӘММӘДИЕВ

РАШАТ НИЗАМИЕВ

(*баш мөхәррир урынбасары*)

ГӘРӘЙ РӘХИМ

КОЯШ ТИМБИКОВА

(*бүлек мөхәррире*)

МӨДӘРРИС ӘГҖЛӘМОВ

ТӘУФИК ӘЙДИ

(*бүлек мөхәррире*)

АЗАТ ӘХМӘДУЛЛИН

Безнең адрес: 420066,
Казан, Декабристлар ур., 2.

Телефоннар:
баш мөхәррир — 53-07-60,
баш мөхәррир урынбасары —
53-07-09,
жаваплы сәркәтип — 53-36-12.

бүлекләр:

чочма әсәрләр, шигърият,
очерк — 53-07-61,
танкыйт, фән, сәнгать,
хатлар — 53-07-63,
корректорлар — 53-07-65.

Котлайбыз 159, 188
Иҗтимагый-мәдәни тормышыбыздан 189
Тышлыктагы сурәтләр 192

В НАШЕМ НОМЕРЕ

«Проза и поэзия»: повести М. ХУЗИНА «Клин», А. ГАЛИЕВА «У каждого солдата свои мысли»; новые стихи Г. АВЗАЛА, Р. ХАРИСА, Р. ГАРАЯ, А. СИНУГЫД.
«Дружба литератур — дружба народов»: Эссе Т. АЙДИ «Здравствуй, Гагаустан!», стихи гагаузских поэтов.
«Публицистика»: статья М. ШАБАЕВА «Герои Аджимушкай».
«Литературная критика»: высказывания татарских писателей современников о крупном поэте Г. Авзале, статьи Р. МУСТАФИНА «История одного «вредного произведения», Рашида АХМЕТЯНОВА «Свой».
«К истории культуры»: письмо Г. ИСХАКИ, статья Р. НАФИКОВА и Ф. ВАЛЕЕВА «Айтыныны».
«Книжное обозрение»: Р. ХАЛИУЛЛИНА рецензирует новую книгу драматурга Р. Хамида.
«Искусство»: статья Л. ИХСАНОВОЙ о творчестве народной артистки ТССР А. Галиевой.
К 100-летию Султана Габаши посвящается статья Ф. САЛИТОВОЙ.
В номере отмечаются 60-летия Р. Гарая, Р. Фаизова и 50-летие Т. Айди.
Навыки чтения на основе арабской графики.
Дневник общественно-культурной жизни.
На наших обложках: «Казанская шапка» — произведение татарских ювелиров эпохи Казанского ханства; известный поэт, лауреат госпремии ТССР им. Г. Тукая Илдар Юзеев.

Бүлек мөхәррирләре: Мансур Валиев, Рәдиф Гатауллин.

Мөхәррирләр: Нияз Акмалов, Шамил Маннапов, Рәшит Әхмәтжанов.

Хезмәткәрләр: Л. Гатауллина, Г. Моратова, Ф. Сабирова, Т. Сибгатуллина, Г. Хәснәтдинова.

Производственная бирелде 21.03.1991 ел. Басарга кул куелды 22.05.1991 ел. Офсет ысулы белән басылды. Кагазь форматы 70×108^{1/16}. Учетн.-изд. табак 14.2. Басма табак 12(16,8). Тираж 40044. Заказ И-135. Бәяссе 1 сум 50 тиен.

Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе.

Казан, Декабристлар урамы, 2.

© «Казан утлары», 1991 ел.

Г а м и л А ф з а л

Күңел кошы

Яшь чагында күңел кошы бик югартын оча иде,
Болытларга канат жилпеп, йолдызларны коча иде.

Оча иде, канат талды, кунаклады түбәнгәрәк.
Нәни генә белем калды: жир түгәрәк, ай түгәрәк...

Һәр агачны, һәр чәчәкне сөеп,
Жырлап үттем гомер сукмагын.
Ташны тишеп чыккан үлән кебек
Тәмугларга кереп чыкмадым.

Уралларда урманлы тау биек,
Борыла-борыла барды сукмагым.
Ни тапсаң да шушында тап, диеп,
Туган якка кайтып туктадым.

Дәште Кыпчак

Атабыз — кыпчак, анабыз — болгар...

Борынгы әйтемнән

Яшисең син риваятьләр жыеп,
Моңлы жырлар жыеп кочак-кочак,
Идел-Урал сахрасына сыеп,
Дәште Кыпчак.

Идел-Урал буге — ватан шөйлә,
Ожмах бакчасыдай яшел почмак.
Һәр халыкның хөр яшисе килә,
Дәште Кыпчак.

Жылы якка китә киек казлар,
Тирмәң уртасында яна учак.
Кая китте сандугачлы язлар,
Дәште Кыпчак!

Ил имин торса да, индә калкан,
Ил имин булса да, кында пычак.
Кайда тирмә корсаң — шунда ватан,
Дәште Кыпчак.

Иркен далаң буйлап чапты атлар,
Хәтәр яулар килгән сөңге очлап.
Озын тарих тулы канлы таплар,
Дәште Кыпчак.

Карфаген да, Вавилон да яна,
Озын тарих буге яна учак...
Тарихта бер моңлы исемен кала,
Дәште Кыпчак!..

Сыйнфый дошманнар...

Желекләргә үткән курку хисе
ихтыярыз итте...

Мал караган, иген иккән кеше
сөргеннәргә китте.

Ирекле дә түгел, ирексез дә,—
«сыйнфый дошман», имеш.

«Удар эштә төзелергә» сезгә
власть кушкан, имеш...

Биек таулар күккә карап ята
тирән уйга талып.

Көрәк, кәйлә тотып, ут уйната
чабаталы халык.

Сахраларга чыксаң, сулыш жигел,
күктә шул ук кояш.

Монда беркем «сыйнфый дошман» түгел,
ә «рабочий класс».

Монда сиңа ләгънәт укып торган
авыл түрәсе юк.

Озын барак, сәке, тигез урам,—
налог түләсе юк...

Таулар итәгендә яшел дала,
шаулап сулар ага.

Таштан-ташка сикереп сулар ага
кыйбла якка таба.

«Бишьеллыкны — дүрт елда!» дип тора
баш өстендә комач.

Таш нигездә яңа шәһәр кора
урыс, татар, чуваш.

Таулар итәгендә озын барак,
илгә-көнгә ярап,

Тора, гүя ярга чыккан кораб,
яшь шәһәргә карап.

Туган якның арыш басуларын
күреп төшләрәндә,

Тальян гармун моңлы көйләр сыза
моңсу кичләрәндә.

Яшь балалар пионерга керде,
укып, белем алып,

Бәйрәмнәрдә байрак тотып йөрде,
галстуклар тагып.

Удар эшкә көрәк, кәйлә тотып,
йөрде төркем-төркем;

Күргән-белгәннәрен эчкә йотып,
рәнжемәде беркем.

Ватан кушкач, кулга корал алып,
ил сакларга килде...
«Сыйнфый дошман» дигән эшче халык
дошман түгел иде...

Ил корабын кире якка борып,
дан-дәрәжә сорап,
Бөтен илне йөз ел алдап торып
булмый икән, брат!

Идел белән Урал арасында
Офыкларга карап барасың да,
Төртеләсең төрки исемнәргә
Таулар, ташлар кебек жисемнәрдә.

Урманнар да шаулый бездәгечә,
Мин бу жирдә булдым кебек кичә.

Әллә йөз ел, әллә мең ел элек,
Мин бу жирдә туып үстем кебек.

Әллә йөз ел, әллә мең ел элек,
Мин бу күлдән сулар эчтем кебек.

Тирә-якта яман эшләр барда,
Торасы да килми дөньяларда...

Һәр тарафта сайрап торса былбыл,
Тырышасы килә тагын йөз ел.

Жылы жәйләр үтә, көзләр килә,
Сары көздә сабыр күзләр көлә.

Кабат-кабат искә төшерделәр:
Балта биреп шөшлө алма инде,
Иске күрсәтмәләр искерделәр,
Заманадан артта калма инде!

Гомер буге кәнтәй күзле мәкер
Хужа булып тормас дөньяга.
Тәмугка керсәң дә, ил белән кер,—
Без түзәрбез әле моңа да...

Жилләр канат какты,
Ярсып сулар акты:
— Без хәрәкәт яклы!
— Без сәяхәт яклы!

Кыя дәлил тапты:
— Минем йокым татлы.
Минем күгем якты.
Мин тынычлык яклы!

Бик соңлап беләбез
илне ни көткәнән,
Бик соңлап беләбез
кемнең кем икәнән,

Дөньяны бүлгәләп
ачларга-тукларга
Бик озак йөргәнбез
ышанып юк-барга.

Табигатьнең тажы булып тудың,
Бәхет эзләп ерак киттең, улым,
Тайга уртасында торып та,
Татар икәнәнне онытма.

Таңнар матур безнең туган илдә,
Тал-тирәкләр сөнә талгын җилгә,
Тамырларын Идел буенда,
Тальян моңы йөрсен уенда!

Сабыр иткән — морадына җиткән,
Ә сабырлык бездә җитәрлек.
Таланып һәм телгәләнөп беткән
Җиребезнең данын күтәрдек.

Әвеш-тәвеш итеп теге-бусын,
Тәвәккәлләп юлга чыгасың.
Тормыш йөгә авыр булса-булсын,
Күзгә карап алдау булмасын!

Хыялыңда дөнья йөзен буйла,
Изге хисләр сиңа иярсен.
Табигатьнең жаны — мин, дип уйла,
Биек-биек тауга менәрсен.

Уйчан-уйчан ага агым сулар,
Ул да шәфкать сорый үзенә,
Нәфрәт булып тайфуннары дулар,
Вулканнарын атар йөзөнә...

Кеше факторы

Нинди бәхет килер, кайсы елда —
Әйтеп бирә алмам мин сезгә.
Борыла-борыла аккан безнең елга
Барып җиткән инде дингезгә.

Дингез шаулый, төбә тулы корбан,
Нинди өмет яши инсанда:
Ярый әле — «Без бар» диеп торган,
Уйлый торган тамчы булсаң да!

Күрәзә

— Әүвәл килер сезгә хак кешеләр,
изге көрәш өчен берләшергә.

Аннан килер явыз, сак кешеләр
шәхси шөһрәт өчен көрәшергә.

Аннан килер сезгә вак кешеләр,
уңга-сулга тәңкә өләшергә...

Ботак сынсын, яфрак жилгә очсын,—
Туган жирдә кала тамырлар.
Килер еллар безнең жан ачысын
Тамырларга карап танырлар.

Бу таулар, бу үзәнлекләр иске,
Шул ук елгалар, шул ук жир.
Әле һаман син гаепле төсле:
Монголлар өчен җавап бир,
Мамай хан өчен җавап бир!

Үле күлләр... үле сулар ага,
Агу койгач, агу сиптергәч.
Кыргыйлык һәм оятсызлык кала...
Алланың битенә төкергәч.

Нәфис сәнгать барлый кадрларын,
Тотып-тотып карый тоташтан:
Хәят дымы биргән тамырлары
Кол Галигә барып тоташкан.

Елар идем, күздә яшьләр кипкән,—
Таулы-ташлы барыр юлыбыз...
Беркемне дә алдамыйча китәм,
Әүлиялар, дога кылыгыз!

Ялган тарих янып очсын жилгә,
Алтын белән язган булып та!
Тукаең бар, Жәлилең бар илдә
Татар икәненең онытма!

«Ирек,
бәхет,
тигез хокук!» дидек,
Яңа тормыш ясап уйнадык,
Өченче сорт халык түгел идек,
План өчен генә тумадык!

Тәнкийтьчеләргә

Көмештәй язларда, алтындай көздә
Күп уйлар уйладым көлеп, җырлап.
Мин бер сөяк ыргытырмын сезгә,
Йөз ел кимерегез ырлап-ырлап!

Ренат Харис

Тормыш алдагына

Адым атлап узган юлларымны
уем белән узып утырам.
Гомер жиле эзләремә минем
төрле-төрле хисләр тутырган.
Кайчакларда тетрәп-тетрәп куям —
ничек шулай атлый алганмын?!
Упкын кыры буйлап йөргәнмен дә —
искитмәле — исән калганмын.
Килә кайчак кайбер эзләремә
кабат басып шунда каласы...
Олы мизгел өчен бар үткән
бирә ала адәм баласы.
Кайберләре йөзне кызартырык.
Андыйларын килә күмәсе —
тузанының хәтта бөртеге дә
килер буыннарга тимәсен.
Әмма ешрак бер елыйсы килә
кайбер эзләремә капланып —
бәхет эзе берәз читтә булган,
мин үткәнмен шунда атламый.
... Хисләремне хисләр алыштыра...
Үз-үземә туа үтенеч:
алга кара — тормыш алдагына,
ян-як — гыйбрәт, артта — үкенеч...

Автопортрет — 90

Күзгә-күз калган чакларда үзем белән,
тугарылып, мин үземнән үзем көләм,
бармак төртеп... Исәрләнеп... Шаша-шаша...
һәм көзгенең салкын пыяласы аша
бәрәп чыга күзләремнең зәңгәр нуры,
ялкынсынган горурлыгыма тоташа.

Айнып китәм... Искә киләм... Тетрәп куям.
Ике дөнья йомган күзләремә сыйган...
Күнел күзем кылганнарымны актара —
ак та кара, ак та кара. Ә арттарак
кирәк сүзләр ятып калган әйтелмичә,
фарман көтеп, минем күзләремә карап...

Азмыни ул безнең күздә сүзгә киртә?!
Яшәдек ич шәүләбездән өркә-өркә.

Ренат ХАРИС (1941 елның 6 маенда туган) — шагыйрь, татар һәм рус телләрендә дөнья күргән күпсанлы шигъри китаплары авторы. Ул — Татарстан комсомолының М. Жәлил исемендәге премиясе лауреаты, Татарстан ССРның аткалган сәнгать эшлеклесе. Казанда яши.

Шушы курку күздә калган яры булып.
Үз-үзеннән көлү генә, дары булып
шартлата ала киртәләрне. Шуңа күрә
үз-үземә карыйм яшен шары булып.

Минем жаным

Төнге яктылык
һәм көндөзгә караңгылык
арасында ара булып
очып йөргән куе болыт —
минем жаным,
Асты Жиргә якын — асты ал кан.
Өсте Күккә якын — төссез томан.
Тәнем, сер сөйләргә әзер балбал сыман,
жаны кайтканны көтеп тора.
Һәм ул кайта, сеңә минем тәнгә...
һәм мин
төнге яктылык
һәм көндөзгә караңгылык
арасындагы сергә тәңгәл.

Сәйях

I

Жир өстенә ялгыш килеп чыккан
тамырларга баскан чагында
мин уйланам никтер халыкларның
сәйях кешеләре хақында.
Жирнең читен эзләүчеләр булган,
теләүчеләр күне тишәргә,
диңгез суын яндырып карарга,
ә көленнән аркан ишәргә...
Кайберләре яңа утрау ачкан,
кайберләре — яңа материк,
берәүләре байлык алып кайткан,
берәүләре — яңа матурлык.
Шәһит китүчеләр күпме булган?!

Калучылар читтә тилмереп?!
Үз халкыңа бәхет юллаганда
аяу мөмкинмени гомерне?!
Бу тамыр да менә килеп чыккан —
тетелеп беткән йомшак кайрысы.
Үзе өчен мени?! Аңарда бит
агачының яшәү кайгысы.

2

Мин дә тамыр... Сыртым каезланган...
Сызланамын «Татар! Татар...» дип.
Бәхет эзлим. Тапсам, үз халкыма
өлгералсам иде кайтарып.

Бизәксез чорда яшибез
диеп һич тә санамам —
хәзер төрле ахмакчылар
чәчәк аткан замана.

Чәчәк булгач, жимеше дә
аның, ничшиксез, пешәр,
уйланып ятканда бермәл
өзелеп башка төшәр.

Шул баш, бәлки, ачыш ясар —
чорны бизәячәкне...
Ләкин дәвер Ньютоны
күрәме ул чәчәкне,—

вакытында ятыр өчен
жимеш төшәсе төшкә.
Күрәдер... Ләкин уйлыйдыр:
«Төшеп башымны тишсә?..»

... Һәм без гомер сөрәбез...
 Сөрә-сөрә күрәбез —
 пычрак икән тирәбез,
 тозсыз икән өйрәбез,
 комнан аркан үргәнбез,
 салкын суга өргәнбез,
 кемнәрнедер кызганып,
 салып ыштан биргәнбез...

Күрәбез дә күрәбез,
 шырык-шырык көлөбез,
 көлә-көлә бөлөбез,
 бөлә-бөлә үләбез —
 әйләнәбез көлгә без,
 табынсак та гөлгә без...

Әверелик илгә без,
 тузан булмыйк жилдә без,
 таза әле жылкәбез —
 әверелик илгә без!

Жирсү

МИНИ ПОЭМА

Идел суы аккан якка
 мин канатлы тулпар атта
 ничә барып ничә кайттым!
 Идел кебек армый атым.
 Мине нидер шунда тартты...

Әрем исеннән исердем,
 һәм дала кебек искердем,
 картайдым балбаллар симан,
 жидем¹ гасыр, эчтем томан...
 Мине шунда тартты һаман.

Кан кардәшем кыпчакның да,
 Кодрак яккан учакның да
 таныдым көлен тузанда —
 күңелгә якын ызанга
 күз нурым тиеп узганда.

Шәлберәйгән корганнарның
 имидәй торганнарына
 ауган булды китеп исем
 һәм таныдым каным исен,
 туфрак тыны куйгач исеп.

Гөмбәздә сайрады тургай...
 Тургайны алыштырды Ай...
 Диңгез жиле тынга керде...
 Жилүләннәр жир себерде...
 Мин тагы да жирси бирдем.

Ат тояклары күтәргән
 болыт ашкандыр күкләргә,
 кыйммәтле хәбәрләр асып,
 Жир тирәли тасыр-тасыр
 әйләнәдер ничә гасыр.

Яугандыр, бәлки, Азауга...
 Шәт яугандыр ул Казанга,
 кушылгандыр жирем белән —
 юкса нинди серем белән
 мондый жирсү чирен беләм?!

Басып жиргә, карап күккә
 соравыма җавап көтәм...
 Далага кушыла диңгез,
 Күңелемдә алар тигез —
 менә кайда туган нигез!

¹ Жидем — ризык кабул иттем мәгънасендә.

Сэмэндэрдэ! Фанагурда!
Аннан — Болгар... Алтын Урда...
Аннан — ялган тарих үткэн...
Жиллэр елгаларны бөккэн...
Комнар күчкэн... Эзлэр беткэн...

Карап Кодрак килгэн якка
мин канатлы тулпар атта
саяхатка чыгып керэм.
Чыккан саен шуны күрэм:
гомер кыска, тарих тирэн...

Көненэ йөз шалтырыйдыр телефоным...
Туксан тугыз шалтырыйдыр көтмэгэндэ.
Таба мине таныш-белеш, зур житэкче,
этрэк элэм, даһи, мескен, кеше, бэндэ —
барысы да көтмэгэндэ... Көтмэгэндэ...
һәм шулай ук көтмэгэндэ туктый эшем,
бер сәбәпсез. Нидер көтәм каушый-каушый,
күзем төшә телефонга... Тынып калам...
Ул шалтырый... Телефонда — эни тавышы.

Кеше булуйк

1.

Кәүсә буйлап авыр яшел сутын
Жир кояшка таба куа ник?
Күзне ачып якты күргән саен,
кеше булуйк әле —
куаныйк!

2.

Былбыл булып жырлый жәйнең жаны —
Һуштан яза гөлле купшылык.
Безнең күкрәктә дә моңнар яши,
кеше булуйк әле —
кушылыык!

3.

Тамырларын яфраклары белән
Һәрбер агач, үлән каплый ник?
Иң борынгы изге гадәт — шушы,
кеше булуйк әле —
кабатлыйк!

4.

Тагын Жиргә болыт балалары
коелалар актан киенеп...
Кемгә — кафен, кемгә — туй күлмәге...
Ә без кеше булуйк —
сөеник!

Мәгъсум Хужин

ЧӨЙ

ПОВЕСТЬ

I

Әйсә бүген дә йокыдан беренче булып уянды. Тугызынчы класска бармыйча укуын ташлап, эшкә башлаган көннән бирле аны уятырга кирәкми, авыл мәшәкәтьләренә күнегергә тиешлеген шул беренче сентябрьдән ныклап аңлады ул. Аңлавын аңлады, шулай да таң йокысынан бүленүе авыр ла, тагын берәз гына черем итсән икән дә бит — ярамый, фермага төшәргә соңлый. Үзе уянамаса, кыңгыраулы сәгать шәрран ярырга тотыныр иде, ул дүрткә куелган, аның шалтыраына ун минут кына калган икән.

Кыз әбисә Сәрвия белән шушы урта өйдә йоклый. Аларның караватлары икесе ике почмакка куелган, икесенә дә чыбылдық корылган. Аш-суны шушында әзерлиләр, шунда ук ашыйлар. Рәйсә, юынып, газ плитәсенә чайнек куйганда, әбисә чыбылдықны ачты.

— Йоклайсы идең, әби,— дип акрын гына эндәште кыз.— Мин үзем әзерләнеп китәм бит.

— Бигрәк irtәли башладың, кызым. Әллә йокыдан каласың инде,— дип Рәйсәнең аркасынан сөеп узды карчык.— Кичтән китап укып та озак утырдың.

— Хәзер элек тыелганнарны язалар. Бүленмичә укый торган итеп. Менә бу журналны үзем белән алам әле. Кайбер төшләрән Моназыйрга укып күрсәтермен. Көн саен чакыртмыйча калмый ул мине.

— Абау, кызым, синме соң бу? Минем оныгым буласыңмы син? Олы кешегә абый дип әйтергә кирәген дә белмисең ич!

— Моназыйрга абый сүзе әрәм. Барлык әйбәт сүзләр әрәм аңа! Үзең дә беләсең ич моны! Миннән әйбәтрәк беләсең!

— Синең эшең түгел анысы!— дип кычкырыбрак әйтеп ташлады

Сэрвия. Эле башкалар йоклавын искәрәп, тавышын янә акрынайтты: — Кирәкмәскә катышма, яме. Күрәләтә ут эченә керергә торасың. Галияр бөшөң, ичмасам, элгәре ныклап уйлый, әтиңә охшаган бу яктан. Әниңнең дә юкка орыну-бәрелү гадәте юк. Ә сиң, чирканчык алмыйча ук, бозлы суга ташланасың!

— Ташу суы чирканчык алуыңны көтми, әби!

Сэрвия жавап кайтармады. Тормыш итү серләрен сизенүең-аңла-вың яшеңнән бик күп алдан бара, кызыкаем, дип уйлады, өстәл әзерләгән оныгы янына килеп, үзе күпертеп пешергән ак калачны турарга кереште. Торып вакытлары житмәсә дә, Сэрвия белән Рәйсә-нең сөйләшүенә уянып, түр өйдән Тимерша белән Мөхтәрәмә чыкты.

— И-и сайрашалар соң ике ахирәт!— диде Мөхтәрәмә.— Бала-ларны уятасыз бит, таң сандугачлары!

Тимерша эндәшмәде. Ул, йокысы ачылып-ачылмас түгел, эштә кулдашлары куерткан әңгәмәгә дә сирәк катнаша, үз эченә бикләнгән үк кеше булмаса да, сүзчәнлекне өнәми. Өйдәгелер аның бу гадәтенә ыялланган инде. Хәтта әнисе Сэрвия дә, бердәнбер баласы көнә бую сыңар сүз әйтмәсә дә, аны сөйләштерергә тырышып бимазаламый. Үз эшен тыныч һәм жай гына эшләвендә Тимерша. Шуңа күрә өйдәге-ләр аның мал-туарның хәлен белергә чыгып китүенә игътибар итмәде-ләр.

Дүртесе бергәләп чәй эчтеләр. Рәйсә кузгалырга тотынды, Ти-мерша тамак кырып куйды. Мөхтәрәмә иренәң нәрсәдер әйтергә теләвен шулай ук сизенде, аның сүзсез генә чаен яңартты. Сэрвия малаеның әйбәт хәбәр ирештерүенә өметләнде, Тимершага текәлдә. Ә Тимершаның әйтер сүзе бик тә гади икән һәм бу хәбәр әлегә бары тик юрау гына икән:

— Бүген Галияр кайтыр, дим. Төшемә шулай керде.

— И-и улым, шулай була күрсен! Рәхмәтләр яусын изге сүзеңә!— дип тагын кычкырыбрак башлаган иде Сэрвия, килене Мөхтәрәмә балалар ягына ым каккач, тавышын пышылдауга ук калдырды.— Үземнең төшләремә бер генә тапкыр да кермәде Галияр. Гөнаһым да юк лабаса үзенә каршында. Исән-сау гына кайтып керә күрсен инде Галияр...

— Әфганстан туры килде шул язмышына... Мөхтәрәмә тирән итеп сулады — Балакаема...

Тимершаның үз-үзен тотуында, малае Галиярның бүген Әфган-стан жиреннән исән-имин кайтырына төшен юраса да, күңеле нечкәрүе сизелмәде. Рәйсә кыялган иде инде, китәргә жыйенганда гына:

— Әби, син Галияр абыйны кайтуга ук минем янга жибәр, яме,— диде.— Өйдә генә тор, биләмгә чыгып китә күрмә тагын.

Кызы чыгып киткәч, Мөхтәрәмә:

— Әнкәй, ачуланма инде син Рәйсәне,— диде.— Үзем дә бер ачу-ланмакчы булам да, сүз сөрешә әйбәт, уе-фикере дәрәс булуына сок-ланам да, тыелып калам.

— Ачуланырсың аны! Бер сүзеңә мең жавап таба бит ул!

— Ачуланмагыз.— дип урыныннан кузгалды Тимерша һәм өзә-төртә тезде.— Бөтен ил яңара. Безнең Таукаш һаман сөрсеп ята. Әлегә моңа бер Рәйсә борчыла. Шуны аңлап житкермиз.

— Менә син ә, бөтен гаепне миңа өеп калдырмакчылар!— дип каршы төште Сэрвия.— Теләңне йотып йөрмә. Балага әтисе дә киңәш бирмәгәч, кем сүзен тотсын соң инде ул?

Әмма Тимерша әңгәмәне дәвам итмәде, болай да күп сөйләндем, дип уйладымы — фермага эшкә китәргә сүзсез генә әзерләнде.

— Мин Рәйсәне әрләмим ич, гаепләмим мин аны,— диде Сэр-вия.— Без аңардан алдарак басып уйнарга тиеш тә бит, булдыра алмый-быз шул...

Рәйсә, олы урамнан төшеп, авыл уртасына житкәндә, кече күпер

урамы башына бер кеше басып торуын шайладе. Эле караңгы, кем икәнән танырлык түгел иде. Кыз бүгөн беренче очраган кешегә салам бирмичә узып китәргә уңайсызланды, урамның уң ягына чыкты.

— Ә-ә, син икәнсең бит, Моназийр Шәгаєтов... абый! Исәнме,— диде ул. Исәбе тукталмыйча узып та китәргә иде.— Хуш булып та тор.

Ләкин Шәгаєтов:

— Тукта, ашыкма, Мостафина!— дип, кызының каршына төште. Кая барасың?

— Мәнә сиңа әкәмәт, шуны да белмисеңмени, иптәш авыл советы рәйсе?! Фермага эшкә барам мин!

— Мәктәбең бар! Шуны әйтер өчен әче таңнан көтеп торам мин сине монда!

— Синек моны миңа көн саен берничә мәртәбә тукумыйча калганың юк, Шәгаєтов абый! Укырга бара алмыйм мин! Нигә, телеңне әрәм итеп, мине үтеттисең? Нигә иртүк телеңне ардырасың? Эчәңдәгә зәһәрне көнә бие түгәргә телеңнең егәрә кирәк булып.

— Мин сиңа укырга барырга кушам. Авызыңны чамалап ачмасаң, тәртипкә өйрәтә белермен мин сине. Мостафина! Ярыймы? Власть кешесе мин! Авыл советы канцеляриясенә кил! Шунда сөйләшербез!

— Куркыттың да өркеттең, өркеттең дә өнсез иттәң! Килермен соң! Тик элгәрә фермада иртәнге эшләрне бетерергә кирәк, эти белән әнинек икәнә генә авырга төшә. Колхозның бөтен бер фермасын өчәвебез генә карыйбыз бит, иптәш власть башлыгы!

Кыз, сүзнә ары озайтмастан, үз юлын алды. Фермага житкәнче, аска карап, уйланып барды. Аска карап бармасаң, хәер, юл каты-котысына сөртөнөп куюың да ихтимал. Төнлә беренче кар төшкән төшүен дә, әмма ул юлның чокыр-чакырларын тигезләп күммәгән иде. Рәйсә, карның күпме явуын белмәкче булып, чүгәләде дә юл читендәгә карны ялангач кулы белән сыпырды, юка иде шул быелгы беренче кар. Аягүрә басканда, офыкта таң яктылыгын каплаган болыт тауларын күрәп алды Рәйсә. Шул кыя таулар бер-берсенә сыенышкан да, бер-берсенән аерылышкан да кебек иде. Күңелне жилкендерүче бу кыяларны безнең Таукашта хәзер тагын кем күрә икән, дип уйлады кыз.

«Моназийр Шәгаєтовмы? дип уйлады ул.— Юк, ул булмас. Юк, ул түгелдер! Кыяларны күрсә дә, аларның бер үк вакытта якынаеп-ерагаеп торуларын аермастыр. Кыялар жәлеп итмәделәр Шәгаєтовны. Кызык ич әле бу — табигать дигәнәбез Таукаш кешеләренә безнең якларда булмаган мөгжизаларны үзенчә бүлөк итә икән! Якындагы-ерактагы кыялар безнең Таукаш каршына таңнан килеп басканнар!»

...Сәрвия печән учмасын күкрәгенә кысып лапастан чыкканда капка ачылды.

— Галияр?!

— Мин шул, әби! Исәнме, әби!

Карчык печәнән ташлады да оныгы каршына ашыгып теркелдәде, сырмасына кунган үлән бөртекләрен барышлый каккалап төшерде, күзләрен ыртлаш каплаган бүреген күтәрде.

— Әйбәт йөрөп кайтыңмы, улым?!

— Әйбәт, әби!

— Шөкер, исән-имин уздыргансың хезмәтеңне,— дип солдатның битләрен сыйпады әбисе. Учы оныгының ияк очындагы кытыршылыкны тойды. Моңа чын ир кыяфәте куна икән, ике ел элек кенә иягендә бала йоннары гына иде, алары да сирәк-мирәк иде. Уза гомеркәй. Галиярның чигәләрендәгә берничә чал бөртек тә карчыкның күзенә чалынды, ләкин ул моңа ышанмады — житмешкә житеп баручы кешенең күзләре ялгышу да ихтималдыр лабаса. Шуңа күрә ул:

— Сау-сәламәт кайтуыңа мең шөкер,— дип кабатлады һәм оныгын тагын сөйде.

Әбисенең кулы уң калак сөяге астына тигәч, Галияр өскә тартылып куйды да сулга кыйшалды, Сәрвиянең кулы һавада асылынып калды. Оныгының бу хәрәкәтен баласытып сөюдән оялуы итеп санады карчык.

...Шулай инде, уза гомер дигәнәң, әле кайчан гына Сәрвиянең итәгенә тагылып йөргән Галиярың, әйтерәң бармы, әбисеннән бер башка озын хәзер. Сәрвия үзе дә тәбәнәк буйлылардан түгел лабаса, сугыш беткән елда авылдагы житкән кызлар арасында иң эре, иң таза гәүдәле иде. Хәер, яшәң барган саен, кайтышланасыңдыр да инде. И-и, уза шул гомер, сугыш бетүенә дә кырык ике ел үткән. Сугыш тынган елда, юк ла, кырык алтынчының язында — хәтерәңне саектырма, Сәрвия карчык, син моны онытырга тиеш түгелсең — авылга немец әсирләре килеп торган иде. Күп иде алар, өч йөзләп булгандыр. Әсирләр клубта һәм сугыш башланган елда салынып бетәсе ике катлы мәктәп бинасында тордылар. Булачак мәктәпнең идән-түшәмә жәелмәгән, ишек-тәрәзәләре такта белән генә каплаган иде. Вильгельм исемле әсир дә әнә шул булачак мәктәп бинасына элэккән иде. Сәрвия бик тә кызганган иде шунда яшәүчеләрне, яз башы булса да, тәниәрән салкын бит әле. Клубтагылары туңмыйлар, анда мичләр бар, ә менә тәрәзәсез-ишексез мәктәп кысасында төн чыгулары үзәкләрәнә үтәдер әсирләрнең, мескенкәйләрнең.

Анысы, кызганырлык та түгел инде үзләрен, безгә корал төбәп килгән кешеләр ич алар. Сугыш беткәч, әллә миһербанлык көчәйдеме, әллә кулларында хәзер корал булмагачмы, дошман итеп саныйсы да килми тагын шул әсирләрне. Менә шул ук Вильгельмның безгә нинди дошманлыгы булсын икән инде, йә? Карашы йомшак шул Вильгельмның, миһербанлы, мәрхәмәтле, шәфкатьле шул Вильгельмның карашы...

Сәрвия Вильгельмны әсирләр килүнең икенче көнендә үк очратты. Туфрак өлгереп житмәсә дә, тракторларны басуга бата-чумдыра чыгараттылар ул елны — язгы чачүне сугышчан әзерлектә каршылыгык янәсе. Шуңа күрә Сәрвия белән алмашчысы көндөзләрен трактор янында кизү торалар. Төшкә чаклы — Сәрвия чираты. Кизүдән кайтышы иде кызының. Салынып бетмәгән мәктәп тирәсендә төркем-төркем әсирләр тора. Шуларны якыннан күрәсе килде Сәрвиянең, күңелендә шундый кызыксыну уянуының сәбәбен үзе дә белмәде ул. Әмма кыз әсирләр янына ук барырга уңайсызланды. Ә, әнә ич, читтәге тузман өстендә бер әсир ялгызы утыра. Сәрвия сукмагын аңа таба турылады. Аның килүен күрми иде әсир, иелеп, баш төртүче үләннәрне онытылып карый иде, сабый үләннәрнең үсешен күреп торырга тели кебек. Янәшәсеннән диарлек атлаучы чабаталы аякларны күргәч, әсир сискәнәп башын күтәрдә һәм жәһәт кенә аягүрә торып басты. Аның бу хәрәкәте инде Сәрвияне сискәндерде, ул кулыннан бәләкәй төенчеге төшеп китүен дә сизмәде, әсирнең йөзенә текәлдә, аяклары атламас булды. Әсир Сәрвиягә сөенеп карый иде. Аларның карашлары очрашуы озак дәвам итмәде, ләкин бу мизгелне алар икесе дә мәңгелек итеп тойдылар...

Кыз аска карады. Әсир аның төенчеген үрелеп алды, аны кызга тоттырды. Шул мәлдә кул кулга тиеп китте, кулларның язгы жыл сеңдергән салкынлыгын йөрәкләр кайнарлыгы жылыга әверелдерде... Сәрвия, аптырап-каушап:

— Исәнмесез,— диде.

Әсир моны башкача аңлаган икән. Ул:

— Вильгельм,— дип исемен әйтте.

Сәрвия атлый-йөгәрә китеп барды...

Әсирләрнең урамнан тезелешеп узуын күрсә, Сәрвия гел шул Вильгельмны гына карап кала. Якты йөзле, берәз салынкы жылкәле бу әсирнең урыны — саф уртасында. Йөзенең яктылыгы белән аерыла

Вильгельм башкалардан. Кемнәре бар икән аның? Әтисенә охшаганмы икән, әнисенәме икән? Әнисенәдер, анага охшаган бала аерата шәфкатьле була. И-и бу язмыш дигәнәң, уйда бөтенләй юкларны кыла да куя! Кайчан да булса татар авылына барып чыгармын, дип башына да китермәгәндер Вильгельм...

Инде менә ничә еллар Сәрвия Вильгельмны онытмый. Кызык әй, солдат Вильгельмның, иленә кайтып, әбисе аркасыннан сөйгәч, ул да оныгы Галияр кебек гәүдәсен тайпылдырган идеме икән?...

Галияр сулга кайшалып, кулы һавада асылынып торган арада, Сәрвиянең башыннан энә шундый уйлар жәһәт йөгереп узды. Һәм карчык, Галиярны каршылагандагы салмаклығын бетереп, әлеге житез уйларынан калышмаска теләгәндәй, кызуланып тезеп китте. Кинәт үзгәрүе аңа ерак еллар хатирәсеннән аерылып торы өчен дә кирәк иде бугай.

— Ни, Галияр, бар әле, син өйгә керә тор әле. Мин шушы печәнне бәрәннәр алдына саласы идем. Теге кашка сарык быел тагын иртә көздән бәрәнләде бит. Үзенә охшаган ике кашка бәрән китерде, икесе дә саулык. Чемченергә өйрәнә торсынна, дим. Ә-ә, әйдә, синәң дә күрәсең килдеме? Күр, күр. Шаяннар инде менә, кәжә, бәтиләре диярсең!— Галияр дипломатын өйәлдә баскычына куйды һәм алар бәрәннәр абзарына таба киттеләр.— Әтиңнәр — эштә, эшеләрең-сәңелләрең укуда. Рәйсә сәңләң дә эштә, ташлады бит укуын.

— Ничек инде? Уку ташыйлар диме инде? Урта мәктәп тәмамлау мәжбүри куелган лабаса бездә!

— Куелган да... Барыбыз да үгетләп карадык, авыл советыннан һәм мәктәптән килеп тинтерәтеп бетерделәр — бармый гына Рәйсә мәктәпкә! Хәзергә шушы сигез класс белемем житкән, ди. Кирәген тойсам, тагын укырмын, ди.

— Син хупламыйсыңдыр бит?

— Колхозда хайван карагга шул белеме житәр, дип уйлыйм да, әмма үзенә алай дип әйткәнем юк югын. Башкаларга ияреп, мин дә үгетләгән булам шунда...

Ике кара бәрән тупсага менеп үк көтеп торганнар икән, ишек ачылуга, сикереп жиргә үк төштеләр һәм, хужаларын онытып, лапас авызына таба чабып бардылар да шып туктап калдылар. Жирнең болай агаруын күргәннәре юк иде әле аларның, төнлә жирне каплаган кырпак кар куркытты үзләрен, йәлт кире борылдылар да абзарга кереп качтылар. Кашка бәрәннәренң арлы-бирле чабышып алуын Сәрвия белән Галияр сөенешеп карадылар.

Өйгә кергәч, Сәрвия самавыр куйды, табын әзерләргә кереште. Галияр, түр өйгә узып, ак күлмәген, чыгарылыш кичәсенә тектергән кара костюмын алды, хәрби киemen алыштырып киде.

— Әби, ничек? Ничегрәк?

Сәрвия, юка каптагы каклаган казны күтәргән килеш, урта ишеккә килде дә, Галиярга карап, тукталып калды. Оныгының шушы костюмын кигән чагындагы килеш-килбәте онытыла төшкән, аның әле генә хәрби киёмнән булуына күзе күнәгә башлаган иде, шуңа күрә бу үзгәрешкә сәерсенеп торды. Галиярның киң маңгайлы, калын кара кашлы тулы йөзенә костюмның карасу-зәңгәр төсә килешә икән дә, тик кечерәйгән икән шул костюмы. Дөресе, киём кечерәймәгән инде. Галияр үзе үскән. Күр әле син егетнең буй-сынын! Теге ерак замандагы Вильгельмнан гәүдәгә бер дә кайтыш түгел. Тазарак та булмаса әле. Ә йөзгә-биткә тамчы да охшамаганнар инде бер-беренә. Вильгельм сары кыска чәчле иде, кашлары да саргылт иде, ә Галиярның чәч-кашлары чем-кара, сакал-мыгеы да кап-кара булып төртеп чыккан энә.

— Курач тора, улым кәчтүмәң. Син бу киёмнән үсеп чыккансың икән инде,— диде Сәрвия һәм кул хәрәкәте белән Галиярга әйләнергә

кушты.— Пинжәгең арттан да малайсытып күрсәтә. Тукталә, болай итик без, Галияр улым. Әйдә, чәйләп алыйк та, солдат киёмнәрәң белән урамны бизәп, кибеткә төшөп меник.

Өстәлгә тәм-томнарны күп тездә Сәрвия. Аннары аш бүлдә, өреләре ялтырап торган шулпалы тәлинкәне, башка савыт-сабаларны кыса төшөп, Галияр алдына куйды. Газ плитәсеннән кайнар өчпочмаклар алды.

— Кемгә шушы хәтлә әзерлисез, әби?

— Сиңа, улым.

— Кунак ризыклары пешергәнсең. Минем бүген кайтасымны белмәдең ич син!

— Белдем шул. Әтиң әйтте.

— Әти дә белмәде!

— Төш күргән әтиң. Бүген Галияр кайта, диде, иртүк әйтте. Мин сине бер тапкыр да төшемдә күрмәдем менә. Әллә хәтерәң калганы булды инде миңа!

Егет кинәт кашларын жьерды, иреннәрән кысты. Әбисе аның йөзәндәге бу үзгәрешне күрмичә калды. Галияр нәрсәдер әйтергә жьерды.

— Мин...

Шунда тукталып кала алуына сөендә ул, йөзәнә елмая чыкты.

— Мин ниңә сиңа үпкәлим ди, әби?! Юкны сөйләмәче!

— Бик рәхмәт алайса. Әйдә, әйдә, ризыкларның тәме киткәнче, аша син.

Галияр госпитальдә әбисен үзе төштә күрүен сөйләмәкче булган иде. Саташулы төш иде бу. Кайтып керүгә шуны әбисенә сөйләргә ярамавын әле яхшы, төшенеп алды ул. Газаплы төшне әбисенә сөйләмичә калмас Галияр, әмма хәзер түгел. Бәлки, төшендәге сорагына әбисе өнәндә җавап бирер, Галиярның үлем белән тартышындагы сорагы җавапсыз калмаска тиештер лабаса...

Сәрвия, Рәйсәнең таңда кат-кат кабатлавы да исенә төшөп, Галиярны башта кибеткә алып бару уеннан кире кайтты.

— Улым, элгәре болай ит,— дип, табак-савытны жыештыра башлады ул,— әтиңнәр янына барып кайт.

— Әби, әйдә, фермага бергә барабыз!

— Бергәме? Барыйк соң. Башка көннәрне мин төш вакытында бара идем фермага, әтиңнәр ашарга кайтыр чакта. Караучысыз калдырырга ярамый, колхозда да сарыклар бәрәнли.

— Ниңә сарыклар? Әти дә, әни дә сыер фермасында эшлиләр иде бит.

— Хәзер сарык фермасын бөтенләе белән үзләренә алдылар. Хәзер колхоз эчендә колхоз оештыру гадәткә керде бит. Солдатта чакта ишетеп тә бетермәгәнсеңдер.

— Гаилә подрядымы?

— Шулай да диләр, килешенеп алынган эш, дип тә әйтәләр. Миңа калса, барыбер колхоз эчендәге колхоз инде ул сезнең подрядыгыз. Шуңа барып чыгачагын әтиң белән әниң аңлап житкермиләр. Рәйсә ничек уйлайдыр тагын, фикерен анык әйтми.

— Әби, ниңә минем подряд булды әле бу? Сез оештырган ла аны!

— Юк, бу подрядның оешып китүенә минем печтик кенә дә өлешем кермәде. Моның юнәле нәрсәгә китереп чыгарырына ышанып житмим. Сине Әфганнан кайтуыңа сөенеп каршыларлык мөмкинлекләре дә юк бит, ичмасам, әтиң белән әниңнең. Ашау да эш, эшләү дә ашык-пошык ашау. Шул да булдымы тормыш? Башта тормышны гаиләгә терәлгәнче таркауландырдылар, хәзер барысын да оештыруны гаиләгә калдырдылар. Ышанып житмим мин бу подрядка. Элегрәк вакытлыча эшне, фәләнне пәдрәткә алдым, диярләр иде. Ә безнекеләр мәңгегә жигелделәр бугай.

— Ышанмыйсың, ә үзең фермага барып булышып йөрисең икән.

— Подряд дигәне булмаса да булышыр идем инде. Гаилә казнасына мин өлешсез калмамдыр ич.

— Гаилә казнасына салырга синең пенсияң бар, әби.

— Тәпи басканнан диарлек колхозда эшләп, янчык төбен генә күмерлек пенсия алам бит мин, улым.

— Синнән өлеш салуны таләп итүче юктыр ич, әби. Түр башында гына утырырга тиеш кешебез син безнең.

— Түр башында утыручы кеше түрә дип атала. Ә мин түрә булмадым, шөкер. Булмам да, аллаһы боерса. Акчада ғынамы хикмәт, Галияр улым! Совет властена житмеш ел, шуның ничә елын авыл кешесе бушка эшләгәнән санарга тотынсаң, башыңны селкеп утырудан башка чараң калмас... Бушка эшләвенә дә, пенсиясе бәләкәй булуына да без күнеккән инде. Минем буын кешеләре аерата күнеккән. Менә син дә бик әйбәтләп кенә эшләрсең сарык фермасында, яме.

— Туктачы, әби, болай үтә дә гадиләштереп жибәрмә әле! Нигә фермада эшләргә тиеш ди әле мин?!

— Фермада эшләргә нияте юк икән Галияр улыкаемның, әй! Ичмасам, кадерсез сүзләрен ишетеп торырга кешесе дә юк бит аның шушында! Әйтсәң, кеше ышанмас!

— Ышанырлар, әби, синең ялган сөйләмәвеңне бөтен дөнья белә!— диде Галияр һәм, чынаягын каплап, читкә этәрде. Чәй өчен рәхмәтен әйтеп, әбисенең жылкәсенә кагылды да урыныннан кузгалды.— Инде минем эш яратканны белеп...

— Мактанчык!

—...ышанмаска теләсәләр, үз авызым белән әйтермен.

— Ничек диарсең икән?— дип, башын Галиярга таба кыйшайтып алды Сәрвия.

— Мин безнең гаилә подрядына катнашмыйм, мин бары тик авыл советы рәисе булырга телим, диармен.

Сәрвия Галиярның аркасыннан сөйде, бу юлы кулын солдаттан кайткан оныгының калак сөяге тирәсенә күтәрмәде, бая аның кинәт каерылуына игътибар иткәндер, ахрысы.

— Әле дә ярый син бар, Галияр балакаем! Синең белән рәхәтләнеп сөйләшәргә ике ел буе сагынып көттем бит мин! Беләсеңме?! Әтиеңнең дә, әниеңнең дә — тефү, тефү, киленне яманлау булмасын тагын!— сеңелләреңнең-эңеләреңнең дә авызларынан сүз тартып алып булмый бит. Олы сеңлең Рәйсәне генә, авызыннан ут чәчә башласа, туктата алмыйсың! Кешеләргә ачык күңелле булырга өйрәтәм канә үзен, юк кына — үз эченә бикләнә дә куя кайчак. И-и аллам... Ярар инде, әтиеңне үстергәнә, бала тәрбияләү тәҗрибәм булмаган, ди. Ничә еллар бер түбә астында яшәп, әниеңә печтик кенә дә йогынты ясый алмыйм, сеңелләрең-эңеләрең тагын минем якны тартмады. Рәхмәт яугыры, син гел дә үзем инде менә, ичмасам!

Китәргә торганда гына Сәрвия Галиярны жиңеннән тотып туктатты.

— Улым, дим, авыл советы рәисе булаам, дип, шаяртып кына әйтәсеңдер бит? Ары укымассыңмы?

— Нигә шаяртыйм ди?! Һәм рәис булачакмын! Хак әйтәсең, әби, укымыйча ярамый. Читтән торып укырмын.— Егет сүзне бүтәнгә күчәрде:— Кайтышлы Ваһим абый очраган иде. Нигәдер кәефсезрәк.

— Эчкәли бит.

— Өзә-төтә генә сөйләште. Авылның кадере бетте, ди. Ал әле авылны үз кулыңа, ди. Ә, әби, авыл советының рәисе һаман да...

— Һаман да шул! Шуны сайладылар,— Сәрвия, берәз уйланып торгач:— Сайлаттылар,— дип өстәде.

...Галияр ишек катындагы урындыкка куелган дипломатын ачты һәм аннан төргәк алды. Газетасын сүтте дә яшел, кара кызыл бизәк-

лар төшерелгән шәлъяулыкны, селке жәйгәч, әбисенең башына япты.

— Әби, менә сиңа солдат бүләге, йәме!

— Рәхмәт яугыры! Сырхау белмичә яшә, улым.

— Ошаттыңмы, әби! Урта Азиядә — мин йөргән якта — мондый шәлъяулыкны әбиләр бик яратып бөркәнәләр. Туктале, дидем, минем әбиемә дә бик килешергә тиеш бу шәлъяулык, дидем дә сиңа бүләккә шуны алдым.

— Синең бүләк белән кайтуыңа өметләнмәдек лә инде без, улым. Сау-сәламәт кайтуыңны теләдек.

— Сәламәт кайттым, әби, сәламәт. Күрәсең ич, аякларым йөри, кулларым эшли. — Галияр кителен төймәләде, көзгә каршында фураж-касын төзәтенеп киде. Әбисенең шәлъяулыкны төрүен көзгедән күрдә дә солдатча артка борылды.

— Әби, алыштырма яулыгыңны, әтиләр янына шуны бөркәнгән килеш төш. Син борчылма, аларга да бүләкләрем бар.

— Фермага кунак шәлъяулыгы бәйләп төшәргә ди! Әллә син әбиңнең акылы сөртенгән дип беләсеңме?

Галияр көлеп куйды:

— Әле син кызларга тиң, әби!

Гадәттә, кешенең яшылек төсмерләрен саклавына ишарә итеп әйтелә торган бу сүзләр карчыкның күңелен тырнарга тиеш кебек иде. Ләкин оныгының сүзләрен аңлый Сәрвия. Аның бердәнбер баласы Тимерша үз әтисенә кем булуын белмичә үстә. Заманында, Сәрвия Тимершаны тудыргач, авылда, хәтта күрше-тирә авылларда да, гайбәт куерган иде. Сәрвияне гаепләүчеләр дә, гонаһсыз баланы атасына тагарга киңәш итүчеләр дә күп булды. Беренчеләренең гаепләвеннән Сәрвия, сугыш китергән кайгысына шаяртуын да кушып, миңа дигән егет сугышта һәлак булып калгач, холай, мине ялгызымны гына калдырмас өчен, Тимершаны миңа үз кулы белән бирде, дип акланьрга теләсә, икенчеләренең киңәшен, үз балам — үзем үстерермен, дип кире какты. Һәм Тимершаның әтисе һәм, димәк, Галиярның бабасы кем булуын авылда хәзергәчә белмиләр. Сәрвиянең үзеннән кала, әлбәттә. Ә баласын үстергәндә авырлыкларны күтәрергә ялгызының көче җиткән икән, хәзер бигрәк тә ачылмастыр ул. Аннары бит, авылда да, гаиләдә дә бу мәсәләне кузгатучы юк...

Өйалды ишегенә келә салып, капкага юналгәндә, оныгының изге нияттән әйткән сүзләренә әйләп кайтты Сәрвия. Шунда аның яшыләгендә кылынган эшен, кем әйткәндәй, үз каланчасыннан торып, хәзер дә якларга әзер икәнлегә ачык сизелде.

— Кызлар кебек булмаска ни! — диде ул һәм усал ук итеп өстәде: — Үзем беләм мин! Үзем беләм!

Галияр саташулы төшәндәгечә: «Мин дә бабайны белергә тиеш!» — дип әйтеп җибәрә язды, ләкин үзен тагын тыеп өлгерде. Чөнки таләбән әбисенә бер сүзенә бәйләп кенә, ягъни сүз уңаеннан гына әйтергә ярамый иде. Бу хакта алдан ныклап уйлангач кына һәм әбисенең кәефе бозылмаслык чагында гына сорарга тиешлеген егет күңеленә ныклап беркетте.

2

Утыз сигезенче ел иде. ТБУМның чыгарылыш классы — жиденче класс укучылары соңгы имтихан тоткан көндә, уналтынчы июндә, Таукаш авылына яңа укытучылар килде. Төш вакыты, авылның тынып калган чагы. Шуңа күрә ике атка төялеп килүчеләрне урамда күрәп торучылар — уенга мавыгып, ашавын оныткан балалар гына булды. Бала-чага боларны, авыл аркылы узучылар, дип уйлагандыр, чөнки атлары Таукашныкы түгел, ә балалар үз авылы атларын таний,

хәтта аларның элек кем аты булуын яки кем атыннан тууын беләләр. Хәбибрахман аты, Мостафа биясе колыны дип, атның элекке хужаларын атап, мактаньрга яраталар. Сәер, килүчеләр авылның ыңдыр артына ике катлы итеп салына башлаган мәктәпкә чыга торган, бер яклы Кече күпер урамына борылдылар һәм хужалары язылып читкә киткән, буш торган йорт анына туктадылар. Димәк, аларның күченеп киләсе авыл житәкчеләренә алдан билгеле булган. Югыйсә, буш йортка басып алгандай барып кермәсләр иде. Алгы атның дилбегәсен тоткан сизгез яшьләр тирәсендәгә малай, капка ачылып ишегалдына узганда, артка борылып, биек читле фуражкасын батырып куйды да, кызыксынып карап торган балаларга йодрык күрсәтеп өлгерде. Авылның район үзәге юлына чыгара торган урамы буйлап төшкәндә һәр йорт-жирне жентекләп күзәтеп барган Моназыйр исемле бу малайның Таукаш авылына — аның уртасына житкәч — бирелгән беренче сәләме шул булды. Ул, әйтерсез Таукашка күчеп килүенә канәгать түгел дә аның күченүенә шаккатып карап торучы балалар гаепле. Миһербансыз жан, безнең әйбәт Таукаш кешесе булып китәргә печтик кенә дә охшамаган!.. Әти-әнисе дә, йөкләр тирәсендә бөтереләп йөрүче чандыр гәүдәле абыйсы да салкыны бөркелеп торган йөзле Моназыйрга бөтенләй тартым түгелләр, кешелекле күренәләр.

— Йодрык күрсәткан була тагын! — диде Сәрвия. Аның, жиденче класс өчен соңгы имтихан тапшыргач, өстеннән зур йөк төшкәч — сер түгел, авырдан укыды ул — инеш буенда ялгызы гына йөрөп тынычлангач, өенә кайтуы иде. — Утырган атының ябагасы да коелып бетмәгән үзенә! Жәй житеп! Кыланмышы! Йодрык күрсәтә! Адәм актыгы!

— Безнең авылда ябагасы коелмаган атлар юк та! — дип кушылды аңа төркөмнән бер малай. Сәрвия, аның башыннан сыйпап, елмаеп узды. — Безнең авылның барлык атлары да шәп!

Әмма Сәрвиянең дә, Таукаш атларын мактаучы малайның да сүзләре килүчеләргә ишетелмәгәндер, аларга җавап кайтаручы булмады. Моназыйр, ишетсә, һич тә җавапсыз калмас иде, Сәрвияне үзеннән өлкән дип тормас, әче сүзен тапкан булыр иде. Йодрыклы малайның үз сүзен аста калдырырга яратмавы соңыннан беленде. Хәер, Моназыйрның мондый даны авылга килгән көннәреннән үк таралды. Һәм Моназыйр, әле бала гына булуына карамастан, тыйнак Таукаш күгендә үзенә корбанын эзләп-сагалап очучы тилгән кебек күренә башлады. Аңа, озак көттермичә, кушамат та ябышты — Тилгән Моназыйр.

Аның әтисе дә, әнисе дә алдагы уку елында мәктәптә укутачаклар икән. Күр инде, галәмәт, ике укутучы нинди явыз күңелле бала үстерәләр икән бит, әй! Кем уйлар, диген! Соңрак ачыкланды — Моназыйрның әтисе белеме белән укутучы түгел икән үзе. Ул район үзәгендәгә ниндидер оешмада хисап эшендә булган да, шул эшеннән чыгаргач, аны укутучылыкка җибәргәннәр икән. Ләкин Тилгәннең әтисе Таукашта укутмады, мөгаллимлек үз һөнәре түгеллеген аңлагандыр, күрәсәң. Эшләгән урыны соңыннан ачыкланды: август башында ул райзо дигән оешмада кабат эшли башлады. Эшеннән тиешсез чыгарылуын исбат иткән дә, урынына кире алырга мәҗбүр булганнар, диделәр. Әмма гаиләсен район үзәгенә кире күчәргә, көн саен барып-кайтып эшләп йөрде. Ара ерак түгел ич — биш чакрым гына. Авыл тормышына якыннан катнашкан бу агай. Сугышка Таукаштан китте. Аралашырга яратмаучы бу кеше сугышка киткәндә кемгәдер:

— Бер урында тамыр жәеп, төпләнеп яшәргә насыйп булмаган икән миңа, — дигән, имеш. — Сугыш һич тә уйламаган жиргә төпләп куячак икән мине... Чит жирнең салкын куенына...

Һәм ул сугыштан кайтмады.

Моназыйрның әнисе Таукаш мәктәбендә тарих һәм география фән-

нәре укытты, әйбәт укытучы саналды, сугышка чаклы салына башлаган мәктәпне өлгерткәч, анда география дәресләрен барлык класслар өчен дә үзе бизәгән бүлмәдә үткөрү тәртибен башлаган иде. Авыл кешеләре хөрмәт итә иде бу укытучы апаны. — Кешеләргә кулыннан килгәнчә ярдәмен кызганмады ул, киресенчә, кемгәдер ярдәме тисә, моңа иң башлап үзе сөнә иде. Аның бераз гына озынчарак йөзә, авыл кешеләре белән танышкандагы матур елмаюы Таукаш халкының күз алдында калды. Вафат инде ул. Аның вафатыннан соң, олы малаеның авылга кайтканы юк, Чиләбе ягында яши. Бер яшьтәше белән хат алыша, ләкин бертуган энесе Моназыр белән хәбәрләшми икән.

Таукашта бу гаиләдән, беренче очраган кешеләргә йодрык күрсәтсә дә, Моназыр төпләнеп калды һәм... нык тамыр жәйде. Юк, алай гына да түгел! Колачын да жәйде!

Утыз сигезенче елда үзләре килеп урнашкан йортны, читкә киткән элекке хужалары белән хат аша килешеп, сатып алганнар иде Моназырлар. Иске йорт янына илле бишенче елда Моназыр алты почмаклысын житкерде. Шуннан соң гына элеккесен сүттерде. Утыз елдан артык торды Моназырның авылда иң зурысы булган алты почмаклы йорты. Һәм тагын торырлык иде әле. Дүрт баласы да калага барып урнашып, Моназыр үзе дә хатыны Ниса-Гөлниса гына калгач, таза, иркен һәм килешле йортны сүтеп, яңасын житкерү хәжәте юк иде кебек. Ләкин авыл кешесенең артык чыгым ясамау гадәте крестьянлыгының кайбер бүтән сыйфатлары белән беррәттән югала бара. Кесә байлыгының рухи байлыкны узып китүе галәмәтедер инде бу. Һәм син күр дә мин күрнең ямьсез чагылышыдыр.

Эш яшеннән чыгар чагы житкәндә, йорт яңартырга исәпләгән иде Моназыр. Эмма хатыны өзмәдә дә куймады, бу мәсьәләдә ирен ботереп кенә алды. Моназырның хатыны Таукаш тумасы түгел, Моназыр аны илле бишенче елда, әле беренче йортын салган елда, Пенза ягынан келәш итеп алып кайткан иде. Армиядә хезмәт иткәндә танышканнар икән. Утыз елдан артык бергә яшәп, гаиләдә Моназырның сүзә аста калганы юк иде, ә яңа йорт салу мәсьәләсендә хатыны жинде. Бәлки, монда хатыны теләгенең Моназырның үз теләгенә туры килүе дә булгандыр: югыйсә, Моназыр сынмаган булыр иде. Һәм авыл советы рәисенең йорты Таукашта тагын иң зурысы булды. Әйе, Таукаш тумасы түгел Шәгаєтов, ә авылда күп нәрсәдә нәмуна күрсәтә, хәтта күп нәрсәдә үрнәк булуны вазифасы итеп санып кайчандыр монда йодрыгы белән генә янап килеп кERGән Моназыр...

Каз-үрдәкне ишле үстерсәләр дә, Моназырларның өмә ясаганнары юк. Өчәр-дүртәрләп чала да Моназыр, хатыны көнендә эшкәртәргә ялгызы да өлгәрә. Жир алдан туңдырып, узган төн кырпак кар төшкәч, шәһәрдәге дүрт баласына күчтәнәч итеп жибөрү өчен, бүген дүрт казны суясы иттеләр. Моназыр иртәнге якта Рәйсә белән очрашканнан соң ук, эшенә барды, хатыны мал-туарны карап, өйдәге вахтөяк эшләргә бетергән чакка өенә кайтты. Сәрвия белән Галиярга очраганда, дүрт казны чалып, тагын эшенә барышы иде аның.

— Кайткан икән егет гаскәрдән, дип уйлап алды авыл советы рәисе аларны күргәч. Сәрвия ялгызы гына булса, исәнләшмичә дә узар иде ул. Таукашта илле ел яшәп, Сәрвия белән ипләп сөйләшкәнә сирәк аның, болары да моннан бик күптән булды. Моңа Моназыр иптәш Сәрвияне генә гаеп итми, үзенең холкы да сәбәпчел икәнлеген белә. Шулай да Сәрвия алдында фыгылен үзгәртсә бүген дә нияте юк иде. Ләкин карчыкның янәшәсендә солдат оныгы булгач, баш кагып сәламләп кенә узу, тукталып күрешмәү килешмәс иде. Алты яшылек кунак кайтса, алтмыш яшылек күрешә бара, диләр бит әле. Ә бу очракта Галияр катына барасы да, юк, үзе үк каршыга очрап тора.

— Ә-ә, солдат кайткан икән! Исәнме, Галияр! — дип кулын сузды егеткә Моназыр. Аның уң кулы, сеңере тартышыпмы шунда, тер-

сәктән бөгелебрәк калган иде, шуңа күрә, егеткә кулын биргәндә, Моназыйр алга иелде. Аннары карчыкка борылып: — Исән-сау йөрисеңме син дә, Сәрвия?— диде, яшкә өлкәнрәк булуын белә торып, хәзер дә аны «апа» дип олыламады.

Сәрвия башын кагып исәнләште дә алга узды. Гел көтмәгәндә каршына килеп чыга бу Шәгаєтов, дип уйлады карчык. Гомеренә шулай. Сәрвия, урамның каршы ягына чыккач, Галияр белән Моназыйрга карады.

— Һе,— дип көлемсерәде ул һәм үзалдына сөйләнеп алды: — Һе, теге заманда ук әле, мин әсирләрнең тезелешеп узуларын карап торганда да, бу Моназыйр нәкъ шул төштә калкып чыккан иде. Әкәмәт...

Ә теге заманда...

Кичке уңай иде. Сәрвия төнгә эшкә барганда, әсирләрнең район үзегеннән кайтышы иде, аларны МТС ихатасын койма белән әйләндергә йөртәләр. Сәрвия әсирләр арасыннан Вильгельмны эзләп тапты, Вильгельм да аны күрде, Сәрвия турысыннан узганда сөенеп елмайды, кыз да аңа елмайды. Сәрвия пышылдап кына:

— Исәнмесез,— диде.

Вильгельм да нәрсәдер әйтте. Кызның сүзен бу юлы да башкача аңлады, үз исемен атады, ахрысы.

Әсирләр узып киткәч, урамның каршы ягында Моназыйр калкып чыкты. Соңгы елда буйга кинәт атылып үскән Моназыйр әсирләрдән артта калып килүче капитан Сафаның каршына төштә, аның белән кул биреп күреште. Һич кенә дә тыкшынмаган жире юк бу Моназыйрның, әсирләргә башлык булып килгән Сафа белән дә танышып өлгөргән икән. Килеш-килбәтен, кыяфәтен күрсәңче, капитан Сафага, кулларын болгый-болгый, нәрсәдер сөйли, әллә акыл сата тагын...

Галиярны көткәндә, шушы вакыйганы күз алдыннан кичерде Сәрвия карчык. Гаҗәп хәл, Сәрвия әсир солдат Вильгельмны бүген икенче тапкыр исенә төшерә инде. Оныгы Галиярның солдат хезмәтеннән кайтуы сәбәп булды бугай моңа. Солдат кайчан да, кайда да солдаттыр шул...

Карчык оныгын чакырып эндәшмәкче иде, тик кире уйлады — Галияр әбисе җиткәлвенә мохтаҗ түгел ләбаса. Ә Галияр белән Моназыйрның әңгәмәсе куерып кына бара иде.

— Авылда калу уең юктыр, шәһәргә китергәдер инде исәбен,— диде Моназыйр. Ул башын арткарак ташлады, үзен бик өстен куеп, егеттән көлеп алырга теләведәй тоелды аның бу хәрәкәте.— Яшьләрдән авылда калучылар бармак белән генә санарлык.

— Юк, мин китмим.

— Бик шәп!— дип үзгәрдә Шәгаєтов.— Югыйсә, минекеләр дә китеп югалды. Авылны оңыталар. Ә авылга яшьләр кирәк. Этиецнәр аңа эш оештырып йөри. Булышырсың үзләренә.

— Юк, мин гаилә подрядына кермим.

— Колхозда эш бетмәгән, бүтән эш тә табарбыз.

— Юк, мин үземә эшне үзем табам. Авыл советы рәисе булу һәм шәп итеп эшләү минем теләгем!

Моназыйр беравык өнсез торды. Кыска туны изүенә озынча ияген тартып яшерде, аннары, башын чөеп, ияген алга чыгарып тагын шөкәтсез салындырды. Егеткә туры карап әллә ничек сәер генә елмайды, йөзенә җәелә башлаган мөлаемлык сыпырып алгандай кинәт бетте, болай да зур күзләрен, акайтып, Галиярга зәһәрле чәнчеде.

— Минем урындамы?

— Сезнең урында инде! Бер авыл советында ике рәис була алмый бит.

— Шаяртуың, ахрысы...

— Чыылап торып тотынам! Авыда Совет властен тәртипкә китерергә жайлы чак житте.

— Таукашта власть көчендә бит, Галияр энем. Хафаланасың юк иде. Рәис булу өчен, башта депутат булып сайланьрга кирәк.

— Беләм. Нигә мине сайламаска тиешләр икән? Койрыгым-гоһайым юк.

Моназыйр, кулын селтәп, китәргә адым да ясаган иде дә, Галиярның чыылап сөйләвенә ачуы тулып житеп, кырт борылып туктады, тавышын калынайтып:

— Шулай итеп, мине чөеп ташламакчы икәнсең, ә, Галияр эне-кәш!— диде.— Ай-һай ла, партия-совет эшендә тәҗрибәсе ташып торган кеше белән, Моназыйр абың белән ягъни, алышуы жиңел булмастыр. Авыл советларына сайлаулардан соң биш ай гына узды, энекәем. Киләсе сайлауларга чаклы шактый вакыт бар, диюем. Моңысы — беренчедән. Икенче-өчөнчеләрен һәм башкаларын санап та тормыйм. Элгәре, авыл советына килеп, исәпкә бас, солдат иптәш.

— Тәртипне бозмам, борчылмагыз, Моназыйр абый. Әле кайтып кына төштем. Эти-әнине күрим элгәре. Фермадан кайтышлый авыл советына керермен. Документларым кесәдә.

— Их-х,— дип тирән сулады Моназыйр,— тормышны аңлап житкермисез шул сез, яшьләр! Киләчәкне уйламыйсыз. Кулыгыз ныгымастан, замана дилбегәсен тотмакчы буласыз!..

Галияр әбисенә ашыгуын аңлатып ишарәләде дә, Моназыйр белән сүзне өзәргә булды. Мондый бәхәсне урам уртасында куертуның мәгънәсе юк иде, хәер. Шулай да ул әңгәмәгә ноктаны үзе куясы итте.

— Киләчәк турында фәлсәфә куертырга яратасыз инде сез. Һәрчак кесәгездә йорткән, хәтта телегезгә сөңгән козырь ул. Ә тормыш дилбегәсенә килсәк, сез аны, барыр юлыгызны белмичә, малай чактан ук тоткансыз. Дөрес әйтәсез, дилбегәне кул ныгымастан тотсаң, кулның гарипләнүен көт тә тор. Ә минем куллар, менә, ныгыган, солдатта булган крестьян куллары.

Моназыйрның кулы зәгыйфьлегенә искәртү кебек булды бу кадәресе, әмма сүз инде әйтелгән, аны кире алып булмый. Аннары кул ныгыту мәсьәләсен Моназыйр үзе башлады, шулай булгач, үкәнергә кирәкмәс, дип уйлады Галияр. Шулай да ул, авыл советы рәисенә кулы гариплегенә ишарәләп, аны тагын өнсез иткән иде. Моназыйрга бу хакта йөзенә бәрәп әйткәннәре юк иде әле, шуңа күрә, кул гарипләнү сәбәбен авылда белмиләрдер, дигән ышанычы бар иде. Беләләр икән, Сәрвиянең оныгы белә икән менә. Сәрвия сөйләгән булуы мөмкин. Хатын-кыз лабаса ул, бу хакта авызын ачмаска да тиеш иде.

— Сәрвия нәселеннән моңарчы юньлелек көтмәдем, моннан ары да көтмәм!

Әмма аның бу сүзләрен Галияр инде ишетмәде; ул Моназыйр өнсез торган арада, урамның теге ягына чыгып житкән иде, һәм алар юлларын дәвам иттеләр. Моназыйр, кая барырга белмичә, баскан урынында озак катып торды. Авыл советы кәңсәсенә барса да, өенә кире кайтса да, бу солдатның йөзгә бәрәп әйтелгән нияте тынгы бирмәячәк иде аңа — Таукашны илле еллап кулында тоткан Моназыйрны урынынан очыртмакчы да үзе авылга хужа булып алмакчы икән бу Галияр!..

Моназыйр кәңсәгә бармаска булды, өенә кайтырга да борылмады. Район үзәге ягына чыга торган шушы озын тыкрыктан берәз күтәрелгәч, ике ягы да алтышар йортлы урамга аяк басты.

Кәңсә ягына карамыйча гына узды. Күпергә кергәч, таянса янына килеп, инешкә карап торды. Инеш буйлары кырпак кардан акланган, су күммәгән ташлар өстенә төнлә кунган кар бөртекләре эреп бетәр-бетмәс кенә калган, таштан су жылысы бәрә бит. Инеш суы тирәдәге аклык арасында карарак булып күренә, Таукаш инешененә суы Мо-

назыйрга гел аксыл төсле булып тоела иде югыйсә. Күпердән аскы яктагы шарламаны кыш буена боз капламый, кышкы аклык уртасында кабаланып гөрлэгән шарламаны Моназыйр моңарчы да күрә иде, ләкин суның кышын караюына игътибар итмәгән икән. Бәлки, жир өсте агаргач кына инеш суы карая торгандыр, әкәмәт.

...Агым су. Аккан су артыннан күзәтеп торуы гажәп икән, әй. Синең яннан тормыш китеп бара кебек, борылышлар да, берсенә-берсе терәлешкән ташлар да аны тоткарлый алмый. Ага... Инде бер-кайчан да Таукаш инешенә әйләнәп кайтмау нияте белән ага. Тормыш дигәнәң дә шулай хушлашмыйча китәме? Агым суның артыннан басып күзәтү үткән заманга кайтырга тырышу кебегрәк икән. Киләчәк дигәнәң күрәнми лабаса бу агымда. Әгәр суның агымына каршыдан карасаң?..

Моназыйр, ашыгып атлап, күпернең өске як таянсасы янына килде. Тик бу якта да агым киләчәк кебек булып тоелмады. Әле, әнә, өстәрәк, биек таллар турысында, агымының матур серлелеге бар кебек үзә, ләкин бу серлелек тә киләчәккә охшамаган, аның сихри чагылышы түгел. Агым уртасында тора Моназыйр — күпердә! Ә бу агымның гүзәл киләчәге түбәндәме, әллә өске яктамы икәнлеген аера алмый. Һәрхәлдә, киләчәк дигәнәң түбәнгә якта түгел, моны түбән сүзенәң мәгънәсә ачык аңлатып тора. Өске яктамы ул? Ярар, шулай да булсын, ди. Әмма инешкә кыска урамнарның югарыдагысыннан төшеп карасаң, хәзер синең каршыңа килгән агым түбәнгә якта — үткән заманда булып чыга түгелме соң...

Менә син, әй, гомере биек киләчәкнең матур булачагы турында әгитләү алып барган Моназыйр, инеш агышын тормыш агышына тиңләп, киләчәкнең кайсы якта булуын тәгаенли алмады.

Сул кулынан ак йон перчаткасын салып, таянсага учын жәеп куйды Моназыйр. Бераздан инешкә кулын каты итеп селтәде, таянсадагы, кар эреп, иләмсез булып төшкән учы эзен сөртеп жибәрмәкче булды, ләкин кулын кинәт кире алды, аннары, бармакларын киң жәеп, учын таянсадагы эзгә тәңгәл китереп кабат куйды.

— Сәрвия оныгы Галиярның тиле сүзләреннән минем дә башка инеш кебек сай уйлар керә башлады, каһәресе, — дип сукранды ул. — Ирек куйсаң, кыланып күрсәтер Сәрвия нәселе! Кыланып кына калырмы сиңа!..

Күпер чыккач, юлның ике ягында кимендә икешәр йорт утыртырлык тигез мәйдан бар. Тик анда йорт салмаганнар, гомумән, авыл буена мондый тигезсезлек тагын булса да, инешнең уң ягында йортлар юк. Инешнең суы мул булганда, бу төшләрне ташу баскандыр, күрәсең. Аннары балаларга таудан чана-чаңгы шуарга иркен урыннар кирәклеген истә тоткандыр авылны салучылар. Каз-үрдәк йөрергә дә, бозау арканларга да иркенлек кирәк бит әле. Тагын шунысын да искәргәннәрдер — авыл буена сузылган тау биек, инешнең уң ягына иртәнге кояш соң төшә.

Таукаштан Мишәнең өске уңаендагы күрше авылга юл шушы төштән салынган. Текә тауны кайчандыр уеп кискәннәр, йөк белән йөргәндә, сөзәклек уңайлы. Ә йөкне күп йөртәргә туры килә моннан. Юл, тау менгәч, икегә аерыла, турысы — күрше авылга, уңга борылганы урманга бара.

Баруның максатсыз икәнлеген Моназыйрның башына юлның тау эченә кисеп кергән төшенә житкәч китереп сукты. Шулай да кире борыласы итмәде — берәрсе күрәп торса, нигә юләрләнәп йөри икән авыл советы рәисе дип баяләве мөмкин ич. Сөзәк юлдан күтәреләп, басуга чыгуның да кирәген тапмады — ындыр арты туңга сөреләп калды, анда арыш чәчелгән булса, кызыксынып сораучыларга, уңымнарны карадым, дияр идең, кырпактан соң ягын. Уңым турында

уйлаганда, ул юлның уң ягынан гекә тауга менеп бара иде инде. Болайга борылуын абайлаймычә калган иде, тик кире төшөп китәргә дә соң инде — авылдан Моназыйрны күзәтеп торучы апайлар, Тилгән кылырын кылмыйча, ярты юлыннан кире борылды, дип әйтәчәкләр бит.

Юу-ук, алай баяләмичә торсыннар әле! Ниятен тормышка ашырмады Моназыйр, имеш! Тилгән гомерендә беренче тапкыр ярты юлда тукталды, янәсе. Тукталмас! Гомере буена киләчәккә омтылып яшәде Моназыйр Шәгаєтов абыгыз! Киләчәкне тизрәк якынайтырга, юк, киләчәккә йөгереп кенә барып житәргә тырышты. Тукталмыйча! Хәзер тауга менгәндә дә тукталмаячак. Белегез! Һәм беләсез сез моны, агайнеләр! Галияр энекәш, син генә шуны аңшып житмәсәң инде. Син дә белерсең, энекәш, белдерербез! Сеңелең Рәйсәгә дә тәртипне төшендерербез!..

Ул кәжә-сарык йөрөп киртләчләнгән сукмак-баскычтан тау уртасын узганчы жиңел менде. Өскә таба сукмак-басмалар авышлана барды, аннары бетте. Тыны тукталырлык итеп кысмаса да, менүе авырайды — кырпакта аягы тая иде, чүсиккә итегенә киерткән яңа галош сырлары да тотмады. Шуңа күрә тау кашына житкәнче, яны белән борылып, кырын басып менде.

Тауның өстендә түмгәк сыман ак таш бар, жирдән йомры башын гына чыгарган кебек ул, тау эченә жәлеп кереп киткән, тамыры тирәндәдер кебек, шуңа күрә аны кузгата алмыйлардыр. Борынгылар, ташны монда махсус менгереп, итгән күмгәннәр, бу таш кайчандыр бик зур булган, шуның түбәсенә басып, каланчадагы кебек, борын заманда күзәтче торган, дип сөйләнә Таукаш авылында хәзергәчә онытылмаган риваятьтә.

Борынгылардан истәлеккә калган ак таш өстеннән карны сыпырып-өрөп жибәрде дә, туының түбәнгә төймәсен ычкындырып, шул ташка утырды Моназыйр. Авылны югары очыннан түбән очына хәтле акрын гына күзеннән кичерде. Күрчә, Таукаш авылының урамнары, тыкрыклары сызып салган кебек туры икән ләбаса. Авылда йөргәндә, моңа игътибар ителми, әй. Болын эчендә Мишә боргалана, инеше авылга керделе-чыктылы. Таукашта ярты гасыр яшәп, шушы турылыкка һәм кәкрә-бөкрелеккә игътибар итмәгән икән Моназыйр. Югыйсә, тау өсләтеп күп йөрергә туры килде аңа.

Моңарчы күрмәгән нәрсәләр шактый жыела, ахрысы. Инешен әйт син, әй. Башындамы, әллә тамагындамы аның киләчәге? Башында! Ю-ук... Тамагында! Булган ди, беткән төштә киләчәк булган ди...

Моназыйр күпер өстенә озак карап торды. Шулай текәлеп карау уйларын оныттырыр кебек иде, ләкин борчылуы бетмәде. Тау башындагы ак ташка утырып, инешне күзәтүдән борчылуларың шул инеш суы белән югандай беткән дә киткән ди... Көт! Котылырсың! Сәрвия-нең... уйнаштан тугын малаеның малае күңеленә салган борчылу бу, агайне!

Моназыйр Шәгаєтовның абруе зур! Авылда, һәм районда Таукаш житәкчесе буларак танылуына инде кырык ел. Унжиде яшеннән колхозның бригадиры булды. Аннары ферма мәдире, авыл советы секретаре, тагын бригадир, амбар мәдире, колхоз рәисе, илле яше тулгач, колхоз белән житәкчелек итү авырайды, дип, колхоз рәисе хезмәт хакын саклап, авыл советы рәисе итеп күчүрүне сорады. Бу постта жиде ел эшли, тәжрибәсе житәрлек.

Моназыйр карашын инде авылның түбән очыннан югарыга таба күчәрә барды. Авылның урта төшендәгә ак кирпич бинага карашын туктатып калды. Әйбәт бина. Клуб-китапханә, кәңсә дә шунда. Медпунктка, спорт залына арткы яктан керешле. Бу бинаны салганда, Моназыйр күп көч түкмәде түгүен, аны колхоз үз акчасына төзетте, мәшәкате колхоз идарәсе өстенә төште. Шулай да авыл советы рәисе

төзелештә үзенең дә катнашы зур дип саный. Бина мәчет мәйданына салынды, мәчетнең төньяк башына. Намаз укулар тукталганнан бирле клуб булган мәчетне яңа бина өлгергәч үк сүтмәделәр әле. Мәчетнең искергән бинасы яңа ак бинаның, Моназыйр айтмешли, төсөн жибәреп ике ел торды. Моназыйр активлык күрсәтмәсә, бәлки, хәзер дә торыр иде.

Яңа бинаны салдыруда минем өлеш иң зурдан булмаса да, аның култык астына сыенгандай торган мәчетне сүттерү минем хезмәт, агайнеләр, дип масаеп уйлады Моназыйр. Авыл советы балансында иде мәчет! Әле болай да ике елга артык яшәде. Манарасын төшерү истә калган. Ниңә ел узган хәзер моңа? Иллә ел була икән. Хәзер сиксән жиденек кышына керәбес. Утыз сигезенче елның июль уртасында төшерелгән иде манара. Мин беренче классны бетергән идем, тугызынчы яштыңа идем, бала гына булсам да, күңелгә сәңдереп калдырганмын бит, дип сөенде Моназыйр.

...Мәчет манарасын төшерү хәбәре авылда күптән йөрдә. Бу хакта кешеләр күбрәк шышын-пышын сөйләштеләр, бергәләп фикер алышуны оештырырга омтылучы табылмады. Авылның һәр кешесенә кагылышлы мәсьәләләр элгрәк жыенда фикерләшеп хәл ителә иде, югыйсә. Соңгы вакытта борынгыдан килгән кулай гадәтне санга сукмыйлар, бу гадәтнең ниндидер начарлыгын күрәләрдер инде. Нинди начарлыгы бар икән соң аның? Моны кем белгән дә кем уйлап тора ди моның башын-ахырын...

Алга йөгереп барыш заманында безнең барыбыз өчен дә Бөек юлбашчыбыз уйлый. Әйе, уйлап-исәпләп торырга вакытыбыз юк, алга йөгерабез, безнең өчен уйларга тиешле бөек кешебезгә ышанабыз. Ә барлык халыклар юлбашчысы, беркайчан да ялгышмыйча, безнең турыда гына кайгырта. Шуның өчен дә илебездәге барлык халыкларың атасы ул. Мәчет манараларының безгә матур яшәргә комачаулавын да иң башта бөек юлбашчыбыз күреп алгандыр, шуңа күрә манараларны кисеп ташларга кушкандыр. Бетсен искелек калдыклары! Ә... мәчет манарасы искелекме соң? Авызыңны чамалап ач, иптәшкәй, искелек булмыйча ни булсын тагын! Алайса, мәчетен дә сүтәргә кирәк, хәзер анда барыбер гыйбадәт кылмыйлар. Ашыкмыйк, мәчетнең бинасы кирәк хәзергә, шушы бина булмаса, клубны кайда ясар идек? Шул-шул менә...

Авыл житәкчеләре мондый уй-фикерләрен уртага салып киңәшүдән курыктылар, хәтта мондый уйларының кемгә дә булса белеңүенән котлары очып шүрләделәр.

Өлкән агайлар, икәүдән калып сөйләшкәндә манара кисүгә мөнәсәбәтләрен белдерсәләр дә, күмәкләшеп власть каршына үтенеч-таләп белән барудан мәгънә тапмадылар. Моңы авылның Рухан хәзрәте шулай киңәш иткән, диделәр. Аның белән кем сөйләшүе билгесез калды, хәзрәтнең киңәшен авылда һәркем белсә дә, моңы белмәмешкә салыштылар. Хәтта авыл житәкчеләре дә моңа колак салмагандай иде, хәзрәтнең каршы төшмәве аларга әйбәт кенә иде. Хәер, барлык татар авыллары кабалана-узыша мәчет манаралары кискәндә, иң киме — авыллар матурлыгына килгән афәтне Таукаш мулласы гына туктата да алмас иде. Каршы төшеп бер генә сүз әйтсә дә, аны тотып ябачаклар иде. Бу кадәресең дә әйбәт төшенгәндер Рухан хәзрәт. Колхозлашкан чакта, электән авыл халкын рәнжетмәвен истә тотып, сөрмәгәннәр икән, хәзер дә аңа миһербанлык күрсәтеләр, дип өметләнәргә һич тә ярамый. Заманы бүтән, утыз сигезенче елның уртасы узылды. Бүтән теләсә кемне халык дошманы ясавы үтә жиңеләйде. Ахыр чиктә кулакка чыгарып куярлар үзеңне. Аны кулакка тиңләреп сәбәп юк-югын, гади колхозчы ул, яше алтмышка житкән булса да, колхозның арба-чаналар ясау остаханәсендә эшләп йөри. Тыныч холыклы бу кешенең балта эшенә кечкенәдән үк кулы ятып торды. Үз басуында чәчүен-уруын да үз гайләсә көчә белән башкарырга тырышты. Үзенең

ялланıp эшлөөчелердән сыйфатлырак итеп эшлөвөн белә иде чөнки. Шушы авыл нәселеннән, Сатыш мәдрәсәсендә укып, мулаллыкка указ алганнан бирле, үзенең Таукашында, мәчеттә гыйбадәт кылу тукталганчы, хәзрәтлек итте. Хәзер мәет озатуда гына дини вазифаларны үти. Аз сүзле кеше, кылганы алдан уйланган булып, ашык-пошык карар чыгармас. Юлбашчының «Уңышлардан баш әйләнү» мәкаләсе басылгач, колхоздан чыгучылар булды, ә хәзрәт гаризасын кире алырга ашыкмады. Колхоздан чыгучыларга, тагын керәсегез булып, дигән иде, сүзләре хак килде.

Шулай, мәчет манарасын кистерүгә бөтен барлыгы белән каршы булса да, Рухан хәзрәт манараны кистермичә калуга үз көче житәчәгенә ышанмады. Ә моңа ирешү өчен көч-кодрәтнең ташып торыуы кирәк иде. Алты дистәне тутырган кешедә мондый көч, әлбәттә, юк иде, дөнья фани, аның белән алыш-бирешен көйле генә төмамларга бара иде инде ул. Өстәвенә, авыл житәкчеләренең, гәрчә төпкәчә уйлап житкермәсләр дә, манараны барыбер кистерәчәкләрен аларның йөзеннән үк күрөп торды хәзрәт.

Рухан хәзрәт мәчет яныннан таң беленүгә әйләнеп кайтты. Кабат килүендә монда халык жыелган иде инде. Күп кешеләр мәчет тирәсен әйләндереп алган рәшәткә эченә үк кергәннәр, тышкы якта рәшәткә буйлап тезелүчеләр ишлерәк, урамның каршы ягында урта бер төштә басып тора иде. Ялгызы.

Мәчет ишеге төбәндә таза-таза өч ир кеше кайнаша. Пычкы-балталарын, арканнарын барлыйлар. Тып-тын калган Таукашта шушы өч кешедән гайрә хәрәкәтләнүче бу мәлдә юк иде кебек. Әзмәвер өч ир Таукашныкы түгелләр. Алар район авылларында мәчет манараларын төшерү өчен махсус оештырылган бригада кешеләре икән. Тәжрибәләре зур, димәк. Эшнең жаен тиз үзләштереп алганнар, күрәсәң, үзләрен тыныч тотып, кабанмыйча, осталыклары дәрәжәсән белеп әзерләнәләр. Ара-тирә, манарага карап, сүз алыш-калылар. Берсе мәчетне әйләнеп чыкты, иптәшләренә нәрсәдер әйтте. Өчесе бергә манарага карадылар, сизелер-сизелмәс жылнең кайсы яктан икәнән иснәгәндәй иттеләр. Аннары, шулай ук өчесе берьюлы, манара авачак якны төртеп күрсәттеләр. Хәзрәт нәкъ шул якта тора иде. Ул манараның кайсы якка аударыласын белеп баскан кебек, әмма үзе бу хакта башына китермәгән иде. Басып торган урыныннан мәчеткә кадәргә араны карашы белән үлчәде Рухан хәзрәт — манара аңа житмәячәк иде. Шулай булгач, урыныннан кузгалырга кирәкми, тып-тын торган авыл кешеләре арасыннан бер ялгызың ыгы-зыгы башлау мәгънәсезлек булып иде. Баксаң, хәрәкәтләнүчеләр әлегә өч агай гына түгел икән, хәзрәт рәшәткәнең эчке ягына кереп баскан кешеләр арасында кечкенә башына зур яшел картуз кигән бер малайның кыбырсып йөрүен күрөп алды. Малай мәчет майданында басып торучыларны сафка тезәргә тырышып йөри кебек иде. Һәм ул хәзрәт янына атылып килә башлады, хәзрәт аның жыл-жыл ашкынуыннан сискәнәп тә куйды. Малай хәзрәт каршында шып туктады, аякларын кичрәк итеп күчереп басты, сул кулын аркасы белән арттан биленә куйды, уңы белән картузына кагылып алды һәм хәзрәткә күтәрелеп карамыйча гына:

— Мулла... мулла карт, — диде. Тавышы яшенә караганда калыңрак иде. Башын кыйгайтып хәзрәткә карап алды да сүзен дәвам итте. Сөйләве олыларча иде, юк, коры иде, балаларга хас гадилек һич тә сизелмәде. — Манара сытканын көтәсең мәллә?! Күрмисеңмени, манараны бу якка төшерәләр! Кит моннан! Сиңа аерым әйтергә кирәкме? Кит! Әнә тегендә чиген!

Хәзрәтнең күз алды томанланды; ул, сәерсенеп тә, ачуы кубып та катып калды. Аңа монарчы беркемнең дә болай дорфа эндәшкәне юк иде. Хәзрәт хәлне аңышып:

— Миңа...— дип сүз башлаганда, дорфа малай аның яныннан китеп тә барган икән.

Рухан хәзрәтнең малайга әйтәсе сүзләре күңелендә калды.

— Кем... дорфа малай, кем... Моназыйр атлысың бугай, ә-ә, әйе, олан, миңа аерым әйтү кирәкми. Гомерем буена үземне кешеләрдән аерым тотмадым. Бәхетем дә шушы минем. Әйе, кешеләр мине кырык елга якин Таукаш хәзрәте итеп белделәр һәм олыладылар. Мәчеттә гыйбадәт кылу беткәч тә хөрмәтдиләр. Киресен әйтерем юк. Хөрмәтләреннән ташламадылар. Үзем дә аларга тугры хезмәт итәргә тырыштым. Барлык өндәвем изгелеккә тарту булды, хак юлдан тайпылып, гөнаһ юлына чыгудан йолып калырга тырыштым. Ю-ук, аерылмадым мин авылдан! Һәм аерылмам. Боерган булса. Тик каладан да, саладан да ни алла, ни власть каршында гөнаһсыз кешеләрне таш капчыкка ябулар ишәйде. Ябучылар зур гөнаһ кыла. Чагучылар да. Алла бар ул. Вә боларны онытмас ул. Хаклыкны кайтарып Аллабыз. Әмма вакыт үтәр шул, шактый вакыт үтәр. Хәзрегә кешеләр кылган вәхшилеккә тәңре аптырап калгандыр, ышана алмыйдыр соңгы заман ерткычлыкларына. Аңына килә алмаганга күрә генә бу эшәкелекләрне кыру бит... Миңа турылап аударылса да, миңа бәрелмәячәк ул, жиргә житәрәк үзе үк читкә тайпылачак. Чөнки Аллам каршында тамчы да гөнаһым юк. Шулай, манара төшерүдән берәү дә тән ярасы алмаячак. Гөнаһсызларны Алла каргамый. Ә гөнаһлыларны алла әлегә үзе дә аерып бетермәгән. Гөнаһлы бәндәләргә гөнаһсызлар каргышы кайчан да булса барыбер төшәчәк. Ходай тәгаләдән узмыш юк...

Колхозда тәртипнең күмәк рәвештә беренче тапкыр бозылуы бүген булды. Хатын-кызларга төрле эшкә чыгарга бригадирлар кичтән үк әйткәннәр иде әйтүен, ләкин хатын-кызлар моны иртә-гесенгә онытып жибәргәннәр, күрәсең. Һәркайсының өендә ашыгыч шөгыле табылган. Ир-атның күбесе үз эш урынына барды, ләкин, атын да жикмичә яки кулына эш коралын тотып та карамыйча, өенә әйләнеп кайтты. Балалар да күңелле итеп уйный алмадылар бүген. Таукаш кешеләре, сүз берләшкәндәй, авыл күгенә күтәрелеп карарга курыктылар. Зур тавыш-гаугалар куптармыйча, күндәмлегә һәм оешканлыгы белән элек-электән үк тирә-юньдә танылган Таукаш халкының, мәчет манарасын төшерүгә каршылык белдерүеннән бигрәк, гомер булмаган хәлдән югалып, аңсызланып калуы иде бу. Таукаш халкының күмәк рәвештә тәртип бозуының беренчесе дә, соңгысы да шушы булды. Хәтта егерме тугызынчы-утызынчы елларда чагыштырмача бердәм колхозлашкан иде Таукаш кешеләре, «уңышлардан баш әйләнгән» чакта да колхоздан чыгып торучылар аз булды. Авылның татарга гомумән хас күндәм һәм сирәк очракта шәп оешканлык сыйфатлары, шөкер, бүгүгәчә яши. Явызлык, күрәләтә кеше канын сыгу гадәтләрен кешеләр авылга кертмәгәннәр иде. Заман дигәнең коточкыч буталып тора, кайбер хәлләргә бәя бирү түгел, алар турында хәтта бик соңлап кына ишетеп беләсең.

Әйе, кешеләрнең кулына эш йокмады бүген — мәчет манарасын төшергән көнне. Киләп сарып йөрделәр шунда. Һәр таңны эш белән башлап, көнне рәхәтле ару белән тәмамларга күнеккән Таукаш кешесенә мондый максатсызлык һич тә килешми иде. Таукаш кешесе үзе дә, кайчан да булса мондый мәгънәсезлек кылырмын, дип, башына-уена китермәгәндер.

Таукашта бүген кызып эшләүче мәчет манарасын кисүче өч агай гына булды. Алар манараны төш вакытында сүтеп тә бетерделәр, тиз тоттылар. Манара әйберләрен, өч атка төяп, район үзәгенә алып та киттеләр. Киселгән манаралардан район үзәгендә ниндидер бина жыймакчылар, имеш.

Рухан хәзрәтнең йорт-жире мәчет майданыннан авылның өске уңаендагы беренче кыска урамында сул чатта иде. Манара бүрәнә-

ләрән төягән кәрванны ул капка төбөндәге эскәмиядә утырып карап калды. Кәрван башында, юл күрсәткән кебек, иртәнге якта — манара кисү алдынан — хәзрәткә артка чигенергә боерган Моназыйр исемле малай бара иде. Бераздан малай, кулларын артка куеп, олы-олы атлап, урам уртасыннан кире төштө. Ул якынайгач, хәзрәт, ни өчен икәнлеген үзе дә уйламыйча, урыныннан торды. Шул ук мәлдә Моназыйр, борылып, хәзрәткә таба килә башлады.

— Мулла абзый,— дип хәзрәтнең каршына тукталды малай,— миңа рәхмәт әйт, мин кисәтмәсәм, манара изә иде бит үзеңне. Торасың шунда баскан төшендә катып! Ярамый алай.

Хәзрәтне тагын өнсез иттә Моназыйр. Кем өйрәтә сине шушылай, дип сорамакчы булды. Сорый алмады. Каян барысын да белеп торасың син? Монысын да сорый алмады. Туганчы ук барысын да белгәндер бу малай, дип нәтижә ясады. Әмма Моназыйрга сүзе бүтән булды.

— Кем... Моназыйр... олан...— Ни әйтергә белмичә тотлыкты. Чәйгә кер... Абыстаң...

— Юк! Керә алмыйм. Вакыт юк. Моңарчы мулла йортына аяк басканым булмады. Моннан соң да кирәге чыкмас.

Гажәп, бик тә гажәп: дорфалыкка, юньсезлеккә каян өйрәнәп өлгәргән бу малай? Моңарчы, дип сөйләргә иртә ич аңа. Ата-анасы да начар кешеләр түгел кебек, әнисе — мөгаллимә, үзе тәрбияче кеше. Күрәсең, Моназыйр атлы бу малайның күзләре иң башлап кешеләрдәге әшәкеликне күрүе үз итәргә, колаклары юньсезлеккә шулай ук башлап ишетеп күчеленә сәндергә сәләтледер. Имансыз замана тудырган малайдыр бу. Замана бозучы кешедер...

Моназыйрның чәйгә керүдән баш тартуы әйбәт булды. Югыйсә, хәзрәт тә дорфа малай белән табынга утырырга тиеш булыр иде. Ә аның бүген тәгам капканы юк, капса да, ризык тамагынан узмас иде.

Малайның сүзләре хәзрәтне элгәре буталчык-салмак, аннары кинәт жәһәтләнеп киткән уйларыннан бүлдерде:

— Зур эш эшләнде бүген. Мәчет манарасын төшердек. Онытма моны, мулла абзый.

Ничек башына килә икән мондый фикерләр бу малайның? Кеп-кечкенә үзе...

— Онытмам!— дип сузыбрак һәм тавышын күтәрербрак әйтте Рухан хәзрәт.— Авылның башын кисүне онытырга мөмкин түгел! Әдәплә кеше моны онытмас. Онытмас! Син дә онытма...

Хәзрәт кинәт туктады һәм малайга авыл кешеләре кушкан Тилгән дигән кушамат белән эндәшүдән үзен тыеп калуына сөенде. Ул бу кушаматны малайның йөзенә бәрәп әйтмәүләрен белә иде. Әйтмәвенә сөенүе — шул кушаматын Моназыйрга беренче тапкыр ишеттерүдән куркып түгел, ә авызы пычранмыйча калудан иде.

...Моназыйрның карашы элеккеге мәчет мөйданына текәлгән булса да, ул андагы ак кирпеч бинаны да, юан каеннарны да, жәенке ябалдашлы талларны да күрми иде. Тау башына төркемә белән каргалар очып килгәч кенә ул бүгенгесенә кайтты. Каргалар чоқырак төштәге карда коенмакчы булалар. Киләчәге кайсы якта булуы билгесез инештә коенмыйлар, әй, дип көлемсерәп уйлады Моназыйр. Хәйләкәрләр, суның йоннарына ябышып катуы ихтимал шул, ә кар коела да бетә. Моназыйрның кинәт карга ятып аунайсы килде. Тик шул мәлдә үк үзен, тилермә, дип туктатты. Сыерчыклар килүенә куанып, малай чакта да карга ятып аунамаганны, бүген бөтен авыл каршында — тау башында!— Моназыйр жирдә аунасын, имеш! Моназыйрны авыл советы рәислегеннән төшермәкче Галияр бигрәк тә көлөп һәм сөенеп рәхәтләнә иде бугай. Көтсен! Көтсеннәр! Беркайчан да аунамайчак Моназыйр! Ауната да алмайчаклар! Хәзер үк авыл советына барырга кирәк, уку ташлаган Мостафинаны акылга утыртырлык кодрәт бар Шөгәетовта!..

Авылның түбән очыннан, болын читләтеп, елга агышы уңаена күтәрткән юл чыга. Ярты чакрым гына аның озынлыгы, фермаларга җитеп туктый ул. Сыер абзарлары бирерәк, ә сарык абзарлары алардан йөз адымнар чамасы ары, анда юл сыер абзарларын өстән урап төшә. Таукашның дүрт ягыннан киткән дүрт юлга хәзергәчә таш җәелмәсә дә, фермалар юлына сугышка чаклы ук таш түшәгәннәр иде. Илленче еллар азагында, илле тугызынчы елда бугай, авыл хужалыгын текә күтәрүне кызуландырган вакытларда, ягъни фермага авыр тракторлар һәм машиналар кереп йөри башлагач, райкомның ул чактагы секретаре булган эшлекле җилкуары юлга — башка эш тапмагандыр, йә таба белмәгәндер — икеләтә күтәрттереп, инешнең үзле балчыклы вак ташын җәйдертте. Шомарып агарган эре ташлар юл астында калды. Берәмтекләп тезелгән ташлар әрәм булды.

Хәзер юл элеккедән дә битәр чокыр-чакырланды, яз-көз өзек-ләрәндә үтмәле түгел. Беренче кар төшсә дә, ныклап тундырмаганлыктан, уртадан йөрөп булмый иде. Шуңа күрә Сәрвия белән Галияр өске яктагы сукмактан аллы-артлы бардылар, юлның болын ягындагы сукмак адым саен диярлек аркылыга ермакланып беткән, ул ермакларны сикереп яки озын атлап чыгарга кирәк. Сукмакның өске яктагысы да катмарлы, чамаламыйча бассаң, сөртенүеңне көт тә тор. Һәм Сәрвия белән Галияр, аяк астына карап барып, каршыга килүче Рәйсәне күрмичә калдылар.

— И-и мактанчыклар, күтәрелеп тә карамаган булалар!— дип шәрран ярды әбисе белән абыйсы янына килеп җитәрәк Рәйсә.— Минә күрмәгән дә булалар!— Һәм, әбисен читләтеп узып, Галиярның җилкәсенә асылынды.— И-и абыем, сагыныплар да сагындым мин сине! Минем кебек...— диде дә беравык тукталып торды, әбисенә күз төшереп алды, аннары тагын кычкырып әйтеп салды:— булачак җиңги дә сагынмагандыр!

— Һаман да көеңә килгәндә оста тәкелдисең икән сиң, Рәйсә!— дип аркасыннан сөйдә сеңлесен Галияр.— Көеңә килгәндә Һаман да шәрран ярасың икән. Әллә тавышың тагын да көчәя төшкән тагын...

— Көчәймичә! Үсәм ич!

Рәйсә кулларын абыйсының муеныннан алды, Галияр сыгылыбрак гәүдәсен төзәтте, оныгының мондый хәрәкәтенә Сәрвия иртән игътибар итеп житкермәгән иде, хәзер исә, Галиярның гәүдәсен үз җаена тотарга тырышуның сәбәбе бар икән, дип күңеленә салып куйды.

— Үсүең шәп лә,— Галияр сеңлесенең аркасыннан тагын сөйдә.— Тик укуыңны...

— Ташладым укуны, абый! Сигезенчене бик яхшы билгеләрәңә бетердем дә тугызга бармадым. Шушы сигез класс белемем җитә миңа. Сәрвия әбием тулы булмаган урта мәктәп белеме белән дә нич тә надан түгел әле.

— Белемне беркайчан да җитәргә санау ярамый, Рәйсә,— дип каршы төште Галияр.

— Соң, абый, дим, мин дә, укымаска кирәк, димәдем ләбаса! Хәзерге заманда сыер савучы йә сарык караучы булырга сигез классым җитә, дим. Шул гына.

— Укырга кирәк әмма. Иң киме — урта мәктәпне тәмамларга кирәк.

— Сарык караучының ун класс белемле булырга тиешлеген кем билгеләде икән? Әйттең сүз! Кирәкне күп кабатларга өйрәнеп кайткансың икән син, абый. Мөгаен дә, түрә булып китәрсен, күр дә тор менә.— Рәйсә акрын гына башын чайкады, кашларын җыерып алды.— Мин сине башка кеше булып кайтырсың дип көткән идем. Ә син,

очрашып күрөшүгө үк, укырга кирк тэ укырга кирэк, дип тәкелди башладың. Тәкелдәсәң, бер хәл икән әле, такмазалайсың бит. Акыл иясә, имеш!

— Ай-яй усаллангансың син!

— Усал кеше — әйбәт кеше. Әлегә усалланып житмәдем. Исәбем бар. Солдаттан кайтуга, син үзәккә басарга тиешсең иде. Ә синең чамачаң чамалы бугай.

— Менә, ичмасам, каршыладың абыеңны, сеңелкәем!

— Каршыладым! Беләсең холкымны — акыл сатма! Теләсәң, акылга өйрәт.

Галияр бу сүзләргә шаяртуга алды. Ә Сәрвия Рәйсәнең соңгы вакытта холкы тиз үзгәрүенә күнегеп бара, кызның абыйсына хәзергә дорфалыгын гафу итте. Галияр белән Рәйсәнең бер-берсенә хөрмәте жуелмаячагына ышана иде карчык. Сәрвиянең яшьлегендә хыялы ишле балалар үстерү иде. Балаларымның татулыгын күрүдән дә зур бәхет булмастыр, дип уйлый иде. Тик балалар үстерергә насыйп булмаган икән, малае Тимерша ялгызы гына үсте. Шөкер, оныклары ишле, аларның татулыгын күреп сөенә карчык. Үз балалары ук булмасаң да, малаең балалары бит, бер кан, Сәрвия каны... Рәйсәнең жылкәсенә кунган печән кисәкләрен сыпырып төшерә иде.

Алар фермага таба кузгалдылар.

— Нишләп йөрүең эш вакытында, дип сорый да белмисез ичмасам,— дип башын алга иеп алды Рәйсә. Авыл советына барышым иде, иптәш Моназыр Шәгаєтов чакырды. Укуга барырга куша инде. Көн саен бер тапкыр минем белән әрепләшмәсә, тамагы туймыйдыр, валлаһи гынам. Барыбер укырга бармыйм! Ни калган ди анда миңа. Абый, син укырга китәсәңме соң менә?

— Мин...

— Бик беләсең килсә, сине Тәнвирә апа беркая да жибәрмәячәк! Мине барасы юлымнан бүлдереп, фермага тәки кире алып килделәр болар, әй. Ярар инде, иптәш Шәгаєтов берәз көтеп торыр. Абыйны Тәнвирә апа белән барыбер мин очраштырырга тиештер инде. Әби, син әтиләр янына бар, алар сарыклар астына салам түши калганнар иде, абзар эчендә булгач, абыйның килүен күрмиләр ич инде алар. Әби, син әтидән дә, әнидән дә зур сөенче сора, яме, бәләкәенә риза булма. Әйдә, солдат абый, киттек,— дип култыклап алды Рәйсә Галиярны. — Менә мин бу жебегән акыл сатучыны булачак жиңги белән күрештерәм дә аннары әтиләр янына йөгәрәбез. Жиңгәчәй яныннан сәлам дә бирмичә узып китәргә ярамый ич инде. — Ә-ә, энә ич. Тәнвирә апа утарга сыерлар чыгара. Солдат Галиярны күреп алса, аптыраплар да калыр инде... Ул да сине бик, би-ик сагынды. Киләсе елга институтка китеп барыр да мине бөтенләй онытыр Галияр, ди. Ялгызым яшәп калырмын инде мин, ди. Шулай ди, миннән сер яшерми ул. Ә син, чыннан да, институтка китәсәңме соң?

— Китмим.

— Тракторчы буласыңмы?

— Юк.

— Кем буласың соң?

— Авыл советы рәисе булам.

— Тилгән урынынамы? — дип, Моназыр Шәгаєтовны кушаматы белән атавын сизмичә дә калды Рәйсә.

— Онытылып барган нәрсәләргә искә төшермә, кушамат яңартма. Мондый кисәтүгә исе китмәде кызның.

— Бик женемне кузгатса, үзенә дә кушаматы белән эндәшермен Шәгаєтовның! Бөтен авыл дер калтырап яшәгән шул Моназырдан! — дип каршы төште ул. — Өйтәм аны-ы,— дип сузып кына көлеп жи- бәрде аннары Рәйсә,— мине укырга өндисең! Менә сере нәрсәдә икән, авыл советы рәисе булгач, сеңелеңнең мәктәп ташлавы өчен жавап

бирүдөн куркасың икән ич... Әйдә әле, әйдә, жәһәтрәк, мондый жавап-лы эшнә Тәнвирә апа белән дә киңәшмичә ярамый. Әле, бик беләсәң килсә, синең рәис булырлык акылың бармы-юкмы икәнлегә буенча үзем имтихан алырмын. Лозунг кычкырып кына житәкчә булу заман-нары узды. Бүгән һәр төбәкнең, һәр авылның үз лидеры кирәк! Башкаларны әйди алучы атаманы кирәк! Безнең Таукашта син иләмән булырсың, дип көттем мин, Галияр абыкаем! Ә, туктале, ничек була инде ул — Тәнвирә апа белән киңәшмәгән килеш, рәис булырга йөри-сәң? Аны санга сукмыйча, әй! Әнә, үзе дә безне күрәп алды, үзе күрәнмәскә тырышкан була, мескенкәем, үзе качмый да, оялчаным. Тәнвирә апа, Тәнвирә апа, дим! Солдатыңны каршыла! Күр әле, ишетмәгәнгә салыша. Ах, сине!..

Таукашта солдаттан кайткан һәр егет хөрмәтенә шул көнне үк авыл клубында кичә уздырыла. Бу гадәт сугыш вакытынан — Сәр-виянең әтисе Мостафаны каршылаудан башланган иде. Шуннан бирле аны бер тапкыр да бозганнары юк, ягъни һәр солдат хөрмәтенә узды-рыла кичә, димәк, авылда мондый тәртип нык урнашкан. Мостафа солдат сугыш хәлләре турында мәчет-клубта төн уртасына кадәр сөйләгән иде. Залга тезелгән артсыз эскәмияләренең соңгы рәттәгесенә кырыйга утырган иде ул, тездән түбән киселгән сул аягын эскәмиягә салган, тумранга охшап тора иде шул аягы. Ничек яралануы турында сөйләргә керешкәнчә, клубның гармунын сорап алды да, шул киселгән аягы өстенә куеп, өздәрәпләр дә уйнаган иде! Кушылып жырладылар, елаучылар да булды, күп булды. Елау күңелне моң кузгатудан түгел иде әмма, сугыш афәте күңелне сыга иде. Сугышка чаклы, тыныч вакытта, кайгы килгән кеше күз яшьләрен башкаларга күрсәтмәскә тырыша иде. Сугыш дәһшәте кешеләрне яшеренмичә һәм күмәкләшеп еларга мәжбүр итте.

Хәзер солдат каршылау кичәләре уен-көлкә белән бара, әгәр сөйгән егет кайткан кызының күзләре дымсулана, хәтта яшыкә тула икән монысы инде шатлану яшьләре ләбаса!..

Әйе, бүгән Галиярны каршылау кичәсә дә күңелле узар. Галияр-ның олы бабасын — әбисе Сәрвиянең әтисе Мостафаны каршылагандагына кайгы янәшәдә дуамалланып бөтерелеп йөргән, бүгән исә хәсрәт чигәргә сәбәп юк. Ә-ә... Ә Галиярның кече бабасын, әтисенең әтисен ягъни, каршыламаганнар. Аның кем булуын Таукашта белүче Сәрвия үзе генәдер. Сәрвиянең иргә чыкмыйча Тимершаны табуы турында Таукашта хәзер искә алучы юк кебек. Шулай, Тимершаның әтисен Сәрвия үзе генә белә. Хәзер бу кешене Галияр да беләргә тиеш. Госпитальдә саташулы төш күргәннән соң, шундый катгый карарга килде ул. Тик, алдарак искәртүбезчә, моны сорарга әбисе Сәрвияне эзләргә кирәк санады. Оныгының солдаттан исән-имин кайтуына сөенүдән очынып йөрүче Сәрвиянең кәефен кыруың бик тә ихтимал югыйсә. Моны иртәгә дә, хәтта атналар узгач та сорарга мөмкин.

...Галияр белән Рәйсә әти-әнисе янында озак кына булдылар. Ата-ана, Сәрвия хәбәр ирештергәч, Галияр каршына йөгереп үк килде-ләр. Әфган жиреннән — сугыш эченнән исән кайту зур бәхет, бу очракта шатлык яше түгү һич тә гонаһ саналмый. Һәм Галиярның әнисе Мөхтәрәмәнең күзләре яштан кибең тормады. Галияр әтисе Тимершага тартыла башласа, Мөхтәрәмә улының беләгеннән кысыб-рак тотты. Әгәр кулын ычкындырса, әтисе Тимерша Галиярны тотып калырга өлгерә алмас һәм улын тагын сугышка илтәп тыгарлар кебек тоела иде анага. Юк, ана моннан ары улын беркай да жибәр-мәячәк! Тимерша, каты күңелле ир, сөенечтән дулкынлануын яшерер-гә тырышты. Ләкин уртада утырган Галиярның, чыннан да улы булуына ышанып житмичә, сугыш афәтен кичкән малаена ара-тирә озаклап карый. Шул чакта ата кешенең дә, кырыс холыклы Тимерша-

ның да, күзлөре дымлана. Моны күүмәс өчен, Галияр карашын аска яшерә. Бу очрашуда сүзләр күп булмады, хәзер сөйләнмәгән сүзләр озын кичләр буена, инде ишетелгән вакыйгаларга да кайта-кайта, сөйләнәчәк иде. Галиярның исәнлегә сөөнечә хәзергә барлык сүзләрдән дә өстен. Шуңа күрә бу очрашуда ата һәм ана:

— Улым!.. Улым!..— дип, ә солдат-бала:

— Әни... Әти...— дип кабатлаудан узмады.

Ике туган — Галияр белән Рәйсә — фермадан кайтышлы авыл советы кәңсәсенә керделәр. Егеткә, хәрби комиссариатка барганчы, кайтуын белдереп, исәпкә басарга кирәк иде, ул туры секретарь янына узды.

— Галияр Мостафин, хәрби хезмәтен тутырып, Таукашына исән-сау кайтты!— дип шаяртып рапорт бирде егет.

— Рәхмәт яугыры, мине командирың иттең бит, Галияр энем!— дип аягың басып күреште аның белән секретарь хатын.

Исәпкә теркәү үзара хәл белешеп сөөнүләр белән барды. Сеңлесә Рәйсә каршыдагы Моназыйр бүлмәсенә ишеген шакуга ук ачып кереп киткән иде, һаман чыкмый — әңгәмәләре озакка китәрдер, ахрысы. Галияр, сеңлесен көтмичә, кайтырга кузгалган гына иде, шул мәлдә рәис бүлмәсенә ишеге эчтән каерылып ачылды, аннан Рәйсә күренде. Моназыйрның, гәрчә тавышын күтәрмәсә дә, кинәт:

— Тукта!— дип ысылдагандай әйтүе, шушы мәлдә бу бинадагы һәркемнең колагына барып житеп, һәркайсын сискәндереп куйды.

Ишек ачык булса да, Моназыйрның түрдә өстәлгә терсәкләре белән нык таянып утыруы секретарь хатынга һәм Галиярга күренер-күренмәс иде, чөнки бусагада тукталып калган Рәйсә ишек уемын гәүдәсә белән бөтенләй диярлек тутырып тора.

— Законны бозучыларга ни булганын беләсеңме син, Мостафина?!— Моназыйр бу сүзләрен дә ысылдап әйтте.— Шуны төшенерлек кенә булса да аңың бармы синең? Закон бозучыларны элгәрк шалт итеп кенә төрмәгә ябалар иде! Хәзер тәртип йомшарды. Ләкин законны санга сукмаучыларны хөкемгә тартмаска, дигән әмер юк.

— Соң, Шәгаєтов абый!..— дип, Моназыйрга таба борылып, сүз башлаган иде Рәйсә, кинәт күзләрен челт-челт йомып, башын берәз иеп, тукталып калды. Берәз шул халәтәндә торгач, авыл советы рәисенә усал итеп карады.— Әйтсәң дә, барыбер бушка әйтү инде сина, шулай да тагын бер тапкыр тыңла әле.

— Бүген үк мәктәпкә бар, дим мин сина!

— Бармыйм, иптәш Шәгаєтов! Минем дәлилләрем синең «бар-бар»ыңа караганда көчләрәк.

— Закон һәркем өчен дә закон!

— Соң, урта мәктәпне мәжбүри тәмамлату турында закон чыгарганда, минем кебекләр буласын ниңә истә тотмаганның алайса? Ялкау-ланып укырга теләмәүчеләрен мәжбүриләсеннәр дә инде, ярар. Мин бит менә укырга теләм, укый алмыйм. Шушы гәүдәм белән ничек мәктәпкә барыйм ди мин? Унынчы класстагы укучылар да минем билем тиңнән генә ләбаса! Ичмасам, мәктәбендә, аяк очларына бассалар да, минем жылкәмә житәрдәй бер укытучы булса икән, барысы да пенсиягә чыгарга торучы, түбәнгә үсчә әбиләр бит. Каланча башыннан торып караган кебек бит мин аларга, үземә оят. Сигез класс белемем миңа колхоз фермасында мал-туар карарга бик тә житкән!

Абыйсы Галиярның аяк очларына гына басып, көлемсерәп, коридор буйлап тышкы ишеккә юнәлүен, аны секретарь хатынның озата чыгуын күрмәде Рәйсә, ул, Моназыйрга авыз ачарга да ирек бирмичә, үзенекен тезә иде:

— Син урта мәктәп тәмамлаганга аттестат алгансың, минем сигез

классыма да тормый бит синең үзеңнең белемң! Туктале, иптәш Шәгаєтов, нигә син мине төрмә белән куркытмакчы булдың әле? Төрмәгә ябалар иде, имеш! Гаепсезләргә дә төрмәгә яптыра идем, диген син!

— Кем? Минме?— дип урыныннан кузгала башлаган иде Моназыйр, әмма гәүдәсенә авыр герләр тагылгандай тоелды, шул герләр аска басалар кебек булды, урынына лып утырды.— Авызыңны чамалап ач та, сүзеңне үлчәп сөйлә...— Тавышыңда үзе үк мескенләнү сизгәч, тукталып калды.

— «Кем» дә «минме», имеш! Өркетмәкче тагын үзе... Соң, Шәгаєтов абый, олы кеше бит син, үзең аңларга тиешсең!

— Өлкәннәргә хөрмәтең юк синең, Мостафина, гомумән, сезнең нәселдәгеләр өлкәннәргә санга сукмаска гадәтләнгән инде. Өлкәннәргә, сез, дип эндәшсәң кирәк, Мостафина, белемң житмәве шуннан ук аңкый.

— Һай икән, Шәгаєтов абзаң мескенләп үк башлады, кызганыгызчы үзен... Күплек санга мин әйләндермәсәм дә, кылган начарлыкларың белән болай да күп булып тоеласың син, хөрмәткә түгел, нәгъләткә лаек син, Тил... Шәгаєтов иптәшкәй! Юк инде, иптәш Шәгаєтов, кызганмыйм мин сине! Хәтерлә әле,— дип, рәис бүлмәсенә кире керде һәм Моназыйрның каршысына барып басты Рәйсә,— безнең Сәрвия әбине ни өчен төрмәгә утырттырганыңны хәтерлә! Сугыштан соң бит, кырык сигезенче елда утырткансың. Эти, сабый килеш, ана назыннан биш елга мәхрүм булып калган. Син утыртканың Сәрвия әби белмидер, дисеңме? Белә! Шуңа күрә хәзергәчә сиңа авыз ачып сүз эндәшкәне юк аның.

— Мәктәбең бар!

— Әйттем — бармыйм!

— Бар, дим! Унбиш яшеңнән кияүгә чыга алмыйсың, закон тия, синең өчен яңа закон кабул итмәсләр!

— Кем әйтте мине кияүгә чыга дип? Яшем житкәч, кияүгә чыгып та гаилә камыты кияргә өлгерермен.

— Сүзләрең! Каршыда унбиш яшьлек кеше тора, дип, кайчан туганыңны белмәсәм, ышанмас тә идем, әй.

— Нишләгән ди без — унбиш яшьтәгеләр? Академтеатрның «Нихәл, яшь иптәш?» дигән спектаклен кара энә. Минем иш аның герое, ә акылы-уе белән күпләргә узып киткән. Һе! Йөртер идең бугай унбиш яшьтәгеләргә, сабыйга санап, хезмәт тормышына аяк бастырмыйча! Ун ел буена этә-төртә мәжбүри укуыңга күрә хөрәсәннәр ишәйде илдә, шул турыда уйла син.

— Кит, дим, кит тизрәк моннан!

— Әйтәсе сүзем беткәч, секунд та тормам! Бүлмәңнең сөрсөгән һавасын һич тә сулыйсым килми. Шәгаєтов абый мине төрмәгә утыртмакчы икән, ә. Юк инде, Моназыйр абый, монысына өметләнмә! Фермада жир жибертеп эшләп йөргән кешене бүгенгесе көндә төрмәгә утыртмыйлар. Тырышып эшләп йөрүчеләргә төрмәгә тыгу заманары түгел хәзер! Энә урамда тырай тибүчеләргә тәртипкә чакыр син. Минем мәктәпкә барырга кыстый, ә. Мәктәп ишегеннән бөкерәп кермәсәм, түбәм бәрелә бит минем — анысын уйламый. Хәзергә икән булып тор, Шәгаєтов иптәш. Онытма ләкин, әбине жәфа чиктергән өчен үзем сорау алачакмын синнән! Галияр абыйны рәис итеп сайларлармы-юкмы, әмма сине урыныңнан үзем төшертерәм! Авыл кешеләренең канын моңарчы эчүң дә житеп ашкан! Таукашның суын да эчертмәс идем мин сиңа! Эндәшмичә йөргәч тә, мине жебегәңгә саный икән бу абый. Теләм бер ачылса, утта көйдерәчәкмен мин синең ишеләргәң!

Галиярның йорты урамга башы белән салынган. Башта ул алты почмаклы иде, түбәсе толь белән генә ябылган килеш торды. Дүрт елда ике тапкыр яңа толь япсалар да, уңмадылар, әллә тольнең начары туры килде, әллә япканда тишкәләнде шунда, астарлык тактага яңгыр саркый торган урыннар кала бирде. Югыйсә, түбәне Тимерша үзе яба иде, ә ул жентекләп һәм ипләп эшләүчән оста, тик килешле һәм зур итеп салынган йортка толь тышлы бүрек кидерүне өнәмәде, әнисенең һәм хатынының, хәзергә толь дә ярап торыр, аннары калайга алыштырырбыз, дигән сүзләренә ачу итепме, тольне үзе үк начарлата иде бугай. Күңелендәгечә, үзе дигәнчә эшләүгә каршы төшсәләр, Тимершаның мондый кәмитләр ясып торган гадәте бар, ахыр чиктә барыбер үз сүзен итмичә калмый ул. Ике ел элек, Галияр солдатка китәсе елда, йортны бакча агына тагын бер торыкка үстергәч, Тимерша түбәне тоташтан тутыя калай белән япты. Йортлары балкып тора хәзер!

Кайтып кERGÄЧ тә, иртәнге якта, каралты-курадагы үзгәрешләргә күз йөртеп кенә узган иде Галияр. Эти-әнисе белән күрешеп менгәч, бөтен йорт-жирне йөреп чыкты, бакча уртасындагы сукмактан инеш буена да төште. Монда яңа киртә тоткан икән әтисе, эген жегенә китергән соң, шушында, күбесенчә бала-чага гына йөри торган төштә, киртәләр күргәзмәсе оештырсаң, сокланмаган кеше калмас иде, валлаһи! Имән баганаларның башына такта каккан — черемәсен өчен монысы. Түбән буйларга киртәләрне араларын аз калдырып салган, каз-үрдәк кермәсен өчен инде.

Егет бастырык юанлыгы өске киртәгә озаклап карады, терсәге белән багана башына таянды да инешкә озаклап карады, каршыдагы тауга күз йөгертте — таныш жирләр, балачак дөньясы иде монда. Яр буена тезелешкән талларның шәрә ябалдашларына карашын текәп торды. Каршысындагы тал кәсүсә буйлап карашын жиргә төшерде дә тагын аның түбәсенә күтәрде — ике елда, Галияр солдатта чакта, үскән дә, үсмәгән дә кебек иде тал. Үскән, әлбәттә, Галияр үзе дә үскәнгә күрә генә талиның үсүе сизелмидер. Тау энә үсми, ул элеккегә карый тәбәнәгрәк сыман. Монысы да Галиярның солдатта үсеп китүенә бер дәлилдер.

Инеш буеннан менгәч, Галияр йорт каршындагы төз түбәле такта алачыкка керде. Бу алачык әтисенә остаханәсе иде. Аны бабасы Мостафа салган булган — урам коймасыннан соң биш аршынлап ара калдырган, анда миләш утырткан. Коймадан алачыкка кадәрге рәшәткә яшелгә буялган, аннары зур тәрәзәле алачык, ул дарчин төсендә, аннары мунчагача тотылган рәшәткә сыеграк эңгәр төсле. Алачык энә шулай агач бакчасы эченә кереп тора, аның, бөркү чакта күтәреп кенә куяр өчен, бакча агында тагын зур капкач-төрүзәсе бар. Монда, кем әйтмешли, булмаган нәрсә юктыр, әмма бу байлыкның — эш коралларының һәркайсының үз урыны билгеләнгән; әйтик, чүкеч, өтерге кебекләр, саплары тишелеп, кадаларга эленгән. Верстакның элеккесе, Галияр солдатка киткәнгә кадәргесе икән, чәй тәлинкәсе хәтләрәк бер төше балта очы тигәләүдән кытыршыланган, юк, балта түгел, өтергемә әллә пәкеме кебек корал эзе икән — әтисе савыт кырган, димәк. Галияр шушы кытыршы төшнә сыпырды, утны яндырып сүндерде. Унынчы класста укуында, көзге-язгы жылырак көннәрдә, дәрәсләргә шушы алачыкта әзерләргә ярата иде ул. Монда инде дәрәс әзерләргә иренеп тормыйсың, мондагы һава үзе үк эшләргә боера кебек.

Кызык, бу... бу алачыкны алар нигә төрлечә атыйлар икән? Алачык, диләр, остаханә, дип тә әйтәләр. Тагын бер исеме бар —

һөнәрханә. Монысын олы бабасы Мостафа кушкан булган. Эш урыннары кайчандыр «кярханә» дип тә аталган икән, моны бер китаптагы искәрмә-аңлатмада очратканы бар иде Галиярның. Язганда, төрлөсән яза бирсеннәр, юнышу алачыгы, дисәләр дә Галияр риза, әмма үзара сөйләшкәндә, бабасы Мостафа кушкан исемен кайтарырга кирәк бу кураның — һөнәрханә! Югыйсә, борынгыны гына түгел, ә моннан ярты гасыр чамасы гына элек яратып әйтелгән сүзләребезне — сүзләребезне генәме соң, күп кенә матур гадәтләребезне оныттык. Җитте, «һөнәрханә» дип бик матурлап язам да ал якка кадаклап куям шуны, дип уйлады Галияр һәм, ишгәлдинә чыгып, язудың ничегрәк торасын күз алдына китерергә тырышып, башын боргалый-боргалый һөнәрханәгә карап торды.

Капка келәсен күтәрделәр. Шул тавыш Галиярны уяларыннан бүлдерде, ул кечкенә капкага таба борылды, күрешә керүчедер, дип уйлап алды. Шулай икән, авылның танылган балта остасы Ваһим икән. Иртән очрашканда авыл язмышы турында әйткән фикерләрен тәфсиллисә бардыр йә, шулай икән — бик әйбәт. Әйдә, өйгә рәхим итсен, өлкән кешене чәй эчермичә чыгару ярамый, әбисе чәй кайнаткандыр, пәдрәтче хәсрәтләр кайтыр чак җитә, дип ашыгып йөри иде ул. Өйгә дәшсән кунакны Галияр. Күбәүләп чәйләү күңелле булыр.

Ваһимның каршысына барды егет, әмма аны өйгә чакырырга өлгөрмәде, Ваһим һөнәрханәгә таба атлады, анда Галиярдан алда кереп, ишек уңаендагы уртасы чоқырайган бүкәнгә утыргач, тун изүенең өскә төймәләрен ычкындырды. Биргән дә соң моңа сәламәтлекне, дип уйлады Галияр, туңуны да белми, авыруны да санга сукмый, майка өстеннән генә тун киеп йөри. Галияр Ваһимны өйгә дәште, Ваһим кул гына селтәде, егет кыстамады һәм Ваһим каршындагы, верстак янындагы икенче бүкәнгә утырды. Хәлләр белешеп, гадәти хуплаулар әйтелгәч, Ваһим һөнәрханә эчен, башын авырдан боргалап, тырпайган кашларын җыерып күзәттә.

— Күптән кәргәнәм юк иде монда, — диде ул, горгылдатып кикерде. Сөрсегән ис бәрелгәч, Галияр башын читкә борды, авыл кадере түгел, үз кадере йөртә ахыры, Ваһим абзыйны, дип уйлады. — Бабаң Мостафа исән чакта, әле синең атаң да ыштансыз малай гына иде ул вакытта, төн кунган чаклар була иде минем монда. Агач эшенә Мостафа абзый өйрәтте бит мине. Мәрхүм, яралы аягы сызлап интектерә иде үзен. Сиздермәскә тырыша иде, мәрхүм. Карале, Ваһим, диар иде, бу агач аякка да киез итек кимичә булмас, салкын шуннан менә бугай тәнгә, диар иде. Иртә китте, Мостафа абзыйны әйтәм, алтмышка да җитә алмады, шул аягы бозылды бит. Илленче елның ахырында үлдеме әле ул?

— Сәрвия әби шулай ди, — дип, бабасы турындагы сүзне дәвам итүгә каршы төшмәде Галияр, олы бабасын үзе күрәп калмагач, Мостафа турындагы истәлекләр кадерле иде аңа.

— Сәрвия әбиң белеп әйтәдер, хәтерә нык аның. Тик Мостафа бабаңны җирләгәндә, әбиң Сәрвия сөргәндә калды — минем дә хәтер ялгышмый. Әбиң Сәрвия сөргәндә безнең Таукашның соңгы хәзрәтен очраткан бугай. Ничек очрашуларын берәүгә дә сөйләмәгән, иллә өченче елда әйләнеп кайткач, хәзрәтне очраттым, абыстай һәм кызлары күптән вафат икән, дип әйтеп кенә уздырган.

Моңысы Галияр өчен яңалык иде. Сәрвиянең биш ел утырып кайтуын гаиләдә искә алырга яратмыйлар. Сәрвия әбисе, бу хакта кем дә булса сүз кузгата башлауга ук, йөзен җимереп қычкырып ук җибәрә:

— Җитте!

Һәм барысы да шым була.

Әбисенең тормышындагы күңелсез хәлне искә төшөрмәскә Галияр да күнегеп үстә...

Ваһим кинәт:

— Нихәл?— дип, Галиярны гажәпләндерде.

Галияр көлемсерәп жибәрде.

— Әйбәт, дим бит.

— Әйбәт тә әйбәт... Синең хәлләр әйбәттер дә, минем хәлләр начар!

— Махмыр бугай синең, Ваһим абзый. Алтмыштан узган кешегә әчү бигрәк тә килешми инде.

— Нигә килешмәсен? Минем үземә бик тә килешә! Кая, алып кайтмадыңмы соң?

— Чынлап әйтәсеңме син, Ваһим абзый?

— Шаяртырлык чама юк, баш чатный, төзәтергә кирәк. Хәзер авылда аракы сатмыйлар бит, кысу белән кыстылар, әй. Нигә күзләреңне шарландырдың? Шәһәрдән буш кул белән кайтырга башыңның бөтенләй дә эшләмәве кирәк. Аракысыз тормыш алып бармакчылар, ә! Бармагае! Мәүлидә карчык миңа тәрәзә рамнары ясатты да акчалата түләмәкче була. Нишлим ди мин акча белән? Тапсын аракы, шуңачы рамнары бирмим. Өенә бер кат тәрәзәсеннән салкын керүенә түзә алмас, нибуч табар!

— Туктале, Ваһим абзый, син ерткычка әйләнгәнсең икән ич! Ничек инде син, ялгыз карчыкны жәфа чиктереп, үзең рәхәт күрмәкче буласың?

— Ялгыз түгел ул, балаларын шәһәргә очырмасын иде. Мин үз балаларымны Таукаштан жибәрмәдем. Мәүлиденең кызлары бизәнергә яратып үстеләр. Хәзер ике кызының берсе шәһәрдән аракы күтәрәп кайтырга да ярамый. Ә мин хәзер эшләгән эшемә түләүне күбрәк аракы белән алам. Элек кенә акчалата түләү ярый иде, хәзергесе көндә аның мәгънәсе юк. Кибеткә кесәмне тутырып акча белән кереп, ике кулымны селтәп чыгарга тиешме мин?

— Тор әле урыныңнан! Кузгал дим! Ю-ук, Мостафа бабайдан яхшылыкка өйрәнеп кала алмаганың син! Минем әти юне чамалы кешеләргә бушка эшләргә дә өйрәнгән менә! Олы кеше бит син, сугыш күргән кеше, мәрхәмәт дигән нәрсәне бөтенләй дә белмисең-мени соң син...

Ваһим урыныннан киерелеп торды, һөнәрханә эчен тагын бер карап үткәрдә, верстак астына да күз төшерде, үз верстагы астына аракы куярга гадәтләнгәч, монда да шешә булуы ихтималдыр, дип уйлады, күрәсәң.

— Мәрхәмәт синең үзеңдә юк, Галияр солдат. Минем үләр чиккә житкәнне аңлар идең син, мәрхәмәтең булса әгәр. Әфганстанда йөргән кешедән мәрхәмәт көткән мин жүләр тагын! Һе,— дип сөйләнүен дәвам итеп капкага таба юналде Ваһим,— Галияр солдатның әтисе Тимерша кешеләргә бушлай эш эшли икән, ә?! Эшләсен! Тиле егәрә күптер. Синең атаңа шулай килешәрәк төшә, миргә эшләү килешә, үзе дә мир баласы бит ул.

— Тай, дим моннан! Олы башың белән болгатып йөрисең, адәм көлкесә!

— Этәчләнмә,— дип горгылдады Ваһим һәм, кечкенә капканы ачкач та, чыкмыйча торды. Усал сүзләргә бозлы яңгыр итеп яудырырга теләде ул. Әле күптән түгел генә, Галиярларга килгәнче, үз тормышын баяләгәндәге явызлыгын кабат кабартырга ниятләп алды. Югыйсә, тормыш хакийкате ачылыгын яшермичә ачып салып, ил-жирләр күрәп кайткан Галиярга күңелен бушатырга иде бит исәбе. Шундый әңгәмәдә хәмер йотымлау теләге куәт биреп жибәрер, дип соравы булган иде аракыны. Аңламады шуны Галияр. Һәм Ваһим үзе дә теләген тәфсилләмәде.— Бер нәрсә белән дә тоңдыра алмыйсың

син миңа. Нигәме? Исәбең — авыл советы рәисе булу. Үзем үк әйттем сиңа шуны. Хәзер бу хәбәр таралып та өлгөргән. Ә миңа кул тидерсәң, абруең төшөп кенә калмаячак, төрмәгә ябачаклар да, түрә булудан колак кагачаксың. Иң киме шулай. Хәзерге житәкче кычкыру-бакыру белән берәүне дә тыңлата алмый.

Галиярны сискәндереп жибәрде бу сүзләр, ул, һөнәрханә ишеге яңагына тотынып, уйга калды, берәздән, борылмыйча гына кулындагы пүләнне эчкә атты. Галиярның авыл советы рәисе булырга теләве турында Ваһим карт кемнән ишетте икән — шунысы сәер, серле. Бу хакта егет чит кешедән Моназыйрга гына әйткән иде, Моназыйр мондый хәбәрне үзе таратырмы икән, ай-һай. Рәйсә дә белә абыйсының теләген, ул шәрран ярмас, сер саклый белә, ара-тирә күп сөйләп ташласа да, кирәкмәсән ычкындырмас. Әбисе Сәрвия Галиярдан аерылмады, димәк, ул да әйтмәгән. Тиз дә тарала соң авылда хәбәр...

Өйалды ишегеннән, жылы сулы чиләкләр күтәрәп, Сәрвия чыкты. Галияр аңа булышырга барды. Алар малларга су эчертергә абзарга таба киттеләр. Әмма әбисе, көннең жылынарак төшкән чагы, дип, сыерны һәм сарыкларны утарга чыгарырга кирәклеген әйтте һәм малларга суны шунда эчерделәр. Шуннан соң гына Сәрвия Галияргә:

— Ваһим абзаң аракы сорадымы? — дип әйтеп куйды.

— Сорау гынамы соң! Давайый!

— Олы кешене ачуланасың калмаган. Картаң Ваһим абзаң да, таза гомер итте, сугыштан да таза-сау кайтты ул. Аракы эчмәсә, мең яшәр мөһәр. Әле аракы эчә торып та моңарчы сәламәтлеге сынатмады. Олы кешене аракы сораган өчен генә ачуланмыйсы идең. Эчү аның авыруы инде, эше өчен мәгәричән куеп эчәргә халык үзе өйрәтте аны. Аракыбыз юк, дип кенә әйтергә иде. Бер башласа, эчмичә түзә алмый инде ул. Ташлап торыр көне житкәнче.

Сәрвия Ваһимны кызганар сөйләде кебек, эчкечеләргә аңардан каты элгә иде, югыйсә. Әгисе Мостафадан Ваһимның һөнәргә өйрәнәп йөргән вакытларын исенә төшерде, ахрысы.

— Ваһим абыйның, аракы сораудан тыш, тагын нәрсәләр сөйләвен белмисең бит син. Белсәң, үзең үк куып чыгарган булыр идең.

Карчык оныгына каршы төшмәде, сүзне бүтәнгә борып жибәрде. — Улым, табын эзер, йәме. Мин хәзер әтиеңнәри ашка кайтарам. Шул санлы ишле малың караучысыз тотып булмый, көндөз мин төшөп торам фермага, — дип иртән әйткәнән онытып кабатлады Сәрвия.

— Әби, мин дә төшимме соң сиңең белән?

— Кирәкми. Энеләрең-сенеңләреңнең дәрес бетерер чагы житә, шаулап хәзер кайтып та керерләр, — диде Сәрвия һәм белзегенең эчке ягына каратып бәйләгән сәгатенә күз төшереп алды. — Дәресләре бетте менә кечкенәләренең. Чәйләгәч, алар мине алыштырырлар. Шулай инде ул, улыкаем, гаилә подряды дигәннәре. Һәркайсына эш табылып кына тора. Тик кооператив та подряд дигәннәре бу хәлләрендә нәрсәгә алып барып чыгар, белгән кеше юктыр моны. Фермасын тулай карарга алынганч, азыгын да үзезең эзерләү кирәк аның. Үз малыңа, дип эзерләнгән печән булыр иде, дим. Әле мин, кара исәбем белән, Галияр улым солдаттан кайткач, сарыкларга азык эзерләүне үз өстенә алып, дип йөри идем. Сиңең уң башкада икән.

— Авыл советы рәисе булмаса кушасыңмыни миңа, әби? — Урамга чыккач, Галияр Сәрвияне берәз жир озата барды. — Мин чынлап торып авыл башлыгы булырга теләм, әби. Булдырачакмын мин бу эшкә.

— Үзең кулыңа эш тотмыйча, башкаларны өйрәтеп кенә йөрмәкчеме ниятең?

— Нишләп өйрәтеп кенә ди? Бәлки, хәзерге заманда, әби, өйрәтүдән бигрәк, халык сүзен тыңлый белү һәм ул теләгәнгә фатиха бирү кирәгрәктер? Аннары, әби, нигә мине печән эзерләүдә булышмас

дисең? Булышырман, — дип басым яап әйтте Галияр һәм акрырак итеп: — Көчемнән килгәнчә, — дип өстәде.

— Ике жирдән акча каерыпмы?

— Нишләп ике эштән берьюлы акча алым ди? Колхоз төзелгән чакларда рәисләр кырда башкалар белән тиң эшлэгәннәр, мин дә эшләргән. Печән һәм урақ өсләрендә эшсез йөрүчеләр болай да бихисап, миннән башка да, дим.

— Булышсаң, бик канә дә, белмим шул. Ир кеше эшләре әтиеңә генә калса, тиз бирешер ул. Инде кайчаннан бирле менә абзарлар төзүдән бушаганы юк, әниң дә кадак каккалап йөри, тәмам хәрабәгә калган булган икән абзар-лапаслары.

— Борчылма син, әби, әти бу эшкә алынган икән — ныклап уйлаган, димәк. Минем әти бит ул! Һәм синең малаең! Барысын да қайга салгач, әти, ике кулын кесәсенә тыгып, бариндай күкрәк киереп кенә йөрер.

Оныгының шаярту кушып сөйләве Сәрвиягә ошап куйды, шулай да сүзне уенга кайтарып калдырмады.

— Әтиеңме соң инде кул кушырып, кеше эшлэгәнне тамаша кылып утыра торган кеше! Әйттең тагын син дә сүз!

— Шулай да борчылма син, әби, әйтәм ич, әти эшләчәк эшләрен элгәре уенда карышлап чыккан инде ул. Айнары аның үз дигәннен кылмыйча калганы юктыр, һәрхәлдә, андый очракны мин белмим. Омтылышлы үжәтлеге белән бабайга охшагандыр.

Галияр, урынсыз сүз ычкындыруын абайлап, тукталырга тыелгандай итте, ләкин болай эшләү бабасы турындагы сүзенә әбисенең игътибарын юнәлдерү булырын аңлап, туктамады. Әмма көтелмәгән ишарәне әбисе сизеп алган иде.

— Каан килеп охшатасың ди син әтиеңне бабаңа? Мостафа бабаңны әтиең үзе дә хәтерләп бетерми әле аны, бабаң вафат булганда, әтиең сабый гына иде. Әтисен Мостафа бабасына охшата икән, әй...

Сәрвия сүзеннән капылт туктады, үз сүзенең мәгънәсен, ягъни, бабай, дигәндә, кемне күз алдында тотуын, Галияр да аңлатмады. Сәрвия карчык китеп барды, Галияр баскан урынында шактый озак басып торды. Әбисенең әйләнеп каравыннан нигәдер курыкты егет. Аңа әбисе карашын тоймыйча гына уйлану кирәк иде.

Ачлыгына да, ялангачлыгына да чыдаган, хәтта кимсетүләргә түзгән, хаксызга җазалауны күтәргән Сәрвия әби. Ләкин ничек соң әле Сәрвия әби, шушы авырлыкларны күрүе өстенә, мәхәббәт һәлакәтенә-көөнеченә бирешмәде икән? Нинди кодрәткә ия икән минем Сәрвия әби?

Дөрөс уйлый иде Галияр, Сәрвия тормышның бихисап ачысын да татыды, мәхәббәткә дә балкышланмады аның. Дөрөс болары. Тик бер нәрсә — көнечле мәхәббәт Галияр фараз иткәнчә түгел иде. Бу мәхәббәтне, ихтимал, Сәрвия һәм аның сөйгән егете үзләре генә белгәннәрдер. Сәрвия дә, аның сөйгән егете дә, бер-берсен яратам дип әйтеп, бер-берсен сөендерә алмаганнар. Их-х, әгәр Сәрвия сөйгән егетенең шушы яратам дигән сүзен бер генә тапкыр ишетсә дә, ачлык-ялангачлыкларны, кимсетү-җазалауларны ул жиңелрәк кичерер, аңа яшәве рәхәтрәк булган булыр иде...

Кешеләрне күп тапкырлар ачуланарга туры килде Моназыйрга. Үзенә буйсынучыларга түрә даим «сабак укуытырга», аларны шул ысул белән кысып тотарга тиеш — Таукашта озак еллар төрле жи-

тәкче урыннарда эшләгән Моназыйр Шәгаєтовның мәсләге шундый иде. Һәм ул шушы иманын һәрвакыт тайпылышсыз тотарга тырышты. Җитәкче һәрвакыт хаклы яғни. Буйсынырга тиешле кешенең каршы сүз әйтүенә юл куймады, үзеннән югары җитәкчеләр юлына аркылы басмады. Үзеңнән түбәннәр белән әрепләшү, хәтта бәхәсләшү дәрәҗәсенә төшәргә һич тә ярамый иде аныңча, чөнки бу хәл ике якның тигезлегенә ишарә булып иде. Унбиш яшьлек Рәйсә белән сөйләшүдә нәкъ менә шушы мәсләген тоталар алмавына үкенде Моназыйр. Бу әрепләшү-бәхәстә ике як бер дәрәҗәдә булып кына да калмады, дөнья күрмәгән яшь кыз өстен чыкты хәтта.

Нәрсә ди, әбине хаксызга җәфа чиктерүең өчен үзем җавап алам синнән, диме? Әйтер, әлбәттә, рәис башың белән жебеп торып әйтергә юл куйгаң, әйтмичә нишләсән? Мине бик теләп төрмәгә утыртыр иде, әй, ирек куйсаң. Юк шул, минем төрмәгә утыртырлык гаебем юк. Һәм беркайчан да булмады. Һәм булмас та! Аннары бит, вак-төяк гаебем табыла калса да, андыйлар өчен генә төрмәгә япмыйлар хәзер. Җинаятң күренеп торса да, хөкемгә тартмыйча, халык контроленә яки иптәшләр судына тапшыралар, ә аларга шелтә бирүдән яисә фәләнчә сум штраф салудан артыкка хокук төтемәгән. Бөтен республика яки өлкә күләмендә җинаят кылган абзаларың да кисәтү сүзләре белән котылып калалар әле! Мин андый дәрәҗәдән түбән, алар кебек җинаят кылмадым. Кайберәүләр кебек хәрәмдә сылулар тотмадым, зинданнарда кеше салдырмадым. Гомумән, мин җинаяткә бармадым. Юк инде, Рәйсә сеңелкәй, зурдан авыз ачарга сиңа юл куймам!..

Ләкин Моназыйр Рәйсәгә карата нинди чара күрергә кирәклеген, кыз дуамалланып чыгып киткәч, ялгызы гына бүлмәсендә утырганда да, секретарь хатын янына кереп, эш барышы белән кызыксынганда да, гәрчә бу уе башында кайнашса да, хәл итә алмады. Рәйсәнең кирәкмәс сүзләре сөйләвенә чик кую әмәле, таудан төшкәндә бик гайрәтләнсә дә, уйлап-уйлап та нигәдер табылмады. Рәйсә киткәч, Моназыйр кәнсәдә озак тормады, монда бозылган кәефен монда ук төзәтеп булмас кебек тоелды аңа. Шуңа күрә секретарь хатынга:

— Сорасалар, әйтерсең, өй тирәсендә вак-төяк эшләрем бар. Ашыгыч кирәгем чыкса, дәштерерсең,— дип кайтып китте ул. Кайтышлы аны Ваһим очрап туктатты.

— Моназыйр, хәл мөшкел.

— Нәрсә, эчү атиалыгың тагын башландымы? Ешайтасың, Ваһим абый.

— Тыясыңмы?

— Тыймыйм! Сине тыярга соң инде, үзең белмәгәч. Әнә, Сәрвия нәселе Галияр минем урынны алмакчы. Ул тыяр синең кебекләрни!

Моназыйр, чаттан борылып, өйләренә таба ашыкты, ләкин Ваһим аңардан калышмады, кем әйтмешли, аның үз хәле хәл иде, Моназыйрның рәислектән төшүдән куркуына игътибар итмәде.

— Моназыйр, син хәстәрле кеше, маяга калдырган шешәң бардыр. Биш бәясенә дә сатып алырга риза! Уф-ф! Түзәр хәл-чама юк! Эшләтәсе эшең чыгар.

— Әйдә.

Бу чакыру, гәрчә илтифатсыз гына әйтелсә дә, Ваһимга коеп яуган боз астында шәрә тән торган кешенең кинәт парлы мунчага барып керүе кебек тәэсир итте, бер мәлгә күз алды караңгыланып торды, тез буыннары йомшап, чүгеп куйды, йөрәге тибүдән туктагандай булды хәтта.

— Өйгә кереп тормабыз,— диде Моназыйр. Баскыч төбенә җиткәч:— Ниса каз йолкыйдыр,— дип аңлатты.— Аның быжгуын ишетәсе килеп тормый тагын. Хәзер мин кабарга берәр нәрсә кыстырып чыгам, син мунчага бара тор. Мунчага кичә генә яккан идек.

— Ә, Ниса жиңгәчәйне әйтәм, казны мунчада йолкымыймы соң?

— Юк. Ризыкны мунчага кертми ул.

— Әйдә, миңа салкын мунчада да эчәргә ярый. Мин алланың кашка төкәсе түгел. Син дә хатыннан шүрлисез, ә, Моназыр энем.

— Алай-й,— дип сузып кына каршы төште Моназыр.— Хатыны алдында сыгылучы Моназырмы мин? Кемгә тиңләвен мине?

— Шаяртып кына әйтүем, Моназыр энем. Беләм мин синең кемлегенә.

— Шаярта! Шаяртырлык хәлең булгач, соң чиккә терәлмәгәнсең икән әле!

Мунча суынмаган, идәне кипшереп житеп килә иде, чиста иде монда. Ваһим, тәртип-чисталыкны күргәч, чүсинкәсеннән галошларын салды да аларны ишек ачып алачыкка ташлады. Моназыр кәргәндә, табәнәк урындыкларның какшау аякларын кисәү агачы белән кага иде ул. Алар шул урындыкларны тәрәзә каршына куеп утырдылар. Хужа чүлүдән калын конус стаканга яртылаш аракы салды, кулын селкеп, Ваһимга күтерергә кушты. Ваһим, аракыны калтыранып эчеп, йөзен жыерып, күзләрен йомып шактый торгач кына, тәрәзә төбөндәге чынаяк тәлинкәсеннән коймак алып капты. Моназыр үзенә аракы бүлмәдә. Ваһим уң тизенә таянды, сул аягын сузып жибәрде.

— Әйбәт,— диде һәм, кинәт кузгалып, башыннан бүреген салды да, аны матчага кагылган тырма тешенә элгәч, элекке халәтенә кайтып утырды.— Гел дә кирәкмәс төшкә тырма теше кагып куйгансың. Моназыр энем. Матчага юан тырма теше кагуның хажәте юк. Кирәкмәс төшкә кагылган чөй, әй!— дип башын чайкады Ваһим һәм бүреген үрелеп чөйдән алды да янәшәсенә куйды.

— Торсын. Кыенламый. Хет тоиналы нәрсә асып куй — бөгел-мәячәк.

Моназыр стаканга илле грамм чамасы аракы бүлдә дә тагын Ваһимга эчәргә ымлады.

— Үзең?

— Башта эчәсе килгән иде дә, хәзер теләк бетте. Миңа карама син, миңа эшкә барырга кирәк булып әле. Авыздан хәмер исе сизсәләр, Сәрбиянекеләр урынымнан чөеп кенә ташларга да күп алмаслар.

Ваһим Моназырның рәис төшү ишарәсенә бу юлы да игътибар итмәгәндәй булды.

— Миңа ярый, минем беркем алдында жавап тотасы юк,— диде Ваһим, эчкәч, коймак сыныгын чәйнәр-чәйнәмәс йотып жибәрде.

— Миннән аракы сорап, кәнсәгә барышың идеме?— дип кинәт бүтәнгә күчте Моназыр.

— Анда ук барырга туры килмәдә бит, үзең очрадың. Авылда аракысы да бик сирәк кешедә инде аның хәзер, ә синдә бар икәнлегенә ышандым.

— Бурыч аласыңны онытмыйсың син, ә, Ваһим абзый! Хәтер шәп синең.

— Бурыч, дип... Минем синнән бурыч аласым юктыр ич.

— Хәйләләмә! Шушы мунчаны салып бетергәч, мин сиңа, башка осталардан аерып, ярты куймаган идем. Авылда сине, өмәдә катнашсаң да, соңыннан аерып сыйларга тиешләр бит. Әгәр шушы тәртип сакланмаса, син аны бозган кешенең икенче гозерен тыңлап та бетермисең.

— Моназыр энем, синең бер нәрсәне уйлап караганың бармы соң: минем бит эшем дә башкалар эшеннән аерылып тора. Шәп якка аерылып тора! Шулай булгач, ни өчен миңа хөрмәт тә аерым будмаска тиеш икән?! Син гомереңә нәчәлник булган агай, кешеләрне аерып карауга һәм үзеңә аерып карауларына күнеккәнсең. Ә мин үземә аерым хөрмәтне осталыгым башкалар осталыгыннан өстен булуы өчен тиеш саныйм. Шулай булгач, урынлы таләп.

— Мин үземә хөрмәтне, эйтик, авыл советы рәисе булуым өчен генә таләп итәмме?

— Анысын үзең беләсеңдер. Кешегә бәяне сирәк бирәм мин. Анда да иң элгере аның эшен бәйлим.

— Минем эшем начар барамы? Халык өчен эшлим мин! Ә син үзең кирәкне генә каерып яшисең.

— Һәркем шулай. Син дә, Шәгаєтов, үзең кирәкне генә кайгыртасың. Аннары килеп, бүгенге корамасында советыңның миңа хажәте юк. Нишлим ди мин синең авыл советың белән? Нәрсә эш майтара аласыз соң сез? Ә хәтер мәсьәләсенә кайтсак, син дә хәтерсез түгел, мунча салгач, мине аерып сыйламавыңны исеңдә тоткансың.

— Шул бурычымны түлим менә.

— Әмма ярты урынына чүлли генә куйдың.

— Мин эчмим. Ярты куеп мин дә эчсәм, сиңа барыбер шуның хәтле генә тияр иде.

Ваһим стена буендагы шешәгә карап алды, икегә бүлөп эчәрлек чамада бар икән әле аракы, иллешәр граммлап. Шулай да житәр, стакан тутырып чөмерүләр заманы узды.

— Исәп итә беләсең,— диде Ваһим һәм башын селкеп көлемсерәде.— Артыгын чыгарасы түгел, эй! Саран! Кысмыр жан син! Дөнъялыкта эйбер кызганма, тегендә баргач, бернәрсә дә кирәк булмайчак. Гүр ул кысан, эйбер-сәйбер тутырырга урын юк анда. Син дөнъялыкта рәхәт күреп кал. Һәм хыял итеп! Тегендә хыял итәргә туры килмәйчәк.

— Тукта мондый сүзләреңнән, Ваһим абзый!— дип ачуланды Моназыйр.

— Туктыйм соң. Минем бит ике дөнъяга бер генә моржа чыгарган чакларым да бар. Эчеп алганда. Ә сиңа ни өчен мунча салыштым мин—шуның сәбәбен беләсеңме? Син үзең чакырып эшкә кушмадың бит мине. Үзем килеп кушылдым. Сәбәбеме? Сәбәбе мондый, Шәгаєтов. Безнең Таукашта хәзер синекеннән шәп йорт-жир юк. Хәтта Тимерша, үз кулы белән эшләсә дә, синнән уздырырга байлыгын житкәрә алмады. Таукашта мондый йорт-жир бөтен тарихына санаулы булгандыр. Шундыйлардан мин Рухан хәзрәт йортын, абзар-курасын гына беләм. Хәзрәтнең үз кулы эш белә иде. Аннары аңа Сәрвиянең әтисе Мостафа оста булышкан, мине һөнәргә өйрәткән Мостафа. Һәм менә хәзер Таукашта иң шәп йорт синеке. Әйбәт осталар эшләде, минем дә катнашым бар, хәер. Шушы балкып торган йорт-жиргә мескен мунча салып куйсалар, бөтен Таукашның ямен алырлар, дип куркып, син чакырмыйча да эшләшәргә кушылдым мин, бик беләсең килсә! Аракы сыена калган адәм булып түгел!

— Ярап куйды бит әле аракысы да!— дип үз жаена сөрдә Моназыйр.

— Әйттем бит, аракыңның ун бәһасен түли алам мин сиңа! Мунчаң да шәп чыкты, шунысына сөен син, Шәгаєтов. Борынгы байлар мунчасы да болай шәп булмагандыр. Ә син шуның матчасына кирәкмәскә тырма теше каккансың да утырырга какшау урындыклар куйгансың. Гомердә булмаганны!

Ваһим, таянып, стенага терәп ясалган киң эскәмиягә утырды, тәбәнәк урындыкны, аягы белән этеп, шуның астына качырды. Моназыйр эндәшмәде, башында бүтән уйлар иде бугай. Ваһимның хәзер сөйләшсә дә сөйләшсә килә иде, ул тунын салды, ләкин аны жылкәсеннән төшермичә, стенага терәлдә, маңгаена ябышкан кыска чәчләрен ышкып, янга сыпырды.

— Шулай, Моназыйр энем, йорт-жирең Рухан хәзрәт йорт-жиренә торышлы. Әйбәтрәк тә. Әмма, айткәнемчә, хәзрәт үзе дә эшләгән иде, а синең монда кадак та какканың юктыр, әнә шул тыр-

ма тешеннән башка, дим. Аерма шунда. Кирәкмәс төшкә — тимер чөй.

— Чөй тегермән ташын күтәрә.

— Бу андый чөй түгел. Бу чөй — тукмак таләп итә торганы. Як же... Ярар, тыңлап кына утыр. Ә, Моназыйр иптәш, чөйләр аермасы турында уйлаганың бармы синең? Юктыр. Чөнки хыялга чамалы кеше син. Мостафа абзыйга тиң кеше булмагандыр Таукашта, дим мин үзем, хыялга чумуда, дим. Рухан хәзрәт йортына тиң булсын иде Таукашта һәр йорт, дип хыяллана иде Мостафа абзый, революция тигез байлыкка ирешү өчен ясалган бит, дияр иде. Ә андый йорт әле хәзер дә Таукашта берәү генә, син генә салдыра алдың андый йортны. Башкаларның, хыялга бай кешеләрнең дә, байлыгы житмәде. Сәрвиянең малае бер Тимерша тырыштырып килә. Мин үзем өметләнмим инде, яңа йорт салып изалануның кирәге юк хәзер миңа. Тагын бер нәрсә турында уйлаганың бармы синең? Таукашта шәп йортлар элгәрәк булдымы икән? Әй, син белмисең лә, безнең авыл кешесе түгел лә син.

— Нишләп Таукаш кешесе булмыйм ди мин? Иллә ел шушында яшим ләбаса!

Моназыйрны Таукаш кешесе санамауда бәхәсләшеп торасы итмәде Ваһим, сүзне бүтәнгә борды:

— Их, тукмап та күрсәтте соң безне тормыш! Сугыш алдынан шушы тып-тыныч, кешеләре эйбәт авылда, ялгыш сүз ычкындырмагаем, дип, дер калтырап яшәдек, сугышта газраил белән якалаштык. Таукаштагылар ачка интеккәннәр. Сугыштан соң аякка басып китә алмыйча азапландык, күтәрелбрәк карасак та, баш түбәсенә тондырып тордылар. Аннары, мактануга күчтек тә, барысы да ал да гөлгә әверелде, имеш...

Мунча хужасы эндәшмәде. Ваһим сөйләгәндә, үзенең берничә мәртәбә искәртүенә эчкече останың битараф калуын ошатмады ул һәм үзе дә илтифатсыз булырга тырышты. Шулай да Ваһимны сөйләүдән тыймады, куып чыгарса, йортын һәм каралтыларын салуда баш оста булган кешегә бурычлы калыр кебек тоелды — чүллидә йөз граммлап аракы бар, аны эчәргә Ваһим ашыкмый иде.

— Их, хыяллар киселде шул! — дип тагын сөйләп ки те Ваһим. — Таукашта һәр йорт балкып торырга тиеш иде минем хыялымча! Балта остасының шуннан да шәп хыялы була алмый. Ә син, һәр сүзең саен киләчәкне кабатлап, авылда ничәмә еллар житәкче урын биләп, шушы изге матурлыкны, ягъни революция кушканны оештыра алмадың. Өстәвенә, мин авыл советы рәисе, дип күкрәк киерәсең! Авылны бетерүче икәнәңне белмисең! Кодрәтеңнән килсә, Таукашны чабуың белән томалар идең! Авыл өстенә тилгән булып кунган бәндә син!

— Ни сөйләгәннәреңне төшенәсеңме! Жавап...

— Төшенәм! Кирәксә, жавабын да бирермен!

— Жәнемне кузгатсаң, сиңа да управа табармын!

— Ай-һай ла! Хәер, син кешегә кара ягарга оста жан. Бу тафта хыялга бай...

Моназыйр моңа жавап кайтармады, тешләрен шыгырдатып куйды. Ваһим да безаз сүзсез торды, маңгаен угалады. Бер мәлгә алар бер-берсен оныттылар. Ниһаять, Ваһим йодрыгын йодрыгына бәрде, уфылдады да сөйләвен дәвам итте, офтануы сизелә иде. Моназыйр, ни сәбәптер, аны бүлдермәде.

— Хыял... Хыяллар... Мин бит бала чакта язучы булырга хыялланган идем! Һәм булачак та идем. Чын әгәр! Тормыш жай чыгармады, хәтта жиде класс белем белән калдырды. Күңелдә кешеләргә сөйләсе күпме вакыйгалар тулып тора бит минем! Аларны мин хәзер дә күңелемнән сөйләп-шомартып йөрим. Тыңла, бер

хикәямне сиңа сөйләп күрсәтәм. Анда шәп йорт та бар. Бәлки, ул сиңең йорттан, хәтта Рухан хәзрәт йортынан да шәбрәктер. Таукашта ук булгандыр, бәлки, бу йорт. Тик йорт хикәянең үзәгендә түгел. Күңелсез вакыйга, ачы вакыйга тасвир кылына минем хикәядә.

Айдашны куды Әбүсөгыйт бай. Егетне тегермәннән менуенә чакыртып алды да, киemenә сыешмыйча, калтыранып бакырды.

— Чыгып кит! Уң, йөз, мең ялчы килер миңа! Китерермен дә! Егет, имеш! Ябагай йолкыш! Анаң белән бергәләп ычкыныгыз! Байлыгыма сарылмакчы булган икән! Янә күземә буталсаң...

Язмышында хәвеф тууын, кызган кыршауның тормышын сытып кысарга торуын абайлап җиткермәде Айдаш. Байның кимсеп, хезмәтчесенең кешелеген аяк астында таптап җикеренүен, каушап, аңышмыйча, тыңлап торды. Ялгызы калгач, лапас эчендәге утын яру бүкәнәнә утырып, куылуының сәбәбен эзләде.

Малай чактан ук шушы Әбүсөгыйт байның аты-абзары тирәсендә бит, кулыңнан эш килмәсә, бер хәл икән, байның бөтен тизәген дигәндәй җыештыра — кол хезмәте, эт тормышы инде. Нишләп ошамалы әле Айдаш! Элегрәк Айдаш хезмәтеннән канәгать иде бит бай абый.

Приказчиклар Айдаштан чагыштыргысыз рәхәт яшиләр, хәтта ара-тирә шәраблы мәҗлесләр дә ясыйлар, әрәмәлек буенда кичке уенны калдырмыйлар, кибетләрен, бай югында, соңлап ачкан чаклар була. Шулай да Әбүсөгыйт аларны гафу кыла, соңгы вакытта гел Айдашка каныга. Приказчикларга акчалата түли бай, ә Айдашка — калган ризык, тузган киём.

Әнисе картайган. Ул да гомер буена Әбүсөгыйткә көчен түккән, хәзер дә ике катлы йортны байбичәгә ошарлык-килешерлек итеп җыештырып тора, көн саен диярлек тау-тау керләрен уа. Кунар почмак бар иде әле үзе, тамак бер ашаудан икенчесенә ялгана иде.

Китәр анысы Айдаш, ялынмас Әбүсөгыйткә. Моңарчы да байның мыскыллавына-изүенә сабыр холкы гына түздерде аны. Китәрләр, шахта якларына барып эйбәтләп урнашырлар да, әнисен өр-яңадан киендереп, үзенә дә өс-башын бөтәйтөп, кесәсен акчага тиендереп, туй хәстәрләгән ата-аналарны, егетнең дә егете бу Айдаш, аңа кызыңны биру — үзе бәхет, дип эйттерерлек итеп, кайтып та төшәрләр. Себер якларына китсәң дә ярар иде, анда инде беләге таза кешегә эш муеннан, ди; акчасы да шәп төшә икән. Урман эшенә дә риза, алтын эзләргә дә була. Тик үтә дә ерак, диләр инде ул жирләрен. Аннары, әнисенең бөти кебек төрөп тагып йөри торган, гомере буена җыйган биш тәңкә акчасы белән генә анда ук барып җитә алмассың шул. Күмер шахтасы язгандыр инде безгә. Шахталарда үзәбезнең татарлар да күп, ди.

Әнисе:

— Улым, әллә соң Газимҗан байга ялланып карыйммы? — ди дә, әмма байлар алдында тез чүкмәячәк Айдаш моннан ары. Әбүсөгыйткә бил бөгүе дә җитте, бик җитте. Һәммәсә дә бер тубал коелдыклары алар, байлар. Белдек, бик шәп белдек инде аларның кемлеген. Әнисен күндерергә дә, иртәгә үк сәфәр чыгарга. Сагындырып инде сагындыруын туган жир, әмма түзәрбез. Гомерлеккә китү түгел, бер ел, күп дигәндә — ике ел; юк, бер елдан барыбер дә әйләнеп кайтырлар Айдаш белән әнисе. Каладан салага, пар ат яллап, тарантаска утырып кайтып керерләр. Юк, атларны, барлык дирбиясе белән, калада ук үзе сатып алыр Айдаш. Аннары авылда йорт салдырыр. Аларның йорты авылда иң-иң матуры, иң-иң зуры булыр. Йортның ишеге, керер кешене каршылап, һәрчак ачык торыр. Күрчә, ә, ничек шәп көйләнәчәк бит эшләре! Читкә китү

турындагы уй башына нигә элгрәк кермәде икән? Күптән инде йорт-жир тотып яшәрләр, тормышларын матур итеп корып жибәргән булырлар иде. Әнисе оныкларын иркәләп үстөрер иде.

Китәр Айдаш. Ә Сәмбелә? Кала. Этисе Әбүсөгытнең Айдашны куып жибәрүен беләме икән әле ул? Бүгөн ишегалды тирәсендә бөтенләй күренмәде, көнә буге бүлмәсендә утырды бугай. Әллә эти-сенәң хөкеме белән килешәмә Сәмбелә? Бәлки, Айдашны яратмыйдыр да ул. Торыр куышы булмаган Айдаш череп баеган Әбүсөгыт кызы Сәмбеләгә тиңме соң?! Их, Айдаш, Айдаш, тиң түгел бит син Сәмбеләгә! Аның сиңа жылы мөгамәләсә үзенчә мыскыл итеп кенә йөрүедер. Соңгы көннәрдә сирәк күренә башлады Сәмбелә, очрашканда да салмак-басынкы исәнләшә, эти-әннисе кинаясеннән шикләнәмә, әллә инде Айдашның күңелен котыртып уйнаудан туйдымы? Нигә шушы Әбүсөгыткә ялландылар икән соң? Сәмбеләгә Айдашның гыйшкы төшмәгән булыр иде.

Юк, болай әйтү дәрәс түгел! Әле, уйласаң, Сәмбеләне яратуы яхшы — яшәү күңеллеләнәп китте. Сәмбелә дә яратадыр, яратмыйча буламы соң! Айдаш ярлы егет, әмма төшөп калганнардан түгел. Их, киләсе сабан туена шахтадан балкып кайтып керер Айдаш, Әбүсөгытнең күзләре шар акаер. Сөйләшә белер ул чагында бай белән, Әбүсөгытнең дә күккә сикерә алмас, Айдашка «кияү» дип дәшәргә барыбер мәжбүр булыр. Узынып-тузынып күрсәттең бу көннәрдә, бай абзый! Шулай да Айдаш теләгәнчә барыр дөньялар.

Беркөнне Сәмбелә белән минем алма бакчасында күрешкәннән соң башланды сиңең үтә каныгуың. Сәмбелә әйткән иде аны, безне әни күргән, әтигә житкәргән, дигән иде...

Бу кич Айдашның гомерендә иң-иң бәхетле чагы булган иде. Әбүсөгыт бай жәйге кичләрдә табын эзерләтә торган, тирә-ягы жимеш агачлары белән төрөлгән кечкенә аланлыкта жидегән йолдыз әйләнә башлаганчы утырды алар. Сөйләшмәделәр дә диярлек үзләре. Янында Сәмбелә утырганда шундыен да рәхәт икән ул — сөйләшмәсәң дә була, аның сулышын тою да житә. Сәмбеләнең сулышы битеңне мәрхәмәтле сыйпый, йөзәңә мөхәббәт жылысы сеңдерә.

Сәмбелә Айдашның сызганган күлмәк жиңен тагын бер әйләндереп күтәрде.

— Килешә сиңа, сызганган жиң, — диде.

Аннары Айдашның яңакларын, иркәләү көткән күзләрен йомшак куллары белән сөйдә.

— Күзләрең якты сиңең, Айдаш, — диде һәм, егетнең иреннәрен татландырып үптә дә, сикереп торып өйгә таба йөгәрде.

— Сәмбелә!

Жавап ишетелмәде. Әллә берәр агач төбенә качты гынамы соң?

— Сәмбелә! Тукта... Китмә инде...

Йортның бакча ягына чыга торган өйалды ишеген шыгырдатмыйча гына ачып кереп китте Сәмбелә, шудырып кына баскан аяк гавышын икенче катка менеп житкәнче ишетеп торды Айдаш. Их, барыбер дә, Сәмбелә туктамаса да, күңеле бөтен мөхәббәт дөньясына чумган иде егетнең!

Иртәгә китәсе бит инде, Сәмбелә белән ничек кенә очрашасы икән соң? Әбүсөгыт бай төшөрмеш иде, салган-салган — лаякыл исергәнчә эчсен иде, ичмасам, йокыга түнәр иде аннары. Айдаш, караңгы эленгәч, Сәмбеләне алма бакчасына чакырыр иде, тәрәзәсе турына барып, сандугач булып сайрап кына жибәрер иде. Айдашның сандугачтай сайравын аңлап алыр иде дә коштай очып кына чыгар иде Сәмбелә.

Кич житә инде. Гашыйклар бәхетенә генә булыр изге төннәр. Туктале, Әбүсөгыт бай, сиңең «хәерче» дип кимсетүең белән

гена дөнья бетми, мәхәббәт хәерчелеккә киенми икән бит, яратышу — үзе байлык, синең алтын-көмешенә мәхәббәт каршында чүмәлә гена бит ул. Ә мәхәббәт — зур кибән.

— Айдаш!

— Сөмбелә!

Күзләр күзләргә мәхәббәт сөйләде.

— Мин... Без... китәбез.

— Беләм.

Килде, хушлашырга үзе килде аның Сөмбеләсе! Килде! Әмма бакча эчендәге кечкенә аланга түгел. Егетнең лапаста үзе гена икәнән күрә, шул аулакка керде ул.

Сөмбелә, жиң эченнән алып, Айдашка кулъяулык бирде. Айдаш кулъяулыкны тезләренә жәпә куйды.

Менә нинди була икән ул сөйгән кызның бүләге? Читләрен кызыл жәп белән каймаган, почмагына чәчәк төшергән. Алма чәчәге. Әнә, чәчәк элпәге ачылып тора. Чәчәкнең уң ягына әлиф суккан. Моңысы «Айдашка» дигәнне аңлата икән. Икенче якта «С» хәрәфен сырлап куйган — «Сөмбеләдән». Әйе, «Айдашка — Сөмбеләдән».

Күзләр вәгъдә биреште:

— Кулъяулыгым сиңа мине оныттырмасын!

— Мин кайтырмын!

— Мин көтәрмен!

Хушлашу аларга тирә-юньне оныттырган иде.

— Ах, сасы чикмән, син әле мондамыни? Күздән югалырга куштым бит мин сиңа!

Айдаш белән Сөмбелә Әбүсөгыйтнең үкерүеннән сискәнеп киттеләр. Егет кулъяулыкны тиз гена кесәсенә тыкты.

— Иртән китәргә уйлаган идек, бай абый, жыенасы-сугыласы да бар...

— Алама, төенчек төйнәргә ничә көн кирәк сиңа! Бай кызына үрелгән, ә, Әбүсөгыйт кызына гыйшкы төшкән, кулъяулыклы булган, ә! Теге юньсезе дә әтисенең исеменә тап төшерүдән тайчанмаган! Яратам, ди. Анысы да ахмак! Яраттырым соң үзенә, кулларымның кычытуы тәмам басылганчы яраттырым!...

Әбүсөгыйт исереклек житезлегә белән Сөмбеләнең башын төйдә, аны кулларыннан тотып селтеп ыргытты, кызы буралы абзар нигезенә кайшалып ишелеп төште. Айдаш аларның арасына керергә өлгәрә дә алмыйча калды. Аннары Әбүсөгыйт бай, йодрыкларын яшендәй уйнатып, Айдашка ташланды һәм егетнең бугазыннан эләктереп тә алды. Айдашның капылт тыны кысылды, ава башлады. Әмма тезе белән Әбүсөгыйтнең эченә тибеп өлгерде. Бай бүкән төбенә бөгәрләнеп төште.

— Бай абый, акылыгызга килегез, нигә Сөмбеләне кыйныйсыз? Аның ни гаебе бар? — Айдаш Сөмбеләгә таба атлады. — Сөмбелә, кереп кит моннан тизрәк. Сөмбелә... Шушын жуйган. Их, Әбүсөгыйт бай, Сөмбеләне нигә кыйнарга инде?..

Бай бүкән читенә чабылган балтаны алды.

— Үтерәм! Чабам! Жир йөзәндә бер хәерче кимегәннән дөнья бетмәс!

Айдаш, аның селтәнгән кулын һавада ук тотып алырга житешеп беләген кысты, балтаны ычкындыртты.

— Бай, тукта...

— Бугазыңны чәйнәп...

Һәм Әбүсөгыйт тешләре белән Айдашның бугазын эләктерде. Егет аның башын этәрә, әмма тешләр ычкынмый. Айдаш бармакларын Әбүсөгыйтнең бугазына батырды.

Әбүсөгыйт ыңгыраша, ә тешләрен чәйни.

Айдашының башы артқа ташланан, ә бармаклары байның мұнына батып керткен...

Әбүсөгыт чүгәли башлады, ә тешләрен ычкындырмый, инде ычкындыра алмый — Айдашы үзе белән жиргә өстери.

Айдаш бармакларын ычкындырмый, инде ычкындыра алмый — бөтен гәүдәсе белән Әбүсөгытне аска баса.

Күзләргә берни чалынмый. Алар лап итеп жиргә авалар. Тешләр һаман тирәнрәк бата. Бармаклар һаман ныграк кыса. Әбүсөгыт ыңгыраша. Айдаш гырлый. Тешләр үткен. Бармаклар көчле...

Кинәт икесе дә чалкан кайтарылып төшәләр.

Сөмбелә күзләрен ача, әмма лапас эчендә уйнаклап узган хәвефие башта төшенеп житми. Әнә, әтисе белән Айдаш, нигәдер, янәшә сузылып ятканнар.

Әтисенәң йөзе күгәргән, жыерчыклы маңгаенда тир тамчылары тап калдырып кибә. Авыз читләрендә алсу кан оешкан. Иреннәре бүлтәеп, авызы ачылган.

Әти кеше, син Сөмбеләгә тормыш бирдең. Үзең тормыш биргән кызыңнан бәхетен нигә кызгандың?

Айдаш. Күзләре йомык. Мүен итләре өзгәләнергә житеп салынган. Кулъяулыгын кесәсеннән алырга көче житкән, ярасын сөртмәкче булгандыр. Кулъяулык кысқан кулы күкрәге өстендә катып калган.

Айдаш, син Сөмбеләгә мәхәббәт бүләк иттең. Мәхәббәтнең бәхетен дә нигә бирмәдең?

Туктагыз әле, ни соң бу? Әллә инде... Әллә инде... әтисе дә... Айдаш та...

Куркыныч күренеш Сөмбеләнең аңын, ачыкланып житәргә ирек бирмичә, тагын томалый. Ул әтисенәң һәм сөйгән егетенәң арасына тезләнә, кулларын күккә суза:

— А-а-а...

Ваһим, берәз тынып торганнан соң:

— Хикәя менә шушы, — дип әйтеп куйды. — Әбүсөгыт байның йорты монда тәфсилләп тасвир кылынмый, аның ике катлы, бакча якка аерым ишеге булуы гына әйтелә. Әмма ки ул гажәеп булган. Хыялың белән күз алдыңа китер син аны, Шәгаетов! Башың эшләсә! Ерткычлык турындагы хикәяне мин сиңа атап чыгардым. Ә хатының Гөлниса — изге кеше, Сөмбелә кебек гөнаһсыз. Хәйрел-бәшәргә багышлап хикәя чыгарасым бар әле минем, шагыйрь жанлы Гөлниса Хәйрел-бәшәргә багышлап!

Бу тупаслыкка да Моназыйр битараф калды.

— Әбүсөгыт байның йорты кайда икәнлеген дә белмиләр икән хәзер. Рухан хәзрәт нигезе дә бетте. Синең нигез кайчанга чаклы торыр — билгесез. Әбүсөгыт байның нигезе нигә беткән? Чөнки йортның баш хужасы игелек дигәнне белмәгән. Кешеләрнең бугазын син тешләрең белән чәйнәмичә өзәсең. Синең йортның да нигезе корыр. Нәтижә ясыяк: Таукашта мин белгән өч шәп йорт-кураңың икесе — Әбүсөгыт байныкы һәм синең йорт — хужаларының игелек белмәвеннән бетә. Ә өченче йорт, хужасы Рухан игелекле булса да, бетте. Аны син туздырдың. Әбүсөгыттән бер аерман шунда. Ә-ә, Шәгаетов, син Айдаш белән Әбүсөгытнең кайсысы урынында булыр идең, шулай да?

— Һе, ниткән тиңләргә маташу бу тагын?! Шуны беләсең ки-ләме, хыялый абзый?! — дип мыскыллап әйтте Моназыйр. — Бел соң, ләкин яңа хикәялек сүз ишетмәссең. Кайсысы урынында булсам да, мин үлмәгән булыр идем!

— Син аларның берсе дә була алмыйсың! Алар, ерткычлыкка житсәләр дә, ачыктан-ачык сугышта үләрләр. Ә синең ерткычлыгын

яшерен! Димәк, син аларнын уртасына да гонаһсыз булып баса алмыйсың! Мин Әбүсөгьтне дә, Айдашны да акламыйм. Аларның язмышы — үзе фажиға. Алар ерткычка борынғы заманда өверелгәннәр. Ә син бүген, дөнъя алға киткән заманда, ерткыч! Һәм ниндие әле!

— Син авызыңны чамалап ач, яме!

— Чамаланган! Куркытма! Малай чагыңнан ук Рухан хәзрәтне сөргенгә жибәрттердең! Сәрвияне төрмәгә тыктың, баласын ана сөюеннән аердың!

— Кем? Минме?!

— Син! Тагын саныйммы синең корбаннарыңны?! Санап кына калмам, исбатлап та күрсәтермен. Сөйләшкәндә тавышың да дыңгырдык юлда буш машина әржәсе чыгарган тавыш кебек икән бит синең! Монарчы шуны аермаганмын, саңгырау колак мин. Без, Таукаш кешеләре, жебегәннәр булдык, синең әшәкелекләренә иллә ел буена түздең. Авыл кешеләренең баш түбәсендә малай чагыңнан биедең син, ерткыч жан!

Ваһимның ярсуы чиктән ашып килә иде, хәтта Моназыр аңа каршы сүз әйтергә куркынып калды. Ваһим шешәдәге аракыны стаканга горгылдатып бушатты. Бер кулына шешә, икенчесенә аракылы стакан тоткан килеш, иреннәрен кысып уйланып торды да, шешәне һәм стаканны мич авызы алдындагы ташка томырды.

— Таукашта һәр яктан килешләр бер йорт-жир булсын, дип эшләштем мин! Шунның сиңа булуы бик тә кызганыч! Хәер, әйтәм ич, авылда башка берәүнең мондый йорт салдырырга байлыгы житмәячәк иде. Тик синең йорт-каралтыларың төссез күренә. Үз кул көчем керде, югыйсә, шулай да төс бирә алмадым. Дөресе — мин биргән төсне синең күләгәң каплый, кай төшенә генә карасаң да, шул төшне күктә канат какмыйча очкан тилгән күләгәсе томалый да ала. Житте! Авыл башлыгы булуыңнан чөйбәз сине! Әмма шуны бел: мин сиңа беркайчан да ялланмадым! Ә син мине ялчы итеп тоясың икән! Мунчасына чакырып сыйлый, имеш! Өенә чакырырга жирәнә! Мә, жирәнсәң!..

Һәм идәнгә косык жәелде. Ваһим, мунча ишеген шартлатып ябып, кече капканы төбенәчә ачык калдырып чыгып китте.

Галияр янына шуннан соң тынычланып житмичә кергән иде Ваһим. Солдаттан бүген генә кайткан егет белән күңелен бушатып сөйләшмәкче иде. Барып чыкмады нияте. Махмырдан чатнаган башы мунча хужасы салып биргән аракыдан соң жиңеләеп торган арада хикәясен сөйләп алуы Моназырның яшерен ерткычлыгын күрмәскә тырышудан иде. Тик кабынып-ярсып китүдән аракы да, Моназырның явызлыгына күз йомарга тырышу да тыя алмады. Галиярдән аракы соравы да шул ярсуын басарга теләүдән иде. Ләкин аның ярсуы ебәбән Галияр сизмәде, Ваһим үзе аңлата белмәде. Моназыр мунчасында утыруы күз алдынан китмәгән күрә, солдат егет белән сөйләшүе кырт-кырт һәм мәгънәсез чыкты...

Моназырның хатыны Гөлнисаны авылда тыныч холыклы итеп беләләр. Ул беркайчан да кешеләр алдында чәпчәмәде, өйдәге сүзне урамга ташымады, урамда иштәкәннәрен өйгә алып кайтмады. Баштарак Таукаш халкы, Моназыр кылган әшәкелекләрдә хатынының өлеше бардыр, дип шикләнә иде. Гөлниса-Ниса исә моны шик дип түгел, бәлки, иремне яратмаганга күрә миңа кырын карыйлардыр, дип бәйләде, халык акны карадан үзе аерасына ышанды. Өстәвенә, ире Моназырның башкалар язмышы белән уйнавын баштарак күңеленә дә китермәде. Бала чактан ук гайбәт ише пычраклыктар аңа ят иде, аларның гаиләсендә турыдан бәрәп сөйләшүдән бүтүнән, ягъни әләк-гайбәтне белмәделәр. Пенза ягы кызы ул, Моназыр аның белән армиядә хезмәт иткәндә танышты. Моназыр хезмәт срогын тутырып кайтып киткәч, алар хат алыш-

тылар. Егетнен ярату турындагы сүзләрдә самимилек тоиды кыз, явызлыкның чаткысы да сизелмәде хатларда. Моназыйр, армиядән соң ике ел бригадир булып эшлэгәч, Нисаны килен итеп алып кайтты. Бу вакытта абыйсы, Моназыйр белән ачуланышкач, Таукашка син исән чакта кайтмам, дип, Урал ягына чыгып киткән иде. Ниса кайнаасы белән ике еллап яшәп калды.

Баштарак авыл кешеләре Нисаның сөйләшкән аңлап житкермиләр иде, яшә килен безнең яклар сөйләшкәнә тиз өйрәнәп алды тагын, үз тирәсе хатыннар аның бу сәләтен мактагач, Тукай сүзләрен кабатлап, женесен бу зат мишәрдер, Хәйрелбәшәрдер, дип мактанып та куйган иде, адәмнең затлысы булам мин ягъни.

Шунысы гажәбрәк булды Моназыйрга: Ниса, Тукай жиреннән еракта туып үссә дә, шагыйрьне Моназыйр белгәннән күбрәк белә иде. Ләкин үзенә бу очракта артта калуына пошанмады Моназыйр, бүгенге заман Тукайга бәйләнешле түгел, социализм хәзер, дип үзен тынычландырды. Бүгенге заманның кануннары үзгә, энә шул кануннарны белү кирәк ягъни.

Төрле эшләрдә йөрдә Ниса, житәкче хатыны булуына иркәләнеп эшкә чыкмыйча калмады. Һәр елны кыш уртасында Пенза ягына кайтып-барып килделәр, ире ык-мык торса, балаларын алып иде дә юлга чыгар иде. Моназыйрга алынмады. Хәзер дә шулай. Ә жәен, сабан туена, Нисаның туганнарыннан берсе булса да килә. Туган ягы белән элемтәне өзми Таукаш килене Ниса. Шунысы сәер менә: авыл халкы Гөлнисаны Таукашка килен итеп кабул итсә дә, аның ире Моназыйрны хәзер дә Таукаш кешесе итеп санамый. Аңлавы кыен моны. Кешеләр Нисадан Моназыйрның хәлен белешмәделәр, Моназыйр алдында Нисаның исемен телгә алсалар, бу аларга Таукашка ерак Пенза якларынан килен булып төшкән Хәйрелбәшәрнең исемен таппау булып кебек иде.

Нисаны изеп яшәгәнме Моназыйр, әллә Моназыйрны Ниса беркайчан да санга сукмаганмы — билгесез иде болар. Ниса белән Моназыйрның узара мөнәсәбәтенең нинди булуын осталардан эш эшләткәндә генә ачыклау да мөмкин түгел иде. Бүтән чакта аларның йортына аяк басучы сирәк иде, Ниса үзе авылдагы һәр өйне эченә кереп күрсә дә, авыл апаларын үзе нигәдер чакырмады. Кыскасы, аларның гаилә тормышы авылның күз алдында акмады.

...Моназыйр косыкны ачулана-сүгенә жыештырды. Моның барыбер үзенә калачагын — Ваһимны чакырып мунча идәне юарга мәжбүр итеп булмайчагын, хатыны да жыештырмайчагын белә иде. Моназыйр үзе өенә нибарысы өч тапкыр исереп кайтты, өчесендә дә, ишегалдына чыгып житә алмыйча, өйалдының эчке баскычын косып пычратты. Ниса эндәшмәде, юарга да ашыкмады, кипкән пычракны кырып чистартырга Моназыйрның үзенә калды.

Иренең Ваһим оста белән кайтуын тәрәздән күргән иде Ниса, өйгә керәләрдер, дип, йолкып бетермәгән казны ләгәне белән мич артына куйган иде. Моназыйр калган коймакны эндәшмичә генә алып чыгып киткәч, тәрәзә яктысына кире күчүнеп, каз йолкуын дәвам итте. Ваһим останың кече капканы төбенәчә ачык калдырып китеп баруын күргәч, аның ире белән ачуланышуын абайлап алды, Моназыйрның авыз эченнән мыгырданып, диванга сузылып ятуы да ике арада сүзнең кәеф бозардае булуына дәлил иде. Ниса казларны агач келәткә терәп салынган кирпеч сарайга чыгарып урнаштырды. Шуннан соң гына иренә:

— Сизә әйтәм, Казанга барасыңмы әллә син? — дип сүз кушты. — Балаларны әйтәм, каздан яңа шәбәндә үк авыз итәрләр иде. Бик һәйбәтләр симергән казларыбыз. Хәзер үк китсәң, иртүк әйләнәп тә кайтырсың. Казан ерак ара түгел.

— Ничек барыйм ди мин бүген?! — дип әйләнеп ятты Моназыйр.

— Ничек барасың — утырасың да барасың. Автобуслар авыл башыннан үтә.

— Эш көне бүген.

— Диванда аунап ятканчы, диюем иде. Балаларга сый төме белән ирешсен, дим. Туктале, сау-сәләмәт килеш нигә сырхауга әйләнеп барасың әле син? Тор соң, энә чәй эч тә лапас авызын капла. Шуңа дип алган такталарың аркылы-торкылы ята. Йә эшенә бар.

— Эшкәме?... Рәислектән төшерергә жыеналар. Өй каравылчысы булып китмәгәем әле.

— Сине чыгаралармы?! — дип гажәпләнде Ниса. Ул моны каты ук кычкырып әйтте, ә йөзеннән елмаю чаткысы күренеп узды. — Ай-һай ла, чыгара алырлармы икән сине, житәкче эшкә тумышыңнан береккән кешене. Ваһим картка сине постыңнан төшерү кирәкме? Аңа авыл советы әллә бар, әллә юк — балта тотуыннан бүтәнне белмидер лә ул.

— Ничек кенә белә икән әле! Әллә кайчангыларны казып чыгармакчы абзаң! Сәрвияне син утырттың, дип тә бәйләнмәкче.

— Нигә мекенләндең әле? — дип кинәт усалланды Ниса. — Дөресне әйтү бәйләнү була диме?

— Нәрсәсә дөрес!

— Сәрвия апаны утыртуың соң. Әллә авылда шуны белмәгәннәрдер дисеңме? Белмәгәннәр ди сиңа! Кулыңның гарипләнүе дә Сәрвия апа трактор тимере белән сукканнан соң бит синең.

— Нәрсә-ә?!

Диваннан сикереп үк торды Моназыйр, хәтта хатынына ташланмакчы булды. Ләкин Нисаны мондый кизәнүләр белән генә өркетеп туктатырга мөмкин түгеллеген онытып жибәргән икән ул. Ниса, кинәттән ачылып, тезәргә кереште.

— Нәрсә дә нәрсә! Сәрвия апа төрмәдән кайтып тракторда эшләгән вакытны хәтерлә әле! Тракторны төзәткәндә, басуда, алга иелгән Сәрвия апаны, үзең төрмәгә утырткан Сәрвия апаны арттан килеп көчләмәкче булган син түгелме соң? Айгыр булган Моназыйрың! Сәрвия апа кулыңа шунда тимер белән тондырган бит инде. Ат дулап, тарантастан егылдым, дип, мине гомер буюна алдап йөрисең.

Акларыңга сүз тапмады Моназыйр, уфылдап кына куйды.

— Шулай ул, Моназыйр, тормыш дигәнең. Кылганнарыңа җавап бирмичә, тамталга качып китә алмыйсың. Хәтта жәһәннәм капкасын ачмыйлар икән гөнаһыннан ваз кичмәүчеләргә. Замана үзгә хәзер, акны төгәл аерыр чак житте. Сине халык үз алдына бастырасын көтеп йөри идем мин, ә син шушы хөкем килерен көтмәдең. Сәрвия апаны гасый ясамакчы булган икәнсең, айгыр булып атланмакчы булгансың. Гөнаһ жыюдан тыелырга көче житкән Сәрвия апаның!

— Гөнаһсыз Сәрвия... — дип мыскыллап кыстырды Моназыйр. — Бердәнбер баласы Тимершасын уйнаштан тапты синең гасыйсыз Сәрвияң!

— Тапсын! — дип кычкырды Ниса. — Гомеренә ялгыз калырга тиеш идеме ул? Сугыштан егетләр кайтмагач, ир күрмичә, бала үстермичә калырга тиеш идеме? Ул да тормышка бер генә килгән. Тудырган Тимершасын, беркемнән дә ярдәм таләп итмичә үстергән. Хәзер, энә, нинди игелекле гаилә башында тора Тимерша.

— Игелекле... Шул Тимершаның кызы Рәйсә һәм малае Галияр белән ачуланышып бозылды минем бүген кәеф! Аннары Ваһимы...

— Галиярмы? — сискәнеп бүлдерде ирен Гөлниса. — Кайткан-

мы? И-и, рэхмәт төшкере, исән-сау кайткан икән балакай! Эфганстаннан исән кайту бәхет инде ул.

— Исәнлеге әле...

— Син моннан соң Сәрвия апа нәселенә тел-теш тидерәсе булма! Таукашта иң изге кешеләрнең берсе әле ул Сәрвия апа. Тимершаны табып дәрәс иткән. Менә мин дә синнән ике малай белән ике кыз таптым. Әмма үземне Сәрвия апа белән бер күрәм. Чөнки син балаларга ата була белмәдең. Менә шулай, Моназыр, без ят кешеләр булып гомер иттек. Сәрвия апа дәрәжәсеннән без түбән, сугыштан соң ир чыкмаячак заманда аның бала табуы гонаһ түгелдер, синең белән мин зуррак гасыйлар.

— Телеңне тый, дим! Чалуга мәтәлеп барасың бит!

— Мәтәлмәм! Мәтәлсәм дә, торып юлга менәрмен. Чалуга төшү таудан тәгәрәү түгел. Әле күптән түгел генә тау башында күренә идең. Мин сине, гонаһларын чиста карда юар өчен, тәгәрәп төшәргә менде микән әллә, дип шиккә дә калган идем. Кирәкмәс эшләрең күп булды синең, Моназыр. Шундый эшләреңне өйдә дә хисапсыз кылдың бит инде. Мин түзем. Тормышка кагылган чөй кебек булып тоеласың син кайчакта. Үзең дә кирәкмәскә чөй кагу гадәтеңне гел куасың. Йә, мунча матчасына кем тырма теше кагып куя ди инде?! Кирәкмәс төшкә. Шулай да үз тәнеңне чебен тешләгән хәтле дә авыртырасы түгел син. Таудан тәгәрәмәдең, тәнең авыртудан курыктың.

— Көлмә!

— Көлмим. Тормыштан тәгәрәүне таудан тәгәрәү белән алыштыра алырсыңмы икән тик? Булмас шул, булмас. Тауга менгәндә адымнарың мескен иде, беренче бозаулаган тана сыер бозавы — сараяк бозау адымы кебек иде атлауларың. Төшкәндә, чонтык эткә охшата-сым килде сине. Чонтыкның нәрсә икәннән беләсеңме? Койрыгы киселгән хайванга чонтык диләр.

— Мин хайванмы?!

— Түгел! Хайван булсаң, куркуыңнан койрыгыңны кысар идең, тумыштан койрыксыз булмасаң. Ерткыч син! Озын койрыклы ерткыч чонтык эт түгел!

Тышкы кыяфәте белән Таукашта иң күркәм һәм мәһабәт йортның хужасы үзен башкалардан күбрәк белүче кеше — хатыны чыгарган хөкем каршында көчсез иде. Ул үзен ара-тирә аңын югалткан кебек тойды, шундый чакта хатынының сүзе аның йөрәгенә тавышсыз гына барып кадалды, хатынына нигезле җавап оештырырга зифене җитмәде.

— Алайса, нигә минем белән яшәдең соң син? — дип акрын гына әйтте Моназыр. Берәз вакыт узды, Ниса эндәшмәде. — Нигә хәзер минем белән яшисең, алайса?

Иренең мәсьәләне хәзерге заманга күчерүенә Ниса җавапсыз калмады:

— Яшим мин синең белән, яшим, ялгызымны калдырып, дип курыкма. Яшь чагым булса, өстәвенә хәзерге акылым булса, ике дә уйламыйча ташлап китәр идем. Хәзер нишли алам соң... Таукаш кешеләренә һәм миңа син китергән хәсрәттән мине малайларым, кызларым, оныкларым булуы коткара. Сәрвия апага да Тимершасы һәм оныклары сугыш җәфаларын, синең кебекләреңнең эшәкелеген оныттырып торадыр. Сугыш ир затын кыргач, Сәрвия апага Тимершасын табарга менә ни өчен кирәк булган. Ә сиңа, Моназыр, бер генә чара кала: Таукаш кешеләреннән гафу үтен син. Гафу итсәләр, калган гомереңне кешечә яшәрсەң, ичмасам. Мине, балаларыңның анасын, гомер ахырында булса да кешегә санарсың, ичмасам. Син бит миңа мөңәрчы чүре итеп карадың, үземнең дә сиңа хезмәтче булудан ко-тылырга көчем җитмәде. Хәзер генә мин синнән аерылып китә алмыйм инде, соңладым, бик тә соңладым. Син үзгәрсәң, берничә ай

гына булса да рәхәтләнеп яшәп калыр идек. Башкалар гафу итсә, мин гафу итәм сине, Моназыр! Алар гафу иткәнче үк гафу итәм мин сине, Моназыр... Ирем бит син минем. Сора, башлап Сәрвия ападан гафу сора. Фани дөньяныкы монда калсын, диген. «Галиябану» көен башка көйгә кушып көйләгәнәң өчен мин утырттым сине, диген...

Моназыр калтыранып башын күтәрде, Нисага карап торды: хатынының күзләрендә ялвару да, үз итү дә сизелә иде.

— Кем каршында гаебең булса, аның алдына тезлән, гафу сора. Синнән жәфа чигүчеләрнең мәрхүмнәре дә бар. Зиратка кер дә аларның каберләрен үп. Тик берсенең каберен таба алмассың. Рухан хәзрәтне әйтәм. Аның утыртылуына син гаепле булган, аның бер сүзен тиешсез урында кабатлагансың. Моңысын әле син явызлыктан да эшләмәгәнсеңдер, аңышмыйча әйткәнсеңдер, аңышсаң да, малайлык акылсызлыгы булгандыр анысы. Рухан хәзрәт сиңа ачу тотмаган бит, сине, балалыктан ялгышкан, дигән; Сәрвия апа Рухан хәзрәт белән сөргөндә очрашкан бит... Моназыр, дим, тауның кашында түгел бит сиңең урының, авыл кешеләре каршына чык та тезлән, башыңны иеп тезлән! Бүген жәе да чыгып тора бит, клубта Галиярны каршылау кичәсе булачак бит инде... Үтенәм синнән, Моназыр, үтенәм... Бәхетнең нәрсә икәнлеген мин дә татыймчы!..

Шуннан соң алар сәгать чамасы бер-берсе белән сөйләшмәделәр. Моназыр түр өйдә диванда кузгалмыйча утырды; Ниса, тынычлана төшеп, йорт эшләрен караштырды, аяк өсте генә өзә-төтә бер чокыр чәй эчеп алды, ирен чәйгә чакырмады, ирендә чәй кайгысы юклыгын белә иде.

— Әйдә, Казанга бергә барып кайтыйк, — дип, түр өйгә керде Ниса. — Әйдә, чыннан да! Мал-туарны карарга күршеләргә әйтәм. Казанга тагын өч автобус узасы бит әле бүген. Кайсысына чыксаң та юлда бастырып калдырмаслар. Оныкларымны бик сагындым. Сиңа сагынгансыңдыр ич инде... И-и сөөнешерләр соң, безне бергә күргәч!

Ләкин Моназыр башын чайкады.

— Алайса, мин үзем генә барып кайтам. Яме, дим, Моназыр? Ире акрын гына баш какты.

— Пешкән ризыклар бар, яме. Күчтәнәчне яңа шәбәндә тапшырыйм, дим. Балалар сөөнсәннәр әле. Син инде мин әйткәннәрнең кайберләрен оныт та, яме. Дуамалланыбрак киттем шул. Хатын-кызның акылы инде тагын, аның барлык сүзен колакка алырга да ярамый. Илеңне сатмадың син. Илен сатучылар да булды болганчык заманнарда. Сиңең күңеләң яхшы да була белә. Шулай булмаса, сине гомерен буге житәкче эшләрдә тотмаслар да иде. Балаларга синнән сәлам әйтермен, яме. Кайтып йөрергә жыенмасыннар, шимбә-якшәмбегә этигез үзе килә, диярмен. Сиңа да тынычлык кирәк инде, ал юк, ял юк, авыл да колхоз, колхоз да авыл. Ерак сәфәр — район үзәгенә, бөтенләй дөнья күргәнәң юк. Житәр, монда сөрсеп яту, курортта ял итәргә сиңа да тиештер. Ә-ә, аннары, ни дип уйлап торам әле, автобуска чыгышлы, юл уңаеннан, дим, Галияр белән күрешеп китәрмен, дигән идем. Сәрвия апаның да хәлен белешүем булып. Карале, Моназыр, дим, Галиярны каршылау кичәсенә чыкканчы, мичкә ягып ал, яме. Төрбалар суынып беткәнче, дим. Төнлә үзәң салкын булмасын. Газ плитәңне яндырган килеш калдыра күрмә. Тагын нәрсәләр әйтәсем бар икән соң? Бетте бугай. Ярар, әйбәт кенә тор. Иртәгә иртүк кайтып житәм мин, яме.

Моназыр, хатыны сүзләренә ризалашып, тагын башын кагып утырып калды. Ялгызлык баса башлагач, бер өйдән икенчесенә йөрәнде. Кинәт башына, тау башына тагын менеп төшәргәме әллә, дигән уй килде.

Нәрсә ди хатын, сараяк та чонтык, диме? Әйтеп кенә бетермәде, менгәндә дә, төшкәндә дә бозау идең син, дияргә булгандыр исәбе. Менгәндә — яңа туган бозау, төшкәндә — койрыгы киселгән бозау. Барыбер бозау. Моназыйр тилгән икән, бозау икән. Тилгән кушаматы ярасын да ди әле, ә бозавы нигә ди миңа? Кешегә кайчан һәм ни өчен бозау диләр инде? Үзен яклый алмаганда һәм башка очракта жебеп төшкәндәме? Юк, хатын минем таудан төшүне эт төшүенә тигләмәкче булган, төшкәндә дә мине бозау итеп күрсә, турыдан арып салыр иде моны Хәйрелбәшәр. Туктале, ул бит мине чонтык эт итеп күрергә теләгән генә, ә күрүен бозау итеп, аның да сараягы итеп күргән була түгелме соң? Начар нияттән айтмәде бугай ла боларны Ниса... минем Гөлниса Хәйрелбәшәрәм... Алай...

Гомерең буена кеше сүзен кирегә борырга гадәтләнгәч, бу гадәтне тиз генә онытуы кыендыр шул. Моңы бары тик көчле кешеләр генә кыла аладыр. Үз хатасын төзәтергә көче житкән дошманың да хөрмәткә лаеклы. Моназыйр ирештергән сүзләрен Рухан хәзрәт ана мәчет манарасын төшкәргән көнне икенче мәртәбә очрашу вакытында айткан иде. Хәзрәтнең «авылның башын кисү» турындагы сүзләрен онытмаган Моназыйр, ә хата төзәтү турындагы хикмәтле фикерен исендә тотамы икән Тилг... тефү! Шәгаєтов!

Моназыйр бусагада туктап калды һәм, каты ук кычкырып, ишек яңагына:

— Бозаумы?! Минме?! — дип китереп сукты. — Бозауны күрсәтмисең соң мин сезгә!

Ул, кабаланып, сугым пычагын алды, өстенә дә кимичә, ашыгып, өйдән чыгып, абзарга керде дә майда туган коба бозауны бакчага сөйрәде, аякларын бәйләп, җилтерәтеп екты, муенына пычак та салды.

Шул чакта хатыны тавышы ишетелде:

— Моназыйр, дим, сиңа әйтсә сүзем калган икән. Моназыйр, кайда соң син? Өй ишеген ябарга оныткансың. Моназыйр, ашыгам бит. Әле минем Сәрвия апаларга да керәсем бар...

Гөлниса-Хәйрелбәшәр, абзар артында чалынган бозауны һәм кан тамып торган пычак тоткан Моназыйрны күрә, өнен югалтты. Озак торгач кына аның күз алдынан томан таралды.

— Кеше түгелсең икән! — дип сузды Гөлниса. — Мин бит бу бозауны сәдака итеп бирергә ниятләгән идем. Сәрвия апага... Рухан хәзрәт сиңең гөнаһларыңны кичерсен өчен... Шуны әйтеп, сине сөендерергә кире борылган идем...

Моназыйр тезләнгән жиреннән торды, пычактагы канны чүсинкә кунычына каты ышкып сөртте, хатынына таба сүзсез генә атлады. Гөлниса-Хәйрелбәшәр урыныннан кузгалмады.

— Минем хатын сәдака өләшмәячәк! Сәрвиягә сәдака бирә, имеш! Әнә, бозавың — каргаларга сәдака! Мин беркемнән дә гафу үтенмәячәкмен! Мин бозау түгел!..

Хатыны янына житмичә туктады Моназыйр. Гөлниса баскан урынында каткан кебек тора бирде.

— Әйтәм аны соңгы вакытта дингә авыша башладың, Сәрвиягә сәдака бирү икән ниятең! — дип тагын кызды Моназыйр. — Минем хатын диндар булмакчы, әй! Ачуымны кабартсаң, сугымлыкка дигән үгезне дә чалып ташлыйм хәзер!

Гөлнисаның аңына Моназыйрның сүзләре әллә барып житмәде, әллә ире булган кешенең тагын да зуррак эшәкелек эшләвен теләмәде, акрын гына борылды да:

— Мин киттем, — диде.

Төшке ашка бөтен гайлә жыелып алды. Сәрвия дә фермадан кире менде. Рәйсә, ни кыстаса да, Тәнвирәне генә чәйгә алып кайта алмады.

— Никахлашмыйча сезгә керсәм, оятын кая куярмын, Рәйсә сеңелкәем, — дип төпле акланды Тәнвирә.

Мәжлескә тиң бу түгәрәк табын Галияр хөрмәтенә булды. Бүтән көннәрдә табын оешып житми, кайсы — кайта, кайсы китора иде. Галиярның әтисе һәм әнисе, Рәйсә, шау-гөр килгән табыннан соң, фермага ашыктылар. Тагын ике энесе һәм ике сеңлесе, Галиярны төрле сораулар белән тинтерәтеп бетергәч һәм солдат хәлләрен күпләп белеп алгач, таралышып беттеләр, кайсы әти-әнисенә булышырга фермага китте, кайсы уенга тайды. Галияр, әбисе белән икәве генә калып, бабасы турында четерекле сөйләшү башларга торганда, Ниса килеп керде. Ул, керешенә үк, солдат Галияр белән исәнләшмәстән, Сәрвияне кочаклап алды, карчыкны кочагында тоткан кыска гына арада күзләренән яшьләр дә тамды, өйне яңгыратып кычкырып көлдә дә Ниса. Сәрвияне кочагынан ычкындырганда:

— И-и әйбәт кеше лә син, Сәрвия апакаем! — дип, карчыкның сөякләрен шыгырдатып, күкрәгенә тагын кысты. Аннары:

— Исән-сау гына кайттыңмы, Галияр энекәем! — дип егеткә барып сарылды.

Озак юанмады Ниса, плюш курткасының изүен чишеп, мамык шәлен жылкәсенә төшереп, берәз гына утырды, дога кылды. Шуннан соң:

— Сәрвия апа, әйдә, капкагача озатчы, — дип чакырды. — Казанга барырга исәлләп чыктым бит, автобуска соңламагаем, дим. Өйалдында калдырган ике зур төенчеген, тоташтырып бәйләп, жылкәсе аркылы салды да, бүтән сүз әйтмичә, китеп барды. Сәрвиянең:

— Юлың уң булсын, бала-казасыз йөрөп кайт, — дигән сүзләренә бөтенләй игътибар итмәде.

Нисаны озатып кәргәч, Сәрвия:

— Әллә... Әллә инде... Әллә ничек... — дип фикерен әйтер-әйтмәс торды.

Галияр, әбисенә нәрсәгә ишарәләвен сизенеп:

— Нигә шулай тәэсирләнгән икән Ниса апа? — дип гажәпләнде.

— И-и, Галияр улкаем, холай түземлеген бирсен инде Ниса апаңа! Үз хәлен үзе генә беләдер Хәйрелбәшәркәй, — дип, Ниса-Гөлнисаны кушаматы белән атады Сәрвия. — Түзем дә жан икән. Елгасыз төштә күпер салучы кеше белән гомер итүләре жиңел булмагандыр, жиңел түгелдер Гөлниса апаңа. Шөкер, балалары игелекле. Тик үзе янында торып калмадылар шул. — Сәрвия балаларның әйбәт булуын ана кешегә генә бәйләде. — Атнасына бер булса да балалары янына бара, мескенкәем. Балалар сирәк кайталар, шуның сәбәбен кешеләргә сиздерәсе килми Ниса апаңның.

— Балалары да балалары, дисең, ул балаларның атасы да бар бит әле, Моназыйр абый катылап әйтсә, эшкә дә моннан йөрерләр балалары! Нибуч! Казан ерак түгел! Ата-ана сүзеннән чыгып булмый ул.

— Әнә шул ата ягыннан балаларның ятим икәнлекләрен сиздерәсе килми инде Ниса апаңның.

— Һе, Моназыйр балалары әтисезме?! Ятимнәр икән! Тамаклары тук булды, теләгән киёмнәрен киделәр. Моназыйр балала-

ры — ике малае институтта укыды ике кызы техникум бетерде.
— Ялгышма, Галияр улым, болары — Хәйрелбәшәр тырышлыгыннан.

— Белмим шул, — дип икеләнде Галияр. — Моназыйр абзан гаиләне бай тотмаса...

— Белмисен, аңламыйсың икән, карышма! — дип бұлдерде оныгын Сәрвия. — Чүпрәктәме соң байлык... Елан белән үбешергә эзер кеше янәшәсендә гомер итә Ниса апаң.

— Шулай да Моназыйрның балалары ятим түгел. Безнең менә эти ятим үскән. Ятимлек монысы.

— Нәрсә?!!

Әтисенең әтисе турында әбисе белән сөйләшүне үзенчә алдан әзерләп, әбисенең хәтерен калдырмаслык итеп башларга уйлаган иде Галияр, әмма бу хәбәренең башы Сәрвия карчыкның Моназыйр кыланышларына гасабиланган чагында теленнән ычкынды. Галияр, иренен тешләп, кулларын буташтыра-буташтыра йөрөндө. Сәрвия, ябык йодрыкларын йомарлап, тораташ басып торды.

— Нәрсә дидең син?! — дип ачуланды Сәрвия берәздән һәм ишекле-түрле йөрөнгән Галиярны беләгеннән тотып туктатты. — Теләңне тыя бел! Әтиңне тапкан өчен миңа Мостафа бабаның да кинаяла сүз әйткәне булмады! Гомер үткәч, син авыз ачып маташасың! Сугыштан соң безнең Таукашта немец әсирләре... — диде дә, сүзеннән капылт туктап, оныгының жиңен ычкындырды карчык.

Галияр өстәл башындагы урындыкка утырды, бармакларын клеенканың шакмаклы бизәкләре өстеннән ашыгып йөртте. Сәрвия оныгына текәлеп карый, аның көтелмәгән сүз әйтергә жыенуын сизенә иде.

— Ачуланмыйча тор әле, әби, — диде Галияр, өстәлгә иеләрәк төште, шакмакларны ышкуннан туктамады. — Мин госпитальдә ятканда, — дип гәүдәсен турайтты ул һәм әбисенә туры карады, — төш күргән идем. Төш, дип үк әйтеп тә булмыйдыр аны. Үлем белән тартышкандагы саташу булды ул. Нигәдер инде, шул чакта бабамның кем булуын беләсем килде. Кем минем бабай?!.

Ләкин Сәрвиянең күңел серен оныгының үлем хәлендә яткандагы теләге дә ачтыра алмады. Бу серне берәүгә дә әйтмәскә, дигән карары катгый булган икән.

— Мондый сүзләреңне башка кабатлыйсы булма, — дип тыныч кына әйтте Сәрвия. — Беркайчан да! Беркемгә дә! Кирәк санаса, әтиң моны миннән сорар. Мин аның алдында гына җаваплы! Белдеңме?! Тагын шуны бел — әбиң беркайчан да азыптузуп йөрмәде. Сугыш ирсез калдырды минем кебекләре... Оныт бу теләгеңне! Мин кичерәм сине...

Сәрвия күзләрен куллары белән каплап утыручы Галиярның башыннан сыйпап узды.

Көннәрнең кыска чагы хәзер. Сәгать өчләр тирәсендә үк караңгы тиздән төшәчәген сиздерә башлый. Шушы вакыт житәрәк, Таукашның көнбатыш ягында карасу-зәңгәр болытлар иләмсез зур таулар тизмәсе булып оештылар. Иртән Рәйсә күргән болыткыялардан болары аермалы иде, болары — авыр һәм хәрәкәтсез болытлар. Алар һич тә болыт түгел, ә чыннан да киртләч-кирт-

ләч һәм менәле-төшәле, күк гөмбәсенә житкән жиңелмәс-ишелмәс таулар кебек. Тауларны, түбәләрне, жан ияләре менә алмасын өчендер, исәпсез үткән кыялар каплап тора. Шәфкатьсез кыялар...

Күңелгә уй килә: авыл инешенең төньягындагы тау да кайчандыр шундый мәрхәмәтсез кыялар белән капланган булгандыр кебек. Иртәнге якта Моназыйр тау кашында утырып торган таш та шул кыяларның берсенең калдыгыдыр сыман. Табигать, кешеләргә яшәү уңайлыклары тудыру өчен, бу тирәдәге кыяларны бетергәндер. Моның өчен күп гасырлар кирәк булгандыр. Табигать кешеләргә мәрхәмәтле ул: Таукашның көнбатышындагы кыя-болытларны, кешеләргә кәефләрен бозып тәэсир итсәләр, таркатыр да жибәрер. Болыт-кыяларны юкка чыгарырга, гәрчә алар коточкыч зур булсалар да, бер генә өрүе дә житәр табигатьнең...
; Эшендә төштән соң да озак булмады Моназыйр, күңеленнән белсә дә, авыл советына сайланган депутатлар исемлеген бер алып, өстәл тартмасына кире салып тутыргач, колхозның хисапчылар бүлмәсенә максатсыз сугылгач, кайтырга жыенды.

Кыя-болытларны бинадан чыгуга күрдә ул, имәнep артка чигендә хәтта — баш түбәсенә кадалып аварга торгандай шул кыялар, әкәмәт. Аннары тау башындагы иртән үзе утырып торган ташка карады. Әллә шунда менеп төшәргәме соң, дип уйлады ул. Ниса киткәннән соң бу уй аның башына икенче тапкыр килде. Ниса һәм тау. Ни бәйләнеш бар соң әле монда? Әллә ире Моназыйрның тауга менүен, тауга менгәндә, Таукаш кешеләренә кылган начар гамәлләрен түбәндә калдырып, сараяк хәлсезлегә белән түгел, бәлки егетлек житезлегә белән ашкынуын теләдеме Хәйрелбәшәр?... Тау башына кабат менү теләге дә күңелендә генә калды Моназыйрның. Авыр кыяфәте белән үзен куркытып жибәргән кыя-болытларны да онытты инде ул...

Кибет алдында берничә кеше, Галиярны уртага алып, сөйләшеп торалар иде. Сәрвия карчык һәм Галиярның сеңлесе Рәйсә дә шунда. Рәйсә төркемнән читкәрәк баскан, кулына шактый зур төенчек тоткан иде. Моназыйр, төркемне күргүгә, урамның каршы ягына кыйгачлап чыкты. Кайтып житкәч, урыс капканың ачылмый торган бүлемендәге эскәмиягә утырды. Кышны башлап кар төшкән көндә монда утыруы ялгыз өйгә керәсе килмәүдән түгел иде. Ялгызлыкны ярата ул, әгәр мөмкин булса, берәү белән дә сүз алышмас өчен, көннең-көн буге япа-ялгызы гына калыр иде. Бүген эшкә кулы бармаганга, үзенә урын тапмаганга күрә монда утырды Моназыйр. Хәзер үзе генә каласы килсә, өенә керер иде дә ялгызлыкка чумар иде. Кешеләр аны үзләре яныннан бөтенләй жибәрмиләр дә, киереп ачылган кочакларына да алмыйлар. Кешеләр белән очрашмаска тырышып кайтты, инде монда, ичмасам, берәрсе, тукталып озаклап сөйләшмәсә дә, исәнләшеп үзсын иде, дип көтә. Кешеләр белән сөйләшүгә дә рәте-юне юк бүген, иртәнге якта солдат Галияр, синең урыныңа рәис булам, дип күңеленә шөбһә салды, унбиш яшьлек Рәйсә җавап тоттырмакчы булды. Ваһим оста йөзенә төкереп дигәндәй дулады, боларга өстәп, бергә гомер иткән хатыны Гөлниса-Ниса сараяк та чонтык турында искәртте.

— И-их, — дип тирән сулады Моназыйр, — карга ятып аунасан икән хәзер! — Саташкан кешедәй үзалдына сөйләнә бирде ул:

— Кары да юк, ичмасам! Иртәнге каргалар да коенырлык кар таба алмадылар...

Галияр кибет яныннан Сәрвия һәм Рәйсә белән бергә китте. Авылдашлары белән хәл-әхвәл белеп торганда, Таукаш гөмбәзенең түбәсенә диярлек ашкан болыт-тауларны күргән иде ул. Хә-

зер, барган юлыннан борылып тукап, әбисенә һәм сеңлесенә ерактагы кыяларны күрсәтте.

— Матур бит! — дип, кулын сузып, шул болыт тауларына үрелде егет. — Яратам мин тауларны! Әфганстанда таулар күп, биекләр үзләре, төрлеләр. Һәркайсының үз төсмере, матурлыкта үз байлыгы. Кыяларның иң биегенең очына менсәң икән!.. Хыял...

— Космоска оч та, хыялыңны тормышка ашыр соң! — дип, мәсьәләне ансат кына хәл итте Рәйсә.

— Юк, космоска оча алмыйм мин.

— Син, Рәйсә кызым, дәрәс үк әйтмәдең. Һәркемнең үз хыялы, үз кыясы... — диде Сәрвия, Галиярга күтәрелеп карап: — Шундыен да изге теләгәң булгач, син аны беркайчан да онытма, улым, — дип өстәде.

— Хыяллар матур, — дип кабатлады Галияр. Әфганстанда үзәбезнең яklar кары сагындырды. Бүген Таукашта мин кайтасын белеп яуган кар.

Берәүләргә авыр булып күренеп имәндәргән, икенчеләргә хыялга тарткан кыя-болытлар ишелеп таралыша иде бугай инде. Караңгы төшөп житә — ерактагы карлы кыялар ачык күренми башлады.

Галияр, фойенның уртасына чыгып басып, тирәли тезелгән урындыкларга утырган авылдашларына башын иеп сәламен бирде, Әфганстан жирендәге хезмәте турында тәфсилләмәде.

— Хезмәттән мин бер нәрсәне барыбер аңламыйча кайттым, — диде Галияр һәм Рәйсә белән янәшә утырган Тәнвирәнең бу сүзләрдән сискәнүен күрде. — Бер нәрсәне аңламадым, — дип кабатлап дәвам итте солдат. — Кешеләрнең нигә сугышканлыкларын сугышта күрүп тә аңламадым. Баскан жиребез барыбызга да уртак, күтәрелеп караган күгебез барыбызга да бер. Шулай булгач, омтылышыбыз да уртак — бер-беребезгә яхшылык теләү булырга тиеш иде. Алай түгел шул. Барлык-барлык халыклар үзара дус булсалар, гаскәр тоту да кирәк булмас иде, дим мин. Рәхәтләнеп эшләп, жырлап, уйнап та көлеп кенә яшәр идек ич! Әйдәгез, жырлыйк, биик! Әйлән-бәйлән уйныйк!

— Уртада башта син үзең каласың, сиңа жәза бирәбез! — дип уенын-чынын бергә әйтте кайсыдыр.

— Риза!

Жырлашып әйләнделәр.

— Нинди жәза бирәбез?!

— Жырласын!

— Әкият сөйләсен!

— Үзенең яратмаган кешесе булып күрсәтсен!

— Яраткан кешесе булып, диген, тиле!

— Акыллы баш! Галияр ничек Тәнвирә булып күрсәтсен ди инде?!

Уенга чакырып дәрәс иткән Галияр: кичә, башлануына ук, шаян-күңелле юлга төште.

— Алайса, Галияр белән Тәнвирә парлашып биесеннәр!

Галияр Рәйсәгә елышып баскан Тәнвирәнең каршысына барып, уртага чакырды. Алар парлы бионе мәктәптә бергә укыганда бишенче класстан ук бииләр иде. Шушы биюгә чыгарасыларын белептер, Тәнвирә чиккән кулъяулыкларын да алган булган икән. Житәкләшеп, кулларын өскә күтәрәп әйләнгәндә, кулъяулык Галияр кулына күчте, аңа алмашка Тәнвирә кулына бәләкәй тартма сеңде. Егет белән кызның бүләкләр алышуын сизүчеләр дә булгандыр, әмма алар моны сүз әйтеп бәяләмәделәр, Галияр бе-

лән Тәнвирәнең бәхетенә күнелләреннән сөенделәр. Шушы сөөнчтәндәр, берсе:

— Тагын биесеннәр! — диде.

Жырга-биюгә Таукаш кешеләре кыстатамы соң инде! Бигрәк тә бүген — Әфганстан дәһшәтләреннән исән кайткан егет һәм аны каршылаучы кыз ялындырып торырлар диме! Баянчы солдат вальсын уйнап жибәрде.

— Сагындым! — дип пышылдады Галияр, аның иреннәре кызының чәчләренә тиеп китте.

— Сагындырдың!

Тәнвирә сул кулын егетнең жилкәсеннән аркасынарак төшерде, егетен кысып кочасы килде аның, әмма бу кадәресе әдәпсезлек буласын онытмады, тыелды. Шулай да аның кул хәрәкәтеннән егет аркасын жыерды, кыз моны егетнең кисәтүе дип аңлады һәм егетне аркасынан йомшак кына сөеп куйды.

— Тәнвирә, — диде Галияр. Һәм кыз аның йөзә чытыла баруын күрде. — Тәнвирә, кулыңны арканың ул төшеннән күчерче. Нәкъ яра өстенә бастың. Яра төзәлеп житмәде әле. Мин бит госпитальдән чыктым гына әле. — Галияр инде үзе Тәнвирәне бармак очлары белән генә, кешеләргә сиздермичә, сөйде. — Төзәләчәк ул яра.

Кыз бию тизлеген кинәт киметте.

— Язмадың...

— Ачуланма, Тәнвирә.

— Ачуланмыйм да, белсәм, авырттырмаган булыр идем.

— Төзәлә ул! Исәнлек кадерле!

Галияр белән Тәнвирә вальс биегәндә, аларның сөйләшүе мәхәббәт сүзләреннән генә торуына шикләнүче булмады. Гел ярату сүзләре генә әйтелмәгән икән шул, күңелсезе дә булган. Ләкин Тәнвирә бу күңелсезлекне кичәдә катнашучыларга сиздермәскә тырышты. Рәйсә:

— Абый нигә йөзен чытып алды ул? — дип сорагач, күзләрен зур ачып, аңа текәлеп карап торды.

— Белмисеңме?

— Нәрсәне?

— И-и, Рәйсә сеңелкәем, авылда мин белмәгән нәрсә юк, дип мактанган буласың тагын! — дип шаяруга борды Тәнвирә. — Соңыннан, яме, ашыкма.

Кичә үз җае белән бара бирде. Күмәкләшеп җырладылар-биеделәр дә, ял итеп, төркөм-төркөм бүленеп, әңгәмә дә корып алдылар. Хәтта өлкән яштыгеләр дә һөнәрләрен күрсәтте. Сәрвия карчыкны, элек оста биегәнән әйтеп, биергә чакырдылар, ул да, хәрәкәтләре жиңелдән булмаса да, уртадан бер әйләнеп керде. Ваһим оста сораганның да көтмәде, кулына талың алды да, аркасын стенага терәп, башын горур күтәрәп, борыңгы көйләргә уйнады, көйләре агышына аякларын селкетеп булышты. Уйнап туктагач, түгәрәк бүреген маңгаенарак төшерде, пинҗәге изүен төймәләде. Аның йөзә чиста-якты иде. Солдат Галияр янынан чыгып киткәннән соң эчмәгән, күрәсәң, мунча керенеп тә алган. Югыйсә, тәнендә-рухында чисталык булмаса, бәрән тиресеннән тегелгән бүреген кими иде ул. Күңел ачуга катнашмыйча, аның барышын күзәтеп утыручы бер Моназыйр гына иде. Ләкин ул кичәгә кушылырга уңай вакыт кына көткән икән. Кешеләр инде арый-тала төшкәч, кайберәүләр китәргә жыена башлагач, аягүрә басты да көр тавыш белән:

— Галияр, нигә авылдашларыңнан хәлеңне яшерәсең? — дип кычкыру дәрәжәсенә житеп сорады. — Яраң турында да сөйлә, документка язылганны яшереп булмый. Үзең минем урынны ал-

макчы буласың, үзеңнең, документтарыңны карап баксаң, бу эштә эшләрлек сәламәтлегең дә юк икән. Күрсәт яраңны! Минем урында эшли алмаячагыңа ышансын халык!

Бу хәтәр сүзләрдән соң, кешеләр тынып калдылар, мондый эшәкелек аларны беравыкка өнсез итте.

Беренче булып, Тимерша аңына килде. Ул, йодрыкларын йомарлап, Моназыйрга таба бара башлаган иде дә, юлына Сәрвия аркылы басып өлгерде:

— Пычрайма, улым. Ничек хәл итәргә Галиярның үз акылы житәр. Ярасы бар икәннән кайтып кереп күрешүенә үк сизенгән идем, балакаемның...

Ваһим, тамак кырып, урыныннан томырылып торды да Моназыйрны, беләгенинән кысып тотып, ишеккә таба жилтерәтеп алып бара башлады. Әллә жән ачуы да кушылганга күрә, Ваһим остада, мондагылар арасында яше ягыннан иң өлкәне булса да, баһадир куәте бардыр кебек иде.

— Ваһим абзый, тукта! — дип кычкырды Галияр. — Мин чишенәм, күрсен яраны Шәгаєтов!

Туктадылар, әмма Ваһим Моназыйрның беләгенинән кулын ычкындырмады.

Тәнвирә белән Рәйсә Галияр янында иделәр.

— Ниткән кеше мыскыл итү ди ул! — дип кычкырып жибәрде кайсыдыр.

— Сугыштан кайткан кешедән кара йөз ясамакчы Шәгаєтов!

— Сөйгән кызы алдында егетне чишендермәкче була!

— Житте инде ул Шәгаєтовка! Кеше канын эчеп яшәргә!

— Кан суырырга яра тапкан бит.

Тавышлануның мәхшәргә әйләнүе, каннары кызышкан кешеләрнең Моназыйр Шәгаєтовка шушында ук хөкем ясап ташлаулары бик тә ихтимал иде.

— Жәмәгать, ашыкмыйк. Мине мыскылларга сәбәп юк, — Галияр кинәттән көлемсерәп жибәрде. — Миңа бит әле сезнең белән бергә яшисе һәм эшлисе, шулай булгач, мине бик яратканда, аркамның кай төшеннән сөймәскә кирәклеген сез белергә тиешсез бит.

Елмаюыннан туктамыйча, Галияр Тәнвирәгә текәлеп карады, сөйгәненнән рөхсәт соравы кебек иде аның бу карашы.

— Галияр, мин сиңа карамам, яме... — диде дә Тәнвирә, тамагына төер килеп, тукталып калды, очкылык тоткандай иткәч, күзләреннән яшьләр тәгәрәп төште.

Егет, кителен салып әтисенә бирде, ак күлмәген һәм майкасын чалбарыннан бергә чыгарды. Сулыш алу кыенлыгы Таукашка кайтканнан бирле, хәтта биегәндә дә, сиздермәскә тырышкан Галиярга, ике кулын да югары күлмәк-майкасын салганда, калак сөяге астына пычак белән яңадан кадаган кебек булды.

Ваһим оста Моназыйрны һаман ычкындырмаган иде, ул аны ишеккә таба этте, Ваһим остага ике егет булышты. Шәгаєтовны ишектән чыгарып жибәргәндә, егетләрнең берсе:

— Бу кыланмышың өчен, сау-сәламәт тәнеңне кимендә унбиш тәүлек саф һавада тагын да чыныктырачаксың икән син, Шәгаєтов иптәш, — дип кисәтте.

Клубтан Моназыйрны куып чыгаргач, Ваһим оста башын әле як-якка, әле аска-өскә селкеп, Галияр янындагы төркемгә кушылды.

— Дөнъяның кемнәре генә юк... Кирәкмәгәндә сөрән салып мәкиббән китәбез, кирәктә тиешлесең әйтүдән куркып авыз йомабыз, — дип аптырый иде ул.

... Солдат егетнең ярасына ике изге жан сулышларын өрәләр. Галияр, артына борылып карамыйча да, аларның кемнәр икәндеген белеп тора: берсе — әнисе, икенчесе — Тәнвирә. Ана нәкъ шушы чакта — булачак килене белән башны-башка куеп, малаеның ярасына өргән чакта — Галияр язмышын Тәнвирәгә тапшырды...

Таукашта беренче кар яуган көн шундый шатлыклар һәм ямьсезлекләр белән үтте.

8

Моназыйр Шәгаетовны йокы алмады. Өйдәге барлык утларны яндырып куйды. Нәрсәдер эшләргә кирәк иде, ләкин күнеленә канәгәтләнү китерерлек шөгыль тапмады. Төн уртасы узгач, өйалдына чыкты. Утны яндыргач, зур ләгәндәге эч-башны күрөп, сискәнеп китте — башның акайган күзләре куркыныч иде. Бозауны каргаларга калдырмады ул. Тунап, итен-тиресен келәткә урнаштыргач, эч-башын монда кертүен оныткан да булган. Ләгәнне аягы белән тибәрде. Һәм шул мәлдә башына бер уй килде — шикаять язарга кирәк ләбаса! Моназыйр шатлыгыннан кулларын уды, йөзенә елмаю жәелде, өйгә кереп кәгазь-каләм алганда да аның шатлыгы ташый иде әле. Яза башлагач кына юка иреннәре бөтенләй югалды, тешләре еш ашалды.

Беренче шикаять Ваһим оста өстеннән иде — Шәгаетовны җилтерәтеп йөртергә ни хақы бар аның? Бу шикаятькә Моназыйр имзасын салды. Икенче шикаятьтә авыл советы рәисен клубтан чыгарып җибәрергә булышучы ике егеткә пычрак атылды. Монысына имза куюны кирәк санамады Шәгаетов.

Инде яктырып та килә иде. Моназыйр ашык-пошык кына капкалады да эшенә китте. Мал-туарны карамады, Ниса карасын әнә, йөрмәсен авыл белән шәһәр арасында киләп сарып.

Ләкин хатыны Гөлниса өенә туры кайтмады. Сәгать уннар тирәсендә Сәрвияләргә атылып-бәрелеп керде ул. Курткасының өске төймәләре ычкындырылган, муены бөтенләй ачык, җилкәсенә төшкән мамык шәленең чукалары арадан ертылып зурайган, башын алга бәйләгән ак яулыгы гына кысып тора. Күзләре тонган кебек, җансыз кебек. Хәйрелбәшәри Таукашта мондый юбалгы кыяфәттә күргәннәре юк иде, аның үзен җыймыйча йөргән чагы Таукаштан читтә дә булмады.

Иртән өлкәннәрен — эшкә, кечкенәләрен мәктәпкә озатып, өйдә ялгызы калып (Галияр да фермага эшкә китте), берәр чынаяк чәй эчмәкче булып, самавыр яңартып йөри иде Сәрвия. Нисаның кыяфәтенә карап, аптырап калды ул. Хәйрелбәшәр исә төенчеген һәм сумкасын ишек катына атып бәрде дә Сәрвияне килеп ко-чаклады.

— Нишләвең бу, Ниса?

Ниса эндәшмәде, Сәрвияне күкрәгеннән аерып, аңа нәүмизләнеп карады да курткасын һәм шәлен салып идәнгә ташлады, өстәл башындагы артсыз урындыкка утырып, уфылдап сулады. Кинәт күлмәгенә изүен ике куллап тартты да шытырдатып аерып җибәрде.

— Сәрвия апа, матур әле мин, кызлар кебек әле мин, әйе, — дип кабатлап сөйләнә-сөйләнә, шәрә имиләре белән уйнады. — Тагын кияүгә чыксам да була әле, әйеме. Сәрвия апа, бик төмләп чәй эчәсем килә. Бал белән эчәбез, яме. Балың бармы синең? Булмаса, тиз генә бездән алып мен. Олы келәттә ике тәпән ту-

лы бал бар. Былтыргыдан калганын ун литр сыешлы ак кәстрүлгә тутырып куйган идем. Сәрвия апакаем, дим, моннан соң мин сездә торам, яме. Сәрвия апа, мин синең сүзеңне гел тыңлармын, нәрсә кушсаң, шуны эшләрмен, яме. Сәрвия апа, карале, бу безнең өй икән ич! Синең безгә бер дә кәргәнең юк иде, ничек кәрәсе иттең әле? Мине сагыныптыр инде. Ни арада кайтып життем соң мин, үзем сезгә кермәкче идем ич. Рәхмәт аутыры, син үзең безгә килеп көтеп торгансың ич. Балаларым янына барып кайттым бит әле. Кичә сездән киттем, бүген сезгә кайттым менә. Тукталә, сездә икән ич мин. Тукталә, бардыммы соң мин балалар янына? Бардым шул. Сиңа салам әйттеләр, аерып әйттеләр. Хәзер мин сиңа шәһәр хәлләрен сөйлим, яме. Син минем балаларымның акыллылыгын белсәң, Сәрвия апа, дөньяда алардан да миһербанлы балалар юк та! Менәтерәк! Сәрвия апа, нигә чәй эчмибез инде?..

Сәрвия хәлне төшенә башлады, Нисаның кичәгә сәер тәртибе дә сәбәпсез булмаган икән.

— Хәзер эчәбез, Гөлниса, хәзер! Киемнәреңне жыеп куйыйк та, баллап чәй эчәребез. Өс киemen болай атып бәру ярамый ич инде.

— Әй-й, киём нәрсәгә соң ул! — Ниса күлмәген алдан акрынлап кына аерып чыгарды, тагын имиләре белән уйнады. — Шушы сул имиёмне кызларым да, улларым да яратып имделәр, уңын күбрәк тешлиләр иде, сөте аз булгандыр шул инде.

— Гөлниса, олы кешегә табын янында болай утыру килешми. Менә бу халатны киеп куй. Өстеннән шушы фуфайкыны киярсәң. Төймәлә. Туңгансың ич.

— Әллә тагын... Туңганмынмы?

— Син бит-кулларыңны сабынлап юып ал, мин чәй ясыим, яме.

Чәйне ашыкмыйча һәм сөйләшмичә эчте Ниса. Аннары, йокым килә, дип ятты, ләкин ярты сәгать чамасыннан сикереп торды, төзәтенеп киенде, чәчен тарап үрде. Сәрвия аны өенә илтеп куярга да, күрше тирәдән берәрсен чакырып өчен ялгызын калдырып чыгарга да курыкты. Ниса ара-тирә кызуланып сөйләде, карашын бер ноктага текәп, озаклап тын да утырды, ләкин Сәрвияне һич тә күзеннән ычкындырмады, ул түр өйгә кәрсә дә, аңа иярде.

— Сәрвия апа, Моназыйр синнән гафу үтенмәдеме? Мин аңа барысы-барысы өчен дә гафу үтенергә кушкан идем. Сиңа кул салмакчы булганы өчен дә гафу үтенер әле ул синнән. Ныгытып әйттем мин аңа...

Мескенкәй Ниса, Галияр солдатны каршылау кичәсендә ире Моназыйрның ниләр кылануын белми иде шул. Әгәр хәзер Сәрвия аңа, Моназыйр миннән гафу үтенде, мин аны гафу иттем, дисә, Нисага акылы кайтыр иде сыман. Кешегә игелек эшләү хакына мондый изге алдауга барыр да иде Сәрвия, ләкин Хәйрелбәшәр, әйбәт хәбәрдән кинәт сәламәтләнүгә үк, ире Моназыйр да үзгәреш булмавын күреп, тагын акылын жуяр һәм аның авыруы тагын да көчәер иде. Димәк, мондый алдау изге була алмый икән.

— Син, Гөлниса акыллым, дим, тынычлан, — дип Нисаның со-равына туры җавап кайтармады Сәрвия. — Бер нәрсә турында да уйлама син. Хәзер, шөкер, тормышыбыз әйбәт — шуңа сөен. Ял ит син, ял ит. Бигрәк аз йокладың бит. Арыгансыңдыр.

— Арыганмынмы?..

Нисаның хәле турында Моназыйрга Сәрвия төш турында үзе барып әйтсә дә, Шәгаєтов хатынын алырга килмәде. Галияр шәһәргә Гөлниса балаларына телефоннан шалтыратты. Олы кызы һәм кияве, тагын өч баласы караңгы төшкәнче кайтып та життеләр, Сәрвияләргә тукталдылар. Моназыйр янына кияве машина белән

генә төшөп менде. Ике арада нинди сөйләшү булуын ул туган-нарына гына әйтте. Нисаның кичә Казанга бармавы балалары ашыгып кайтканнан соң ачылды. Төнне кайда уздыруын Ниса үзе генә белгәндер. Бәлки, аңы кайткан чакларда да моны хәтеренә төшөрә алмагандыр.

Балалары аны танылган врачларга күрсәттеләр, врачлар безнең шифаханәдәгә хәлләр аңа кире тәэсир итүе мөмкин, өйдә үзегез карау әйбәтрәк булып, авыруның башлангыч кына чоры, теләгенә каршы килмәгез, кебек киңәшләр генә бирделәр. Олы кызы белән киявендә торды Ниса, тынычланды, авыруы узар да кебек иде. Таукашка кайтасы килсә, олы кызы-киявенә үз машиналары иде. Ләкин Ниса һәр кайтуында Сәрвияләрдә тукталды, үз йортлары уңаена адым да атламады. Ирен күргәнә булмады. Моназыйр үзе дә Сәрвияләргә аяк басмады. Сәрвия белән фермага булышырга төшөп йөрдә Гөлниса. Гаиләдә аны чит итмәделәр, кызгандылар. Җиңеләюе кабатлана башлаганда, Ниса Сәрвиянең куенына, каз бәбкәсә әнисе канаты астына тырыша-тырыша кергән кебек, сыена. Мондый чакларда балалары юнәтеп биргән даруны шул мәлдә үк эчертүнең берәз файдасы тия. Тавышын күтәрми, элеккедән бик акрын һәм күбесенчә Сәрвия белән икәве калгач кына сөйләшә. Үз хәлен аңлый да Хәйрелбәшәр.

Беркөнне, фермага төшөп барганда:

— Имгәк булдым инде мин сезгә, Сәрвия апа, — дип әйтеп куйды ул.

— Нигә юкка борчыласың инде, Хәйрелбәшәр!

— Хәйрелбәшәр... — дип елмайды Ниса.

— Ошатмадың мәллә?

— Ошаттым. Үземә үзем таккан кушамат бит.

— Их, балакай, балакай, әнә шул үзеңә үзең исем кушкан чактагыча гел шар ярып йөрисең калган икән сиңа! Ә син барысын да эчеңә жыйгансың да жыйгансың. Онытырга тырыш син үткәннәрне. Безгә борчу ясыым дип тә хафаланма. Син мине иң акының итеп ихласыңнан санагач менә, ирең карата күңелемдәгә төерләр эри башладылар. Күңелендә төерләр булган килеш яшәве дә кыен бит, Гөлниса.

Хәтсез ара сүзсез барганнан соң, Ниса:

— Нигә Рухан хәзрәт турында сөйләмисең? — дип сорады. — Аның язмышында да Моназыйрның катнашы булуын әйткән идең. Мин ул кешенә ишетеп кенә беләм бит. Син аны тегендә очраткансың бит. Ә хәзрәтнең сөргендәгә тормышы турында авылда берәүгә дә тулылап сөйләмәгәнсең. Миңа шул хакта сөйлә әле, сиңең сөйләгәннәреңне беркемгә дә әйтмәм, Сәрвия апа. Валлаһи менә! Антлар итәм!

— Кирәкмәс, ул заманны бөтенләй дә искә төшөрәсем килми. Әйтәм ич, күңелем эреп тә бара инде. Хәтерләүләр кирәкмәс бу очракта.

— Кирәк, миңа кирәк, Сәрвия апа! — дип ялварды Ниса. — Килен булып килгәч, Моназыйрның шундый начар гадәтен белеп, бер тапкыр аңгырая язган идем инде. Мин аны тыярга тырыштым. Тик тыя алмадым. Моназыйр эшәкелек эшләгән кешеләрнең барысыннан да аның өчен үзем гафу үтенермен, мәрхүмнәренә каберләренә барып егылырмын! Сөйлә, Сәрвия апакаем. Рухан хәзрәтне һәм үзеңне ничек рәнжеткәннәрен сөйлә! Боларны мин белмим бит, болары мин килгәнчә булган.

— Аның нәрсәсен сөйлисез инде, Ниса сеңлем!..

— Сөйлә, яме, Сәрвия апа. Мин авыру түгел хәзер, сиңең сөйләгәннәреңне мин ялгыш ишетмәм. Миңа белергә кирәк, Сәрвия апа! Аңла хәлләремне!..

Рухан хәзрәткә утыз сигезенче елда, мәчет манарасын төшердән соң ике ай чамасы вакыт узгач, авылда социализм төзүгә каршы актив көрәш алып баруда гаепләп, ун ел сөрген жәзасы бирделәр. Гаиләсен ел азагында җибәрделәр, явыз сәяси дошманның карчыгына һәм балаларына Таукаш авылында урын юк икән, алар монда яшәргә хокуксыз икән. Хәзрәтнең гаиләсенә Казакстан далаларына гына барып урнашу рөхсәт ителгән, дип сөйләделәр. Ләкин шуның дәрәжәсегә төгәл белүче булмады. Руханның үзен Себергә сөрделәр. Алтмыш яшьлек карт урман кисүдә әллә ни майтара алмаган булыр һәм тиз бетеренер иде, ярый әле, аның бәхетенә, ул яшәячәк авылда аңа кулай эш табыла. Мәктәпкә парта-эскәмияләр, башка кирәк-яраклар ясарга билгеләләр аны, кайсыдыр начальникның миһербанлы чагы булган инде. Балки, бу картка, урман эченә кертмәсәң дә, күп яшисе калмаган, дип уйлаганнардыр. Әмма аяк сузмый Рухан хәзрәт, кем әйтмешли, нык тамырлардан икән. Сөрген срогын исән-имин тутыра ул, тик менә Таукашка кайтарып җибәрергә ашыкмыйлар. Шуның сәбәбен белмәкче булгач, сөргендәгә кешеләргә күзәтчелек итүче:

— Нәрсә, мулла әфәнде, авылыңа кайтып, тагын корткычлык алып бармакчы буласыңмы? — дип рәнҗетә.

Эндәшмичә чыгып китә Рухан, шулай да — чыгуга, кире керә.

— Туган туфракка кайтып гүр иясе буласы иде, — ди.

— Барыбер түгелме?! Монда сират күперен кичүе җиңелрәк, дигән хәбәрләр алабыз теге дөньядан! — дип көлә күзәтчелек итүче. — Шуңа күрә кабер казырга заказыңны бирә тор.

Күзәтчелек итүче монысы белән бигрәк тә рәнҗетә. Әмма нишли аласың?

Рухан кайтып китәсе кырык сигезенче елда монда үзе кебек өч иптәше белән Сәрвияне китерәләр. Сәрвия фатирга урнашып, хужалар аның татар кешесе икәнлеген белгәч, авылда бер татар карты яшәвен әйтәләр. Әйберләрен урнаштырып та тормый Сәрвия, шул карт янына йөгәрә.

— Син, сеңлем, Мостафа кызы буласың түгелме соң? — дип танып ала Рухан карт. — Исеменче Сәрвия дип кушкан кебек хәтерлим.

Башта тыела алмыйча елый Сәрвия, аның елавына чит-ят җирдә авылдашын очрату шатлыгы да, гаепсезгә сөрелүенә нәфрәтә дә кушыла.

— Нинди гаеп тактылар, сеңлем?

— Хәзрәт, дим, — дип, Рухан картка авылдагы тәртип буенча эндәшә Сәрвия, һәм соңыннан да бу тәртипне үзгәртмичә, — ил каршында энә күзе хәтле дә гаепем юк минем! Тракторчы бит мин, сугыш вакытында шул һөнәргә өйрәткәннәр иде. МТСга, бер киңәшмә булды. Шуның ахырында директор сикереп торып: «Хәзер «Интернационал» җырлыйбыз», — дип кычкырды. Киңәшмәдә теге Моназыр Шәгаєтов та бар иде, колхозның комсомол оешмасы секретаре бит ул хәзер, бригадир да аннары.

— Ә-ә, хәтерлим мин ул малайны! — дип бүлдерә Рухан. — Хәтерләмичә соң!... Истән чыкмый ул малай.

— Малай, дип, җиткән егет инде ул хәзер, быел армиягә алынырга тиеш.

— Шулайдыр. Әмма минем күз алдында ул, кулларын артка куеп, эре кыяфәткә кереп йөрүче малай булып калган. Йодрыгы белән кадак какмакчы иде ул малай. Әмма моны һәркем дә эшли алмый.

— Йодрык, дигәннән, Таукашка күченеп килгәч, Моназыр беренче эш итеп авылга йодрык күрсәткән иде.

— Әмма күңелендәге йодрык тагын да әшәкерәк булган икән аның. Шөкер, үземнең күңелемдә әшәкелек беркайчан да булмады. Һәркемгә һомай күләгәсә төшүен теләдем. Беләсәңме, һомай күләгәсә — бәхет кошы күләгәсә төшкән кеше бәхетле була, диләр. Ә минем үземә, сиңа да, һомай күләгәсә түгел, тилгән күләгәсә төште. Күләгә генәме әле... Тилгән бөркет була алмый, диләр. Һомай да була алмый Тилгән. Әйе, шул малай да жыелышта иде, дидең.

— Киңәшмәдән соң Таукашка Моназыйр белән бергә кайттың. Директорның «Интернационал» жырларга кушуы исемә төште дә көлөп жибәрдем. Көй юк та инде миндә, дидем, башкаларга кушылып «Интернационал» жырлы башладым да «Галиябану»-га барып чыктым, дип көлдем үземнән... Бу турыда бүтән берәү алдында да кабатламадым, оныткан да идем инде мин аны. Тик тиешсез урынга барып ирешкән шушы сүзләрем. Төнлә килен алып киттеләр, авылдашлар белән хушлаша да алмадым. Өченчә яшсәң генә киткән балам йокысында калды... Эти белән түшәк өстендәге әни кулына... «Интернационал»ны «Галиябану»га тиңләп, партиянең нигезен жимермәкче буласың, дип гаеп тактылар. Партиянең нигезе нәрсә икәнән аңлап та житкөрмим бит мин! Башлары шәп эшләгәч, шуны уйласыннар иде, ичмасам! Сигез ел бирделәр... Ичмасам, урычасын да юньләп белмим, нишләргән мин монда...

Рухан карт хужа хатыннан чәй эзерләтә. Чәй янында Сәрвиядән авыл хәлләрен сораша, сугыштан кемнәрен кайтуын-кайтмавын, Таукашның һәр йортын күз алдына китереп белешә.

— Хәтерлисездер, минем кияүгә чыкмаган ике кызым бар иде, икесе дә сугышта вафат булганнар, — дип, үз хәлләрен дә сөйләп ала Рухан. — Өлкән яшәтәрәк иде шул инде алар. Егетләр, мулла кызлары, дип, өйләнергә курыкты, ахрысы. Советка каршы бару була, янәсе. Шәфкать туташлары булып, сугышка үзләре теләп киткәннәр. Булмаган гаепләрен юарга ниятләгәннәрдер, бәгырькәйләр. Алар мине сугышка чаклы эзләтеп тапканнар иде, аларны Казакстанга куган булганнар. Хатлар алыштык. Аллага шөкер. Авылда безнең йорт иң әйбәте иде, хәлемнән килгәч, авыл матурайсын, дип тырышкан идем. Йорт-жирне туздырганнардыр инде? — дип, сүзне кинәт бүтәнгә күчереп сорый Рухан.

Сәрвия башын кага:

— Абыстайларны жибәрүгә үк. Ә абыстай исәнме соң, хәзрәт?

— Сугышка чаклы ук вафат иде. Далага китереп ташлагач, тугыз ай да биш көн генә яшәгән. Әйбәт жирләгәннәр, үзебезчә, анда безнең халык күп булган. Кызларым шулай дип язган иде. Нишләмәк кирәк, үз гомеремдә күпләрне ләхеткә куйдым, ә кирчыгымны һәм кызларымны озата алмадым. Таукашта туган өч жанның гүре өч жирдә булырга насып кылынган икән. Миңа да Таукаш туфрагына кайтып гүргә иңү насып түгелдер. Кайчакта күңелем шулай сизә. Ходай шулай язгандыр, дим. Нишләмәк кирәк. Аллаһы тәгалә ихтыярыннан узмыш юк. Монда жеңәзә укучы да булмас. Шулай да, сеңлем, кайтырга ышанычым зур. Йортыбыз туздырылган булса да, берәрсә куышына алып иде әле.

— Безгә туры кайтырсың, хәзрәт! Безнең өй иркен!

— Мостафа да, әниң дә карышмас анысы. Тату яшәдек үзләре белән. Әйе. Монда мин, сеңлем, ун ел буена бер нәрсәгә икеләнеп яшәдем. Мине, Сәрвия сеңлем, өч сүзем өчен гаепләделәр. Мәчет манарасын төшергән көнне энә шул сиңа да яла якан малай алдында: «Авылның башын кистеләр», — дигән идем. Бүтәннәр алдында бу сүзләргә әйтмәдем. Ун ел шикләндем, шул

малай сүзләремне ирештергәндер, дип уйлап, гөнаһлы булудан курыктым. Аның сиңа да пычрак ыргытканын белгәч кенә, шул малайның мине монда ун ел черетүенә ышандым. Малай чагынан ук күңеле пычрак белән тулуын башка китерлек түгел. Аллаһы тәгалә каршына барып баскач та, бер кешегә бәхиллек бирмәдем, диярмен. Хәер, ходай тәгалә моны хәзердән үк белеп тора. Вафатым Таукашта буласын белсәм, шул малайны женазама кертмәскә васыять әйтер идем. Ходай сакласын, безнең коллык язмышын бүтән берәүгә дә бирмәсен, хокуксыз булырга берәүгә дә язмасын. Ходай үзе сакласын. Минә Таукашта кайчан да булса яхшылык белән искә төшерәчәкләр. Авыл халкына начарлыгым тимәде. Мин гомерем бue кешеләрне гөнаһ кылмаска өндәдем. Шулай... Мәчет манарасын төшереп, авылның башын кистеләр. Манараны ансат төшерделәр. Әмма утыртуы кыен бит манараны...

Фажигалә үлем белән китә Рухан хәзрәт. Сәрвиянең килүенән алты ел элек авыл читеннән бүре баласы тапкан була ул. Күрәсең, ана бүрене аучылар аткан булган да, сабыкай, башкаларыннан аерылып, кешеләрдән ярдәм сорап, авыл янына килеп чыккан иде. Шул бүре баласына Рухан хәзрәт Мазмай дип исем куша, аны әйбәтләп карап үстерә. Бәйдә тотә, үзе белән йөрергә чыкканда да, муенчагын салдырмый, бауны кулыннан ычкындырмый. Авыл кешеләренә зыяны тими Мазмайның. Инде срогым тулды, кайтарылар, сөргендәге кешеләргә күзәтчелек итүче мине куркыта гынадыр, мине азат итәргә кушарга югарыда онытып кына торалардыр, дип өметләнә Рухан хәзрәт. Тиз арада кайтыр юлга чыгарын бик көтә ул, ерак сәфәргә әзерләнүен Сәрвиягә көн саен кат-кат әйтә. Һәм Мазмайны урманда адаштырырга була хәзрәт. Башка чарасы юк, урманда Мазмайны кардәш-ырулары чит итмәсләр, иреккә чыгуына Мазмай үзе дә сөенер, дигән исәптә була карт.

— Таукашка алып кайтыр идем Мазмайны, барыбер рөхсәт итмәсләр, поездларда йөрттермәсләр. Ия булырга теләүче дә юк. Сиң аны карый алмаячаксың. Аннары, үзең кайтканда, аны кемгә калдырырсың? Атарлар тугры жан иясен. Шулай булгач, урманга озату хәер. Сабый чагында, мин табып алмасам, күптән вафат булган булыр иде. Табуым яхшы булды, алты ел яшәде, үз кардәшләре белән тагын озак яшәр, — ди ул Сәрвиягә. Шуннан соң Мазмайга: — Апаң белән хушлаш әле, — дип куша. Бүре акрын гына улап куя. — Шулай тиеш, рәхмәт, — дип сөя аны хужасы.

Инде тайгага ерак керәләр, бу тирәләргә үк Руханның житкәне булмый. Мазмай инде муенчаксыз, ул Руханнан аерылып та киткәли, әмма карт кайту ягына юл алуға, аның каршына чабып килеп чыга. Тагын да эчкәрәк керәләр. Аерылып йөргән Мазмай Рухан янына кинәт атылып килә. Ни була? Руханны һәм Мазмайны бүреләр камый. Себер урманында кәкре хәнжәрнең дә кирәге чыга, дип шушы авыл кешесе бүләк иткән ятаганны фатирында калдырган була Рухан. Хәер, бүреләр өеренә каршы кәкре хәнжәр белән генә каршы тора алмас иде. Җитмешне узган картның ыжгырып килгән ерткычлар белән көрәшергә беләгендә көч тә юк ләбаса...

Үз итмиләр Мазмайны кардәш-ырулары, Мазмайны да, Руханны да күз ачып йомганчы буып ташлыйлар...

Аларның таланган-теткәләнгән гәүдәләрен икенче көнне генә табалар. Руханны жирләүне Сәрвия оештыра, авылның үз кешеләре дә, сөргендәгеләр дә ярдәмнән калдырмыйлар. Женаза укучы гына булмый, анысын Сәрвия, илле өченче елда Таукашка кайткач, кешеләрдән яшереп, авылның бер картыннан укыта.

— Бу тарихны сиңа сөйләү кирәк булмагандыр. Гасабиланың ялваруыңа түзә алмадым шул, — дип аңлатты Сәрвия сөйләве сәбәбен.

Ниса Сәрвиядән әлегә авылның адресын да алды. «Әйтмәсәң, үземә күз алдыңда кул салам», — дип куркытты.

Аның: «Мин Рухан хәзрәт каберенә Моназыйр өчен башымны ияргә киттем», — дигән язучы калдыруына шактый вакыт узды. Олы кияве белән төпчек малае Рухан җирләнгән авылга барып та кайттылар. Ниса анда бармаган. Балалары һәм Сәрвияләр аны һаман эзләттеләр, әмма әлегәчә табылмады Хәйрелбәшәр. Ире Шәгаефов, хатынымны Сәрвия тилертте, дип судка биргән...

Сәрвиянең яшьлегенә бәйле бер вакыйганың очын мин Таукаш авылыннан бик еракта ишетеп кайттым. Шуннан соң гына Сәрвия карчыктан ул вакыйганы сөйләтә алдым. Хәтерлисезме, Галияның солдаттан кайтып керүен тасвирлаганда, Вильгельм исемле берничә тапкыр кабатланган иде. Вильгельм исемле немец әсиренең Таукашта булуын хәзер инде киңрәк сурәтләргә дә вакыт җитте шикелле.

... Капитан Сафа, олы урамнан бер төркем әсирләрне ияртеп барганда, Сәрвия белән Мостафаның бәрәңге утыртуларын күрде. Мостафа, култык таякларына таянып, Сәрвия казыган чокырларга иелмичә генә бәрәңге сала, ялгыш төшкән бәрәңгеләрне Сәрвия ояларга җайлап куярга мәжбүр иде. Шулай да дәрәс төшкәннәре дә бар, Мостафаның беләгенә чиләк элөп йөрүе бөтенләй үк файдасызга түгел, ярдәме тия гарип солдатның. Булдыра алмыйм, дип акланып утырып чак түгел, бәрәңге утырту вакыты узып бара. Мостафаның карчыгы урын өстендә ята, әтисе дә булышмаса Сәрвия үзе генә кайчан өлгерер әле, өстәвенә Сәрвиягә авырга да туры килә, эштән кайткан-киткән арада гына күп нәр сә майтарып булмый. Колхозда да чәчү бетмәгән, тракторны тик тотып, эш калдырырга ничек жөрәт итмәк кирәк. Бүген дә бәрәңге утыртырга яктырып җитмәстән үк чыктылар, Сәрвия смена алыштырырга киткәнче, әллә ни үрчәтә алмасалар да, алга китеш барыбер булып. Бүген ерак басуга барасы түгел, тракторы авыл янында гына сөрә, гөрелтсә ишетелә торган, сөрелгән җиргә авылның өлкәнрәк яшьтәге апайлары бүген үк бәрәңге утырта башларга да тиешләр.

Сафа әсирләрне туктатты да, Вильгельмны ияртеп, Сәрвияләр янына килде.

— Алла куәт бирсен сезгә! — диде ул һәм, чиләкне Мостафа кулыннан алып, Сәрвиягә тоттырды, Вильгельмга көрәк бирде. — Менә шушы әсир егет ярдәм итәр сезгә. Нинди эшегез булса да, миңа әйтерсез дә мин Вильгельмны җибәрермен. Ә Вильгельм һәр эшкә ялт иттереп эшли. Син, абзый кеше, йөзегне җыерма, әсир сиңа кол булып түгел, тиешле булганга булыша. Аягың исән булса, син ярдәмгә мохтаж кеше түгелсәң.

Вильгельм бәрәңгене бер ялгызы кичкә утыртып бетергән иде. Сәрвия сменасын тапшырып ашыгып кайтканда, әтисе Мостафа, киртәгә таянып, тоташ тырмаланган бакчага таң калып карый иде. Әсирнең ял да итмичә эшләнәнен әйтте ул, Мостафаны булыштырмаган, һәр ояга бәрәңгене абзар буендагы черегән тиресне чиләкләр белән ташып салып утырткан. Мостафа әсиргә чәйне дә бакчага алып чыгып эчерткән.

— Башта әсирне бер дә ошатмаган идем, мине аяксыз калдыручы шулдый кебек иде, — дип сөйләп бетерде көндөзгә хәлләрне Мостафа. — Егет, әсирне әйтәм, крестьян затыннан икән, җир

эшен сагынуын күргәч, миңа атуы ул түгелдер кебек булды. Игенчене дә сугышка китереп тыкты Гитлер...

— Сине гарипләндерүче бу әсир булмагандыр ла, әти...

— Үзем дә шулай дим бит. Хәвәф-хәтәр тимичә генә үсә күрсен бәрәңгебез. Тырышты әсир егет... Йомырка пешереп илт үзенә, май белән бәрәңге дә ал. Мин биргәч, ашамады. Арыгандыр.

Сәрвиянең күчтәнәчләрен Вильгельм риза булып алды һәм, кызының күз алдында ук, иптәшләре белән бүлеште. Сәрвияне оеңа капитан Сафа озатты. Капка төбөндә аларның сөйләшүен әтисе һәм әнисе шактый вакыт ишетеп яттылар. Аннары тавышлар тынды, Сәрвия өйгә таң уңаенда гына ишекне шыгырдатмаса тырышып ачып керде.

Вильгельм Сәрвияләргә көн саен диарлек килде. Сафа жибәрә идеме аны, әллә үзе рөхсәт сорап килә идеме — бу кадәресең Мостафа да, Сәрвия дә белмәде. Килә дә Мостафага күз карашы белән нидер әйтә һәм, шөгыль табып, эшкә дә башлый. Өй-абзар түбәләрен дә төзәтте әнә: Мостафа, үзе балта остасы булса да, бер аяксыз килеш анда менә алмый, ә сугыш башланганнан бирле кул тимәгән түбәләргә карау-суккалау кирәк иде. Кичке якта Сәрвия эштән кайтмыйча китми Вильгельм. Сәрвиянең әсир егеткә эше өчен кул кушырып рахмәт әйтүенә сөенеп елмая. Алар берберсенең исемнәрен дә кабат белештеләр, Вильгельм үз исемең кәгазьгә язды, Сәрвия дә үз исемең латин хәрефләре белән аның исеме янәшәсенә үк язып куйды. Шул чакта куллары тиешеп алды аларның, Сәрвиянең тәне дерелдәп алды.

...Юк, кирәкми, Вильгельм! Бәлки, син дә гашыйксыңдыр... Кирәкми! Без барыбер бергә була алмаячакбыз, мөхәббәтне яралгысында калдырык. Мин бит инде кыз түгел. Инде менә ничә көн... син безгә бәрәңге утырткан көннән башлап... капитан Сафа озатып куйгач...

Шулай да Сәрвия эштән кайтканда үзен шушы түгәрәк йөзле, елмаерга яратучы әсир егет каршылавын тели иде.

Әсирләр иртәгә китәчәк икән. Сәрвия, алмашчысына тракторны тапшырды да, юынып та тормады, оеңа йөгерде. Ләкин бүген Вильгельм килмәгән иде. Әллә жибәрмәделәрме икән? Сәрвия, юк йомышын бар итеп, салынып бетмәгән мәктәп ягыннан әйләнде, Вильгельм күренмәде, күренсә дә, караңгы төшәр алдыннан аны жибәрмәсләр иде. Ә капитан Сафага рөхсәт сорыйсы юк, ул үзе башлык, әйтеп кенә китә. Һәм Сафа Сәрвияне бүген тагын оза-тып куйды...

Вильгельмны башка күрә алмады Сәрвия, әсирләргә алып киткәндә, ул ерак басуда жир сөрә иде.

...Сәрвия, ялгызы калгач, урам якка караган урта тәрәзә янына еш килә. Кайчак ул:

— Бу пар каеннарны ул утырткан иде, — дип, үзалдына сөйләнә, немец егетен исеме белән атамый. — Соңлабрак утыртылса да, тамырыны тиз бикләгән иде каеннары. Суну еш сиптем шул. Кайчак, онытылып, шул каеннарга хәзер дә су сибәм. Картаеп барган каеннарга су сибеп йөрү яшьлекне сагынутан саташудыр инде...

Сәрвия сүзсез кала. Каеннарга оза-к карап тора.

Аннары:

— Исән микән Виль... — дип пышылдый.

Галиярның авыл советы рәисе булу нияте әлегә барып чыкмады. Каршы төшәләр. Таукашта каршы килүчеләр, бәлки, аздыр, бармак белән генә санарлыктыр. Ләкин райбашкарма яңадан сай-

лаулар уздыруны кирәкмәс саый. Райбашкармада, бездә Моназыр Шәгаєтовтан начаррак рәисләр дә бар, дигән карашта торалар. Димәк, житәкчене бөтенләй эшләмәгән очракта гына төшерергә мөмкин икән. Шәгаєтовның Рухан хәзрәткә һәм Сәрвиягә кылганы жинаят түгел икән. Инде болар жинаят саналса да, җәза бирү вакыты күптән узган лабаса.

— Аннары, — диделәр Галиярга райбашкармада, — шәхес култы заманнарында яла ягучыларның исәннәре ил буенча хәзер дә күп. Ләкин андыйларның берсен дә хөкем алдына бастырмыйлар кебек. Ни өчен моны без башларга тиеш икән?

— Мин, Моназыр Шәгаєтовны төрмәгә абыгыз, димәдем, — дип фикерен исбатлады Галияр райбашкарманың шушы мәсьәләне тикшерү өчен җыелган утырышында. — Гәрчә моны таләп итәргә нигезле дәлилләрем булса да, әбием Сәрвиянең ялачыга рәнҗүе бетмәвен онытып торып, авыл язмышы турында сүз алып барам мин. Авыл Шәгаєтов житәкчелегендә яши алмый!

— Син, Мостафин, үзең турында бик тә югары фикердә икәнсең. Таукашта Совет власте юк, имеш! Ничек телең әйләнә? Үзеңне үзең рәислеккә тәкәдим итү, хәзер мондый очраklar булса да, иң кимендә — тыйнаксызлык. Безнең халыкның тыйнак булуын онытма.

— Онытмыйм. Рәис булгач, халкыбызның гадәтләрен авылыбызның балта остасы Ваһим абзый әйткәнчә, ганганәләрен торгызу-баету өчен тырышчакмын.

— Моның өчен генә авыл советы рәисе булу мәҗбүри түгел. Клуб мөдире булу да җитә.

— Ләкин минем эшләячәк эшләрем болар белән генә бетми! Авылыбызны яшәтергә телим мин!

— Аңлашылды! Хәзергә Таукаш авыл советы депутатлары барысы да исән-сау. Һәм берсенең дә вәкаләтен алырга сәбәп юк.

Райбашкарма утырышыннан кайтканда, Галияр авыл советы рәисе булу өчен көрәшүдән баш тартып тормакчы да булган иде. Чөнки бу мәсьәләне хәл итүдә райбашкармадан узып булмый, ә анда, Шәгаєтовны яклап, нык торалар. Тик үзгәреш заманында авылда сизелерлек алга китеш булмавы өчен борчылуы өстен чыкты.

Кичен әнисе Мөхтәрәмә:

— Улым, булышмачы шушы кеше җанын аңламас Шәгаєтов белән, — дип тыймакчы булгач, Галияр әнисенең фикерен ипләп кенә кире какты.

— Алай димә, әни. Таукаш язмышы турында сүз бара.

— Безнең янда әйбәт кенә эшләп йөрисең. Ичмасам, яраң төзәлеп җиткәнчә, үзең үк борчу эзләмәче.

Әңгәмәдән Рәйсә дә читтә калмады:

— Андый киңәш биреп ялгышасың, әни! — диде ул. — Власть тотардай бүтән кеше юк бүген Таукашта!

— Шәгаєтов үзе эшләп торсын соң, — дип, малаенның зур камыт кияргә җыенуына һаман да каршы төште Мөхтәрәмә.

— Ничек инде — эшләсен?! Бернинди хокукы юк аның анда эшләргә! Элекке юнъсезлекләренә өстәп, күптән түгел абыйны кешеләр алдында шәрә калдырттымы? Моңысы — бер. Икенчесе. Сәрвия әбине хөкемгә тарттырмакчы булып йөриме? Безнең әби Ниса апаны юлрәлэндәргән, имеш! Әбинең Хәйрелбәшәрне каравына рәхмәте моңысы Шәгаєтовның! Болары — Моназыр абзагызының соңгы вакытта бер безнең гаиләгә эшләгән эшәклекләре. Кеше кыерсытмыйча калган көне юк лабаса аның!

— Үч алган кебек, кызым.

— Түгел, алай түгел, әни!

— Мине судка чакыртканнары юк, Рәйсә кызым, — дип кушылды Сәрвия. — Бәлки, судка бирмәгәндер.

— Судка биргән, әби, — дип ачыклык кертте Галияр. — Бүген белешеп чыктым. Тикшерүне ничек башларга белмичә аптырап калдык, диделәр.

— Бер генәләр дә иманы юк икән! Мине икенче тапкыр утыртмакчы булып, чынлап торып жыена икән алайса...

Тимерша моңарчы эндәшмичә тыңлап утырды, катнашмаска иде исәбе. Ләкин әнисенең соңгы әрнүле дә, хафалы да сүзләре аны тамак кырырга мәжбүр итте, димәк, ул да сүз әйтәчәк икән.

— Галияр, — диде дә, фикерләрен барлап, тукталып торды Тимерша. — Улым, омтылуың яшьлегенң йөгәнсез кыбырсуы гына түгелме? Син хәзергә үзек дә безнең өчен генә жаваплы. Авыл власте турында сөйләбез, гайлә башлыгы турында гына түгел. Ә Шәгаєтов башлык булып яралгандыр ул... Уйла әле син. Ә авылыбызга үзгәреш кирәк. Бик та кирәк.

Тимершаның гомер булмаганча озын сөйләвеннән соң, әңгәмә берәзгә тынды. Уйлану һәркайсына кирәк иде. Сүзгә Рәйсә яңартты.

— Һәркем үз ягына каера һәм һәркем үзенчә хаклы кебек, — диде ул. — Авылның башлыгы булырга тиешме? Тиеш! Футбол уенында да чын лидерсыз булмый әнә, чын лидерлы команда гына дөнья чемпионлыгына чыга, гап-гади хакыйкәт бу. Таукашның барча кешесен үз артыннан жәлеп итәр егет Галияр абый булып, дим мин. Тик Галияр абыйда кыюлык житми. Их, үзем алыныр идем мин!.. Кимендә унсигезем тулу кирәк шул... Риза булсалар, ун класс өчен иртәгә үк экстерн тәртибендә имтиханнар тапшырам! И-их!

— Мин көрәштән ваз кичмим, әти, — дип, жавабын Тимершага кайтаруны тиеш тапты Галияр. — Һәм жиңелмәячәкмен! Иртүк Моназыр Шәгаєтовның үзе янына барам!

Ләкин иртәгесен Моназыр янына Галиярдан алда Ваһим оста килеп өлгергән иде. Һәм Ваһим белән Галияр Моназырларның капка төбөндә очраштылар. Танылган балта остасы авыл советы рәисе яныннан чыгып килә иде. Аның йөзе ачулы, ул, тунын бер тәймәләп, бер чишеп торганнан соң гына, Галиярга кулын биреп күреште.

...Ваһим оста Галиярны каршылау кичәсеннән соң күңелендә тынычлану сизә иде. Инде пенсиядә булса да, ул үзе сорап, эшкә чыкты. Тимершага сарык абзарларын төзәтүдә булышты, ярдәмгә килүенә сәбәбен башта ук Тимершага ачыктан әйтте.

— Сөзгәң подряд-арендагызда катнашым юк, — диде ул. — Әмә булышам. Мондый хәрабәне тәртипләү сиңа да Галиярга гына озакка сузыласы өчен түгел. Сөзгәң нәселгә бурычым бар. Бабаң Мостафа абыйга. Мине һөнәрле иткәне өчен. Каралты-кураңны эшләүдә син мине катнаштырмадың. Дөрес итсәң — син үзек оста, кем әйтмешли, бер казанга түгел, бер ихатага да сыймаган булып идек. Ә фермагыз абзарларын төзәтүдә булышуны тыймаячаксың. Чөнки ашыгыч эш монысы. Анысы, тәртипкә салып бетергәч, монда чит кешедән кадак кактыру түгел, аяк та бастырмайчаксың. Белеп торам. Әйе, олыгайдым. Олыгаям. Кешеләрдә бурычым калмасын. Сиңа абзар төзәтүдә булышып кына, Мостафа абыйга бурычымны түләп тә бетереп булмас. Шулай да, димен.

Соңгы вакытта авыл халкы язмышының уртасына керергә тәвәккәлләвенә ни-нәрсә сәбәп булгандыр, бу хакта берәү белән дә фикерен уртаклашмады Ваһим. Күрәсен, оста булып танылып, башкаларга бәйсезлектә күнәгүе холкында ныгыган иде аның. Сүзен-киңәшен Таукашта игътибарсыз калдырмайчакларына хәтта

ышана иде. Ялгыз гына яшәүче Моназыйр янына да аны үзенә ышанычы китерде.

Капка баганасындагы кыңгырау төймәсенә баскач, Ваһим Моназыйрны тиз генә чыкмас, дип уйлаган иде. Ләкин Моназыйр ишегалдында булган икән, аңа өйдә кыңгырау шалтыравын ишетүнең кирәге булмады; ул, капка төбенә кеше килеп басуын күрөп, бастырыкны этеп, кечкенә капканы үзе эчтән ачты.

— Исәнме, Моназыйр, — дип салмак кына эндәште Ваһим.

— Ярыйсы. Начар түгел.

— Сиңа сүз бар.

— Бүген сиңа дигән аракым юк.

— Мин аракы сорамыйм синнән! — дип ачуланды Ваһим. — Сиңең мунчаңда эчкәннән соң, авызга да алмыйм. Алмам да! Кая, тагын мунчада гына сөйләшәбезме, әллә өеңә керәбезме? Ә-ә, яңа келәтең ачык ич менә.

Ваһим эчтә ут янып торган келәткә юнәлде, хужа, келәт байлыгын чит күз күрүен өнәп бетермәсә дә, остага иярде.

— Миңа кырын карама, сиңең байлыгыңны тикшерергә килмәдем, — диде Ваһим һәм келәтнең ишеген эчтән япты. — Безгә икәүдән-икәү генә сөйләшергә кирәк.

— Тыңлыйм соң.

— Син урыныңны Галиярга бир! Акылга килүеңне депутатлыгыңнан ваз кичүдән башла.

Моназыйр көлеп жибәрде һәм, тешләрен кысып:

— Ю-ук! — диде. — Юк! Андый хәл булмайчак!

— Тилелегеңне ташла, Моназыйр. Мин сиңа да яхшылык теләп килдем.

— Димче булып!

— Ашыкма, дим. Димче түгел мин. Димче булсам, мин Галияр катына үгет белән барган булып идем. — Ваһим тын алды, аңа Моназыйрга каты бәрелеп сөйләүдән тыелу кыен иде, — килеш минем һәм Галиярның тәкъдименә. Галиярда тормышыбызны үзгәртәргә өмет бар. Һәм моның өчен көче дә бар аның.

— Мин көчсезме?! Теләсәм, әле хәзер дә бөтен Таукашны бөтереп алам!

— Алай... Игелек керәсе юк икән сиңа... — Ваһим, китәргә жыенып, келәт ишеген ачты. — Шулай да ахыры үзең өчен бик тә ямьсез булып бит...

— Тукта, Ваһим абзый, нигә син авыл советы өчен борчыла башладың соң? Әле теге сөйләшүдә генә, авыл советыгызда катнашым юк, дип, властны санга сукмаучы син түгелме? Әллә оныттыңмы моны?

— Онытмадым! Ләкин моңарчы, авыл властена битараф булып, ялгышканмын. Читкә басып, властка кул селтәп тордым мин моңарчы. Хәзер читтә калмайчакмын!

— Уртага чыгып басарга соң түгелме?

— Түгел!

— Соң инде, Ваһим оста! Надан син!

— Власть турында уйларга минем зиһен тартмыймы? Тыңла, алайса. Бүлдермичә тыңла. Мин сиңа Айдаш һәм Әбүсөгьт турында хикәя сөйләгән идемме? Алар бер-берсенә бугазларына шулай чатырдагып ябышалар. Ю-ук, сиңең белән мин бугазга бугаз килмим! Син Совет власте бугазына ябышкансың! Властны бумакчы буласың! Бу кадәресе барып чыкмас, Шәгаєтов! Син хикәямнең ишарәсен аңламагансың. Менә син гомерең буга, киләчәк тә киләчәк, дип авыз суыңны корыткан бәндә. Ә минем хикәяттән үз киләчәгеңне аңларга тырышмадың. Киләчәк... Килер киләчәк, аны китермичә калу мөмкин түгел. Вә ләкин бүгенгебез бар бит әле,

шуньсы да әһәмиятле. Киләчәк... Якин киләчәктә Американы куып житмәкче булган идек. Буш сүз булып калды. Шулай бугаз кие-
рүгә жаваплы кешесен дә таба алмыйсың бүген, әкәмәт. Хәзер инде
ике меңенче елга илне ал да гөл итәргә жыенабыз. Нигә бүген тү-
гел? Нигә ике меңенче елны көтәргә? Кулыбыздан эш килми тор-
ган кешеләрме без?

Ваһим боларны Моназыйрга туры карап әйтте. Ара-тирә алар-
ның карашлары очраша да, Моназыйр, Ваһимның усаллыгын күр-
мәс өчен, башын түбән ия иде. Ул ишек яңагына ябышты, ләкин
кулын ишеккә кысылудан курыккандай тартып алды да, эндәш-
мичә, шулай да тешләрен шыгырдата-шыгырдата, жәй өчен куел-
ган караватка барып утырды. Ваһим, Моназыйрның бу хәрәкәт-
ләренә игътибар итмәстән, инде тынычрак тавыш белән дәвам
итте:

— Тормышны синең кебекләр ямьсезли. Шуңа күрә, әйбәтлеккә
гел астыртын аяк чалганга күрә, Таукашка житәкче буларак
кирәгең юк синең. Балки, Таукашка гомумән кирәгең юктыр.

— Авылдан сөрмәкче буласың инде әллә? Булмас! Үзеңне эчү-
челектән дэвалалау жиренә жибәрүдән шүрләп йөр син, Ваһим карт!

— Мине анда жибәртә алмыйсың! Әйтәм бит, синең мунчаңда
аракыңны косканнан соң, авызыма эчемлек алганым юк. Галияр
кайткан көннән бирле. Галиярның авылыбыз житәкчесе була алы-
рына ышангач, дим. Ә сине авылдан сөрү дәрәс булып иде.

— Буең житмәстәйгә үрелмә!

— Галияр кичәсеннән соң, иң киме, унбиш тәүлеккә утыртыр-
га иде сине! Авыл советы рәисен ничек утыртасың, янәсе!

— Мине утырта алмый идегез. Чөнки депутат мин, брат! Аннары
бит Галиярның ярасы турында дәрәсен әйттем. Ә менә сине исе-
рекләрне айныта торган жиргә жибәрәп була.

Ваһим бу кабат кисәтүне игътибарсыз калдыргандай тоелды,
күптән узган заманга әйләнеп кайтты.

— Электәге гап-гади әдәплелекне дә оныттык, закон белән
генә эш итәбез. Законга барысы да сыеп бетми, язылмаган за-
коннар да бар. Белгән кешегә...

— Без язылганнарын шәп беләбез!

— Хәтерлисеңме, Шәгаетов, Таукаш мәчете манарасы кылып
төшкән мәлдә кыбырсып йөрүче бер син булган идең. Манара ау-
ганда, хәтта аны кисүчеләр дә тын торды. Ул чакта син Мона-
зыйр дигән бер малай гына идең, югыйсә. Шулай да манара жи-
мерелүенә йөрәгенә кан саумаучы адәм актыгы Таукашта бер син
генә булдың!

— Манараны мин төшертмәдем.

— Ләкин моңа сөенүче бер син генә идең! Мәчетне дә сөенеп
сүттердең! Бүрәнәләреннән милиция башлыгы үзенә йорт сал-
дыртты, сатып алды ягъни, буш бәясенә. Манара авылының изге
кыясы иде. Тагын бер нәрсәне хәтерлә. Галияр солдаттан кайт-
кан көнне син авылның тавы кашына мендең. Күрәп тордым. Тау-
ның кашында кыя нигезе бар. Ләкин кыя эзләп менмәдең син тау-
га, чөнки менүең дә, төшүең дә мекенлегең иде, кыяга менә
алмыйча гомерең узуына үжәтләнүең иде. Шул мәлгә чаклы Тау-
кашта кыяга менәргә сәләтле кеше булмавына сөенә идең син.
Галияр кайтып, аның кыяга басардай көче булуын сизгәч, тауга
күтәрелеп, үзеңне сынадың. Шунда син беренче тапкыр мекен-
легеңне сиздең дә хәзер властыка ныклабрак ябышмакчы буласың.
Хәзер Таукашның кыяга басардай егете бар! Галияр бар! Аны
власть башына кую жаен табарбыз. Авыл халкын үзем күтәрәм!
Их-х, аңгыра баш мин, тормыш агышын аңышып тордым лабаса!
Шул тормыш агышы турында күңелемнән хикәяләр язып йөрим

дә, шуңа канәгать булам, янәсе! Битараф яшим, миңа ни-нәмәрсә житмәгән, имеш! Баксаң, күп нәрсә житмәгән икән. Көрәшче булу житмәгән миңа! Ә күңеләм хикәяләрән тагын язармын әле.

— Язучы табылды!

— Мыскыл итәргә маташма. Ул хикәяләрем — тормыш турында үземчә уйлануым минем. Һәм, иң беренче итеп, синең чөй булуың турында язачакмын.

Моназыйр, иренен тешләп, гырылдагандай тавыш чыгарды, караваттан кузгалып, Ваһимга таба атлап куйды. Авызын бер ача да бер ябып, аскы иренен ялый да — әйтерсең, Ваһим останың бу газын чәйнәргә әзерләнгән инде. Ваһим да Моназыйрга таба атлап куйды.

— Тукта! — дип кычкырды ул, хәвеф кубу шиге якынаеп житүен сизенгән иде. — Миңа көчең житмәячәк синең! Минем кеше канын эчкәнем юк! Ә син Галияр кичәсендә генә солдат ярасына тыкшындың! Әйе, чөй син! Тормышка кирәкмәс чөйсең!

Ваһим, келәт уртасында тешләрен шыгырдатып басып торган Моназыйрга кулын селтәп, чыгып китте. Моназыйрның:

— Бүрәнә ярырга суккан чөй түгел, ә тормыш йөген күтәрәп торырга утыртылган багана мин! — дип ысылдаганын ишетмәде.

Һәм капка төбәндә үк Галиярны очраткач, Ваһим беравык аптырап торды. Егет белән күрешкәннән соң гына фикерен жыеп өлгерде. Галиярны култыклады да юлынан борды.

— Юньләп сөйләшәм дә игенә килер, дип өметләнгәнәм, Галияр энем, — диде Ваһим. — Вәхши бу бәндәчек. Йа хоодай, ничек моңарчы түздек икән моның вәхшәтенә!.. Киттек! Элгәре икәү киңәшик. Барыбер безнеңчә булачак!

...Моназыйр маллар янына чыгарга торганда, өйалды ишеге келәсе күтәрелгән тавыш ишетелде.

Йөреше стена аша да таныш тоела, дип уйлап та бетерә алмады Моназыйр — ишекне каерып ачып, өйгә Хәйрелбәшәр килеп керде.

— Ниса?! Гөлниса! — дип югалып калды Моназыйр.

— Мин шул, Моназыйрым! Мин кайттым! Хәйрелбәшәрәң исән-сау йөрәп кайтты.

Гөлниса Моназыйрның муенына барып асылынды, ирен аркасынан сөйде, аннары, ике кулы белән ике яңагынан тотып, күзләренә озак текәләп карады да, уфылдап сулап, өстәл башындагы урындыкны тартып утырды.

— Ни... Гөлниса... Чишен...

— Чишенермен лә! Әле менә киенгән килеш кенә өйне әйләнеп чыгыйм да ишегалдын, каралты-кураларны карап керермен. Сагындым. Барысын да сагындым! Үз нигезебез бит! Казанда балалар янына да тукталып тормадым.

Ул өйдәге әйберләргә тоткалап карый-карый йөрәнеп сөйләнде:

— Барысын да тәртипле тоткансың, Моназыйркаем. Ирем бит син минем, яратам бит мин сине! Аллаһы боерса, рәхәтләнеп яшәрбез икәүләшеп нигезебездә, боерсын инде. Әйбәт йөрәп кайттым. Бүтән беркая да китмим инде. Балалар янына Казанга да бармыйм. Үзләре кайтырлар. Гел шулай итәргә күндерербез. Хәбәрләре бармы соң үзләренәң, Моназыйр?

— Ни, Гөлниса...

— Ярар, борчылма, хәбәр итәрбез дә сәгәте-минуты белән очып кына кайтып житәрләр. Тигез яшәрбез, аллаһы боерса. Йорт-жиребез Таукашта иң әйбәте, мин йөргән жирләрдә дә безнең йортка тиңе юктыр, валлаһи гынам. Йорт яңартып дәрәс иттек. Китәр алдыннан син югында өйгә кереп чыктым бит мин.

— Ни... Гөлнисә...

— Ачуланмагансың икән. Тик менә күчтәнәчләрем юк инде

сиңа, яме. Башта, акчам житмәс, дип алмаган идем, Казанда күч-тәнәч турында бөтенләй онытканмын. Синең яныңа ашыктым.

— Ни бит, Гөлниса, син үзең...

— Беләм инде, беләм, мине бик көткәнсең! Юлларым уң булды, Моназыйркаем! Таптым Рухан хәзрәтнең гүрөн, таптым! Каберен үбеп, синең өчен гафу үтендем.

— Нигә?!

— Пәрәмәч! Нигә, дип, синең аның каршындагы гөнаһыңны юю өчен инде. Гафу иткәндер Рухан хәзрәт. Каберен рәтләдем, тимердән чардуган ясатып куйдым, «Таукаш авылының элекке хәзрәте Рухан» дип язуын яздырдым, атасының исеме белән фамилиясен белмәдем менә. Анысы гына гөнаһ түгел. Сәрвия апа тактаны чокып язган язуы таныр-танымаслык иде, тактасы череп бетеп бара иде. Гүрнең иясе булды менә хәзер. Өч-дүрт еллардан чардуганын тагын буяп кайтырбыз әле.

— Анда... Анда барырга кем кушты сиңа?!

— Менә тагын! Синең өчен Рухан хәзрәт каберен үптем, дим лабаса! Әллә сөенмисең инде шуңа? Сөенәсеңдер лә, мине жәлләп кенә әйтүендер, үзем барган булыр идем, диюендер. Ярар, ярар, тагын барырбыз, икәүләп барырбыз, юлын беләм хәзер. Мин ихатабызны йөрөп керим дә иркенләп сөйләшербез, яме. Нигезебезне сагындым...

Рәйсә ишектән керүгә үк:

— Әби! Сөенче! Ниса апа кайткан! — дип шәрран ярып хәбәр салгач, Сәрвия ашык-пошык киенде дә кабаланып чыгып та китте. Хәйрелбәшәрләргә житәрәк:

— Тукта, әби, мин дә синең белән бергә! — дип, карчыкны Рәйсә куып житте. — Синең аларга кәргәнең юк бугай ла. Икебез бергә керү әйбәтрәк.

— Синең кәргәнең бармы? — дип кашларын жыерып алды Сәрвия. — Үзе Гөлниса апаларының ишеге кай якка ачылганын да белми инде ул, үзе миңа юл күрсәтмәкче була тагын. Әйдә соң, батыр йөрәк, куркак жан! Гөлниса апамны үземнең дә күрәсем килде, диген, ичмасам!

Өйалды ишеген Рәйсә шакиды. Чыгучы булмады. Сәрвия кыңгырау төймәсенә басып алды.

— Әллә ишетмиләр инде? — диде Рәйсә һәм төймәгә өзә-төтә басты.

Бераздан гына Моназыйр чыкты, жилкәсенә тунын элгән иде,

— Ни булды? Нәрсәгә...

Ләкин Рәйсә Моназыйрны:

— Без килдек! — дип бүлдерде, — Гөлниса апаны сагынып килдек! Гөлниса апа кайда? Нигә безне каршыларга чыкмый?

— Әллә кәефе начармы, ходаем? — дип борчылды Сәрвия. — Өйдәме соң ул?

Моназыйр ишегалдына ишарәләде. Сәрвия һәм Рәйсә белән сөйләшәргә исәбе юк иде аның. Шулай да, аларның аптырашып торуларын һәм китәргә жыенмауларын күреп, теләмичә генә:

— Шул тирәдәдер, — диде. — Каралты-кураңы карыйм, дип хәтсездән, чыгып киткән иде. Күптән. Наман керми. Нигезне сагынган Гөлниса сөеклегез, ирен түгел...

Эмма Моназыйрның соңгы сүзләрен Сәрвия белән Рәйсә ишетеп тә житкәрмәделәр. Алар абзар авызына ашыгып бардылар. Сәрвия акрын гына:

— Гөлнисау! — дип аваз салды.

Жавап булмады.

— Ниса апа! Хэйрелбәшәр апа! — дип абзар эченә кычкырды Рәйсә.

Жавап тагын булмады. Аның каравы Сәрвия белән Рәйсәне болдырда басып торучы Моназырның ысылдагандай тавышы сиккәндерде:

— Нигә сөрән саласыз?!

— Кайда соң Ниса апа?

— Гөлниса күрәнми ич, — дип кулларын жәеп гажәпләнде Сәрвия. — Әллә, ходаем тагын китеп барганмы?

— Кая китсен ул! Бүтән беркая да китмим инде, диде. Шул тирәдәдер.

Моназыр тунын жилкәсеннән төшермичә генә киде, изүен төймәләмәде. Абзар эченә кереп, утларны яндырды. Ниса күрәнмәде дә, тавыш та бирмәде. Моназыр бакчага күз төшерде, йорт һәм каралты-кура артларын әйләнеп чыкты. Сәрвия белән Рәйсә дә Гөлнисаны эзләштеләр. Моназыр:

— Әллә мунча ягарга жыенып йөриме соң? — дип үзалдына сорап куйды. — Мунчага кичә генә ягып керенгән идем әле. Калган суларын да түкмәгән, мунчаның жылысы да бетмәгәндер, — дип, һаман үзенә сөйләнде һәм мунча тәрәзәсенә иелеп карады, бозлы тәрәзәдән нәрсәдер күренгән кебек булды. Өске өлгенек читендә бозланмыйча калган тар арага күзен терәде һәм кинәт артка кайшалды.

Мунча алачыгыннан Рәйсә:

— А-а-а! Ай-й!.. А-а-а! — дип калтыранып-күкрәп атылып чыкты. — Әби! Әби! Анда Гөлниса апа асылынган!..

Гөлнисаны чөйдән алырга Сәрвиянең генә көче җитмәде, ярдәмгә күрше-тирә хатыннарын чакырырга Рәйсәгә кушты. Моназыр эндәшмәде. Моназыр үзе дә хатыны гәүдәсен элмәктән ычкындырырга ярдәм итү турында уйламый иде бугай. Ул, мунчаның ачык ишегеннән хатынының ялангач гәүдәсен күргәч, алачык почмагындагы киң эскәмиягә барып утырды, тезләренә таянып, башын түбән үк иде. Гөлнисаның гәүдәсен алгач та хатыннарынның акрын гына сөйләшүе Моназырға бик ерактан ишетелгән кебек булды.

— Хэйрелбәшәркәй, элгәре коенган, балакай.

Монысы Сәрвия тавышы иде.

— Тәне чиста булуын теләгән инде, мәрхүмкәй.

Монысы Рәйсә тавышы бугай.

— Каян шушындый сүс бавын тапкан, диген.

— Баудамы хикмәт...

Боларының кемнәр тавышлары икәнлеген аермады Моназыр.

— Кем инде мунча матчасына тырма теше кагып куя, йә инде. Асылыныр өчен каккан кебек бит бу.

Монысы тагын Сәрвия тавышы иде.

Ләкин Моназыр моңа каршы аклану эзләмәде, чөнки хатыны вафатына үзен һич тә гаепле санамый иде.

Гөлниса-Хэйрелбәшәрне хатыннар ойгә үзләре генә алып керделәр. Моназыр монда да булышмады, салкын йөрәкнең хәзер дә эрер исәбе юк иде. Мәрхүмә Гөлниса җирләнмәгән килеш, ягъни өлкәннәр элегрәк әйткәнчә, мәет өстендә, аның вафатына кемнәдер гаепле санау гөнаһ, әлбәттә. Шулай да Моназыр — Таукаш дөнъясына моннан илле ел элек йодрык күрсәтеп килеп кергән Моназыр Шәгаєтов — мунча матчасына тимер тырма тешен үз кирәгенә какмаган булып чыкты. Ваһим оста да, Сәрвия карчык та дәрәс бәялиләр:

Кирәкмәс төшкә чөй сукмыйлар...

Елгасыз төшкә күпер салмыйлар...

Рэшит Гэрэй

Күгебезне нурлап

Бисмилласыз үскэн малайлар, дип
Тиргилэрдер безне тиргэвен.
Нишли ала идек, инебездэн
Басып торгач ата фиргавен.

Денебезне, иман-көнебезне
Талаулары эллэ ялганмы...
Коръан белэн бергэ жиргэ салып
Таптаттылар бездэн алланы.

Изгелэрдэн түгел, «дин юлыннан
Бизде»лэрдэн өлгө алдык без.
«Иман шартын тартып тэмәкөгә»,
Миһербансыз калган халык без.

Кем соң безгә сабий чагыбыздан,
Татлы су, дип, агу эчергән?
... Барысын эшләү бер тиранның гына
Килер иде микән көчөненнән?

Мөритләре азмы булган аның,
Тирәсендә биеп йөрүче.
Мөртәт жанлы шымчылары белән
Мыжгып торган бөтен ил эче.

Ә андыйлар ялган дан-шөһрәткә
Омтылганнар борын-борынан.
Бер гаепсез күпме асыл затлар
Шәһит киткән шулар кулыннан?!

Күрмәдекме хаин бәндәләрнең
Этлекләре чиктән ашканын:
Жирне зар елатып, мәчетләрнең
Актардылар нигез ташларын.

Түр сәкедән төшөп, ил агасы
Намазлыгын жәйде идәнгә.
Күңел түрөндөгә ышанычын
Саклады ул яшереп тирәнгә.

Иманына тугры калганнарның
Башкайлары ниләр күрмәде?!
Тик кайда да олы өмет белән
Көттө алар килер көннәрне.

Рәнжетелгән жаннар гынамы соң,
Бөтен жиһан көттө тилмереп.
Килде ул көн явыз көчләр корган
Тимер киртәләрие жиимереп.

Һәр нәрсәне бүген ипләп кенә
Үз урынына куя замана...
Күгебезне нурлап күтәрелә
Бисмиллалы, Айлы манара.

Күтәрелә... Бишегенинән төшкән
Сабыйларның күзе кыйблада.
Тугры юлдан атлап керер алар
Мәрхәмәтле, имин дөньяга.

Шундый авылларсыз...

Шау-шуыннан туймас, төтененнән,
Тузаныннан туймас шәһәрнең,—
Саф һавасын сулап килер өчен
Кырларына кайтам Сәфәрнен.

Ерактан ук дәшкән шул кырларның
Бер малае санап үземне,—

Арыш ужымнарын сыйпап искән
Жилләренә куям йөземне.

Көтүдән үк алда торып чыгам
Каршыларга аның таңнарын.
Яктылыгын күреп офыklarның,
Рәхәтләнеп китә жаннарым.

Карап туя алмыйм зәңгәр күктә
Очкычларның ак эз сузганын.
Эзен күрәм чыклы үләннәрдә
Жәйләүләргә узган кызларның.

Төнгә сакта торган Ай, хушлашып,
Тау артына төшөп күмелә.

Кошлар жырын тыңлап уянган көн
Ядкарь булып күчә күнелгә.

Бер мин генә түгел, ул моң-жыры
Бөтен Галәм йотылып тыңлайдыр.
... Туган жирне шундый авылларсыз
Күз алдына китереп булмыйдыр.

Туфрагына куям битемне

Сагышларның сары булуына
Күптән инанса да күңелем,—
Бетмәс сагышым төсә итеп, ап-ак
Каеннарга сарылам мин бүген.

Үсә алар — әнкәм мәңгелеккә
Йокыга талган изге урында.
Колагыма нидер пышылдыйлар,
Кушалардыр сабыр булырга.

И каеннар, сабыр була күр, дип
Әйтүләре генә жинелдер.
Сагыш уты йотып яшәүләре
Беркемгә дә жиңел түгелдер.

Жирдә берни жуя алмас сагыш
Барадыр ул гомер буена.
Зиратына килсәм, акрын гына
Әнкәм дәшә сыман тоела:

— Кайттыңмыни, улым.... Бу юлы да
Кайткансыңдыр инде азга син.
Бу тормышка гашыйк каеннарны
Йомшак кына итеп назла син.

Исән чакта мин боеккан кебек
Боекмасын алар берсе дә.
... Нишләтим соң, әнкәй, каеннар да
Минем белән бергә көрсенә.

Авыр уйларымны уртаклашып
Тирбәлэләр алар тын гына.
Бер өлеше күчкән сагышымның
Каеннарның кичке моңына.

Кайнар сулышың булып искән жилләр
Маңгаемнан үбә шикелле.
Киптермәсме, диеп, күз яшемне,
Туфрагыңа куям битемне.

Иңемә өзелеп төшкән яфрактарны
Сыйпасам да жаным жылына.
Ак каеннар тәсбих әйтеп утыра,
Әнкәй, синең яхшылыгыңа.

Авыл язларына житәме

Житәме соң... Жанга жылы өргән
Авыл язларына житәме?
Су читендә үскән тирәкләрне
Жилләр назлавына житәме?!

Кар астыннан борын төртеп чыккан
Ужымнарым күзгә иркәли:
«Безнең белән бергә, әйдә, син дә
Яшәреп ал!»— диләр микәнни?

Кем теләмәс гомер кичерергә
Яшылек белән мәңгә дус булып:
Юккамыни тагын жыр сузамын
Язгы ташуларга кушылып.

Тургайларга ияреп күккә менәм,
Канатланып туймый күңеләм.
Тик шулай да иген кырларыннан
Аерылып кеше түгелмен.

Башкалардан элек тоям кебек
Үзәннәрдән хуш-ис бөркүен.
Ләйсән юып үткән үзәннәрдә
Гөлләр ача, әнә, керфекен.

Кичке шәфәкъ сүнеп бетәр-бетмәс
Таң сызыла офык буйлата.
Жирне, ахры, төнгә йокысыннан
Сыерчыклар жыры уята.

Нинди байлыкка да алыштырмам
Алар сайрап торган иртәне.
... Житәме соң, жанны ашкындырган
Авыл язларына житәме?!

Ике индә ике фәрештәм

Картлар әйтүенә караганда,
Мин башкара торган һәр эштән
Йә яхшылык эзли, йә яманлык
Ике индә ике фәрештәм.

Каләмнәрен, имеш, кулларыннан
Төшермәсләр, әй, мин үлмичә.
Уң ягыммы баса, сул ягыммы,
Изаланаң шуны белмичә.

Гөл яхшылык эшләп яшим кебек,
Хыянәтне сөймим, ялганны.
Уңьяк инемдәгә фәрештәм соң
Бөтенесен язып барганмы?!

Яман якларымны яздырмауның
Бер табасы иде әмәлен:
Сулъяк инемдәгә фәрештәнәң
Сындырасы иде каләмен...

Кырымда гына!

Иркә жил исә иркәләп
Диңгез, таулардан монда;
Каштаннар бик куштан үсә
Гүзәл Кырымда гына.

Тере әкият дөньясы —
Диңгез ярлары монда,
Мәкләр ялкынланып үсә
Гүзәл Кырымда гына.

Магнолиялар баш ия
Кошлар жырына монда,
Чиксез ярлары хыялның —
Гүзәл Кырымда гына.

Тынгысыз диңгез йөрәге
Шагыйрь жаныдай монда,
Жанга сихәтле ял алу —
Гүзәл Кырымда гына.

Туган жир кадерен белә
Иле булганнар гына...
Кырымлы — тояр кыйммәтен
Гүзәл Кырымда гына!

Бер карасам...

Кырым-татар шагыйре Әнвәр Сәләмәтнең якты хатирәсенә.

Бер карасам — күзләрендә
Яшьле еллар язмышы;
Бакчасарай багларыдай
Шаулый диңгез камышы.

Бер карасам — күзләрендә
Утлы жырлар сулышы,
Көзге ачы жилләр... — уйда
Бөек Ватан сугышы...

Бер карасам — күзләрендә
Карурманнар тавышы,
Кырым-татар кызларының
Судан кайтып барышы.

Бер карасам — күзләрөндә
Ятим көннәр каргышы...
Бәхрел-сияһ¹ диңгезенең
Хәсрәт йоткан сагышы.

Хыянәт!

Миңа син бик күп күрәсен, диләр...
Күпме мөмкин «күрми» яшәргә?!
Карганы — «ак», аккошны — «кара» дип,
Күрәләтә ничек дәшәргә!

Миңа бик күп ишетәсен, диләр,
Колак булгач, ничек ишетмим?!
Ишетеп тә, «ишетми» яшәүне
Мин үземә һич тә иш итмим!

Миңа син бик күп беләсен, диләр,—
«Белмәгәннең — беләге тыныч...»
Белгән белән диңгез кичеп була,
Белмәгәннәр белән — куркыныч!

Миңа бик күп сөйләсен син, диләр,
Хак сүз сөйләү — түгел жинаять...
Күп сөйләгәннәрне сөймиләр,
Тик
Дәшмәвең дә бүген — хыянәт!

¹ Кара диңгез (гарәпчә). Ред.

Әнәс Галиев

ҺӘР СОЛДАТНЫҢ ҮЗ ҮЕ

ПОВЕСТЬ

елның апрель башында мин хезмәт итә торган артиллерия полкын Краснодардан Кировоградка күчәрделәр.

Полк заманына күрә яхшы коралландырылган иде. Яңа гына камилләштерелгән озын көпшәле, 122 миллиметрлы, еракка ата торган гаубицаларны көчле тракторлар тарта, ә сугышчылар бар да әржәләре махсус көйләнгән автомашиналарга утырып йөри.

Кировоградка безне берничә эшелонга төяп җибәрделәр. Шәһәрдә тукталып тормадык, вокзал артындагы запас юлдан тиз генә дүрт-биш километр читтәгә агачлык эченә урнашкан лагерьга киттек.

Шулай итеп, без палаткаларда яши башладык.

Кар эреп беткән булса да, әле салкынча иде. Кичләрен өснә чишенеп юрган астына кәргәндә яки иртән торып физзарядкага басканда тешкә-теш бәрелә.

Краснодардан соң мондагы лагерь режимына өйрәнү кыен булды. Анда чакта без бик еш шәһәргә чыгып йөри идек. Мин татар клубына бара идем. Әйе, әйе, Краснодарда татар клубы бар иде. Ул үзәк урамда — Краснаяда, зур йортның беренче катына урнашкан иде.

Шәһәрдә татарлар шактый күп икән. Алар бар да дип әйтерлек Пенза ягынан күчеп килгән мишәрләр. Сәүдә оешмаларында эшлиләр. Шәһәрнең төрле почмагында яшәгәнлектән, очрашу өчен буш вакытларында клубка җыелалар. Клуб кичләрен халык белән тулы була. Китапханәсә бар. Казаннан гел яңа китаплар алдырып торалар. Драмтүгәрәк эшли. Бер мәртәбә «Галиябану»ның репетициясенә туры килдем. Бик теләп үзешчән артистларның уеннарын карап утырдым.

Яшь вакыт — яшь вакыт инде ул. Чибәр генә татар кызы белән танышып, мәхәббәт утында да яна башлаган идем...

Менә шундый иркәлектән соң, монда, Кировоград янында, лагерьда ябылып яту бик авыр тоелды, әлбәттә. Өстәвенә, өйрәнүләр бик каты иде. Еш кына төннәрен сугышчан тревога була. Ут капкан төсле, тәмле йокыдан уятып алып чыгып китәләр дә, уннарча чакырым жир йөгертәп, кире лагерьга алып кайталар. Йөгерү генә булса ярар иде. Бертуктаусыз окоп казыталар. Берсен казып өлгермисең, икенче җиргә күчәрәләр. Ә көндөз, гадәттәгечә, тагын өйрәнүләр.

Мин топовзводта исәпләүче булып хезмәт итә идем. Безнең исәпләүчеләр отделениясенә югары һәм урта белемле егетләр тупланган. Ә отделение

Әнәс ГАЛИЕВ (1920) — әдип, «Тормыш бахчасында», «Йолдызлар шаһит», «Намуз кушканча» һәм бүтән китаплар авторы. Казанда яши.

командиры — өч касс белемде Зорин фамилияле сержант. Фамилиясе урысча булса да, ул үзе милләте буенча украинлы иде. Украинлыларга хас бик нык акцент белән сөйләшә. Хезмәт срогын тутырганнан соң үзе теләп армиядә калган. Шулкадәр теләп хезмәт итә, аның өчен, гүя, солдат вазифасыннан да изге башка бер эш тә юктыр кебек. Түрәләр алдында чәче белән жир себерергә әзер. Бик пәхтә йөри. Кирзә итеге көзгә кебек алтыратылган. Гимнастерка якасындагы ак бүзнә көнөнә ике-өч мәртәбә алмаштырып тегә.

Артиллериядә исәпләүче хезмәте ул вакытта ук инде иң кимендә урта белем таләп итә иде. Чөнки ул ача торган ноктаны батарея белән бәйләр өчен шактый катлаулы исәпләүләр ясарга кирәк. Безнең сержант әзер формулалар белән эш итә иде. Ул аларны бик тырышып яттан бикләп алган, һәр сугышчыдан шуны таләп итә. Шул формулалардан башка эшләнгән исәпләүләрнең берсен дә кабул итми. Аларны бүтән юллар белән дә исәпләү мөмкин булуын һич башына сыйдырмый иде.

Бездә тагын Мороз фамилияле Ростов егете бар иде. Профессиясе буенча геодезист. Яңа гына институт бетергән. Шуңа күрәдерме, сержант белән бик исәпләшсә килми, аңа кимсетеп карый һәм өйрәнү вакытында батареягә ут ачарга кирәк булган мәгълүматларны бөтенләй башка юллар белән исәпләп чыгара. Моңа сержантның бик нык ачуы чыга һәм шушы нигездә алар гел низаглашып торалар иде.

Сержант мине дә бик үк яратып бетерми. Эш шунда, аз генә буш вакыт булдымы, мин шигыр язарга тотына идем. Аның минем нәрсә язуюм турында бик белсә килә. Мин исә һич кенә дә нәрсә белән шөгыйльләнүемне аңа белдерергә теләми идем.

Әле Краснодарда чагында ук бер поэма тәмамлап Казанга, Язучылар союзына, жибергән идем. Озак та узмады, Муса Җәлил имзасы белән җавап та килгән иде. Анда: «Поэмагыз ошады. Альманах чыгарырга җыенабыз, әсәрәңне шул альманахка тәкъдим итәргә уйлыйбыз. Ләкин исемен алмаштырырга туры килер. «Сайрый тургай» ничектер килешеп бетми», — дип язылган иде. Поэманың шуннан соңгы язмышы миңа билгесез. Кулъязмасы үземдә калмады. Альманах чыккандырмы, юктырмы — кызыксынганым булмады. Поэма дигенем кып-кызыл итеп язылган озын бер шигыр иде.

Тора-бара шигыр язучы белән шөгыйльләнүем өчен сержант Зорин мине бөтенләй эзәрлеклән башлады. Бер көнне мөңдәр астыннан кулъязмаларны алган. Алар латин хәрефләре белән язылган иде. Чөнки урысча нигезендә төзелгән әлифба татарларга яңа гына кереп килә иде әле. Безне мәктәптә яңалифчә укыттылар. Шуңа күрә күпчелек, шул исәптән мин дә, үземә кирәкле язучы-сызучы латин хәрефләрендә язучы давам итә идем.

Яңалифчә язылган кулъязмам сержант күңелендә шик тудырган. Ул мине һиндидер ярамаган эш белән шөгыйльләнүдә гаепләргә чамалый башлады. Миңа үземнең нәрсә язучымын әйтүдән башка чарә калмады. Моңы тел белән генә әйтәргә ышандырып булчак түгел иде. Үземнең Казанда дәүләт китап нәшриятында басылып чыккан шигыр җыентыгымын күрсәтергә туры килде. Бу вакытта минем ике шигыр җыентыгым бар иде инде. Дөресергә, бер ярым җыентык. Беренче җыентык 1938 елда яңалиф хәрефләре белән басылып чыкты. Бу җыентыкның беренче яртысында Әгъзам Камал, икенче яртысында минем шигырлар басылган иде.

Ул елларны вакытлы матбугатта, жөмләдән «Совет әдәбияты» журналында, минем шигырлар еш басылып тора иде. Шулай ук Әгъзам Камал да шигырлар белән матбугатта актив катнаша. Ул тиз арада бер җыентык әзерләп нәшриятка илтә бирде. Аннан күрә, мин дә кечкенә генә җыентык илтә тапшырдым. Ул вакытта редактор булып эшләгән Зәкия Садыкова аны, ни өчендер Әгъзам Камал җыентыгына кушып, бер китап итеп чыгарды. Җыентыкка Әгъзам Камалның «Жилфердә, байрак» дигән бер шигыре бар иде. Китапка да шул исемне куштылар.

Икенче шигыр җыентыгым «Сою» хәзәрәгә хәрефтә 1940 елны чыкты.

Ике шигыр җыентыгым үзем белән иде. Мин гаскәри хезмәткә киткәндә бөтен әйберемне алып киттем. Хәер, олы итеп әйбер дип әйтерлек нәрсә дә юк кебек. Бар булганы бер-ике пар күлмәк-штан белән сөлгедән тора иде. Тагын кулъязмалар, төрле вак-төяк китаплар — һәммәсен бергә җыйгач, тактадан эшләнгән кечкенә генә чемоданның яртысын да тәшкил итми иде. Техникум бетергәнлегем турында бирелгән кызыл катыргы тышлы аттестат та шушы чемоданда иде.

Казанда бер ялгызым яши идем. Әти-әни авылда торалар. Аларга солдатка

алынуымны эйтеп яздадым. Акком асты урамындагы фатир хужам белән исәп-хисапны оздем дә чемоданымны күтәрәп туп-туры военкоматка киттем. Бары да ничектер күршәгә кереп чыгу кебек кенә хал ителде. Беркемгә дә мине озатып, мәшәкатләнеп йөрергә туры килмәде.

Казаннан безне товар вагоннарына утыртып алып киттеләр. Бу минем үз гомеремдә беренче мәртәбә шундый ерак сәфәргә чыгуым иде әле. Шуңадырмы, юлда бик ямансу булды. Өстәвенә, билгесезлек эңне пошырды. Кая, нинди частька зләгүбезне әйтмәделәр. Поезд бик акрын барды. Пенза, Балашов, Ростов шәһәрләрен узып, Төньяк Кавказга килеп кердек. Ниһаять, Краснодарга килеп туктадык. Матур, бай шәһәр, барыннан да бигрәк андагы яшеллек безне таң калдырды. Бу вакытта 1940 елның июнь азагы иде.

Мин ашәм буенча армиягә 1939 елның көзендә алынырга тиеш идем. Чираттагы чакырылыш вакытында калдырып тордылар, ни кадәр ялынсам да, алмадылар. Хәрби комиссар сөйләшәргә дә теләмәде. «Мулла семьясында тугансың, андыйларның Кызыл гаскәрдә хезмәт итәргә хагы юк»,— дип кырт кисте. Миңа ул вакытта бик авыр булган иде. Шуннан соң ярты елдан аз гына артык вакыт үтте. Әтиемнең кем булуын сорап та тормадылар, солдатка озаттылар. Соңыннан гына белдем; бу чакырылышта барысы да дип әйтерлек шул минем кебекләр жыелган иде. Кайсы кулак малае, кайсының әтисен яки берәр туганын халык дошманы ясап, утыз жиденче елны төрмәгә утыртканнар.

Без хезмәт итәргә тиешле часть Краснодар шәһәрәндә урнашкан иде. Ул шәһәрдән безаз читтәрәк, әрмән зираты янындагы хәрби шәһәрчектә иде. Шәһәрчек эче әйбәтләп жыештырылган. Бөтен жирдә төртип. Юлларга ком сибелган. Юл буйлап чәчәк түтәлләре тезеләп киткән.

Безне баракларга кертәп, һәркайсыбызга урын-жир, солдат киеме бирделәр. Барактагы ике катлы сәкеләр миңа бик сәер күренде. Чөнки андый сәкеләрне беренче мәртәбә күрүем иде. Шул сәкеләрдән урын сайлап йөргән арада бөтенөбезгә бер кисәтү булды: «Карагыз, киёмнәрегезне яхшылап жыйнагыз, хезмәт срогын тутыргач, алар кирәк булачак. Яңа закон буенча, демобилизацияләнгәч, хәрби формалар кире алына һәм частьта калдырыла»,— диделәр. Бик киеренке еллар иде шул.

Минем алга сержант Зорин каршында үземне аклау мәсьәләсе бөтен кискенләге белән килеп басты. Шул исәп белән чемоданымны эзләп, солдатларның шәхси әйберләре саклана торган келәткә киттем. Башта келәт мәдире сөйләшәргә дә теләмәде. Бик алына торгач, риза булды тагын. Китапларымны сержант Зоринга алып кайтып күрсәткәч кенә, ул миңа бәйләнүен ташлады. Хәтта без аның белән дуслашып та киттек. Ул: «Мине шигырә язарга өйрәт»,— дип йөдәтә башлады. Мин аннан «Урысча яза белмим»,— дип котыла идем.

Лагерьда өйрәнүләр көннән-көн кызып, кырык беренче елның апреле узганын сизми дә калдык. Беренче май көнне бөтен коралларыбыз белән Кировоградка, хәрби парадка алып чыктылар. Беренче мәртәбә шәһәрне шунда күрдөк. Ул артык зур түгел икән. Ярты өлеше калкулыкта, икенче яртысы иңкү жиргә урнашкан. Бер юнәлештә генә йөри торган трамвае бар. Калкулыкка менә дә, аннан шул юл белән кире алып төшә.

Без үзәк мәйдан аша марш басып үттек. Трибунада күбрәк хәрбиләр иде. Иң зур дәрәжәләсе — полковник. Аны корпус командиры Малиновский диделәр. Имеш, ул монда Кировоградка күптән түгел генә килгән. Аңа кадәр Мәскәүдәме, Ленинградтамы, кайсыдыр бер хәрби академиядә укыган.

Парадтан соң без туп-туры лагерьга кайттык һәм ул көнне бик иркенләп ял иттек. Май бәйрәменнән соң өйрәнүләр тагын да катыланды. Шуңадырмы, көннәр бик акрын үтә, ял арасы бер ел кебек озак тоела иде.

Безгә, кызылармеецларга, аена ун сум акча түлиләр иде. Шул акчаны алган атна бик күчелле үтә иде. Мин үзем якшәмбе көн хәрбиләр кишетенә барып, шул ун сум акчаны бетереп кайтудан әеруча ямь табам.

Ял көннәрәндә иртән «подъем» булмый. Әмма, өйрәнелгән гадәт буенча, шул вакытта барыбер уяныла. Яшь чагында йокыдан уянгач, юрган астыннан башны чыгарып, ялкаулык симертеп ятудан рәхәтрәк нәрсә бар икән?

Иртәнге тору сәгать биштә була торган иде. Мәскәү радиосы да тапшыруларны иртәнге сәгать биштә башлап жибәрә. Лагерьдагы бер репродуктор без яшәгән палатка янында агачка, баш очыбызга эленгән иде.

1941 елның 22 июне — якшәмбе көн. Мин иртәнге сәгать биштә палатка янындагы репродуктордан: «Коминтерн» исемәндәге радиостанция сөйли»

дигән сүзләрен ишетеп, йокыдан уянып иттем. Һәм ял көне булудан файдаланып, бик иркәнләп соңгы хәбәрләр тыңларга жөнәйдем. Минә барыннан да элек Казан, Татарстан хәбәрләре кызыксындыра иде. Ул көннәрдә Казанда, Казанда гына түгел, бөтен Татарстанда Мәскәүдә уздырылачак татар әдәбияты һәм сәнгате декадасына эзерлек алып барыла иде. Бу эзерлекнең барышы турында Мәскәү радиосы да бик еш хәбәр итеп тора. Мин ашкынып, бүген дә шул булачак декадага эзерлек турында берәр хәбәр булмасы, дип, радио тыңларга тотындым. Тапшыруларның бик буталчык башлануы мине гаҗәпкә калдырды. Татар әдәбияты һәм сәнгате турында берәр хәбәр булгандырмы, юктырмы — анысын хәтерләмим, берничә минуттан кинәт тапшыруларны өзеп, көндөзгән халык комиссары Молотов радиодан чыгыш ясап, дип әйттеләр. Аннан тагын соңгы хәбәрләргә күчтеләр. Ул да түгел, ниндидер аңлаешсыз музыка башланды.

Башка ял көннәрендә иртәнгә ашқа кадәр урыннан торасы килми иде. Әле ачык бер нәрсә билгеле булмаса да, мин торып кызу-кызу киендем дә палатка кырыена чыгып утырдым. Күрше палаткалардан да берәм-берәм чыга башладылар. Берәүнең дә күңеле тыныч түгел, бары да нәрсәдәндер шикләнә. Хәтта аяз күктән жиргә сибелгән иртәнге қош нурлары да шомлы булып тоела, йөрәктә ниндидер билгесез курку хисе уята.

Иртәнге аш вакытында сугышчан тревога булды. Безне, штаб батареясында хезмәт итүчеләрне, сафка тезеп, шәһәргә алып киттеләр. Шәһәр хәрби комиссариаты янына килеп туктаганда урам халык белән кырымска оясы кебек мыйлап тора иде. Безне хәрби комиссариат ишек алдына алып керделәр дә һәркайсыбызның кулына бер кочак повестка кәгазе тоттырдылар. Аларны кичкә кадәр таратып бетереп, «төп»ләрен кире китерергә кирәк иде. Шулай итеп, мин көне буйе чакыру кәгазе таратып йөрдәм. Кая килеп кермә, елау, сыкрау, күз яше ага, озату мәжлесе. Ишек ачып бусаган аякларга өлгермисең, кулга рюмка китереп тоттыралар. Мин үземне кулга алдым. Әгәр алар сүзен тыңлап арагы эчә башласам, бик тиз аяктан егылмак идем. Повесткаларны таратып бетерү турында әйтпә тә торасы юк. Житмәсә, винтовкам үзем белән. Әгәр исереп егылсам, ул чир кеше кулына эләгәчәк. Аннан ревтрибунал каршына басып җавап бирәсеңне көт тә тор.

Мин һаман сугыш башланганын ачык белми идем әле. Бүгенгедәй хәтеремдә, Овчаренко фамилияле бер кешегә повестка тапшырырга кәргәндә, анда радиодан Молотов чыгышын тыңлыйлар иде. Мин аның соңгы сүзләрен генә ишетеп калдым: «Безнең эшбез гадел, дошман тар-мар ителер, без җиңәрбез».

Повесткаларны мин кичкырын гына таратып бетердем. «Төп»ләрен кайтарып, шәһәр хәрби комиссариатыннан чыкканда көн караңгыланып килә иде иңе.

Лагерьга төн уртасында кайтып кердем. Лагерь халык белән шыгрым — көндөз монда яңа кешеләр китереп тутырганнар. Безнең палатка янында да бер төркем халык жыелып тора иде. Аларга сержант Зорин яңа хәрби киёмнәр өлешә. Ул миңа да өр-яңа күлмәк-штан, аяк чолгавы һәм кызылармеец формасы тоттырды.

— Хәзер үк чишенеп киен, — диде.

Бераздан тагын шуны белдем: монда, лагерьда, безнең полкның дүртенче дивизионы гына калган иде. Өч дивизион һәм полк штабы көндөз үк киткән. Дүртенче дивизионга запастан чакырылган кешеләренә өстәп, яңа полк оештырганнар. Шулай итеп, мин үземнең яңа полкка күчүемне сизми дә калдым.

Бу полкта бөтенесе яңа иде. Туплар, аларны өстерәп йөрүче тракторлар, автомашиналар — барысы да яңа. Хәтта безнең винтовкаларны да алмаштырдылар. Рус винтовкаларын җыеп, беренче бөтендөнья сугышы вакытында трофей итеп алынган Австрия мылтыклары өлештеләр. Шунысы кызык, хәзергә коралның әллә ни кирәге булмас, дип, ике кешегә бер мылтык бирделәр. Австрия мылтыклары бик авыр һәм җайсызлар иде. Шуңа күрә күпчелек сугышчы аны күтәрәп йөрмәскә тырыша, теге яки бу сәбәп табып, машина әржәсендә тотаткан иде.

Безне, ягъни кадровикларны, запастан килгән кызылармеецлар белән аралаштырдылар. Мин полк штабына, штаб батареясының топовзводына күчтем. Топовзвод командиры итеп запастан килгән инженер-капитан Голумба төгәеләнде. Ул югары белемле, яше кырыклар тирәсендөгә җайлы гына йлүт иде. Бик чиста киенеп йөри. Төптән юан чыккан гәүдәсенә бөтенесе килешеп тора. Чәче дөгет кебек кап-кара, чигәсенә эзрак чал йөгәргән.

Сержант Зорин белән безгә аерылырга туры килде. Ул теләгенә иреште. Аны дивизионда калдырдылар һәм взвод командиры ярдәмчесе итеп күтәрделәр. Безгә отделение командиры итеп үзем белән бергә хезмәт иткән Иван Башкировны куйдылар. Ул бик күңелле егет иде. Утесов репертуарындагы җырларны бик яратып җырлый. Үзбәкстанның Кәттә курган каласында туып үскән. Үзбәкчә яхшы белә. Кешедән яшерен сүз булса, минем белән үзбәкчә сөйләшә торган иде.

Ниһаять, бер тәүлек дигәндә безнең полк фронтка китәргә эзәр халга килде. Аны майор Макс Соломонович Киселев кабул итеп алды. Ул кадровый офицер иде. Гражданиннар сугышында катнашкан, яшә иллә тирасендә, сабыр холькы, чәчә ап-ак, сакал-мыйек кырылган.

Нәрсәм белән ошаганмындыр, беренче көннән үк майор Киселев мине үз итте. Картада, планшетта берәр эш башкарырга туры килсә, миңа гына тапшыра торган иде.

24 июньдә иртән Кировоградка барып эшелонга төялдек. Эшелонга төялгән арада берничә мәртәбә һава тревогасы булды. Ләкин самолетлар Кировоград өстендә тукталып тормадылар, каядыр арырак уздылар.

Без юлга чыкканда төш вакыты узган иде инде. Поезд бик акрын барды. Һәрбер полустанка саен озаң-озаң тукталып торды. Без туктап торган арада узып киткан хәрби эшелоннарның исәбе-хисабы юк иде.

Шулай тыныч кына юлны давам иттек. Вакыттан файдаланып, мин бер шигырь дә язып ташладым. Ләкин патриотик хисләр белән югары тонда язылган ул шигырьгә дөнья күрергә насыйп булмады. Мин аны Казанга, «Кызыл Татарстан» газетасы редакциясенә җибәргән идем, шунда юкка чыкты. Шулай да редакциядән җавап килде. «Хәзер газета ике генә битле, шигырьләр урнаштыра алмыйбыз, рәсми хәбәрләр генә басабыз»,— диелгән иде анда.

Кич кырын безнең поезд кырда туктап калды. Тирә-юньдә станция дә, авыллар да күрүнми иде. Ул арада бөтенезгә дә вагоннардан төшергә әмер булды. Колактан-колакка, дошман десант ташлаган, дигән хәбәр таралды. Кайдадыр, еракта мылтыктан аткан тавышлар ишетелде. Безне, бер төркем сугышчыларны, шул атыш тавышлары ишетелгән якка алып киттеләр. Башкалар эшелонны саклап калды.

Иген кыры буйлап буталып йөри торгач, бер калкулыкта ниндидер кешеләр күрүнде. Майор Киселев аларны бинокльдән күзәтеп торды да, бөтенезгә җиргә ятарга, аныч рөхсәтенән башка берни дә эшләмәскә кушты. Разведкага, үзе белән ике сугышчы алып, старшина Усик китте.

Разведчиклар китеп берәз вакыт үткәч, теге билгесез кешеләр туп-туры безгә таба килә башладылар. Минем белән янәшә яткан бер сугышчы, кабыргамга төртеп: «Әзерлән, хәзер сугыш башлана»,— диде. Ләкин беребезгә дә мылтык атарга туры килмәде. Каршы килүче кешеләр үзебезнең гаскәрләр булып чыкты. Алар да, безнең кебек, кыр буйлап дошман десанты эзләп йөриләр икән. Старшина Усик әйләнгөч юллар белән алар янына барып чыккан һәм эшчнәк нәрсәдә икәннән аңлатып биргән.

Барыбыз да вагоннарда менеп утыргач, поезд экрен генә урыныннан кузгалды. Таң алдынан Днестр елгасы аркылы узып, Молдавиягә барып кердек.

Безне Румыния чигенә алып баралар икән. Ләкин чик буена ук барып җитәргә туры килмәде. Бельцы дигән шәһәр янында эшелоннан төштек. Монда бер погранотряд сакта тора икән, без дә шуларга килеп кушылдык.

Без килер алдынан гына шәһәрне немец самолетлары бомбага тотып киткән. Берничә җирдә янгын чыккан, йортлар дөрләп яна иде. Тимер юл станциясә ярым җимерек. Шәһәр читендәгә азык-төлек келәтенә дә бомба эләккән. Анда шактый он калган булган, аларны җирле халыкка өлешләр иде. Кайсы иң башына күтәрәп, кайсы кечкенә арба белән капчык ташый.

Килеп җитү белән сугышчан урын сайлап, окоп казырга тотындык. Шәһәрнең уң як кырында, калку урынга блиндаж корып, полк командирына күзәтү пункты эшләнде. Дивизионнарда, батареяларга элемтә үткәрелде. Тракторларны, машиналарны, бакчаларга кертеп, агачлар астына яшердек.

Шулвакыт немецлар еракка ата торган артиллериядән ут ачтылар. Снарядлар шактый ерак ярылсалар да, бик куркыныч булып тоелды. Чөнки бу әле безнең беренче мәртәбә шундый көчле ут астында калуыбыз иде.

Сугышчылар яшен тизлегендә окопка төшәп яшеренделәр. Полк командиры майор Киселев та окопка төште. Ул мине стереоторба белән

үз янына утыртты. Икенче ягыма полкның разведка башлыгы өлкән лейтенант Кухарь сыенды. Ул йомры гәүдале, шомырт кара күзле, кара бөдрә чәчле, утыз ышларе тирәсендәге бик терчә яһүт егете иде.

Артиллериядан берничә залп бирделәр дә атуны кинәт туктаттылар. Берәздән безнең тирәдә миналар ярыла башлады. Кечкенә калибрлы минометтан аталар иде. Миналар безнең окопка йә килеп җитмиләр, йә узып киталәр иде.

— Чамаладылар, кабахәтләр, — диде майор Киселев, — хәзер мина туры безнең окопка килеп төшәчәк.

Ул шулай дип әйтеп кенә өлгерде, өлкән лейтенант Кухарь окоптан атылып чыкты да алга таба йөгәрә башлады. Мина шартлаган тавышны ишетеп, без окоп төбенә елыштык. Башыбызны күтәреп караганда окоптан егерме-утыз метр ераклыкта өлкән лейтенант Кухарьның гәүдәсеннән өзгәләнгән кисәкләр генә аунап ята иде инде.

Кичкә таба безнең батареялар көчле ут ачтылар. Алар бездән артта, шактый еракта урнашкан иделәр. Снарядлар баш түбәсеннән очып узалар да йөрәктә ашкыну хисе уяталар.

Артиллерия әзерлеге бер сәгатькә якын давам итте.

Караңгы төшкәч, ике яктан да атышулар туктап калды. Көнъяктан искән җил ямьсез, кара болытларны куып китерде. Яңгыр ява башлады. Дивизия штабыннан элемтәче чигенергә әмер алып килде. Уң якта немецлар оборонабызны өзгәннәр һәм без яртылаш чолганышта калганбыз. Дошман Одесса юнәлешендә, Днестр елгасы буенда һөжүм алып бара, дигән хәбәр таралды. Без Бельцы шәһәрен ташлап китәргә мәҗбүр булдық.

Шушы көннән башлап моңа кадәр тиң күрелмәгән авыр чигенүләр китте. Авыл юллары белән көн-төн артка тәгәрәдек. Бәхетсезгә җил каршы дигәндәй, каты яңгырлар башланды. Молдавиянең уңдырышлы кара туфрагы төмам җебеде. Автомашиналар жиргә баталар да кыймылдый да алмыйлар. Безгә аларны көнә-төнә бертуктаусыз иңбашы белән этәргә туры килә. Болай гына булса ярар иде. Бер минут тынгылык юк: йә самолетлар, йә танклар атакалап торалар.

Немец танклары туп-туры безгә каршы килә алмый. Чөнки туплардан туры төзәп атып, тетмәләрен тетәбез. Шуңа күрә читләтеп үтеп, арт яктан һөжүм италәр һәм божрага тезелеп саклану башлана. Иң үзәккә үткәне — самолетлар. Аларга каршы торырга бер коралыбыз да юк иде. Соңга таба бер зенит пулеметы бирделәр, ул турыда берәз түбәндәрәк әйтеп үтәрмен әле.

Миңа гына шулай тоелгандырмы, безнең полк һәрвакыт ялгыз чигенде, тирәбездә башка частылар күрүмни иде.

Без чигенгән юл буенда авыллар бик еш утырган иде. Һәр хужалыкның җиләк-жимеш бакчасы бар. Андагы чикләвек, груша агачлары шундый озыннар һәм куе яфраклы, астына юкты-барлы яңгыр да үтми. Алар минем хәтердә шуңа уелып калган, һава һөжүме вакытында без шул агачлар астына ишеренә торган идек.

Молдавиянең башка жирендә ничектер, без чигенгән юл өстендәге авыллар бик зурлар иде. Йортларның тәрәзәләре ишек алдына каратылып эшләнгән. Барысы да дип әйтерлек урамнан капка, койма белән киртәләп алынган.

Кешеләре бик чиста киенеп йөри. Шунысы гажәпләндерде: олысы-кечесе — барысы да яланаяк.

Молдавиянең СССР составына керүенә яңа гына бер ел тулып килә иде. Шуңадырмы, мондагы халык безне бик оңап бетермәде.

Бер-ике атна узгандырмы, чигенә торгач, Днестр елгасы буена да килеп җиттек. Днестр каты ага торган тар гына елга икән. Без килеп җиткән урында сул як яры бик биек гранит кыялардан тора иде. Бессарабия безгә кушылганчы, моннан илнең иске чиге узган. Шул иске чик буенда тимер-бетоннан коеп эшләнгән ДОТларны күргәч, шатлыгыбыз эчкә сыймады. Димәк, бүтән бер адым да артка чигенәчәк түгелбез, дип уйладык. Гомумән, чигенүне без беребез дә башыбызга сыйдыра алмый идек. Чөнки балачактан ук, әгәр дә мәгәр сугыш була калса, дошманны үз жирендә тукмалчакбыз, дип туктаусыз колакка туып тордылар. Кызыл Армиянең донъяда иң югары төртипләр, иң яхшы корал белән коралланган алдынгы гаскәр булуына бөтенәбез дә чын күңелдән ышана идек. Аннан тагын шунысы: бөтен донъяның эшче сыйныфы безнең яклы, алар безгә каршы атачак түгел, дип тәрбияләндек. Ә чынбарлык башкача иде. Молдавия кадәр Молдавияне

бергичә көн эчендә калдырып чыгып, үзөбезнең бер самолетны, бер танкны күрмәү сугышчыларны бөтенләй акылдан язарлык хәлгә житкерде.

Халык төрлечә юрап карый иде. Безнең самолетлар, танклар кайдадыр ерак тылда, Себер ягында тупланган, шуннан килеп житә алмыйлар булса кирәк, дип уйлыйлар иде. Үзөбезне, менә алар озакламый килеп житерләр, менә шунда инде немецлар күрерләр күрмәгәннән, дип тынычландыра идек. Ләкин безнең хыяллар минут эчендә чәлпәрәмә килеп, юкка чыгалар иде.

Днестрны аркылырга өлгөрмәдек, безгә тагын чигенергә әмер булды. Башта, Одесса анына күчерәләр икән, дип сөйләделәр. Ләкин анда элгә алмадык. Немецлар безне күптән читләтеп узган булган. Анда чигенергә юл юк иде инде.

Хәзер без Украина жирендә идек. Кызу урак өсте. Ашлык гажәп яхшы уңган иде ул елны. Кырларда тау-тау гәрәбә кебек бодай көшәлләре тезелеп киткән. Урасы жир дә бик күп иде әле. Аларны ут төртеп яндыралар. Хәер, бер бодай кырларын гына түгел, бөтенесен яндыралар. Жирле халык тылга кача. Элеваторларны, тимер юл станцияләрен шартлаталар. Юллар качаклар белән тулган. Жигүле үгезләр, атлар, машиналар бар да бергә буталып хәрәкәтне тоткарлый. Гигант «бөкеләр» барлыкка килә. Немец самолетлары махсус шул бөкеләрне эзләп кенә йөриләр иде.

Бер яңгырлы көнне безгә чак кына бер авылда туктап торырга туры килде. Ул төзелеше белән мондагы авыллардан аерылып тора иде. Халкы китеп беткәнме, берәү дә күренми. Инеш буенда кызыл кирпичтән эшләнган бина бар иде. Мин, буш вакыттан файдаланып, шул бинаны ачтырып йөрергә тотындым. Бу бина мәктәп булып чыкты. Эче парталар белән тулы иде. Бер бүлмәдә бик күп китаплар өелеп тора. Мин шул бүлмәгә кердем. Һәм, китапларны күргәч, күземә ышанмадым. Анда яңалифчә басылган татарча уку китаплары өелгән иде. Актара торгач, шактый гына матур әдәбият китаплары да табылды. Мин Галимҗан Ибраһимовның утызынчы елларның урталарында Казанда чыгарылган биш томлыгын табып алдым. Шунны да әйтәй үтәргә кирәк, утыз жиденче елда бу китапларны Татарстанда китапханәләрдән жыеп алдылар. Аларны уку тыела иде. Бу биш томны үзем өчен зур табыш итеп санадым һәм капчыгымның төбенә үк салып куйдым.

Бик аптырап китаплар ачтырып йөргәндә, бүлмәгә шактый олы яшьтәге бер хатын килеп керде. Ул өстенә озын итәкле киң күлмәк кигән. Яулыгын алдан бәйләгән. Аның мондый кыяфәтен күргәч, татар хатыны булуында шигем калмады. Шулай да, ничек сүз башларга кыймыйча, бер-беребезгә күзләребезне текәп аптырап тордык. Ниһаять, мин татарчалатып:

— Ничек монда килеп чыктыгыз?— дип сорадым. Минем сүзләрен ишеткәч, ул җанланып китте һәм ягымлы тавыш белән:

— Әй, үзөбезнең кеше икәнсез ләбаса,— диде.— Малаема ияреп килгән идем, башым харап булды, кайта алмый калдым...

— Бу нинди китаплар?— дип сорадым мин аны бүлдереп.

— Мәктәп китаплары...

— Монда ничек килеп элэккән алар, татарча аңлаучы бармыни?

— Нишләп булмасын, татар авылы ла бу...

Монда, Украинада, татар авылы бардыр дип башыма да китермәгән идем. Хатынның сөйләвенә караганда, аларны егерменче елларның азагында монда, Киев өлкәсендә Татарстанның Буа ягынан күчереп китергәннәр. Халыкны болай туган-үскән иленнән аерып, күчереп йөртү нигә кирәк булгандыр; Украинаның уңдырышлы жире кызыксындырганмы, әллә көчләп китергәннәрме — анысын әйтүе кыен. Ничек кенә булмасын, алар ата-бабаның горф-гадәтен саклап татарча яшәгәннәр, мәктәптә укулар татар телендә алып барылган.

Бу татар авылында миңа башка беркем белән дә сөйләшергә туры килмәде. Авылга нинди тизлек белән килеп келгән булсак, шундый ук тизлек белән чыгып та киттек. Гомумән, безгә бер жирдә дә озак тукталып торырга ирек бирмиләр иде. Кайсы көнне немецлар безне йөзәр километрга узып китә. Шуннан инде башлана: дошман олы юл буйлап һөҗүм итә, ә без аның артынан иген кыры буйлап чигенәбез.

Бер көнне иртә белән Николаев шәһәрәннән ерак түгел бик матур урынга урнашкан Лилиенталь дигән немец колониясенә килеп туктадык. Авылда беркем дә юк, халыкны каядыр Себер ягынамы, Казахстангамы күчергәннәр. Колония шактый зур булган. Мондагы йортлар украинлылар яши торган авыллардагы кебек балчыктан түгел, таштан, кирпичтән эш-

ләнганнар. Бөтен жирдә пөхтәлек, тәртип күзгә бәрелеп тора.

Авылга кереп өлгөрмәдек, безнең немец танклары чолгап алды. Генерал фельдмаршал фон Клейст гаскәрләре һөжүм итә, дип сөйләделәр.

Бу авылда бездән башка тагын мин элек хезмәт иткән полк, корпус штабыбыз да бар иде. Корпус командиры генерал-майор Малиновский да шушында иде. Мин аны күрү белән таныдым. Бу шул Беренче Май бәйрәмендә Кировоградта без катнашкан хәрби парадны кабул иткән кеше иде, тик чины гына үзгәргән.

Сугыш хәрәкәтләре белән генерал үзе житәкчелек итте. Безнең полк батареяларын Лилиентальнең көнчыгыш ягына, калкулык артына туплады, ә икенче полкны көнбатыштан килә торган олы юл буена урнаштырды. Шунда мин үзем белән бергә кадровый хезмәткә алынган Татарстан егетләре — Гаптери, Әсәт һәм Могыйн атлы иптәшләрем күрәп сөйләштем. Алар өчесе дә бер батареядә төзүче булып хезмәт италәр иде. Минә күргәч, якын туганнарын очраткан кебек булдылар.

Авыл кырыенда шактый калку урын бар иде. Шунда тиз генә тирән окоп казытып күзәтү пункты оештырдылар. Миңа стереоторба белән аның нәкъ урта бер жирендә утырырга туры килде. Полк командиры, һәрвакыттагыча, мине үз янынан беркая да жибәрмәде.

Ниһаять, олы юлда дошман танклары күренде. Алар, коточкыч тавыш белән үкереп, туп-туры авылга таба юл тоттылар. 268 артиллерия полкы батареялары аларны шактый якын жибәреп, давыллы ут ачтылар. Бер нәрсә белән исәпләшмәстән, танклар һаман алга үрмәләде. Кайбер батареялар танкларга туптан туры төзәп атарга мәжбүр булдылар. Еракка ата торган 122 миллиметрлы гаубицалардан туры төзәп ату ансат эш түгел иде, әлбәттә.

Дошманның һөжүме минут саен кискенләште. Алар 268 полк батареяларын танклар белән таптатып йори башладылар, күп кенә тупларын юк итеп, авыл урамына килеп керделәр. Шул вакыт 374 полк батареялары ут ачты. Авылдагы йортларга дөрләп ут капты. Йортлар белән бергә, урамдагы танклар да шырып тартмасы кебек дөрләп яна башлады. Бу — дошман өчен көтелмәгән хал булып чыкты. Мөгаен, безнең полк батареяларының засадада торуын абайламый калдылар булса кирәк. Югыйсә, шундый күп техниканы бергә жыеп тозакка, ут астына китереп кертмәсләр иде.

Майор Киселев окопта утырып тора алмады, өскә күтәрелде. Аның янына снарядлар килеп төшә башлады. Танктан аткан бу бронебойный снарядларның кыйпылчыклары юк иде. Алар чыжлап жиргә кереп киталәр дә юкка чыгалар. Шулай да полк командирын анда, өстә ялгыз калдырырга ярамый иде. Чөнки снарядның туры килеп элэгүе бар. Без взвод командиры инженер-капитан Голумба белән аның янына чыгып бастык. Доресен әйтим, үземнең «егетлегемә» үкенеп куйдым. Тез буыннарым калтырый башлады. Голумбаның да йөзе агарып китте. Майор Киселев әллә безнең курыкканны сизеп алды инде, окопка төшәргә боерды. Без аңа күзәбезне текәп таш кебек катып калдык. Бары ул жиде катлап сүгенә башлагач кына аңыбызга килдек. Майор окопка төште, аның артынан без дә шунда сикердек. Ул, окопка төшү белән, дивизион командирлары белән элемтәгә керде һәм боерыкларын бирергә тотынды.

Безнең батареяларның уты көчәйгәннән-көчәйде. Исән калган танклар кире борылдылар. Соңыннан сөйләүләренә караганда, безгә каршы кырыкка якын танк һөжүм иткән булган. Булса да булгандыр, авылда утырып калган танкларның исәбе-хисабы юк иде. Снаряд килеп элэгү белән танк коймакка әйләнә!

Кичкә таба бөтен жир тынып калды. Катчы сугыштан соң урнашкан бу тынлык ничектер сәер булып тоела иде. Ул арада караңгы да төшеп өлгерде. Украин тәне шундый караңгы, күзгә төртсәләр дә, бер нәрсә күренә торган түгел.

Безгә хәзер чигенергә юл ачык иде инде. Николаев шәһәренә чигенергә боерык булды. Полк командиры мине авыл башына юл күрсәтүче итеп куйды. Аның әйтүе буенча, чолганыштан иң элек үзенең штабы белән генерал Малиновский чыгып китәргә тиеш. Генерал артынан 268 полк кузгала. Иң ахырдан безнең полк юлга чыга. Колонна башында полк командиры майор Киселев үзе барачак. Бөтенесен озатып бетергәч, азактан полкның штаб башлыгы подполковник Тарасенко кузгалачак.

— Ул сине үзе белән алып, Ул килеп житмичә, баскан урыныңнан беркая да китмә,— дип боерды полк командиры.

Подполковник Тарасенко табәнәк буйлы, чеппи күзле, кыяфәтсез бер бәндә иде. Күбесенчә исерек, шуңадырмы, чөгендер кебек зур борыны һәрвакыт кып-кызыл була. Бик қабахәт телле, сөйләшкәндә сүз саен сүгенә.

Менә машиналар хәрәкәткә дә килделәр. Колонналар полк командиры әйткән тәртиптә уза башлады. Иң әлек үзенең утыздан артык машиналары белән генерал-майор Малиновский командалыгындагы корпус штабы чыгып китте. Яралы сугышчылар төялгән санитар машиналар да шулар белән иде. Алардан соң калганнар кузгалды. Майор Киселев белән бергә авыр тупларны өстерәгән тракторлар узгач, шактый вакыт юлда беркем дә күренмәде. Мин шикләнә башладым, чөнки Тарасенкога ышаныч шул кадәр генә. Ә постны ташлап китәргә ярамый. Чөнки аны күрмичә китсәң, полк командирының әмере үтәлми кала.

Ниһаять, зарыгып көтә торгач, «газик» тавышы ишетелде. Мин аны тавышыннан таныйм, ул безнең полк штабы урнашкан машина. «ГАЗик» килеп житәрәк мин кулымдагы Австрия мылтыгын юлга аркылы суздым. Машина туктагач, шофер янында утырган подполковник Тарасенко кабина тәрәзәсендәге пыяланы түбән төшереп башын тышка чыгарды. Мин пулеметтан аткан кебек кызу-кызу сүз башладым:

— Иптәш подполковник, хужа сезгә мине үзегез белән алырга боерды...

Тарасенко мине тыңлап бетермәде, авыз-борынны майлап сүгенде дә, ут капкан кебек китеп тә барды! Мин нишләргә белми аптырап калдым. Ачудан чәчем үрә торды. Үземнең нишләгәнәмне белмичә, машина киткән якка мылтыктан ата башладым. Шулвакыт миннән берничә адымда гына немецчә сөйләшкән тавышлар ишетелде. Әйе, минем янга немец солдатлары килеп житкәннәр иде. Чиктән тыш караңгы булу аркасында гына без бер-беребезне күрмибез. Алар саклык белән юл буйлап атлылар һәм кемнеләр үз яннарына чакырлар. Кинәт аңыма килдем дә Тарасенко машинасы киткән юл белән бөтен көчмә йөгерегә тотындым. Шактый озак йөгердем. Авызым кибең, телем аңкавыма ябышты. Шулкадәр арыдым, басып торырлык та хәлем калмады.

Мин йөгерегән юл калкулыкка күтәрелә иде. Үрне менгәч, бер тракторны куып життем. Бу безнең полк тракторы иде. Аның арбасына ягулык төяп йөртәләр. Ул елларны хәзерге кебек махсус эшләнгән бензовозлар юк дәрәжәсендә иде.

Трактор, ыңгырашкан тавышлар чыгарып, акрын гына алга үрмәли. Арбасындагы зур, тимер, мичкә ягулык белән тулы булса кирәк, шуңа күрә бик авырлык белән тарта. Мин күп уйлап тормадым, арбага мендем дә, борт белән мичкә арасындагы бушлыкка сузылып яттым. Яту белән эреп йокыга да киткәнмен. Күпме ятуымны хәтерли алмадым, миңа шартлаган тавышка уянып киттем. Миналар якында гына, уң якта, трактордан ике-өч йөз метр ераклыкта ярылалар иде. Мин тагылма арбаның сул ягына сикереп төштем дә бодай кыры буйлап кирегә йөгередем. Биш минут та үтмәгәндер, бер миңа арбадагы мичкәгә килеп эләкте һәм андагы бензинга дөрләп ут капты. Күзем белән тирә-юньнән тракторчыларны эзләдем. Күренмәде. Миналар шартлы башлагач, тракторын туктатып, миннән алда төшөп йөгерегән булса кирәк.

Трактордан шактый ерак киткәч, мин ниндидер басу юлына аяк бастым. Шул юл белән бара торгач, еракта иксез-чиксез зур су күренде. Мин аны диңгез дип уйлаган идем, ул Буг елгасы булып чыкты. Монда, диңгезгә койган жирендә, Буг елгасы шундый киң икән. Николаев шәһәренә кадәр океанда йөрүче корабльлар керә.

Елга кырына житәрәк жиләк-жимеш бакчалары башланды. Бакчада ниндидер кешеләр йөри иде. Миңа шик төште. Немецлармы? Ни булса да булыр, дип алга баруымны дәвам иттем. Бакчада йөрүчеләр юлга чыгып уйланып тордылар да миңа каршы килә башладылар. Мин аларны ут ачып каршы алырга жыендым. Бер түмгәк артына яттым да мылтыгымны алар килгән якка төзәдем. Әлегә кешеләр, үзләренә төзәлгән мылтыкны күреп булса кирәк, кулларын күтәрделәр. Мин бик гажәпкә калдым. Ничек инде унлап кеше бер кызылармеецка плен төшсен? Бу кешеләр берәр хәйлә кормыйлар микән? Алар кулларын күтәргән килеш минем янга ук килеп життеләр. Карыйм, барысы да безнең кызылармеец формасы кигәннәр. Тик пилоткаларында йолдыз гына юк, күрсәң, алып ташлаганнар. Алар шундый кызганыч кыяфәттә иде, ирексездән кычкырып жибәрдем:

— Нишләгез бу? Сезгә нәрсә кирәк?— дип сорадым.

Алар минем совет солдаты икәнемне аялагач, төкереңделәр дә жиргә утырдылар. Алар мине немец солдаты дип уйлаганнар.

— Жүләрләймәгез, әйдәгез, киттек,— дидем мин аларга.

— Юлыңда бул, без үзөбезнең авылга кайтып життек инде,— диде берсе усал гына. Минем алардан башка китәргә исәбем юклыкны күрүп:

— Тикай, тикай, сыпырт әйдә,— диде икенчесе һәм карабин затворын шалтырата башлады. Миңа юлымны давам итүдән башка чара калмады.

Әйе, алар шушы тирәдәге авыллардан алынган солдатлар иде. Безнең полктан да Кировоград тирәсендәге авыллардан мобилизацияләнган кешеләр берәм-берәм качып беттеләр. Алар бар да авылда туып, патша режимы вакытында крестьян семьясында тәрбияләнеп үскәннәр. Үзләре туып үскән өйдән башка бернине дә күрүргә теләмиләр.

Бакча буйлап бара торгач, бер аланлыкка килеп чыктым. Нәрсә генә юк иде бу аланлыкта. Пар ат белән тартып йөри торган кыска көпшәле, 152 миллиметрлы тулпар дискәне, әржә-әржә граната, санап бетергесез винтовка һәм карабиннар, хәрби киём-салым, төрле ашамлыктар — жаңың ни тели, барысы да бар. Тик кешеләр генә юк. Боларны кем, кайчан ташлап киткән? Немец һөжүме вакытында кырылып беткәннәрдер, дип уйласаң, бер генә үле сугышчы да күзгә чагылмый. Үз чиратында немецлар да бу ташлап калдырылган тулпарны кулларына төшерергә өлгөрмәгәннәр. Чолганышта калган безнең гаскәрләренең, шул исәптән, составында мин булган полкның контрһөжүме фашистларның бөтен планнарын жимергән булса кирәк.

Ачның күзе икмәктә, тукның күзе хикмәттә, ди безнең халык. Бу әйберләр арасында мине иң кызыктырганы — карабин иде. Ә Австрия мылтыгын нишләтергә? Бу файдасыз авыр йөкне күтәрәп йөрергәме? Аның номеры минем кызылармеец кенәгәсенә язылган. Ул мылтык өчен, шул вакыттагы тәртип буенча, мин башым белән җавап бирәм. Мине бу Австрия мылтыгы шулкадәр туйдырган иде, бер нәрсә белән исәпләшмичә, аны тирән бер окуп әчәнә ыргыттым да карабин алдым. Устав буенча, артиллеристка карабин бирелергә тиеш. Аппетит ашаганда килә, диләр — дөрөс икән. Өстемә чиста ак күлмәк-штан, командирларга бирелә торган кара постаудан тегелгән галифе, өр-яңа гимнастерка алып кидем. Аягымдагы тобе купкан ботинкага күзүм төшкәч, көлөп жибердем. Юк, мондый киём кигәч, тишек ботинкалар белән йөрергә ярымы соң? Тырышып, аяк киеме эзли башладым. Актарына торгач, бер пар хром итек табып алдым.

Минем тәүлектән артык авызга бер тәгам ризык капканым юк иде инде. Ашаудан да биргәк, үлөп әчәсе килә. Өелеп торган әржәләргә күзүм төштә. Аларга шампанский тутырылган иде. Иң әлек бер шешә шампанскийны тын да алмый әчеп бетердем. Аның белән генә сусавым басылмагач, башкаларын тартып чыгардым.

Шампанский мине бөтенләй изрәттә. Бары бер банка консервланган ит ашагач кына безаз рәткә кердем.

Миңа монда озаклап маташырга ярамый иде, бакча буйлап кызу-кызу алга атладым. Безаздан алда шәһәр күренде. Ул елганың сулыяк ярында урнашкан. Димәк, елга аркылы чыгарга туры киләчәк. Монда Буг шундый киң, әчем жу итте. Чөнки елга аркылу белән таныш идем инде. Немец самолетлары кичүдә күпергә кегәнине көпә кенә торалар...

Кичүгә җитәрәк бер танкетка күренде. Аннан ерак түгел, машина кузовына беркетелгән зенит пулеметы тора. Алар икесе дә маскировка өчен зур-зур ағач ботаклары белән капланганнар. Танкетка янында, ике кулына ике маузер тотып, бер полковник басып тора. Ул күп сөйләшеп вакыт уздырмый, килгән бер сугышчыны саклану сызыгына яткыра. Каршы килүче булса, атып үтерергә дә күп алмый. Бөтен килеш-кыяфәтә, сөйләшүе шуны сиздереп тора. Барысы да аңа бер сүзсез буйсыналар. Миңа да шундагы әзер окопка төшөп утырырга туры килде. Минем кебек частыларынан аерылып калучылар монда шактый җыелган иде инде. Сугышчылар берәм-берәм һаман килеп тора. Бер кырыйда эвакуацияләнган яһүтләр кичүгә керергә чират көтәләр. Күпчелегә хатын-кыз, бала-чага, карт-коры. Алар Молдавиядән үк килә. Без алар белән бер очрашабыз, бер аерылышабыз. Менә монда — Николаев янында тагын очраштык. Аларның бөтен мөлкәтләре үзләре белән. Баераклары, ат җигеп, әйберләрен арбага төягәннәр. Ә ярлыныкы билгелә: яшь балаларын утыртып, арбага үзе җигелгән. Барысы да юл килеп шундый йөдәгәннәр, юл

газаны — гүр газаны, дип белмиңи генә айтмиләр шул. Эвакуациялэнгән халыкның саны шактый иде. Кайсы дөрестер, кайберәүләр аларны утыз мең, кайберәүләр егерме мең кеше, диделәр. Бары да дүрт күз белән кичү бушаганны көтә. Беренче чиратта аннан хәрбиләрне үткәрәләр иде.

Мин окопка кереп утырып хәл алырга өлгөрмәдем, күктәге кояшны каплап немец самолетлары килеп чыкты. Бүгенгедәй хәтеремдә, бөтенесе — егерме жиде данә. Без аларны узып китәрләр дип уйлаган идек. Мондый табыш барында ташлап китәләрме соң? Николаев өстеннән ырылдылар да, иләктән сиккән кебек, бомба ыргытырга тотындылар. Безнең аларга каршылык күрсәтергә зенит пулеметыннан башка бер коралыбыз да юк иде. Ул пулемет та бездән эшләүдән туктады. Алар шундый түбән очалар, кулны сузсаң, кул тиярдәй булып тоелды. Кайберәүләр самолетларга мылтыктан атарга тотынды.

Немец самолетлары алып килгән бомбаларын ыргытып бетерделәр, ләкин китәргә исәпләре юк иде әле. Баш очыннан очып, коточкыз сызгыру белән мыскыл итеп йөрергә тотындылар. Баштагы көннөрдә, немец самолетларына махсус куелган сиреналарның улавы сугышчыларга бомба ярылганнан да ныграк тәэсир итә торган иде. Бездән эшнәң нәрсәдә икәнән аңлап алгач, моңа артык эһәмият бирми башладык. Бүген аларның болай бернинди жазасыз, иркенләп йөрүләре бөтенбезнең дә чиктән тыш ачуын китерде.

Мин дә кызып киттем, тиз генә окоптан чыктым да, ни булса да булып дип, зенит пулеметы урнашкан «газик» кузовына сикереп мендем. Андагы сугышчы пулеметка тотынган килеш сыгылып төшкән, чигәсеннән кан ага. Башына самолеттан аткан пуля эләккән булса кирәк. Мин аны өскән генә бер кырыйга аудардым. Зенит пулеметы күргән дә, белгән дә нәрсәм түгел иде. Шулай да тотынып карага булдым. Пулемет зарарланмаган икән, гашеткасына кул тиешкә эшли башлады. Минем күнел күтәрелеп китте. Баш түбәсеннән очып йөрүче, «Мессер»ларга давыллы ут ачтым. Минем өскә кадалып килгән бер самолетка ут капты һәм ул, дөрләп янган көенә, әле мин күптән түгел генә аркылы узган бакчалар артына китеп күздән югалды. Ул арада «Мессер»лар берәм-берәм бу тирәдән тая башладылар һәм күк йөзә ачылып калды.

Алар үз эшләрен эшләп өлгөргән иде инде. Эвакуациялэнгән яһүтләр ачык жирдә, калкулык өстендә иделәр. Барысын да кырып бетергәннәр. Понтон күпергә дә бомба эләккән. Аны бик тиз төзәтеп өлгерделәр. Мин шуларны күзәтеп торганда кичүгә гаубицалар өстерәп берничә трактор килеп туктады. Карыйм, безнең полк командиры шунда йөри. Мин зенит пулеметы урнашкан «газик»тан жиргә сикердем дә майор Киселев янына барып бастым. Ул миңа гаубица өстенә менеп атланыйрга боерды. Минем гаубица өстенә менеп утырганны күрүп булса кирәк, танкетка янындагы полковник килеп житте. Ул Киселевка монда оборонада яткан кешеләрдән беркемне дә алмаса кушты. Алар кызып тарткалаша башладылар. Полковник кулындагы маузерны күрүп булса кирәк, минем хужа да биләндәге каешка тагылган коралга тотынды. Алар шулай тарткалашып торган арада мин менеп атланган гаубицаны тартып баручы трактор понтон күпергә кереп тә китте. Күпернең уртасына да житәргә өлгөрмәдек, тагын немец самолетлары әйләнеп килде.

Без елганы исән-сау аркылдык. Ләкин аргы якта безнең гаскәрләр күп иде әле. Немец самолетлары ашкынып-ашкынып бомбага тотуларын давам иттеләр. Елга аркылу жәфасы көне буена сузылды. Һәлак булучыларның исәбе-хисабы юк иде. Чөнки немецлар кичүгә артиллериядән дә ут ачтылар.

Елганы аркылып чыгу белән безнең гаубицаларны да эшкә куштылар. Алар, тиз генә ут сызыгына урнашып, каршы якны көчле бомбага тоттылар. Бу атышу ярты төнгә кадәр давам итте...

Безнең полк штабы судоверфь янындагы агач йортта урнашкан иде. Без дә шунда жыйналдык.

Верфьтә эшләнеп бетмәгән линкор корпусы тора иде. Ул шундый зур, дөрестерме, юктырмы, буге ярты километр, имеш. Без аны бик гаҗәпләнеп читтән генә карап тордык. Янына барырга ярамый, миналар куелып, шартлатырга әзерләнгән, диделәр.

Безнең полк штабы урнашкан йорттан ерак түгел хәрби диңгез флотының келәтләре тезеләп киткән иде. Андагы киём-салымны кислота

сипеп яндыралар, ашамлыкны халыкка алэшәләр. Безнең взвод командиры ярдәмчесе старшина Усик шундыларны исәнәп кенә йөри иде. Ул бөтенәбезне жыйнап шул келәтләргә алып кереп китте. Иң әлек берничә әржә шампанский күтәреп алып кайттык. Сержант Иван Башкиров үзенәң отделинәсе белән каяндыр егерме литрлы шешәләргә тутырылган тройной одеколон ташыды, шулай итеп, безнең машина әржаләре жыен юк-бар әйберләр белән тулды, үзәбезгә утырарга урын да калмады. Ләкин болар белән генә канәгәтләнмәдек, бөтенәбез бергә жыйналып, киём келәтенә барып кердек. Тау-тау булып өелгән киёмнең кислота өске ягын гына яндырган иде. Без ул янган киёмнәрне читкә алып ыргыттык та үзәбезгә кирәкне сайлый башладык. Мин хром куртка, хром чалбар, хром пальто һәм хром итек сайлап алдым. Калганнар да үзләре күтәрә алган кадәр киём-салым алып кайттылар. Бераз алгарак китеп булса да әйтим: ул киём-иәрнең барысын да, Днепрның аргы ягына чигенгәч, жыеп алдылар.

Бер заман мин моряк булырга хыялланып йөргән идем. Матрос формасын киеп үк йөрергә туры килмәсә дә, кулым белән тотып карарга насыйп булган икән.

Хәзер ачык хәтерләмим, кырыгынчы елның июль азалары иде бугай, армиягә алынганга бер ай чамасы гына узган иде, безне — бер төркем урта белемле сугышчыларны — полк штабына чакырдылар. Анда бер өлкән батальон комиссары чыгыш ясады. Башта халыкара хал турында сөйләп алды. Аниан бөтенәбезгә хәрби училищегә укырга керергә тәкъдим итте. Мин күп уйлап тормадым, Ленинград югары хәрби дингез инженерлары училищесына китәргә ризалык бирдем.

Бу вакытта безнең полк Краснодардан алтмыш километр ераклыкта, Саратовская станциясе янында лагерьда тора иде. Лагерь табигатынең иң матур урынында, таулардан башланган Психопцы елгасы буена урнашкан иде. Ничек кенә булмасын, мин лагерь тормышына ияләнә алмый идем. Алда нәрсә көткәнә билгесез булуга карамастан: кая да булса китәргә ашкындым. Училищегә китәргә ризалык бирүгә бәлки шушы ашкыну этәргеч булгандыр да.

Бер көнне миңа Хәмит Кавидон хат килде. Бик аптырап калдым. Чөнки Хәмит абый минем армиягә алынганны белергә тиеш түгел, мин киткәндә ул өйдә юк иде.

Хәмит Кави белән мин Казан финанс-экономика техникумында укыганда таныштым. Ул географиядан укуыта иде. Студентлар аның дәресләрен түземсезлек белән көтеп ала. Дәресне шундый кызыклы итеп үткәрә, ике сәгатнең узганын сизми дә каласың. Һәр илнең халкы, тарихы, гореф-гадәтләре, культурасы турында, үзе шунда булып кайткан төсле, бик белеп, төпле итеп, ышандырып сойли иде.

Тиз арада без Хәмит абый белән дуслашып ук киттек. Моңа, мөгаен, минем матбугатта шигырьләрем күренү сәбәп булгандыр. Шуннысын да әйтәп үтәргә кирәк, бер вакытта да ул минем шигырьләрем турында фикерен белдермәде. Күрәсәң, ул аларның чын шигырь булмавын яхшы аңлаган һәм минем күңелне төшерергә теләмәгән.

Безнең дуслык көннән-көн ныгыды. Ял көннәрендә мин аның Болак буендагы фатирына барып йөри башладым. Нәрсә белән генә шөгылләнми иде ул. Өе тулы Советлар Союзының төрле почмагынан жыеп алып кайткан минераллар. Бер елны Франц-Иосиф жиренә ясалган фәни экспедициядә катнашып, бер чөмөдән таш жыеп алып кайтты. Болардан тыш скульптура белән дә шөгылләнә иде. Бүлмәсендә гипстан үзе койган К. Насыйри һәм Г. Тукай сынары тора иде. К. Насыйрига аеруча хөрмәте зур иде. Ул үзе дә Ачасырдамы, Шырдаңдамы туган, аз гына кардәшләргә дә бар иде бугай. Билгеле булганча, К. Насыйриниң үзе исән чагында алынган фотосы юк. Мин әле ул вакытта бу турыда белми идем. Шуңа күрә К. Насыйриниң сыны кемгә охшатып, нинди чыганакка нигезләнеп коелган — кызыксынмадым. Бернәрсә минем хәтердә бик нык сакланып калган. Хәмит абый да, рәссам Әлмәнев эшләгән сурәттәгә төсле, К. Насыйриниң башына каракул бүрек кидерткән иде.

Хәмит абыйның хатыны — чыгышы белән Мари АССРның Бәрәңге авылынан. Ул анда жәяүләп кайта торган иде. Гомуман, ул жәйгә каникул вакытын юлда йөрөп үткәрә иде. Кавказны, Татарстанны аркылыга-буйга жәяү йөрөп чыккан.

Мин армиягә киткәч, Бәрәңгегә кайтышлы, Хәмит абый безнең авыл-

да — Кушлавчыта туктаган. Туктлуның сәбәбе Тукай туган нигезне күрергә теләвендәдер.

Безнең йорт шул Тукай туган нигез белән янәшәдә — күршәдә иде. Хәмит абый минем Кушлавчыч кешесе икәнәмне белә иде. Ул туп-туры безгә барып кәргән. Эти белән гәпләре килешкән булса кирәк, бер кич кунып киткән. Шунда аңа миннән килгән хатны укытканнар, ахры.

Хәмит абый минем хәрби училищегә китәргә йөрүемне ошатмаган. Хатны уку белән жавап язган. Жавап хаты Кушлавчыттан жиберелгән иде. Ул миңа ашыкмаска киңеш иткән. Безнең халыкта, «чит илнең солтаны булудан үз илеңнең олтаны булу артык», дигән мәкаль бар, минемчә, хезмәт срогың тулгач, Казанга кайтуың яхшырак булыр, дип язган иде. Мин бу киңеш белән берсүзсез килештем. Училищегә алуларын сорап биргән гаризамны кире алдым.

Хәмит абый белән сугыш башланганчы хат алышып тордык. Мин сугыштан кайтканда ул дөньяда юк иде инде. Аның фронтта һәлак булуын ишетеп бик кайгырдым. Чын мәгънәсендә гыйлем иясә кеше иде. Әгәр исән булса, бик күп файдалы эшләр башкарган булыр иде.

Кушлавчыч зур авыл түгел. Сугыш алдыннан анда 155 йорт бар иде. Хәзергә көндә таралып бетеп бара, барысы иллеләп хужалык калган, күпчелеге — карт-коры, яшьләр китәләр.

Авылның кыл уртасыннан тирән елга уза. Суы язгы ташу вакытында гына була, жәй көне кибә. Сугышка кадәр буа буып суны саклап кала торганнар иде. Буаның суы шактый тирән була. Жәй көне иртәдән кичкә кадәр шул буада су коена торган идек.

Кушлавчыч халкы элек-электән иген игеп көн иткән. Телгә алырлык байлар булмаган. Авылда иң матур бина мәчет иде. Аны узган гасырда Казанда яшәүче ниндидер бер бай салдырган. Утызынчы еллар уртасында ул мәчетне сүттеләр.

Мәчет урамы олы урам дип атала иде. Тагын аргы як, Чүлмәк атавы, Тегәржеп дигән урамнар бар иде. Хәзер Тегәржеп урамы юк. Чүлмәк атавында да ике-өч йорт кына калган.

Тегәржеп урамы артында зур таллык, шул таллар арасында салкын сулы чишмәләр бар иде. Сугыш елларында талларны кисеп яккач, чишмәләр юкка чыккан.

Минем әтием: «Кушлавчыч бик борынгы авыл, халкы, Иван Грозный Казанны алгач, качып килеп утырган», — дип сөйли торган иде. Башта Иске Жөлби белән Яңа Жөлби исемле авыллар арасындагы инеш буенда Мичкә бите дигән урында куыш казып яшәгәннәр. Базарга баргач, «Кайсы авылныкы?» — дип сораучы кешегә «Куышлы авыл» дип җавап биргәннәр. Шулай итеп, Кушлавчыч дигән исем килеп чыккан.

Бу тәгъбир күпмәгә дөрестер, анысын әйтә алмыйм. Югары Сәрдә исемле авыл белән ике арада иске зират урыны бар. Ул елга буенда, калку урында. Шуннан иген кыры башланса да, ул жирне сукаламыйлар, бүлеп калдыралар. Хәтта анда хайван да кертмиләр. Ул жир изге урын булып исәпләнә. Төптән уйлап карасаң, бу — халыкның ерак бабаларыбызны хөрмәт итүе, минемчә. Әгәр шушы иске зиратны казып карасалар, бәлки күп нәрсә ачыкланыр иде.

Хәзер Кушлавчыч тирәсендә урманның эзе дә юк. Бабайлар килеп утырганда бу тирәләр калын урманнар белән капланган булган. Авыл тирәсендәге суы кипкән елга исемнәре шуны раслап тора. Үзләрендә хәзер бер генә агач та үсмәсә дә, аларны каенлы елга, баланлы елга, хәтта үгез елгасы дип атап йөртәләр. Имеш, кайчандыр анда кыр үгезләре йөргән.

Безнең авылда имән агачыннан салынган йорт бар иде. Аның кайчан салынганын беркем дә белми. Ул йортны, безнең авыл урманында үскән имәннән салынган, дип сөйлиләр иде. Яртылаш жиргә сеңгән булуына карамастан, анда һаман мәкали Садыкый дигән кеше гаиләсе белән яши иде әле. Садык абый үлгәч, сугыштан соң бу йортны утынга сүтеп саттылар.

Кушлавчыта мулладан башка укымышлы кешеләр булмаган. Мин ишетеп белгән муллаларның барысы да дип әйтерлек, дин башлыгы булу белән бергә, халфә булып та хезмәт иткәннәр. Мәдрәсә безнең нигезнен түбән башында урнашкан иде. Заманына күрә шактый зур алты поч-

майлды бу бина утызгычы еллар башына кадәр мәктәп булып хезмәт итте.

Тукайның атасы Мөхәммәтгариф хәзрәт тә балалар укуыткан. Ул үз заманында алдынгы фикерле, зур мәгълүматлы кеше булган. Шигырь язу белән дә шөгыльләнә. Бу туырыда әнием әтисенән ишетеп, бик белеп сөйләй иде. Аның әтисе, ягъни минем бабай, Мөхәммәтгариф хәзрәт белән яхшы ук дус булып яшәгәннәр. Аларның дуслыгы мәдрәсәдә укыганда башланган. Минем бабай, Хәбибулла мулла, ярлы игенче семьясында туып, бик кыенлык белән мәдрәсә бетергән. Аннан аны иллә-алтмыш йортлы фәкыйрь генә бер авылга иске Жәлбигә указлы мулла итеп билгеләгәннәр. Иске Жәлби белән Кушлавич арасы ярты чакрым да юк, аларны инеш суы гына аерып тора.

Хәбибулла мулланы мин күрәп белмим, ул үлгәндә мин бик кечкенә булганмын. Аның йортында китаплар бик күп иде. Кулдан язылган калың-калың бу китапларның күбесе Мөхәммәтгариф хәзрәтнеке иде. Ул үлгән, аның йортында аларны сакларлык кеше булмаган. Үзе әйтәп калдырган-дырмы, әнием анысын белми иде, китапларны дустина — Хәбибулла хәзрәткә тапшырганнар.

Гадәттә, катыргы белән тышланган иске китапларның алдында һәм артында берничә чиста, язылмаган бите була торган иде. Мөхәммәтгариф хәзрәт шигырьләрен китапларның шул буш битләренә яза торган булган. Әнием: «Кышкы озун төннәрдә күрше кызлары белән бергә шул шигырьләрене жылый-жылый укый идек», — дип сөйлә торган иде.

Бабайдан калган китапларны егерме тугызынчы елның жәендә, ике олауга төяп, бездән унике чакрым ераклыктагы Мулла Иле авылына — волостька алып киттеләр. Анда аларны мичкә якканнар.

Мөхәммәтгариф хәзрәтнең кабере Кушлавич зиратында. Ул, үзеннән соң мулла булып, мең тугыз йөзгә елны үлгән Габделхәер хәзрәт кабереннән ерак түгел канәфер ачагы куаклары астында булырга тиеш — Габделхәер мулла каберендә таш бар. Бу туырыда минем кендек әбием, чөкнә Гарифәсе бик белеп сөйлә торган иде. Гарифә әби сиксәнне узып үлдә.

Николаев шәһәрәндә Хәрби диңгез флоты келәтләреннән матрос киём-нәрән алып чыккач, мин ирексездән Хәмит Кавины иске төшердем. Хәзер, ул вакыттан соң бик күп еллар үткәч, аның туырында яза башлагач, артык озынга китсә дә, туган авылымны иске алмыйча булдыра алмадым.

Без шулай келәтләргә актартып йөргән вакытта немецлар шәһәргә артиллериядән каты ут ачтылар. Билгеле, безнекеләр дә аптырап калмады, җавап бирергә тотындылар. Төне буге сугыш барды. Иртә белән кинәт тынылык урнашты. Безгә, штабтагыларга, каравылдан башка хезмәт калмады. Мин дә постка бастым. Минем янга йорт хужасы чыгып утырды. Ул шактый олы яшьтәгә кеше иде. Маңгаенда тирән жырчыклар, сакал, мыгеы ап-ак. Аның бөтен гомере шушы верфьтә эшләп үткән. Унөч яшеннән эшли башлаган. Ул үз гомерәндә Николаев жирендә дошман гаскәрләрен икенче мәртәбә күрә иде инде. Октябрь революциясенән соң булган француз интервенциясе вакытында аларга каршы яшерен эш алып барган. Сизәм, немецның монда килеп житүенә жаны-тәне белән әрни. Ләкин бу хәлнең вакытлы булуына һич кенә дә шикләнми иде. Без аның белән озак сөйләшеп утырдык. Карт, немецларның кинәт һөжүмне туктатуына сәерсенеп:

— Бу юкка түгел, нинди булса да этлек эшләргә жыеналар, — диде.

Ул ялгышмады. Немец гаскәрләре, безне чолганышта калдырып, күптән узып киткәннәр икән инде. Алар һөжүмне Днепрның теге ягында жәелдереп жибәргәннәр. Безгә Николаевны ташлап китүдән башка чара калмады. Иртән юлга кузгалдык.

Юллар, юллар... Гражданнар сугышы тарихы буенча таныш юллар башланды. Херсон яныннан узып киттек. Сиваш тирәсендә әйләнәп йөрдөк. Гомумән, без ерак немец тылында калганбыз. Йори торгач, Асканье Новое дигән жиргә килеп чыктык. Кызык урыннары бар да инде табигатьнең. Минем мондый жирне күрү түгел, ишеткәнәм дә юк иде. Төвә кошлары, кыр атлары, тагын әллә нинди күз күрмәгән, колак ишетмәгән жанварлар очратып, шаккаттым. Монда тыюлык икән. Ул вакытта мин әле тыюлыкның нәрсә икәнен дә белми идем. Бу жирдә хайваннар гына түгел, үсемлекләр дә башка иде. Әйтерсең, Африканың бер почмагын кисеп алып шушында китереп куйганнар.

Безгә монда берәз тукталып торырга туры килде. Каядыр якындагы немец танклары һөжүм итә дигән хәбәр алынды. Бөтенбезгә дә ягулык туттырылган шешәләр, танкка каршы гранаталар тоттырдылар. Шулай коралланып, немец танклары һөжүмгә килергә тиеш дип уйланган юл буенда саклана башладык. Көн бик эссе иде. Кош баш миен пешерә. Минем бик эчәсем килде. Шампанский эчәргә уйлап, машиналар янына киттем. Алар санаулы гына калып бара икән инде. Бер башланган шешә бар иде. Мин яңаны башламаска, шуны гына алып эчәргә булдым. Шешәне алып андагы сыекчаны авызыма тидерүем булды, минем алгы тешләрем камыр кебек йомшардылар. Авыздагы сыекчаны тиз генә жиргә төкердем. Ул арада ике иренем ут кебек янып бүртеп тә чыкты. Төкергәндә сыекчаның бер өлеше өстөмдәге гимнастеркага эләккән булган һәм аны алдан яндырып алган. Ярый әле, вакытында сизеп өлгөргәнмен авыздагы сыекчаның тамчысын гына йоткан булсам да, мәгънәсезгә дөнья белән сабууллашырга туры килер иде.

Полк командирын йөртүче шофер шешәгә кислота туттырган булган икән. Аның аңлатуынча, кислота аккумуляторга салу өчен кирәк булган.

Немец танклары безгә һөжүм итмәде, икенче юнәлешкә киттеләр. Без, иген кыры буйлап йөри торгач, Каховка янына барып чыктык. Минем уйлавымча, без моннан бер адым да чигенергә тиеш түгел идек. Каховка кадр Каховканы ташлап китәргәме? Юк, бусы була торган хәлме соң? Ул безнең күңелдә, утызынчы еллардагы совет мәктәбенең тәрбияләнгән яшьләр күңелендә, жиңу символы булып урнашкан исем.

Каховка тирәсендә дошман гаскәре юк иде әле. Тыныч кына Днепрны аркылдык. Озак барырга туры килмәде, Тукмак дигән шәһәрчеккә житәрәк шуны белдек: бездән өстәрәк немец Днепрны күптән аркылган булган. Запорожье, Днепропетровск тирәләрендә каты сугышлар бара икән. Без ашыгыч рәвештә Запорожьегә юнәлдек. Шәһәр тирәсендә танкка каршы тирән-тирән окоплар казылган иде. Безнең батареялар шул эзәр окопларга урнашты. Немецлар Днепр уртасындагы Хортица утравына бәрәп керергә маташалар. Мин хезмәт иткән полк алар белән тигезсез авыр сугыш алып бара. Дошман көне бие бертуктаусыз һавадан һөжүм итә. Килеп урнашырга өлгөрмәдек, безне дә бомбага тоттылар. Сугыш башланганнан бирле үз-үзебезнең самолетларны күргәнебез юк иде. Беренче мәртәбә Запорожье күгендә күрдөк. Ләкин шатлыгыбыз озакка бармады, күз алдыбызда бер истребительне бәрәп төшерделәр, калганны кычып котылды.

Сугыш көннән-көн кызды. Безнекеләр Хортицаны калдырдылар. Шәһәр әле һаман безнең кулда. Никадәр тырышса да, дошман безнең оборонаны өзә алмый. Артиллеристлар бернәрсә белән исәпләшмичә сугышалар иде. Безнең полкның Харченко фамилияле сугышчысы үзе йөрткән ЧТЗ тракторы белән немец танкасын таранлады. Танк сафтан чыкты, ә Храченко исән калды. Без барыбыз да бернәрсәне яхшы сизеп алдык: безнең батареялар урнашкан ут сызыгына немец танклары якын да килә алмый. Алар гел безне тылда калдырып, йә уң яктан, йә сул яктан узып китәләр иде. Запорожьедә дә шулай эшләделәр. Без өч йөз километр эчтә калдык, алар Дон елгасы буена барып чыктылар.

Запорожьедәгы заводлар эвакуацияләнгән иде инде. Домнар шартлатылган. Шунысы гаҗәп, әллә инде эвакуацияләргә өлгөрмәгәннәр, дәүләт банкасында сейфлар төрле кыйммәтле кәгазьләр, акча белән тулы иде. Банктагы ачык сейфлардан бер тиен дә акча алмадым. Теләсәм, күтәрә алган кадр акча алып чыгарга була иде.

Ниһаять, Запорожьен калдырырга әмер булды. Төнлә кузгалдык. Шәһәрдән чыгып китүе бик кыен булды. Үзезнекеләр төзөгән танкка каршы корымалар, урамны иңләп казылган тирән чокырлар киртә булдылар.

Шәһәрдән чыгып өлгөрмәдек, немец самолетлары һөжүм итте. Олы юллар бар да дошман кулында иде. Анда бертуктаусыз аларның машиналары алга агыла. Без шәһәр белән янәшә бодай кыры буйлап хәрәкәт иттек. Немец самолетларының гына һөжүме житмәгән, бер көнне үзезнең штурмовиклар да бомбага тоттылар. Дошман гаскәрләре дип уйладылар, күрәсәң. Еракта, немец тылында йөрүче берничә чакрымга сузылган колоннаны башкача ничек күз алдына китерәсең?!

Безнекеләр берничә жирдә кызыл флаг күтәрделәр. Шуннан соң гына, эшнәң нәрсәдә икәнән аңлап, штурмовиклар яшен тизлегә белән китеп

бардылар. Аларның һөжүменнән соң плүчеләр, яраланучылар шактый булды.

Запорожье өлкәсенең без булган бу жирендә урманнар юк, иксез-чиксез тигез иген кыры иде. Немецләргә һәр адымыбыз уч төбөндәге кебек күренеп тора. Шуңа күрә көндезләрен нинди булса да берәр авылда тукталып саклана идек. Ә инде аннан төнө бие юлда булабыз. Новомосковский исемле зур авылда безгә шактый озак тоткарланырга туры килде. Без бу авылга иртә таң белән килеп кердек. Анда ниндидер немец частьлары тора иде. Никадәр тырышсалар да, дошман безнең артиллерия утына түзә алмады, авылны ташлап китәргә мәжбүр булды. Ләкин алар китеп озак тормадылар, өстәмә көчләр туплап, кире килеп безне камап алдылар. Камалышта калу безгә бик кыйбатка төште. Көнө бие барган тигезсез көрәштә полкның артыдан артык туплары сафтан чыкты. Үлүче һәм яраланучы сугышчылар да бик күп булды. Ниһаять, без дошман божрасын өзде. Октябрь урталарында Донбасста, Алмазны станциясе янында фронт ша узып, үзөбезнекеләргә килеп кушылдык. Бу вакытта безнең полкта бары өч гаубица калган иде. Сугышчылар чиктән тыш йончылган, яңадан сафка басар өчен ял кирәк. Шулай эшләделәр дә. Безне Ворошиловградтан унсигез чакрым ераклыктагы Луганский станциясенә алга чыгардылар. Шуннан соң миңа шактый вакыт полктан аерылып торырга туры килде.

Бер көнне шулай полк штабына чакырдылар. Анда сержант Башкиров һәм тагын ике сугышчы — Макусинский һәм Костенко нидер көтеп утыралар иде. Безнең бөтенөбезне бергә полк командиры майор Киселев янына алып керделәр. Штабта уникалче армиянең разведка башлыгы майор Еремеев тә бар иде. Безне командировкага жиһәрәләр икән. Һәркайсыбызның кулына майор Еремеев кул куйган кәгаз тоттырдылар. Юл Ростов, Краснодар шәһәрләре аркылы Орджоникидзгә кадр сузылачак иде. Безнең командирыбыз итеп сержант Башкиров тәгаенләнгән. Аның кулындагы документка: «...Аерым әһәмиятле йомыш белән жиһәрәләр, жирле партия һәм Совет оешмаларыннан ярдәм итүләре сөрәләр», — дип язылган иде. Безне Костенко үзе йорткән полуторкага утыртып алып барачак. Машинаның әржәсе каплаулы иде. Анда бик күп чемодан төяделәр. Сержант Башкиров шофер янына утырды. Без Макусинский белән ничек кирәк алай чемоданнар янына кереп сыендык.

Бүгендәй хәтеремдә, икенче ноябрь көнне юлга чыктык. Көн шактый салкын, жиргә кырпак төшкән иде. Без Макусинский белән арканы аркага терәп утырдык. Үл миннән шактый олы, чигәләренә чал кергән. Бөтөн көше белән, кем булуына карамастан, фәкать украинча гына сөйләшә. Сүз арасында бик еш «бесовая душа» — иблис жан дип әйтә куя.

Безнең беренче тукталыш Ростовта булырга тиеш иде. Анда бер офицерның хатынын күрәп, ире биргән әйберләргә тапшырырга кирәк иде. Ләкин без нәкъ шул юлга чыгарга эзерләнеп йөргән көннәрдә Ростовны немецлар алган икән. Кич кырын ниндидер станциядә тукталдык һәм шунда төн үткәргә булдык. Станция безнең гаскәрләр белән шыгрым тулы иде. Сугышчылар бары да дип әйтерлек — кавказлылар. Урысча бик начар беләләр. Араларында бер Баку татары бар иде. Фамилиясе — Мөхетдинов. Татарча, урысча, эзәрбайжанча нәкъ туган телендә сөйләшкән кебек сөйләшә. Аның сүзләренә караганда, аларны монда Ираннан китергәннәр иде. Өс-башлары чиста гына. Тагын шунысы ят тоелды, башларында безнеке кебек пилотка түгел, эшләпә кигәннәр.

Станцадагы йортлар шушы Ираннан килгән солдатлар белән тулы иде. Шуңа күрә без фатир эзләп маташмадык, ташландык бер бакчада төн үткәргә булдык.

Сержант Башкиров безне шушы бакчада калдырып, каядыр китеп барды. Озак йөрмәде, бик күп ашамлыклар күтөрәп әйләнеп тә кайтты. Аңа бер ят старшина да ияргән иде.

Юлга чыкканда безгә төрлө-төрлө консервалар биргәннәр иде. Шуңа-дырмы, Макусинский Башкировның ризык алып кайтуын ошатмады.

— Боларны да ашап бетерә торган түгел, — диде, машинадагы әржәләргә күрсәтеп.

— Алары кара көнгә калсын, хәзергә литрларны бетерергә кирәк, — диде сержант.

Эш шунда ки, аңа полкның ашамлык бүлегә башлыгы бик күп талон-

нар биреп чыгарган. Ул талоннар белән юлда очраган һәрбер армия келәтәннән теләгән ашамлыкны алырга була икән. Башкиров үзе күтәрәп кайткан ашамлыklarны шул талоннарга алган. Берничә шешә аракысы да бар иде. Йярәп килгән старшина якташы булып чыкты. Без, бер агач төбенә плащ-палаткалар корып, кечкенә генә куыш эзерләдек. Шунда кереп утырдык та бик иркенләп сыйланырга тотындык. Сыйлана торгач, яхшы ук булып житкәнбез. Мин утырган урынымда йокыга да китеп барганмын. Макусинский «бесовая душа, житәр сиңа, әйдә, тор», — дип кабыргама төрткәндә көн ачтырып килә иде инде. Мин уянганда алар өчсә дә аяк өстендә иделәр. Костенко машинага бензин салып йөри. Башкиров туңган булса кирәк, бик тырышып физзарядка ясап маташкан була. Берәздән Костенко моторны кабызды.

— Ни булса да булыр, Ростовка барабыз, — диде сержант. — Алда тагын күз күрер әле.

Ростов тирәсендә гаскәр мыжлап тори иде. Жәяүле, атлы сугышчылар каядыр юл тотта. Кызыл Аксайга житәрәк, безнекеләр немецне Ростовтан бәрәп чыгарган икән, дигән хәбәрне ишетеп бик шатландык. Безгә, Краснодарга барыр өчен, Дон елгасын аркылырга кирәк иде. Аны бары Ростов янында гына аркылып була иде.

Кызыл Аксай төбәгеннән Ростовка киң асфальт юл алып бара. Без шушы юлда кочотчы күренешкә тап булдық. Монда үлекләрне жыйрга өлгермәгәннәр иде әле, бары юлны гына ачканнар. Аксай белән Ростов арасы егерме километрга якын, имеш. Менә шушы ике арадагы юлда, ике яклап үлгәүдәләр өелгән иде. Башта без немецләрнең кирәген биргәннәр дип уйлаган идек. Күзбездәгә ышанмадык. Үлекләр арасында немец солдатлары берәм-сәрәм генә күренә иде. Юлның ике ягына өеп куйган үлекләр барысы да дип әйтерлек кызылармеецлар иде. Иң элек моңа Макусинскийның күзгә төште.

— Бесовая душа, — диде ул ахылдап, — це ведь усю наше хлопцы. Мехлись халыкны менә кая китереп тыккан. Чебен күк кырылганнар.

Ростов мәетләрдән чистартылган иде инде. Монда да сугыш каты булган. Снаряд эләгеп яргылаш жимерелгән йортлар еш кына очрый башлады. Без шәһәрнең үзгә — Энгельс урамында тукталып юл сораштык, берәз узган-барган кешеләр белән сөйләшәп тордык.

Немец, монда бер-ике генә көн булса да, үзенең эзен калдырырга өлгергән иде инде. Сөйләүләренә караганда, ябык базар үлекләр белән тулы иде. Анда шәһәрдән китәргә өлгермәгән коммунистларны, яһүтләрне гаиләләре белән бергә жыеп атканнар.

Без Батайский шәһәрнең алып чыга торган күпергә юл тоттык. Аны жимерергә өлгермәгәннәр иде әле. Шул күпердән Дон елгасын аркылып, тәньяк Кавказга барып кердек.

Ростовтан ике йөз километр узгач, кичкырын Павловка дигән зур станицага килеп туктадык. Станица үзенең таш йортлары белән шәһәрне хәтерләтә. Үзәк урамнарына асфальт жәелгән. Сержант машинаны зур бакча эчендәгә ике катлы таш йорт янына китереп туктатты. Бу йортта станица советы һәм колхоз кәңсәсе урнашкан иде. Костенконы машина янында калдырып, без өчәү шунда кердек. Анда каравылчы хатыннан башка беркем дә юк иде. Ул тиз генә станица рәисен алып килде. Рәис көрәк сакаллы, таза гәүдәле бер ир иде. Ул бик озаклап Башкиров кулындагы танкылык белән танышты. Шул арада, бакча янында торган ят машинаны күрәп, ахры, халык жыйнала башлады. Барысы да дип әйтерлек хатын-кызлар. Алар бездән фронт хәлләрен сорашырга тотындылар. Нинди генә сораулар бирмиләр иде. Кызыл Армиянең туктаусыз чигенүен башларына сыйдыра алмыйлар. Барысы да чын күңелдән әрнеп, чигенүнең сәбәпләрен ачыкларга телиләр. Ләкин беребезнең дә андый сорауларга җавап бирерлек төпле мәгълүматы юк иде.

Кыен хәлдән станица советы рәисе коткарды. Безне халыктан аерып, күршәдәгә йортка алып керде.

— Анфиса, кунаклар кабул итеп ал, — диде ул, ишек алдында нәрсәдер эшләп маташкан хатынга. Анфиса безнең һәркайсыбызны башыннан аягына кадәр карап үткәрдә дә салкын гына:

— Өйгә рәхим итегез, — диде.

— Иң элек машинаны ишек алдына кертергә кирәк, — диде Башкиров һәм, Анфисаның рөхсәтен дә көтеп тормастан, капканы ачты.

Без ишек алдында эшине бетереп өйгә кәргәндә лампага ут алынган иде инде.

Анфиса утыз яшьләре тирәсендәге таза гәүдәле, зур күкрәкле, зәп-зәңгәр күзле чибәр генә хатын иде. Карт әнисе һәм өч-дүрт яшьлек кызы белән яши. Кызы боҗыр кебек, бөтен өйне айкап, йөгереп йөри.

Өй эчендә берничә бүлмә. Бары да пөхтә итеп жыештырылган. Зал идәнәндә келәм жәелгән. Бер почмакта пианино тора.

Хужа хатын әнисе белән нәрсәдер пышылдап сөйләшә башлады. — Мәшәкәтләнмәгез, безнең бөтен азык-төлегез бар, — диде Макусинский аларны бүлеп.

— Сөз безгә шуларны әзерләп бирсәгез, яхшы булыр иде, — диде Башкиров сүзгә кушылып.

Аяк киёмнәрен салып, билне буган каешларны ычкындыргач, рәхәт булып китте. Сугыш башланганнан соң беренче мәртәбә шулай кешечә иркенләп төн үткәргә жыендык.

Ул арада ашарга да әзерләп өлгерделәр. Башкиров Макусинскийга ымлап нәрсәдер аңлатты. Ул теләмичә генә ишек алдына чыгып, машинадан ике шешә эчемлек алып керде.

— Бүген башка сорамагыз, — диде ул коры гына. Өйтеп үтәргә кирәк, сержант бу мәсәләне тулысы белән аның карамагына тапшырган иде. Ул бервакытта да безне артык кыландырмады.

— Безнекен дә авыз итеп карагыз, — диде Анфиса. Графин белән йөземнән үзләре әчтәкән шәраб чыгарып куйды.

Ашап-эчә торгач, барыбыз да яхшы ук кыздык. Хужаның патефоны бар икән. Тәлинкәләре дә күп. Анфиса белән Башкиров тәлинкәләр сайлап, шуларны уйнатырга тотындылар. Алай да булмады, патефонга кушылып җырлый ук башладылар. Анфиса да яхшы гына җырлый икән. Җыр артыннан бию китте.

Күңел ачу шактый озак дәвам итте. Мин почмак якта барыбыз өчен әби идәнгә түшәгән урынга кереп ятканда, төн уртасы җитеп килә иде инде. Мәндәргә башым тию белән эреп йокыга да киткәнмен. Изелеп, бер нәрсә сизми озак йоклаганмын. Мин уянганда стена сәгатә иртәнге унны суга иде. Өйдәгеләр бары да йоклый иде әле. Урын дүрт кешегә әзерләнгән булса да, идәндә очуу генә ята идек. Безнең янда Башкиров юк иде. Мин аны эзләп ишек алдына чыктым. Ул анда да юк иде. Кире өйгә кереп, Макусинскийны уяттым.

— Командир каядыр чыгып сызган, — дидем мин аңа шыпырт кына. Ул елмайды да залга ымлады. Мин барып ишекне ачтым. Анда, түрдәге караватта, алар Анфиса белән бергә яталар иде... Тиз генә ишекне ябып куярга мәҗбүр булдым.

Макусинский белән Костенко да торып киенгәч, ишек алдына чыктык һәм машинаны көйләргә тотындык. Урамдагы коедан ике чиләк су алып кердек. Бер чиләгән Костенко радиаторга салды, икенчесе белән бил тиентен чишенеп үзбөз юындык.

Ноябрь башы булса да, көн шактый жылы иде. Халык монда әле җәйге киёмнәрдән йөри. Без дә бер кат гимнастеркадан гына калдык. Гомумән, үзбөзгә рәткә китерергә кирәк иде. Шулай эшләдек тә. Гимнастеркага чиста, ак якалар тактык. Аяк киёмнәрен көзгә кебек итеп ялтыраттык.

Ул арада сержант та йокыдан торып, ишек алдына чыкты. Аның бүген моннан китәргә исәбә юк иде. Макусинский белән Костенко аңа авыз ачарга да ирек бирмәделәр:

— Вахыт калса, Анфисаң аңына кайтканда керерсең, — диде Макусинский. — Элек өскә йөкләнгән бурычны үтәргә кирәк.

Без тиз генә жыенып юлга чыктык. Анфиса капка төбенә басып, машина күздән югалганчы кул болгап озатып калды.

Станицаны чыгу белән Костенко «газик»ны соңгы тизлек белән куды. Юл буена тәзәлгән иксез-чиксез станицаларны, вак-вак хуторларны артта калдырып, Краснодарга юл тоттык.

Шәһәргә без төн уртасы җитәрәк барып кердек. Башкиров белән миңа монда бар да таныш иде. Без хезмәт иткән полк торган хәрби шәһәрчек кырынан Карл Маркс урамы башлана иде. Безгә старшина Усикның хатыны торган йортны эзләп табарга кирәк иде. Юлга чыкканда, Краснодарда эшгезне бетергәнче, шунда тукталып торырсыз, дигәннәр иде.

Хәзер йорт номеры онытылган, ләкин шунысын ачык хәтерлим: так сан иде. Сержантның бу йортта булганы бар икән, шуңа күрә эзләп вақыт әрәм итәргә туры килмәде, туп-туры шулар капка төбенә барып туктадык. Хужалар йоклап беткәннәр иде инде. Капканы шакылдата торгач, эчтән бер хатын тавышы ишетелде. Без ашыга-ашыга аңа үзебезнең кем икән-легезне аңлата башладык. Ләкин ул сүзләребезгә ышанып бетмәде, өйгә кереп икенче бер хатынны алып чыкты.

— Кем ул болай вақытсыз борчып йөри?

— Безгә Римма Ивановна кирәк, — диде Башкиров. — Сезгә Анатолий Никифоровичтан күчтәнәчләр алып кайттык.

Ниһаять, күп сөйләшә торгач, капканы ачтылар. Машинаны ишек алдына кертте. Ишек алды шактый киң иде. Арт якта бакчасы да бар. Йорт кирпечтән салынган, калай түбәле. Верандасы ишек алдына каратып эшләнгән.

Башкиров иң беренче эш итеп Римма Ивановнага ире язган хатны тоттырды. Әлбәттә, аңа хәзерге минутта шушы хаттан да кадерле нәрсә юк иде.

— Машина әржәсендә сезгә тапшырасы чемодан бар, — диде Башкиров, — аны иртәгә көн яктысында карап алырбыз. Алар икесе бергә өйгә кереп киттеләр. Без, машинаны сүндереп, капканы яптык та тын гына веранда кырыена барып утырдык.

— Сөз анда нәрсә озакладыгыз, нигә өйгә кермисез, — дип кычкырды сержант, өй ишеген ачып.

Өй эче иркен иде. Безне тәрәзәләре бакчага карап торган уң яктагы бүлмәгә алып кереп, икешәр-икешәр караватка яткырдылар.

— Парлап яткач йокы тәмле була, — диде Римма Ивановна шаяртып. Ул кырыкка якынлашып килә торган чибәр генә бер хатын иде. Чәчләре ясатылган. Бер чакрымга хуш ис аңкып тора. Шомырт кара күзләре берәз татар хатыннарын хәтерләтә. Ул, безгә тыныч йокы теләп, үз бүлмәсенә чыгып китте.

Иртә белән йокыдан торгач шуны белдек, бу йорт Римма Ивановна-ның әнисе Анастасия Семеновнаның икән. Әтиләре сугыш алдыннан вафат булган. Анастасия Семеновнаның Надя исемле тагын бер кызы бар. Ул әле кияүгә чыкмаган, әнисе белән бергә шушы йортта яши.

Надя апасына бер генә дә охшамаган. Зәңгәр күзле, ут кебек янып торган кызыл чәчле, битендә берәз сипкеле бар, ягымлы итеп сөйләшә.

Безнең полк башлыклары бар да дип әйтерлек Краснодар кешеләре иде. Гаиләләре полк Кировоградка күчкәндә беркайда да кузгалмады, шунда калды. Ничек булса да, аларның һәммәсен дә күрергә, хат һәм күчтәнәчләр тапшырырга кирәк иде. Беренче көнне шушы эшкә багышларга туры килде. Безгә уңлап адрес биргәннәр иде. Шуңа адреслар белән йөри торгач, бөтен шәһәрне әйләнәп чыктык.

Ул вақытта Краснодар әллә ни зур түгел иде. Күп катлы йортлар — бары бер, Красная дип аталган үзәк урамда гына. Телгә алып сөйләрлек завод-фабрикалар да юк иде кебек. Шунысы бик кызык, этләр бик күп иде. Чын мәгънәсендә эт куып урамнан урамга йөри торгач, коннең узганын да сизмәдек.

Шәһәрдә зур дәрәжәле хәрбиләр бик күп иде. Моңа шушында фронт штабының урнашуы сәбәп булгандырмы, адым саен командирлар очрап газлап чиктерде. Эш шунда, алар яныннан шома гына узып булмый, честь бирергә кирәк. Минем шуңа честь биреп, командир турысыннан саф адымы белән атлап китүдән дә яратмаган нәрсәм юк иде. Честь бирми китсәң, тукта-тып, маңгаңнан кырык тирең чыкканчы «үетлидәр».

Шәһәргә бертуктаусыз эвакуацияләнгән халык килә. Урамнар кырмыска оясы кебек мыжлап тора. Шулай да тормыш чагыштырмача иркен, кибет-ләрдә, бигрәк тә базарда, азык-төлек тулып ята иде.

Сержант Униченко армиянең разведка башлыгы майор Еремеев биргән пакетны фронт штабына кертеп чыгарга тиеш иде. Ул бу эшкә иртәгә калдырып торырга булды. Без, арып-талып, Карл Маркс урамындагы фатирыбызга кайтып кердек.

— Озакка, бик озакка югалдыгыз, — диде Анастасия Семеновна, — сезне өйдән чыгарып жибәрерлек түгел икән.

Хужалар безне әзәрләнеп көтеп торганнар. Миңа барыннан да бигрәк борщ ошады. Бәлки шулай тоелгандыр гына, андый тәмле ашны бервакытта да ашаганым юк кебек иде.

Без әле полк командирьының хатынын күрмәгән идек. Аңа хат һәм берничә чөмөдән тапшырырга кирәк.

— Бүгөн үк илтеп бирергә кирәк, — диде Макусинский. — Бәләдән ераграк торырга кирәк, минемчә, ул чөмөдәнарда — акча...

Өзеп әйтә алмыйм, әмма бу сүзләрдә хаклык бар иде сыман. Ул чөмөдәнарда, Запорожьеда чигенгәндә дөүләт банкасында ташлап калдырылган акча булуы бик ихтимал иде.

Полк командирьының хатыны Красная урамының азагында, ике катлы таш йортта яши иде. Без аңда машина белән бардык. Фатирь беренчә катта, ишегалды аша керелә. Әйтергә кирәк, бу ишегалды тулысы белән шушы фатир хужасы карамагында иде. Раиса Туевна, — чын исеме Рахиль, — безне бик жылы каршы алды. Ул шундый яш күренә, әгәр Макс Соломонович белән икесен янәшә бастырсаң, һичшиксез, аны кызы дип әйтәчәкләр иде.

Раиса Туевна зифа буйлы, чөм кара чәчле, кылыч борынлы. Ак йөзе һичктер грек статуиткаларын хәтерләтә. Шомырт кара күзләре ут кебек янып тора...

— Көтәм сезне, көтәм, — диде ул ягымлы елмаеп. — Кичә генә хат алдым. Ничек килеп жигетегез, кайда туктарга уйлысыз, — дип сорады ул сүзен дәвам итеп.

— Кайда туктарга, дип, — диде Башкиров, — әллә ни озак маташып булмас, барасы жиребез ерак әле, иртәгә фронт штабында эшнә бетереп булса, юлга чыгарга кирәк булыр, юл кешесенә юлда булуы яхшы. — Сизеп торабыз, фронт штабында эшнә бетереп булса, дип Башкиров үзенең дәрәжәсен зурайтып күрсәтергә тырыша, аңа бары бер сургучланган пакет тапшырырга кирәк һәм аңда аны беркем тоткарлаячак түгел.

— Ашыкмагыз, мондый командировка теләсә кемгә төтеми, сезгә дә башка болай чыгып йөрергә туры килмәс, — диде Раиса Туевна. — Форсаттан файдаланып калыгыз. Безнең ишек алды бик тыныч, машинагызны шунда кертәбез... — Ул безнең ризалыкны көтеп тормады, капканы ачарга кушты. Сержант белән Костенко, серле итеп, бер-берсенә карашып алдылар да аның боерыгына сүзсез буйсындылар.

Машинаны күртү белән генә эш бетмәде, Раиса Туевна безне өйгә алып керде. Фатирь иркен иде.

— Миндә эвакуацияләнүчеләр тора, берничә көнгә сез дә сыарсыз, — диде ул. Без аңа үзөбезнең старшина Усикның хатынында тукталуыбызны әйтергә мәжбүр булдық. — Бик яхшы, — дип сүзен дәвам итте Раиса Туевна, — шулай да машинагыз безнең ишек алдында калсын, югысә төрлө хәл килеп чыгуы мөмкин.

Без аннан нинди хәл килеп чыгуы турында сорашып тормадык, үз чиратында ул да, ризалыгыбызны сизеп, бу хакта сүзнә бүтән озайтмады.

Раиса Туевна шәһәр Советы башкарма комитетында эшли икән. Яңа оештырылган бүлек — эвакуация белән килгән халыкны урнаштыру бүлегә мөдире. Кирәк булса, шалтыратырсыз, дип, ул үзенең эш урынындагы телефонны бирде.

— Кичләрен мин өйдә булам, бер да тартынып тормагыз, килегез, сез минем кадерле кунаклар, — диде ул.

Без кайтканда өйдә Анастасия Семеновна үзе генә иде. Римма Ивановна белән Надя театрға киткәннәр.

— Безгә монда эвакуация белән Ленинградның оперетта театры килде, — диде Анастасия Семеновна, — халык бик яратып йөри, сез дә барыгыз. Кайту белән иптәшләр йокыга жыенды. Минем нәрсәдер йокы килми иде. Өстәлдә «Нева» журналының революциягә кадәр чыккан подшивкалары ята икән, шуларны актара башладым. Берсендә композитор Моцарт турында зур гына макалә бар иде. Мин аны бөтен дөньяны онытып укыдым. Композиторның исемен ишеткәнем бар иде, әмма аның нинди кеше булуы турында бернәрсә дә белми идем.

Сәгать ничә булгандыр, кызлар театрдан соң гына кайттылар. Минем журнал укып утырганны күреп, яныма Надя килде. Ул беренчә сүз итеп минем нинди милләт кешесе булуым турында сорады.

— Сез, минемчә, урыс түгел бугай, нинди милләт кешесе икәнлегегезне белергә мөмкинме?

Мин урысчаны бик ватып сөйләшә идем. Чөнки армиягә кадәр бер дә урыслар белән аралашырга туры килмәде. Үземнең татар икәнәмне әйткәч, мин татарларны башкача итеп күз алдыма китерә идем, диде Надя.

— Няхек итеп?

— Кысык күзлө, сары йөзлө, карсак гәүдәлө...

— Бүгөнгө көнгә кадәр тарихи бер ялгышлык яшәп килә. Безне монгол татарлары белән бутыйлар. Безнең нәсел башы кайчандыр Идел елгасы буенда барлыкка килгән «Бөек Болгар» иленнән башлана.

Мин Надяга Болгар дәүләте турында сөйләп киттем. Аларның Европада беренчеләрдән булып сыйфатлы чуен кюлары турында искә төшердем. Бу дәүләтне монголлар коточкыч ерткычлык белән жимергәннәр, халкын үтереп бетергә исәпләгәннәр, ләкин халыкны кырып бетерү мөмкин түгел, тик шунысы, исән калганнарға татар исеме тагылган...

Надя мине бик кызыксынып тыңлады. Мин Краснодарда татарлар шактый булуын, Красная урамындагы татар клубын искә төшердем.

— Чыннан да, — диде Надя, — минем ул клуб турында ишеткәнем бар, ләкин анда йөргән кешеләр белән кызыксынганым булмады. Без, сөйләшә торгач, бик эчкә кереп киттек.

— Урыслар белән безнең татарлар кадәр аралашкан бер халык та юктыр, — дидем мин. — Күп кенә билгеле кешеләрнең нәсел башы татарларга барып ялгана. Тургенев, Карамзин, Денис Давыдов, Бородин һәм башкалары ишеткәнегез бардыр.

Надяның кәефе яхшы иде. Театрдан күңелә күтәрелеп кайткан. Ленинград артистлары шундый ошаган, мактап бетерә алмый.

— Бармый калмагыз, — диде ул, — бармасагыз, гөнаһ булып. Бер генә спектакльне булса да күрүгез китегез.

Минем оперетта турында ишеткәнем дә юк иде. Шуңа күрә аны күз алдына китерә алмый идем. Икенче көнне без, Надяга иярәп, театрға киттек. Ул көнне «Сильва» куела иде. Беренче пәрәдән үк спектакльнең музыкасы, андагы вакыйгалар һәм артистларның оста уены безне әсир итте. Үзбезне бөтенләй икенче дөньядагы кешеләр кебек хис кылдык. Бары да онытылды. Сугыш, андагы елга булып аккан кеше каны, үлә алмый тилмереп ятучылар, яралылар, тел белән әйтеп аңлата алмаслык тылдагы авыр тормыш бер минутка истән чыгып торды.

Бара торгач, безнең эш бөтенләй җайланып китте. Кичен театр карыйбыз, көндәзләрен фронттагы ирләреннән, туғаннарыннан без хат, күчтәнәч алып кайтып биргән хатыннар чиратлап кунакка чакыралар. Бармасаң, үпкәлиләр.

Без Надя белән шундый дуслашып киттек, ике атна буена бер минутка да аерылышмадык. Мин башта үземнең элекке танышым, татар кызын эзләп караган идем. Барып чыкмады. Клубны япканнар, анда эвакуация белән килгән халыкны кертәп тутырганнар, чыр-чу, бала-чага, ата улны, ана кызын белми. Минем таныш кызым турында ишеткән кеше дә юк.

Китер алдыннан Раиса Түевнада кунак булдык. Мәжлестә аның иптәш хатыннары да бар иде. Күңелле утырдык. Хатыннар барысы да Башкиров тирәсендә әйләнделәр. Сержант үз бәясен беләп эш итте. Әйтеп узганымча, ул сүзгә кесәгә керә торганның түгел иде. Шомартып сөйләргә көннән-көн оstarды. Бездән дә тартынмый башлады. Чынмы, ялганмы, азрак кеше ышанырлык булса, сиптерә генә. Шулай итеп, ул мондагы хатыннар алдында чын «герой»га әйләнде дә куйды. Мәжлес таралгач, ниндидер сәбәп тапкан булып, яшь бер хатын аны үзе белән алып китте.

Бездә комиссар хатынның адресы юк иде. Аны Орджоникидзе шәһәрнән, анда булмаса, шул тирәдәге төбәкләрдән эзләргә кирәк иде.

— Һәрбер шәһәрдә, район үзәкләрендә эвакуация пунктлары оештырылды, кайда гына булсагыз да, иң элек шунда керегез, — диде Раиса Түевна. — Аларда эвакуация белән килгән кешенең исем-фамилиясе, адресы була.

Без шәһәрдән иртә таң белән чыгып киттек. Юл бие Төньяк Кавказның гажәп матур табигатенә, берсеннән-берсе бай, төзек станицаларның чисталыгына сокланып бетә алмадык. Тагын шунысына гажәпләндем, кайбер станицаларның исемнәре татарчага бик якын иде. Тимергуево, Мечетинская һәм башкалар. Җирле халык Пятигорскийны да үзенчә, Биштау дип атый икән.

Станицалар үзләренә төзәлешләре белән кечерәк шәһәрләргә хәтерләтәләр. Миңа бигрәк тә таулардан башланган көмеш сулы Лаба елгасы буена урнашкан Лабинский, Усть-Лабинский станицалары ошады.

Орджоникидзе шәһәрәнгә барып җитә алмадык, комиссарның хатынын шуннан ерак түгел Вислан станциясендә эзләп таптык. Ул үзенең сөйләше белән килеп урнашкан. Сөйләшенң дә ире хәрби хезмәттә икән. Танкист.

Өлкән лейтенант. Сөйләүләренә караганда, сугышның беренче көннән үк фронтта, ләкин хәбәре юк.

Комиссар хатыны шатный олы яшьтә иде, ә сеңлесе яшь, күзләре уйнап тора, сугыш алдыннан гына кияүгә чыккан булган. Алар бик тиз Башкиров белән уртақ тел таптылар.

Комиссар хатыны безнең монда озаграк булуыбызны теләде.

— Килгән, килгән, рәхәтләнеп ял итегез, — диде ул, — анда сезне көтөп тормый торганнардыр әле.

— Ашыкмагыз, үләргә өлгерерсез, — диде сеңлесе, апасының сүзен жөп-лөп. Никадәр кыстасалар да, без алар әйткәнчә озаклап тора алмадык.

Соңгы чөмөданның комиссар хатынына тапшыргач, машина әржәсе бөтенләй бушап калды. Без Макусинский белән, борт кырында буйдан-буйга сузылган эскәмиягә ятып, йокы симертә башладык. Ләкин бу рәхәтлек озака бармады. Бер көнне һава салкынаеп, кар ява башлады. Атна буге яуды. Юлларны калын көрт каплады. Кар ява башлаганда без кырда идек. Машинабыз кар көргәнә кереп батты. Ни алга, ни артка барырга мөмкин түгел, Ярый әле станицадан артык ерак китмәгән иде. Башкиров, кире кайтып, колхоздан пар үтез алып килде. Машинаны шул үтезләр белән тарттырып, Тимергуево станицасына көч-хәл белән кайтып кердек. Һаваның мондый хәленнән халык бик аптырышта калган иде. Һәркем үзенчә фикер йөртә. Дингә ышанучылар мондый күренешне алланың жирдәге бозыклыкка чиктән тыш ачуы чыгу белән бәйләләр иде. Ничек кенә булмасын, тирә-юньдә яшәүче иң карт кешеләр арасында да туып-үскән бу якларда мондый салкын һаваны, биргәк тә бу кадәр күп кар юганны хәтерләүчеләр юк иде.

Атна буге безгә шушы Тимергуево станицасында яшәргә туры килде. Монда тукталып торыуыбызга казачкалар бик шат иде. Ирләргә шул кадәр сусаганнар, кая утырырга белмиләр. Ни тәртипле Макусинскийны да юлдан издырдылар. Нәкъ бер атнадан күк йөзә болытлардан арчылып, көн жылы-тып жибәрде. Кар эреп, бөтен дөняны су басты. Жир төмам жебеде, аяк баскан саен тез тиңтенен бата. Юллар да эштән чыкты. Машина кыймылдый да алмый. Безгә монда артык калырга ярамый, ничек тә кыймылдарга, алга таба хәрәкәт итәргә кирәк иде. Машинаны үтезләр белән тарттырып, юлга чыктык. Ташбака адымы белән үрмәли торгач, ничек кирәк алай Краснодарга кайтып життек. Башта без монда тукталып торырга уйламаган идек. Тиз генә Раиса Туевна белән эшнә бетереп, шәһәрдән чыгып китәргә жыенган идек. Алар безне дүрт күз белән көтөп торалар иде. Китү турында иштергә дә теләмәделәр. Бер кич кунмый беркай да жибәрмиз, дип, Башкировны теге таныш хатыны янына алып киттеләр. Шуннан файдаланып, мин дә Надя белән очраштым һәм без театрға бардык.

Аз гына вакыт бергә булсаң та, без Надя белән бер-беребезгә ияләшеп житкән идек инде. Аерылганда ул күз яше белән елап калды.

Кайтканда без Павловка станицасына кереп вакыт уздырмакка, икенче юл белән китәргә исәпләгән идек. Башкиров тыңламады, «Әйләнгечне туры итеп, туры юлны хур итеп йөрмиз әле», — дигән булып, Павловка аша китте. Ләкин Анфисаны очрата алмады, аны окоп казырга жибәргәннәр иде. Әби безнең белән бик салкын сөйләште. Шуңа күрә без анда кунып тормадык, азрак тамак ялгап алдык та юлыбызны давам иттек.

Луганский станицасына кайтып келгәндә безнең полк анда юк иде инде. Фронтка жибәргәннәр. Алдан сөйләшеп куйганча, армия штабына, Ворошиловградка киттек һәм разведка башлыгы майор Еремеев янына кердек. Юлда озақ маташкан өчен шөптәләргә исәбе бар иде. Башкиров юл хәлләрен бик оста итеп аңлатып биргәч, безнең озақ йөрү белән килеште тагын, артык ул турыда сүз кузгатмады. Ул безне полкны ничек эзләп табарга өйрәтте. Полк Алмазний һәм Каганович станицалары арасында, ут сызыгына урнашкан иде. Штабы Калиновка дигән авылда икән. Барасын жир әллә ни ерак түгел иде. Майор Еремеев, планшеткасынан карта алып, юлда барганда нинди торак пунктлары аша узарга туры киләчәген күрсәтте.

Шулай итеп, без Калиновка авылын эзләп киттек. Донбасс тоташ шәһәрләр тәзмәсеннән тора. Кая карама, анда шахтер хезмәтеннән барлыкка килгән пирамидалар, зур-зур террикон таулары. Шул күмер калдыклары өемнәре арасында боргаланып-сыргаланып йөри торгач, Калиновка авылына барып житүбезне сезми дә калдык.

Полкта безне бик жылы каршы алдылар. Полк командирының әмере буенча, икенче көнне төшкәчә берәр порция арагы өстәп бирделәр. Бар да

өйлөрөнөн хат алганнар хэм амээтлэренең исән-сау тапшырылганын белеп бик шатланганнар.

Без югында полкка яңа кешеләр китереп тутырғаннар. Безнең взводта да берничә яңа солдат бар иде.

Исәпләүчеләр отделениесе авыл уртасында, полк штабы белән янәшә зур гына бер колхозчы йортында урнашкан иде. Йорт хужасы кара сакаллы, карлыккан тавышлы, бөкре бер кеше иде. Үзләре белән ике балалы Галя исемле кызлары тора. Кияүләре Ленинград юнәлешендә, фронтта икән. Бер хаты килгән, шуннан соң хәбәре юк.

Галя бөтен килеше белән чегән хатыннарына охшаган. Кап-кара, озын толымнарын күкрәгенә төшереп йөри. Дугаланып килгән кара каш астындагы күзләре сихерле елмаеп, ирләрне бер карауда үзенә жәлеп итә. Әнисе аны барлап кына тора, бер минутка да күзеннән югалтмый. Егетләр, ничек булса да жәен китереп, Галя белән ялгыз калырга тырышалар.

Йорт хужасы Константин Петрович — коммунист, колхоз төзүдә башлап йөргән, әле дә жәмәгать эшләрендә актив катнаша. Ул немец килүдән бик курка. Сөйләүләренә караганда, авылның кайбер кешеләре аны тере килеш ашарга торалар. Немец килсә, аягыннан тотып дарга асачаклар. Күптән, бик күптән Донбассны, авылын ташлап тылга китәргә эзерләнеп куйган, бары әмер генә көтә. Зур гына үгезе бар. Шул үгезне жигеп, иң кирәк эйберләрен төяп, йөк өстенә оныкларын утыртып юлга кузгалмакчы. Шул турыда сүз чыкса, кызы белән ике арада тавыш куба. Аның авылны ташлап китәсе килми.

— Син теләсә нишлә, мин оныкларымны алып китәм, — дип кырт кисә карт. — Син өстерәлчеккә бала калдырамың соң? Әниләренең жиһан немец солдатты астына кереп ятуларын күрми торсыңнар әле.

Фронт Калиновкадан биш, ун чакрым чамасы жирдән уза. Анда әлегә тып-тын. Ике як та бер-берсен күзәтәләр, төннәрен ут сызыгы аша разведчиклар йөрәп тора, ара-тирә мылтыктан, автоматтан аткан тавышлар яңгырый.

Константин Петрович түземсезлек белән безнекеләрнең һөжүмгә күчүләрен көтә.

— Көз көне немецне Ростовтан кудылармы? Кудылар. Изюм — Барвенково юнәлешендә кирәген бирделәрме? Бирделәр, — ди ул горуранып. — Яз житү белән аны Донбасстан куарга тиешләр. Фашистка Донбассны калдырырга ярыймы соң? — Ул бу сүзләрен шундый итеп сөйли, әйтерсең, аңа бу хакта каяндыр хәбәр итеп торалар. Без аңардан: «Костя абый, син юкка монда әрәм булып ятасың, сине Сталин янына киңәшче итеп жиһбергә кирәк», — дип көлә торган идек. Ул да үз чиратында аптырап калмый:

— Минме? — ди торган иде бик житди итеп. — Әгәр анда утырсам, бөтенләй башкача булып иде. Кызыл Армияне бер адым да артка чигендермәс идек. Иптәш Ворошилов әйткәнчә, сугыш дошманның үз жирендә барган булып иде.

Бер көнне шулай, Макусинский белән мине штабка чакырдылар. Анда безне бер лейтенант көтеп тора иде. Ул зур борынлы, кара бөдрә чәчле, тәбәнәк, юан гәүдәле, шыксыз бер адәм иде. Лейтенант салкын гына безнең сәләмне алды да: «Бераз сабыр итеп торыгыз», — дип каядыр чыгып китте.

— Моңың кем икән беләсәңме, — дип сорады Макусинский. — Нишләмәкче була икән безнең белән?

Мин лейтенантны беренче мәртәбә күрә идек.

— Бесовая душа, шуны да белмисәңме, — диде Макусинский, бик гажәпләнеп. Аңа лейтенантның кем икән аңлатып торырга туры килмәде, безне ишек алдына чакырып чыгардылар. Анда капка төбенә полуторка килеп туктаган. Аның янында, кулларын артка куеп, безнең штаб батареясы сугышчылары — ефрейтор Иванов белән Мороз басып торалар иде. Аларның икесенә дә петлицалары ертып алынган, билләрендә каешлар да юк. Мин, бик сәерсенеп, аларга сүз куша башлаган идек:

— Сөйләшү тыела, — диде лейтенант бик житди итеп. Бер атна чамасы элгәрәк Иванов белән Морозны, бүген нәкъ безне чакырган кебек, штабка дәшәп алганнар иде. Шуннан соң алар бүгенгә кадәр беркайда да күренмәделәр. Без аларны башка берәр частька күчерделәр дип уйлаган идек. Ул вакытта бик еш, бераз белеме булган сугышчыларны кыска сроклы курсларга жиһбереп, командирлар эзәрләп чыгаралар иде. Иванов белән Мороз икесе дә югары белемле иде.

Мороз белән Иванов лейтенант машина кузовына менеп, чүгәләп утырырга боерды. Аннан безгә мөрәжәгать итеп:

— Хәзер китәбез. Дивизия штабына житкәнче бу ике кеше өчен башыгыз белән жавап бирәсез. Әгәр качарга уйласалар, бернинди кисәтүсез ут ачыгыз, — диде. Ул үзе кабинага кереп утырды. Без, әржәгә менеп, кабина кырыена бастык.

Мороз белән Иванов үзләрен бик тыныч тоталар иде. Кыяфәтләренә караганда, лейтенант безне кисәткәнчә, качарга яки безгә каршы берәр начарлык эшләргә жыенмыйлар иде төсле.

— Нич төшенмим, нәрсә булды? — дип сорады Макусинский алардан шыпырт кына.

— Без үзез без дә бер нәрсә дә төшенмибез әле, — диде Иванов иңбашларын селкетеп.

— Булмалар гаепне тагарга маташалар. Дивизия штабында тикшерерләр. Тикшергәч, бар да аңлашылып, — диде Мороз зур ышаныч белән.

Апрель азалары иде. Бакчалар ап-ак чәчәккә күмелгән. Үзәнлектә, кап-кара күмер калдыклары өемнәре арасында, яшел утрау булып калган Калиновка авылы экияттәгә төслә булып күренә иде.

Күлмә вакытлар инде, үлемнең күзенә карап, бергә сугыш кырында йөргән шушы ике иптәшнең мондый хәлгә калуын нич кенә дә башка сыйдырып булмый иде. Тегеләй дә, болай да уйлап бактым, ләкин уйларымның очына чыга алмадым. Ни гаепе бар икән соң бу ике яшә жанның? Ярамый торган берәр эш белән шөгыльләнгәннәрдер дип әйтер идем, һәрвакыт бергә булдык, андый кырын фиғыльләрен сизмәдем. Алар, башкалардан аермалы рәвештә, әз генә буш вакытлары булса, китап укыйлар иде. Тагын шунысы: һәр сугышчының игътибарын жәлеп итеп, политзанятиеләрдә бик еш политрук белән бәхәскә керәләр иде.

Террикон таулары арасында боргаланып-сыргаланып йөри торгач, без Калиновкадан шактый ерак киттек. Бер калкулыкны узганда без бара торган юлга артиллериядән давыллы ут ачтылар. Күптән мондый көчле ут астына эләккәнбездә юк иде инде. Күрсәң, немецлар бу юлдан чебен дә очырымылар иде, һәрбер узган-барганны сагалап кына торалар. Снаряд төшеп ярылып, юл бөтенләй актарылып беткән. Чокырларның кайберләре шундый тирән, тиргач кеше күмелә.

Давыллы ут астында юлын давам итү ахмаклык булып иде, әлбәттә. Шофер машинаны туктату белән, без бөтенез без дә машинадан төшөп, кем ничек булдыра ала шулай, снаряд чокырларына яшерендек.

Артиллерия уты ун минут чамасы давам итте. Һаваны кара төтен басты. Дары исе тынны кыса башлады. Ату туктаган арада тирә-юньне каплаган кара төтенгә ышыкланып, тиз генә моннан чыгып ычкынырга кирәк иде. Без барыбыз да, шул исәп белән яшеренгән урыннарыбыздан торып, машина янына килдек. Көтелмәгән бала туды: лейтенантыбыз юкка чыкты. Үлсәң үл, ләкин аны ташлап китәргә ярамый. Аның белән берәр хал булган булса, ачыкларга, дүп гәүдәсен булса да табып алып кайтырга кирәк. Яраланган яки үлгән дип уйлар идек, якын-тирәдә аның эзе дә юк.

— Бесовая душа, ул кая да булса еракка йөгәрде, — диде Макусинский. Аның сүзләре дәрәс булып чакты.

— Эңә-ул, — диде Иванов, — кулы белән арткы якка күрсәтеп. Лейтенант һаман әле кыр буйлап йөгәрә иде. Шофер аның гадәтен яхшы белә икән.

— Ул монда кире әйләнеп киләчәк түгел, хәзер мин аның каршына чыгам, — диде. Ул кабинага кереп утырды да, машинасын кабызып, лейтенантны куа китте. Без бик аптырап берәз басып тордык та юл белән әкрән генә алга атладык.

Без алар янына барып житкәндә лейтенант, хәлдән таеп, машинаның уң як канатына утырып тора иде. Йөзе марля кебек агарган, авызыннан чыккан сүзләрен аңлап булмый. Ул үзенәң нишләгәннен белми, куркудан шулкадәр башы әйләнгән, безнең килгәнне күрү, руль артына утырды һәм машинаны кабызырга маташа башлады.

— Бу хайван әллә безне калдырып китәргә чамалый инде, — диде Макусинский бик аптырап. Машинаның арт көпчәкләрен тикшереп йөргән шофер, тиз генә кабина ишеген ачып, лейтенантны чыткә этәрдә һәм рульне үз кулына алды. Без дә, әржәгә менеп, кабина артына бастык. Мин үземең кулга алынган ике кешене карагыллап баруым турында бөтенләй оныткан идем инде. Алар да хәзер үзләрен тоткын итеп сизмиләр иде, ахры. Миңа шулай

тоелды. Машина бик кызу бара башлады. Юл чокыр да чокыр булганлыктан, безне бик нык селкетеп, эржәнең әле бер, әле икенче ягына ыргыта иде. Без, бер-беребезгә тотынышып, идәнгә чүгәләдек. Мин шунда гына, осколка тиеп, эржәнең ике жирдән тактасы сынуын күреп алдым. Ярый әле моторга, көпчәк-лөргә зыян килмәгән. Югыйсә, снарядлар бертуктаусыз машина тирәсендә арылдылар.

Бара торгач, куе булып үскән агачлык кырыена килеп життек һәм шунда зур бер каен астына кереп туктадык. Агачлык эче хәрбиләр белән мыжлап тора иде.

Машинадан төшүгә, Иванов белән Морозны ике кызылармеец сак астына алдылар һәм бездән күз күреме жирдә куаклар астына куелган өстәл янына илтөп бастырдылар. Лейтенант та шунда юнәлде.

Иванов белән Морозны алып киткәч, безгә бик авыр булды.

Лейтенант бик озак торып, үзе генә әйләнеп килде. Ниһаять, Макусинский түзмәде:

— Егетләре монда калдырабыз мыни? — дип сорады. Шулкаыт агачлык артында мылтыктан залп белән аткан тавыш яңгырады.

— Хәрби трибуналда анда тиз тоталар. Әнә, хөкем карары үтәлде да...

Лейтенантның тыныч тавыш белән әйткән бу сүзләре безне аяз көндә яшен суккан кебек иттерде.

Шушы вакыйгадан соң күп тә үтмәде, безгә ут сызыгын ташлап китәргә әмер булды. Башта, фронтның икенче жиренә генә күчәрәләр, дип уйлаган идек. Дөрөслөктә бөтен фронт буйлап чигенү башланган икән. Каядыр, Харьковмы, Славянский тирәсендәме, немецлар безнең оборонаны өзгәннәр. Узган ел көзгә һөжүм вакытында Изюм-Барвенково юнәлешендә барлыкка килгән капчыкның авызын япканнар һәм безнең гаскәрләр чолганышта калган. Кыскасы, эшләр хөрти. Әйтүләренә караганда, безнең полк Калачка таба чигенәргә тиеш иде. Күп тә үтмәде, анда чигәргә юл өзәлгәнлегә турында хәбәр алынды. Шуннан соң Сальскийга чигенәбез, диде-ләр. Анда да юл булмады. Йөри торгач, Шахтинскийга, аннан Краснодонга барып чыктык. Краснодонда да тукталып торылмады, һаман арт-ка тәгәрәдек.

Ниһаять, чигенә торгач, Дон елгасы кырыена килеп чыктык. Туплар ут сызыгына урнаштылар. Безнең взводка полк штабын саклау бурычы йөкләнде. Иң элек тирән итеп жир казып, шунда штабны йөртә торган машинаны кертөп яшердек. Аннан үзөбезгә окоп казыдык.

1940 елны гаскәрдә хөзмөт итә башлагач, безнең полк Кубаньда, Саратовский станицасы янындагы лагерьда торганда, көн саен, хәрби өйрәнүләр үткәрә иде. Шулка хәрби уеннар вакытында окоп казудан да кыен эш юк иде. Жир шундый нык, берничек тә көрәк кертөп булмаый. Өстән бер көрәк кара балчыкны алгач, сәер катлам башлана, лом да, балта да керми. Бу жирне казуга караганда таш вату жиңелрәк иде. Соңыннан белдек, бу тирәләр кайчандыр диңгез астында булган икән һәм мең еллар бую дәвам иткән су басымы аны шулай ныгытып калдырган.

Мин монда — Дон буенда да шундый су белән басылган, казып булмаый торган жирдер дип курыккан идем. Алай булмады тагын.

Без Макусинский белән икебезгә бер окоп казыдык. Чокыр тирәнлегә бил тиңентен булгач, көрәкне читкә ыргыттым:

— Житәр, — дидем, — файдасыз хөзмәткә көч әрәм итмик, озак то-рырга туры килмәс. Макусинский риза булмады:

— Ялкауланма, казык әле, казык, — диде. Минем күңел нәрсәгәдер хәвефләнде...

Безне немец танклары эзәрлекли иде. Минут саен аларның килеп чыгулары мөмкин иде. Бөтен полк зур киеренкелек белән танк һөжүме көтә.

Моңа кадәр күрелмәгән һава һөжүме башланды. Иртәдән кичкә кадәр немец самолетлары баш очында уйныйлар. Шулка кадәргә барып житте, аерым сугышчыны куып йөри башладылар. Күңел өчен ник бер самолетыбыз күренсән.

Безнең полк урнашкан урын Донның уң ягында, тигез, ачык урын иде. Маскировка ясарлык агач яки куаклар да юк. Үлемнән бары, тирән итеп жир казып, чокыр эчендә генә сакланарга мөмкин иде.

Бер көнне, навадан көчле бомбага тотканнан соң, танклар күренде. Аларга каршы безнең батареялардан дауыллы ут ачтылар. Һөжүм итүче танкларның исәбе-хисабы юк иде. Танклар белән батареялар арасында дуэль озаҡ дауам итте. Көчләр бик тигезсез иде. Һәрбер батареяга дистәләгән танк һөжүм итте.

Без дә, штабны саклаучылар да, бар булган корал белән танкларны каршы алырга җыендык. Безнең корал танкка каршы граната, янучы сыекча тутьрылган шешәләрдән гыйбарәт иде. Төш ваҡыты житәрәк танклар икенче дивизионның беренче батареясын таптап үттеләр һәм безнең окопка таба юнәлделәр. Мин аларны күреп каушап калдым. Нишләгәнемне белмиңе, гранатага тотындым һәм аны ыргытырга җыендым. Макусинский мине җилкәмә басып окоп төбөнә утыртты.

— Бесовая душа, ашыкма, — диде ул тешләрен кысып. Аның ут кебек янган күзләрен күреп мин айнып киттем. Гранаталарны эрәм итәргә ярыймы соң. Алар санаулы ғына...

Әйе, мин ыргыткан гранат танкларга тиячәк түгел иде. Чөнки алар шактый ерак иде әле. Гранат танкка тигән очракта да, ул шартлаганнан аңа беринди зыян киләчәк түгел иде. Гранатны тыныч кан белән, танкның кай жиренә, ничек эләктерергә белеп ыргытырга кирәк.

Танклар окоп кырыена ук килеп җиттеләр һәм берәм-берәм безнең окоп өстеннән тапталып уздылар. Яртылаш балчыкка күмелдек. Макусинский житез генә сикереп торды да безнең өстән узган соңгы танкның артына, мотор турысына янучы сыекча тутьрылган шешә тондырды. Секунд эчендә аңа дөрләп ут капты һәм шыры тартмасы кебек яна башлады. Танк кинәт туктап калды һәм эчендәге кешеләр җиргә сикерделәр. Мин аларга автоматтан ут ачтым. Шул арада икенче танк, туптан ата-ата, зур тизлек белән туп-туры безнең окопка юнәлде. Ул килеп тә җитте, безнең окоп өстендә зырылдап әйләнергә дә тотынды: менә кайчан кирәк булды Макусинскийның, нәрсә буласын алдан сизеп, окопны тирән итеп казытуы. Әгәр окоп тирән булмаса без коймакка әйләнә идек. Мин җиргә сеңерлек булып окоп төбөнә елыштым. Ләкин никадәр куркыныч булса да, үлем турында башыма да кереп карамады. Гомумән, моңа кадәр дә, моннан соң да булып узган тагын да куркынычрак хәлләрдә дә мин үлем турында уйламадым. Хәзер шул куркыныч ваҡытларны күз алдына китерәм дә, ничек исән калуыма ышанмыйм. Мөгаен, монда үлем турында уйламауның да роле булгандыр дип фикер йөртәм. Күрәсең, сугыш кырында батырларча һәлак булган алкыны патриот шагыйрь Фатих Кәрим үлем турында уйламауның хәлиткеч ролен шул вақытта ук ачык сизгән булган.

Танк безнең өстән узып берәз алга китешкә, Макусинский кулымдагы гранатаны тартып алды. Минем белер-белмәс ыргытып соңгы гранатаны эрәм итүемнән шикләнде, ахрысы. Әйе, ул үзе алар белән ничек эш итәргә тәмам өйрәнәп җиткән иде инде. Ыргытуы булды, танкка дөрләп ут капты.

Тирә-як янган танклар, ватылган туплар, шуларны тартып йөрүче җимерек тракторлар белән тулы иде. Бертуктаусыз кабатланган шартлаулар колакны тондыра, майлы төтен исе тынны кыса.

Безнең окопка бер кеше сикереп төште. Өстендәге гимнастеркасы ертылган, бите кара корымга буялып, танырлыгы калмаган. Бу безнең топовзвод командиры инженер-капитан Голумба иде.

— Донның теге ягына чигенбәз, матчастыны чыгарып жибәрдек, җыелу пункты Ольгинская станицасының төньяк кырые, — диде дә уң яктагы икенче окопка йөгерде.

Без беренче мәртәбә арт ягыбызга борылып карадык. Анда бездән ярты километр чамасы ераклыкта Дон елгасы ага иде. Агым уңаена, берәз бездән түбәирәк — кичү. Ул тирәдә мәхшәр. Ата улны, ана кызы белә торган түгел. Бары да буталган. Кинәт көчле шартлау ишетелде һәм понтон күпер күккә очты. Күперне безнекеләр шартлаттылар. Югыйсә немец танклары килгән кызулык белән елганың теге ягына чыгып китчәкләр иде.

Без Макусинский белән бер-беребезгә карашып алдык та елга буена ашыктык. Су өсте аргы якка йөзеп чыгучы кызылармеецлар белән тулган иде. Без дә килгән кызулык белән суга сикердек. Мин йөзә белми идем. Аннан соң да йөзәргә өйрәнгәнем булмады. Дөрөс, бала чакта җәй буе инештә су коена торган идек.

Язлыкта, асыл халкы жыылып, инешне буып куя торганнар иде. Шулай буып, язгы суны жыеп калмасаң, инеш бөтенлэй кибэ. Без, бала-чага, шул буа суында иртэдэн кичкэ кадэр чыпырдап ята торган идек. Буаның иң киң жире күп дигэндэ дүрт-биш метр булгандыр. Мин шул дүрт-биш метр жирне көчкэ йөзөп чыга торган идем.

Дон безнең Идел кебек киң түгел. Шулай да пароходлар йөри торган елга. Хәзер һич күз алдына китерә алмыйм: Донны йөзөп чыктым бит! Ничек диген әле. Кулда автомат, индә камыт итеп кысып төрөлгән шинель. Өстән бертуктаусыз пуля ява. Әлегә кадэр үземә-үзем ышанмыйм, нинди көч мине шул вакытта йөзөргә өйрәткәндер, һич аңларлык түгел. Минемчә, бу үлем ачыгысы белән соңгы мөмкинлекне жигеп эшләнгән эш булырга тиеш.

Елга аша йөзгәндә без Макусинский белән аерылганбыз: икенче якка чыккач, күпмә эзләсәм дә, яр буенда мин аны таба алмадым. Мин агым уңаена йөзем, ул, күрәсәң, турыга сыпырган. Соңыннан без аның белән очраштык.

Мин, елганы йөзөп чыккач, яр кырында тукталып тормадым, әлбәт-тә, кая барганымын үзем дә белми, алга таба атладым. Берәз баргач, тимер юл кырыена килеп чыктым. Шунда ук зур станция башланды. Аны бик каты бомбага тотканнар. Янган, жимерелгән вагоннарның исәбе-хисабы юк.

Минем атна буге рәтлөп йоклаганым һәм тамакка жүнле ризык капканым юк иде. Ару чиктән ашты. Аякларга гер таккан кебек булды, көчкә атлап йөри башладым. Шунда бер кырында торган вагонга күзем төште. Бу шәһәр яны пассажир поездларына тагылып йөртелә торган вагон составтан бер үзе исән калган булырга кирәк, ник дисәң, шул тирәдә генә шундый ук жимерек вагоннар һәм яртылаш янган паровоз аунап ята иде. Хәзер хәтерләмим, нәрсә уйлаганмындыр, шул вагонга барып кердем. Вагонның урындыклары алынган, буйдан-буйга өстәл куелган. Өстәл өсте тулы ризык. Өстәл янында бөтен дөньясын онытып бер сугышчы утыра. Ул алдына шампанский, коньяк шешәләре тезеп куйган. Закускага жаның ни тели, бары да бар. Өстәл янында утыручы сугышчыны мин күрү белән таныдым. Ул кадровый армиядә беренче көннән алып минем белән хезмәт иткән солдат Жения Сухов иде. Без аның белән икебез бер отделениедә идек. Бик дус яшәдек. Ул армиягә авылдан алынган. Туган авылы Тамбов өлкәсе, Миншанский районында, Нашукино исемле иде. Сөйләвенә караганда, алар авылның бер ягында урыслар, икенче ягында татарлар яши икән. Жения бер татар кызын яратып, биһуш булып йөри иде. Алар аның белән бергә урта мәктәпне тәмамлаганнар. Жения армия хезмәтеннән кайткач, чын-чыннан аңа өйләнергә жыенып йөри иде. Ул миннән бик үтенеп үзе булып татарча хат язарга сорады. Шулай итеп, сөйгән кызын шаккатырга теләде. Мин хатны язудан аяксыз. Жения Сухов булып яздым. Нәрсәдер шәйтән катыртты. Үземчә бик акыллы башланым: «Жения сине бик ярата, синең белән тормыш корырга тели. Ләкин син бервакытта бу үзгәң татар кызы икәннең онытма. Бергә тора башлагач, балаларыгыз булыр. Балаларыгызга үзбездә, татарча тәрбия бирергә тырыш», — дип яздым куйдым. Кыз җавап хатында минем бу этлегем турында Женияга хәбәр иткәндер, әлбәттә.

Ләкин Жения миңа һич кенә дә үпкәләмәде.

— Әгәр өйләнәшеп бергә торырга туры килсә, үзем татарча өйрәнәм, — диде җитди итеп.

Хәзер ул мине күрү белән таныды.

— Касыймич, — дип урыныннан сикереп торды. Ул мине шулай әтием исеме белән атап йөртә торган иде. Без аның белән кочаклашып күрештек.

— Нинди язмыш жиле китерде? — дип сорады ул.

— Ә син монда нишлөп утырасың?

Безнең полктан урта белемле берничә сугышчыны кыска сроклы коммандирлар курсына жибергәннәр иде. Жения да өч ай элек шулар белән киткән иде. Аларның курслары, кайдадыр фронттан ерак түгел, Харьков өлкәсенә кечкенә генә бер шәһәрчегә булган. Немецларның язгы һөжүме башлангач, курсларны таратып, курсантларны шул тирәдәге өзеклеккә китереп тыкканнар. Женияның сөйләвенә караганда, аларга юнлө корал да бирмәгәннәр. Беренче бөтендөнья сугышы алдыннан коралланудан

мәгән, чип-чиста. Аны сугышка кадәр райком секретаре булып эшләгән дип сөйлиләр иде.

Кошхабельдән киткәндә комиссар немецлар кулына элэгә язган. Алар утырып барган машинага фашист разведчиклары һөжүм иткән. Көтмәгәндә, ике арада башланган каты сугыш вакытында, машиналары янган, шофер һәлак булган. Немецлар да тиешле җәзаларын алганнар, ике солдатлары үтерелгән, калганның качып котылган. Комиссар үзенең сугышчылары белән частька җәяүләп кайткан. Аның сөйләвенә караганда, без хәзер тагын чолганышта калган идек.

Ул безнең машинага килеп утыргач, минем башка бер уй төште. Мин күптәннән партиягә керергә эзерләнеп йөри идем. Әллә кайчан гаризасын да ызып куйган идем. Гариза күптәннән минем ранец төбөндә йөри иде. Шуны тиешле кешесенә тапшырырга һич уңайлы вакыт туры китереп булмый иде. Мин партбүро секретарының безнең машинага килеп утыруыннан файдаланып калырга булдым. Рекомендацияләрем дә бар иде. Мин аларны Калиновка авылында оборонада яткан вакытта эзерләп куйган идем.

Мин Шилов белән сүзне бик ерактан башлап җибәрдем. Ул заманда барыннан да элек кешенең социаль чыгышы тикшерелә иде. Социаль чыгыш ягы минем яхшыдан түгел. Дөрес, минем эти үз гомерендә бер вакытта да яллы хезмәт тотмаган, байлыгы да телгә алып сөйләрлек түгел, бер ат, бер сыер асрап, урта халле игенчеләр белән бергә иген иккән. Иген игү белән бергә, бөтен гомере буге муллалык вазифасын үтәгән. 1936 елны безнең гаилә колхозга керде. Ләкин эти муллалыгын ташламады. Үлгәнчә, 1954 елга кадәр дин йолаларын үтәп килде.

Мин партбүро секретарена беренче чиратта этием турында бәйнә-бәйнә сөйләдем. Минем барысын да яшерми сөйләп бирүем аңа ошады булса кирәк, ул минем гаризаны бик теләп кабул итте. «Егет», дип мактау сүзләре дә әйтеп алды.

Гаризамның шуннан соңгы язмышын белергә туры килмәде. Сугыш минем тормышны тагын бер мәртәбә кискен борылышка кертәп җибәрде.

Кызыл Кот хуторларынан ерак түгел зур бер станица бар иде. Төн урталарында шул станица тирәсендә бик көчле машиналар гөрләгән тавыш ишетелде. Алар, билгеле бер вакыт узган саен фараларын кабызып, безнең якка килә торган юлны яктыртып алалар иде. Серле яктыртып торулар барыбызның да күңелендә шик тудырды. Шунда барып, аларның кем икәнлеген ачыклап кайтырга кирәк. Батальон комиссары безнең топозводтан өч сугышчы сайлап алды да шуларга мине өлкән итеп билгеләде һәм станицага разведка ясап кайтырга бөерды.

Без дүрт кеше таш түшәлгән олы юл буйлап станицага таба юнәлдек. Төн шундый караңгы, күзгә төртсәләр дә күренә торган түгел. Станицага барып җитәрәк, әллә безнең килгәнне күреп, ракетадан атып баш очына фонарь эләп куйдылар. Шул фонарь янып беткәнчә юл буендагы канауга ятып, яшеренеп торырга туры килде. Ул да түгел, юл буйлап безгә каршы килүче машиналар тавышы ишетелде. Юлдан шактый читка китеп, биек үскән кукуруз арасына кереп постык. Машиналар, безнең турыга килеп җиткәч, туктап калдылар. Андагы немец солдатларының сөйләшүләре аермачык ишетелә башлады. Алар русча сөйләшәләр иде.

— Болар безнекеләр бит, — диде Среда фамилияле сугышчыбыз.

— Сөйләшүен безнеңчә сөйләшәләр үзләре, ләкин машина моторларының гөрләве бер дә безнекеләргә охшамаган, — диде Канапай...

— Балки Америкадан килгән машиналардыр, — дидем мин. Аларны кукуруз арасында калдырып, машиналар янына киттем. Мин туп-туры алдагы машина янына килдем. Машинаның эржәсе брезент белән капланган, андагы кешеләрне күрә торган түгел. Кабина эчендә русча сүгенгән сүзләр ишетелде. Бу сүгенүне ишеткәч, күңелемдә машинаның безнеке булуында шигем калмады. Кабина ишеген ачтым да:

— Әллә нинди ят машиналарга утырып, кеше куркытып йөрисез, үзебезнекеләр икәнсез лә, — дип аларны табалый башладым. Ләкин сүземне әйтеп бетерергә ирек бирмәделәр, дәррәү эржәдән сикереп төштеләр дә кулларымны артка борып бәйләп куйдылар.

— Машинада немецлар, качыгыз тизрәк! — дип кычкырдым мин, бар көчемне җыеп.

— Руз, менен, — дип авызга суктылар һәм берничә кеше аяктан-кул-

дан тотып арттагы икенче машинанын эржасенә ыргыттылар. Мине кузовка салгач ук машина кузгалып та китте. Һәм соңгы тизлек белән алга ыргылды. Бары да шундый тиз эшләнде ки, нәрсә булганын аңлап та өлгөрмәдем. Русча сүгенгәнне үз колагым белән аермачык ишеттем. Немец алай чиста русча сөйләшә алмый. Әллә немец армиясендә руслар да бар микән? Мин бу сорауга шактый вакыт үткәч кенә җавап таптым. Әйе, машинаны йөртүче шоферлар эсир төшкән руслар булган икән.

Минем авызга каты тондырганнар, иреннәр бүртеп чыкты. Бер тешем дә сынган, авыз эче кан белән тулы. Барыннан да бигрәк шуңа бик гажәпләндем, эржәдә мин бер үзем идем. Шундый ачуым кабарды, әгәр мөмкин икән, машина белән бергә шартларга эзер идем. Кирәк бит шушы кадәр ахмак булырга. Немец кулына үзең килеп кер инде!

Күп уйлап вакыт уздырмадым, соңгы тизлек белән барган машинадан җиргә сикердем. Шуннан соң нәрсә булганын хәтерләмим. Аңыма килгәндә ачык кырда, тирә-ягы чәнечкеле тимер чыбык белән әйләндереп алынган лагерьда, жирдә ята идем. Башымны күтәрәп, тирә-якка күземне йөртеп алдым, энә төшәрлек урын да юк, лагерь эче халык белән тулы. Кайсы яткан, кайсы утырып тора. Мин дә торып утырмакчы булдым, ләкин көчөм җитмәде. Эчәсем килүдән авыз кибең, телем аңкавыма ябышкан. Өстәвенә кояш рәхимсез кыздыра. Август азагы Кубань жирендә жәйнең аеруча кызу вакыты иде.

— Су, — дидем мин ачыйгланып. Ләкин ярдәм бирүче булмады. Тешемне кысып, ыңгырашмаска тырыштым. Су турында онытырга, онытырга кирәк. Монда, ачык кырда, үлсәң дә су бирәчәк түгелләр. Ничек соң әле мин бу җиргә килеп эләктем?

Бер генә минутка үземне онытып торырга, узганның күз алдыма китерергә тырыштым. Эмма машинадан сикергәч нәрсә булуын һич тә искә төшәрә алмадым. Гөман итүемчә, башым белән ниндидер каты әйбергә бәрелгән булырга тиешмен. Маңгаемда зур шеш бар иде. Күрәсең, сугыш кырында ятып калган яралыларны җыйганда ниндидер мәрхәмәтлесенә тап булганмын. Яралы сугышчылар белән бергә, мине дә шушы лагерьга алып килгәннәр, ахры. Гадәттә, фашистлар авыр хәлдәге сугышчылар белән конфитленеп тормыйлар, бер пуля белән эш бетерәләр иде. Эсир калган кызылармеецларның барысы да дип әйтерлек яралылар. Бу монда ничек килеп эләгүем турындагы фикеремне раслаучы янә бер дәлил иде.

Уң ягымда битен кара сакал баскан бер эсир утырып тора. Чиктән тыш газаплануымны күреп, кызганып куйды, күрәсең.

— Артыгын бирә алмыйм, мә, бер генә йот, — дип, флягасын авызыма китерде.

Су белән иренемне чылатып алгач, миңа жиңел булып китте. Көтмөгәндә күрсәтелгән бу ярдәм берәз күңелемне күтәрде. Шулай итеп, егерме ике ишемдә мин явыз дошман кулында тоткын булып яши башладым. Чыкмаган жанда өмет тә бетмәгән иде әле...

Тәүфикъ Әйди

ИСӘНМЕ, ГАГАУЗСТАН!

Кардәшлек

Жиде бабаңны, жиде буын кардәшенне белү кирәк ди халык. Хак сүз бу, әмма бөтен жир шары тормышы матбугат, радио-телевидение, кино ярдәмендә һәркемнең күңел дөньясына, аңына үтеп кергәндә һәм йогынты ясаганда, бер нәсел чигендә генә йомылып яшәү мөмкин түгел. Ата-баба мирасын һәм үз-үзенне гасыр жылләре туздырып ташлавыннан коткарыр өчен тамырларны тирәнрәк һәм киңрәк җибәрү зарур. Нәселдәш ыру-кабиләләрне, халыкларны беләү, алар белән өзелгән яки зәгыйфьләнгән багланышларны ныгыту фарыз.

Алтай, балкар, башкорт, гагауз, долган, казакъ, караим, каракалпак, карачай, комык, кыргыз, кырым-татар, нугай, тофалар, тува, төрек, төрекмән, уйгыр, хакас, чуваш, шор, якут, әзербайҗан, үзбәк — безгә нәселдәш милләтләрнең гомуми халкы саны хәзер ике йөз миллион чамасы. Чуваш белән якутларны искә алмаганда, без аларның теләсә кайсы белән татарча аңлаша алабыз.

Халкыбызның күренекле уллары һәм кызлары борын-борыннан кардәшләрбез белән элемтәләрбезне жанландыруга зур әһәмият биргән. Бары XIX йөздә һәм XX йөз башында гына да үзбәкләр арасында Г. Курсавый, Ш. Мәржани, Утыз Имәни, Ә. Каргалый, Г. Баруди, казакълар арасында — К. Халиди, М. Гафури, Г. Ибраһимов, С. Шәрипов, уйгырлар арасында — Б. Шаһиди, Г. Бубый, Г. Монасыпов, Әзербайҗанда — бертуган Терегуловлар, Г. Гобайдуллин, М. Даутова, Төркиядә — И. Акчура, С. Максудый, Г. Исхакый, кырым-татарлары арасында — М. Акъегетзадә, С. Байкина, Р. Тынчерев, чувашлар арасында З. Бәшириләр яшәгән, шул халыкларның алдынгы вәкилләре белән хезмәттәшлек иткән. Тугандаш халыклар белән багланышларны ныгыткан Габдерәшит Ибраһим, Нәүширван Яушев кебек мәшһүр сәяхәтчеләрбез, әдәбият-сәнгать, матбугат, мәгариф майданында көч түккән бүтән йөзләрчә һәм меңнәрчә милләттәшләрбез, беренчедән, Урта Азия, Казакстан һәм Кавказ якларында татар халкына карата мөхәббәт уятса, икенчедән, Идел-йортка кардәшләрбезне танытып торган. «Казакъ кызы», «Таранчы кызы», «Чуваш кызы Әнисә», «Каракалпак кызы» роман-повестьлары дөнья күрү, матбугатта йөзләрчә мәкаләләр бастырылу аркасында, без тугандаш халыкларның байтагын әйбәт кенә танып беләбез.

Якынлыкны көчәйтүгә радио-телевидение, кино, театр һәм филармонияләр, рәсем күргәзмәләре дә күренекле өлеш кертә. Ләкин кардәш халыклар белән хезмәттәшлек, матди һәм рухи байлыктар алмашу әле һич тә канәгатьләнәрлек түгел. Моңа милли дәүләтчеләкләрбезнең төрле хокук-дәрәжәгә ия булуы яки кайбер төрки халыкларның дәүләтчелеге гомумән булмавы да аяк чалды. Соңгылары исәбенә гагауз (күк+угыз) милләте дә керә.

Әсәр кыскартып басылды.

Совет матбугаты гагаузларга соңгы вакытта гына киң урын бирә башлады. Моңа кардәш халыкның үз хокуклары өчен кискен көрәшкә күтәрелүе сәбәп.

Татар укучыларына бөтенләй диярлек билгесез гагаузлар белән танышыр өчен мин алар яшәгән Бужак даласына — Молдованың көньягына беренче тапкыр 1976 елда бардым, 1984 елда исә Молдова Фәннәр Академиясенә гагауз этнографик экспедициясендә катнаштым. Шул сәяхәтләр нәтижәсендә «Исәнме, Гагаустан!» язам барлыкка килде, аның кайбер өзекләре тиздән гәзитләребездә басылып та чыкты. Әмма ул чакта гагаузлар хакында бөтен хакыйкәтне ачыктан-ачык язү мөмкин түгел иде. Ул көннөрдә әле гагаузларның гына түгел, алардан күпкә өстен торган, Союздаш республикага ия булган молдаваннарның да милли аңы, уяну хәрәкәте болай дөрләп кабыныр дип фараз итү бик кыен иде.

Үзгәрешләр заманы килде. Тыюлар юкка чыкты, телләр чишелде, әле кайчан гына берәм-сәрәм кешеләрнең башында — «төрмәдә» бикләнәп яткан фикерләр мәйданнарда яңгырап, иҗтимагый кузгалышка меңнәрне тартып чыгарды, әле кайчан гына күндәм алаша шикелле эшләп, милли рухи тормышның хажәтлеген дә тоймаган гагауз гаммәсе Суверен Гагауз Республикасын кору эшенә кереште. Бу омтылыш аларның үзләре өчен генә түгел, хөррият сөйгән бөтен кеше, барлык төркиләр, жөмләдән, безнең өчен дә гыйбрәтле. Мондый шартларда 1984 ел язмаларын шул көе дөньяга чыгару акланмаганлыктан, быелның гыйнварында тагын Молдовадагы иске танышларымны һәм яңа каһарманнарны күрергә, Бужак даласындагы үзгәрешләрне ачыкларга сәфәр чыктым. Язмага, аңлашыла ки, кардәш халык сурәтен тагын да туыландырыр өчен, икенче катлам өстәлде.

Батыр

Гагауз галиме һәм шагыйре Степан Күруглы белән Кишиневка беренче баруымда үзем эзләп табып танышкан идем. Ул чакта Молдова чемпионы арасында штангачы М. Кристуглы, көрәшчеләр Грекуглы һәм С. Күруглының гагауз егетләре икәнлеген ишеткәч, соңгысын эзләргә керешүем хәтердә. Күруглы исемен берничә кеше телгә алганлыктан, башта шуны эзләп киттем. Ләкин адрес мине ни өчендер спорт сарае урынына бүтән бер оешмага алып килде.

— Спортчы Күруглы? Сөз нәрсә, шаяртасызмы әллә? Бу — «Динамо» жәмгыяте түгел, Фәннәр Академиясе. Бездә галим Күруглы гына бар. Менә аның тикшеренүләре, рәхим итәп танышыгыз!

Тарих институты хезмәткәре шулай диде дә алдыма гагауз халкының гаилә йолаларын һәм гомум рухи мәдәниятен аңлатыркан китапларны тезеп куйды.

— Мин хәзер бу галимегезне күрә аламы соң?

— Бәлки китапханәдәдер. Жәмәгәт әле белән йөрүе дә мөмкин, ул безнең партком секретаре ич. Хәер, бүген Күруглы яшьләр комиссиясе утырышын уздырырга тиеш иде, барыгыз әле менә шушы адрес буенча!

Институтның спорт базасын күзәлләп, тагын урамнар гизеп киттем. Ләкин яңа адресым мине Язучылар берлегенә алып килде.

— Шагыйрь Күруглын эзлисезме? — диделәр миңа. — Утырышлары бара әле, тиздән бетәр инде.

Бу юлы мин инде кыю гына туп-туры шушындагы китапханәгә атладым. Ялгышмадым, монда да миңа Күруглы китапларын китереп бирделәр. Шигырьләр, хикәяләр.

*Балкан, Балкан,
Назлы ватан.
Синдә туган
Бабам, атам.*

*Балкан, Балкан,
Болгар җире.
Улларыңның
Мин ич бере...*

Укыйм, укыган саен таныш исемнәргә юлыгам. Ерак бабаларыбыз болгарларга онык туры килә икән ич бу шагыйрь. Әсәрләрендә гагауз халкының

һәм илебезнең тарихи үткәне, замандашларыбызның данлы эшләре, күркәм сыйфатлары чагыла.

Мин әнә шулай әсәрләре белән китапханәдә илһамланып утырганда, мәжлес тәмамланган, Күруглы өенә кайтып киткән булып чыкты. Молдаван язучысы Филип Миронов аның өй адресын әйткәч, килгән юлымнан кире юнәлдем — кирәк кешем Фәниә Әкадемиясә янында гына яши икән.

Мин ишек шақыганда хуҗа инде «өй кошы» кыяфәтенә кереп өлгөргән: трикодан, җиңе сызганылган күлмәктән иде. Кара бөдрә чәчле, ачык йөзле, нык беләкле — баксан, менә шушы егет тарих фәннәре кандидаты, СССР Язучылар берлеге әгъзасы, Молдованың көрәш буенча экс-чемпионы дәрәжә ләренәң барысына да берүзе ия икән. Эзләп йөрү михнәтләрен сөйләп биргәч. Степан:

— Без бит аз санлы халык, бөтен СССРда да ике йөз меңгә якын гына, — дип көлдә. — Шуңа күрә һәрберебез әллә ничегә «ярылырга» мәжбүр. Язма әдәбиятыбызга нигез салучыларның берсе Д. Танасуглы галим һәм композитор да. Шагыйрь Кара Чобан проза да яза, рәсем дә ясый, фильм да төшәра. Н. Бабуглы, каләм кыштырдатудан тыш, туган телебездә радиотапшырулар оештыруга да күп көч түгә.

Хәтерлим, ул әүвәлге очрашуда әңгәмәбез тиз генә җайга салынып китмәде. Төрки республикалардан гагаузлар белән танышырга махсус килгән беренче кеше булганмын икән мин. Җитмәсә, четерекле мәсьәләгә, гагаузларның үсешенә, дәрәҗәгә, милли яктан мөхрүмлекләр кичерүенә бәйлә бик күп «хәтәр» сораулар биргәнмен! 1976 елгы «торгынлык» шартларында, гагауз укымышлылары өле бармак белән генә санарлык аз чакта, Күруглының кунактан шикләнүе, мәкер, этлек йөртми микән бу бәндәне, дип пошынуы бик табигый булган. Галим яки язучы дисәң — таныклыгы, эш белән рәсми килгән дисәң, командировка кәгазе дә юк, паспорт бит ул уналтысы тулган һәр кемсәгә бирелә, шул исәптән, коткычы провокаторга да!

Безне ятсынудан әдәбият коткарды. Телебезнең ни дәрәҗәдә якынлыгын чамалар өчен, бер-беребезгә матбугатта басылган әсәрләребезне укып күрсәттек, бүләк итештек. Хуҗа китап киштәсеннән М. Җәлил шигырьләр җыентыгын, академигыбыз М. Мөхмүтов фәнни хезмәтен кулга алды. Аннары Күруглы:

— Казаннан кадәр гагаузларны эзләп килгән кардәш безгә бик тансык, бик кадерле, — дип мине табын янына чакырды һәм чын йөзем шәрабә белән сыйлады.

Аннары инде... Казанга кайту белән, мин Степанның шигырьләрен татарчага төржемә иттердем һәм алар матбугатта дөнья күрдә. Тиздән Күруглы үзе дә Татарстанга килде, республикабыз иҗат яшьләренәң «Идел» халыкара лагерьнда уздырылган конференциясендә катнашты, андагы үзәк гөмбәз астындагы залда уенга да чыкты. Бу мәйданда аны шаярып: «Молдованың атказанган артисты» дип таныттык. Кунак, дәрәҗәле исеменә көч китермәстән, төрекчә һәм гагаузча җырлар җырлап бирде. Әнә шулай ул, спортта, фәндә һәм әдәбиятта гына, хәтта музыка дөньясында да батыр булырга тырышты. Тырышып кына калмады, моңа инде шактый дәрәҗәдә иреште дә!

Язучыларның Мәскәүдәге китап кишетендә очрашкач, Күруглы:

— Тәүфик, мин хәзер синең кем икәнлегенә яхшы беләм, — диде. — Бездә хәзер шундый хәлләр бара... Син тиз арада Молдовага килергә, гагауз кардәшләренә ярдәм итәргә тиеш. Бөтен рухи халәтәң, теләгән, омтылышың белән син безгә булышырга иң кулай кеше.

— Тукта әле, нәрсә будды соң сездә? — дидем мин аңа гәҗәпләнен.

— И-и, кардәш... Былтыр без Мария Маруневич белән бергә «МССР гагауз халкының көнкүрешендә һәм мәдәниятендә социалистик үзгәрешләр» дигән монография чыгардык, Татар-Кыпчакта һәм тагын берничә авылда шул китап буенча укучылар конференцияләре уздырдык. Тарихын да, гореф-гадәтләрен, йолаларын һәм мәдәниятен дә гыйльми өйрәнмәгән гагаузлар тарафыннан бу тикшеренү аяз көнне яшен яшьнәү шикелле кабул ителде. Күпләр үзләренәң, нәкъ молдаваннар, украиннар кебек үк, зур тарихка, мәдәнияткә һәм хәтта... хокукка ия халык икәннен искәртеп, безне төрле сорауларга күмеп ташлады: Нигә мәктәпләрдә гагауз теле укытылмый? Туган телебездә нигә вакытлы матбугат, радиотапшырулар юк? Нигә...» Билгеле инде, без милли мәсьәләгә сакланып кына кагылып җаваплар бирдек. Балки безнең китап чыгу, аңа багышлап кичәләр уздыру гына сәбәпчә дә булмаган.

дыр, тик шунысы ап-ачык: былтыр Кишинев һәм Мәскәүгә гагауз халкының милли ихтыяжларын канәгәтләндерүне таләп иткән хатлар агымы бик нык көчәйгән. Уяу хакимиәтнең бу мәрәжәгәтләргә ничек колак саласы билгеле инде — «коткы таратучыларны» авызлыкларга кирәк! Бар кадәресе биш-алты гагауз язучысы һәм галименең һәр адымын жентекләп тикшереп, гадәттән тыш житди оператив эш башкарылды, һичбер гаебебез булмаса да, нәтижәдә безгә гагауз авылларына бару, укучыларыбыз белән очрашулар уздыру катгый рәвештә тыелды. Мәнә шулай, дустан: Күруглыга һәм бүтән гагауз язучыларына, галимнәренә молдован, украин, болгар авылларына юл ачык, ә Бишалмага, Кункаага, Бавырчыга аяк басарга да ярамый. Кемнән рухи азык алырга тиеш инде ул безнең халык? Син башка республика, Татарстан вәкиле булып килсәң. Балки, кунакны озатып йөрү сылтавы белән, миңа да гагауз авылларына барып, туган телемдә шигырь сөйләргә насыйп булур...

Шушы очрашудан соң без Степан белән берничә ай буге хат аша хәбәрләшеп, киңәшеп тордык. 1984 елның июлендә исә улым Айнуз һәм балкар шагыйре Гәкки белән әлегә гагауз этнографик экспедициясендә катнашыр өчен, Кишиневка килдек.

Ул көннәрдә Молдова алтмыш еллыгын бәйрәм итәргә жыена иде. Шул уңайдан татар матбугаты өчен язмалар әзерләргә теләвемне аңлаткач, Молдова Язучылар берлеге, «дуслыкны ныгытыр өчен», халык алдында чыгыш ясарга егерме путевка бирде, республиканың көньягына барырга теләвемә дә каршы килмәде!

Бужак даласына сәяхәткә киттек. Молдаван, урыс, болгар, украин укучылары алдында чыгышлар ясадык, әмма иң сусаган очрашуларыбыз, әлбәттә, гагауз авылларында булды. Гәкки белән мин һәр очрашуда үз республикаларыбызда милләтләргә үсеш, казанышлары турында сөйләп, гагауз кардәшләрдә үз рухи учагын дөрләтү өмете уятырга тырыштык. Күруглының зирәклегә, үзәтлегә аркасында, этнографик тикшеренүләребез дә уңышлы барды — байтак матди һәм рухи мәдәният үрнәкләрен жыйнадык. Кыскасы, Бужакта милли фикерләргә кысым куерганда, безнең мәгърифәтчелек эшчәнлегемә үзен-үзе бик тә аклады сыман.

1991 ел. Степан Күруглы без күрешмәгән арада тагын берничә шигырь һәм хикәя жыентыгы, фәни тикшеренүләр бастырырга өлгәргән. Молдова Югары Советына депутат итеп сайланган, әмма Гагауз Республикасы оештыруда катнашуы өчен, вәкаләтсиз законсыз төстә мәхрүм ителгән. Эшендә дә аңа карата суык жилләр исә башлаган — шуңа күрә ул хәзер туган ягына — Гагауз Республикасының Жимешле (Чимишлия) район үзгәргә күчеп килеп, шушында милли белгечләр әзерләп өчен урта махсус уку йорты оештырырга йөри.

Бөртекләп жыелган хәзинә

Күруглы белән сабуулашканда, 1976 елның гыйнвар азагында мин Комрат районының Бишалма авылына, Гагауз тарих-этнография музейе белән танышырга киттем. Кишиневтан көньякка сузылган асфальт юл бакчалар, йөзем кырлары арасынан үтә, автобус йөз чакрымнан артык араны өч сәгать эчендә уза. Кыш уртасы булса да, жирдә кар ятмаган. Кая карама — уңдырышлы кара туфрак. Жимеш агачларына күмелгән авыллар. Биналар төзек, шахмат тәртибендә төзелгән йөзем казыклары басуларга аерым бер пөхтәлек өстөгән. Жирнең монда кадрлә булуы, халыкның йорт-жирен карап тотуы әллә кайдан күзгә бәрелә.

Музейда халыкның үткән һәм бүгенгесен матди хәлендә күрергә була. Степанның киңәшчә, миңа аның мөдире Кара Чобанның үзен күрергә кирәк иде. Шуны истә тотып, мин, кешеләр кая да булса таралып өлгәргәнчә дип, ишекне иртән үк шақкыдым.

Музейда иске күн бүрек, кыршылып, буялып беткән пальто кигән, кудына чүкчә тоткан ач яңаклы бер ир-атка очрадым. Зал уртасында буяулы чиләкләр, мичкәләр — төзәтеп, сылап, буяп маташалар, ахры, бинаны.

- Кара Чобан мондамы икән? — дип сорарым әлегә ир-аттан.
- Күрмәдем.
- Балки өендәдер, чакырыгыз әле үзен монда, бик ерактан килгән

идем, сүзем бар,— дидем шунда йөргөн икенче хезмәткәргә.

— Сорауларыгызга, бәлки, без дә җавап бира алырбыз?— диде кызыккай өнәмичә генә.— Килгәнә бере Кара Чобанны сорый, кирәккә дә, кирәкмәгәнә дә. Барысына да ничек өлгерсен инде ул?

Чүкечләр ир исә тиерчыбыклар, буяулар күчәрә, бүреге астыннан бүселеп чыккан чәчләрән төзәтеп куярга да кулы тими. Монтерга да, буяучыга да охшаган бу егет берни белмидер лә, дип яңадан әлегә кызга мөрәҗәгать итмәк һәм аңа иярәп эш кабинетына ук киләп кердем. Үзсүзлелегемне ошатмавын йөзөнә чыгарып, шулай да чакырып килергә китте бу. Бер заман мин монтердыр дип уйлаган баягы ир-ат бүлмәгә башын тыгып:

— Ни йомыш? Мин ул — Кара Чобан! — димәсенме.

Хужаның мөгез чыгарып йөрүенә хәтер калса да, сабыр гына гозеремне әйттем.

— Хәзер Комратка хисап бирергә китәм, теләсәгез, әйдәгез, юлда туйганчы лафлашырбыз.

Килгән юлымнан ял да итми кире китү зур шатлык булмаса да, төвәккәләдем. Ләкин автобуста алма төшәрлек тә буш урын калмаган иде. Кысыла-кысыла икебез ике ишектән эчкә уздык. Гәп куерту кайда, кыршылган бүреген дә күрәп булмый иде абзыкыйның. Комратта инде ул район культура бүлегенә кереп батты!

Хисап биреп чыккач, Кара Чобан райүзәк кибетләреннән кадак, ишек тупсалары, линолеум һәм башка әйберләр сатып алды. Ияртә килгән хезмәткәр кызы белән алар бер олы гына төргәк линолеумны җилкәләренә салып, авырлыгынан бөгелә-сыгыла атлаганда, тайгак юлда төмам хәлләре бетте. Кадак белән тупсаларны баштан ук миңа күтөрергә туры килде. Кара Чобанның музей дигәндә үзен-үзе аямавы теләсә кемне таң калдырырлык иде.

Бу музейдагы төртип мин күргән башка шәһәрләренекеннән бер дә аерылмый. Әйберләренң пөхтәләп куелышын, аңлатмалар белән тәзмин ителешен, урнаштырылуын әйтәм. Барысы да пияла астында. Ефәк чуклы ак шәл, куштанлы җиңле кызгылт сары кофта, очында буй-буй ике ак каймалы шәмәхә итәк, бизәкләр чигелгән алъяпкыч. Уен һәм эш кораллары, йорт-жир, каралты-кура макетлары, китаплар, сурәتلәр, гагаузлар тарихын ачтырткан стендлар...

Гагаузлар, күрәсең, борынгы скиф, хун, хәзәр, болгар, кыпчак, угыш һәм бугән кабиләләр кушылу нигезендә формалашкан. Гагауз телендә шор, хакас, алтай, якут телләренә генә хас бик борынгы үзенчәлекләрнең дә саклануы халыкның үтә катлаулы һәм озын үсеш юлы узуы хақында сөйли. Днестр һәм Прут елгалары арасына күчеп урнашканчы, алар, нигездә, Дунай аръягында яшиләр. Славян һәм роман кабиләләре арасында азчылык булып бүленеп калу аларның телләренә, көнкүрешләренә, йолаларына да мәгълүм йогынты ясады. Буржуа Болгария һәм Румыния идарәчеләре гагауз милли культурасы үсешен тоткарлау гына түгел, туган телләрен дә юкка чыгарырга тырыша. 1940 елда СССР составына керү генә бу халыкка яңарыш юлына басарга ярдәм итә. Аның матди хәле ныгый, 1957 елда гагауз әлифбасы чыгарылу, мәктәпләрдә туган тел укытыла башлау белән, рухи тормышы да жанланыш кичерә. Кызганыч ки, бу хәрәкәт 1962 елда ук шактый сүлпә-нәйтәлә яки бөтенләй туктатыла, мәсәлән, гагауз теле мәктәпләрдә янә юкка чыгарыла. Эмма музейда мондый күләгәле хәлләр, әлбәттә, искә алынмаган иде.

Сезнең тагын ниләр беләсегез килә? Кара Чобан бөртекләп җыйган, кайчак алына-ялына сорап, кайчак үз акчасын да куша-куша сатып алган әйберләр сезгә барысын да сөйләр. Ул гына канәгатьләндрмәсә, директор үзе телгә килер. Сүзләре белән килешмәсәгез, яңа төшергән кинофильмны күрсәтер. Шулар арада әле генә алып кайткан линолеумыннан сыныл сәнгать түгәрәгендә шөгильәнүчә балаларның иртәгә ниләр асаячагын әйтеп, шатлыгын уртаклашыр.

Кара Чобанны гагаузлар арасында белмәгән бер генә кеше дә юктыр. Ул Бишлманың үзендә туган, китапханәсендә эшләгән, аннары Харьков шәһәрәндә йортлар салган, Кишиневта сәнгать училищесен, Мәскәүдә Әдәбият институтын төмамлаган. Туган авылы мәктәбендә сабак бирү, халык авыз иҗатын җыю, рәсемнәр, сыннар ясау, нәфис фильмда уйнау — аңардан берсе дә калмаган. Гагауз, молдаван, урыс телләрендә дистәдән артык шигырь, хикәя китаплары да чыгарырга өлгергән ич әле ул.

Ә музей? Тарихы тикшерелмәгән, язма әдәбияты һәм сәнгате, милли

мәктәбе булмаган заманда тотына бу эшкә Кара Чобан. Буш жирдә! Халыкның матди һәм рухи хәзинәләрен бер үзәккә жыйп күрсәтергә, кемлеген танытырга, үткәнен яхшы күзаллатып, бүгенгесен һәм киләчәген матуррак коруда ярдәм итергә тели ул.

Гагауз тарих-этнография музеенда экспонатлар тулы унлап бүлмә, дәүләт бюджеты карамагында эшли торган дистәдән артык хезмәткәр бар. Аның бусагасыннан гагаузлар гына түгел, күршәдә яшәүче болгарлар һәм молдаваннар, урыслар һәм украиннар, читтән килүче бүтән милләт вәкилләре дә өзәлми. Бишалма музейе хәзер халыкның гыйбрәт ала торган җире дә, белем, мәгърифәт учагы да, горурлыгы да. Мондый хәзинә һәм аны барлыкка китерүче кайнар йөрәкле кеше белән танышыр өчен Бишалма белән Комрат арасын берәз урап алу да үкенечле түгел!

Башкаладагы тарихи-этнография музейның гомум мәдәниятне күтәрү белән бергә, гагаузларның милли аңын да үстерәчәген «телләрие, милләтләрие үзара якынайту һәм кушу»га хезмәт итүче партия-хөкүмәт чиновниклары, әлбәттә, аңлаган, әмма Молдова республикасы шартларында молдаван культурасын саклауга күпмедер кайгыртучанлык күрсәтелгәндә, аз санлы икенче халыкның мәдәни учагы көйрәвенә дә юл куелган. Бу учагын сүндерү бурычы музейның зарарлы «бациллаларны», ягъни, милли уяну очкыннары чәчрәтү ихтималы ныграк сизелгәннән соң куела. Дөрәс, музейга милләтчелек ярлыгы ябыштырырга сылтау табылмый, әмма милли ихтияжларын канәгатьләндерүне таләп итеп Кишиневка һәм Мәскәүгә гагаузларның хатлар юдыруы артуын башкача ничек аңлатасың? Милли идеалларны уята алырлык үзкәләр икәү генә ләбаса: Фәннәр Академиясенең Тарих институтында гагаузларның өйрәнү бүлегә һәм шушы музей. Галимнәр, язучылар һәммәсе диярлек урыслар һәм украиннар белән катнаш никахка кергән, интернационалист икәнлекләренә икәнләп кара! Ә Кара Чобанның «гәнаһсы» күз алдында — гагауз кызына өйләнгән. Димәк, Гагауз тарих-этнография музейе — шикле учак. Аны бөтенләй сүндереп булмаган очракта, пыскырлык итеп кенә калдыру акланар...

Тиздән шул юнәлештә эш башлана — музейның Республика күләмендәге статусын, хәтта «гагауз тарих-этнография» дигән исемен дә жуярга карар бирәләр. Моңы тормышка ашыруга бер җитди киртәне генә жиңдәргә кирәк була — Кара Чобанны! Аның музейны саклар өчен теләсе нинди корбанга барырга әзер торуы, гәнаһ шомлыкка, урыс һәм молдаван телләрендә дә китаплар чыгарган танылган шагыйрь булуы эшне шактый катлауландыра. Әмма тоталитар режим шартларында хакимнәр үти алмаслык бурыч бар идемени? Тарткалашу тукталмый, баш имәс директорның иҗат кешесенә хас сәер холкы һәм кайбер адымнарны түрәләргә менә дигән форсат бирә — нигез салучыны эшеннән бушаталар. Аның белән бергә күпчелек бүтән хезмәткәрләр дә яраткан хезмәтеннән аерыла — штат кыскарту аркасында, гадәти авыл, колхоз музеена әйләндерелгән учакта берничә генә кеше калдырыла. Гагауз милли мәдәниятен үстерү хыяллары киртә арты киртәгә очрап чәлпәрәмә килү, көнкүрештә вак җанлылык, икейөзлелек, мәкер белән артык еш бөрелешү, ниһаять, Кара Чобанны соңгы адымга этәрә — ул 1986 елда үзен-үзе фәжигалә төстә һалак итә. Әзерлекле эшлеклеләре санаулы гына булган кардәш халык бу югалтуның чын бәясен күзаллар өчен әле күпме еллар узар! Бер генә юанчы бар: атасы юлыннан улы сәнгать дөньясына кереп килә — уйма-сыннар иҗат итә.

1991 ел. Үзгәртеп кору җиһәлләре Бишалмага да кагылмый калмаган — музей «Гагауз тарих-этнография» дигән элекке шәкеленә һәм статусына кайткан. Аның яңа хужасы Мина Күсә белән без Кишиневта таныштык.

Ул Бишалмада туган, яшәтөше Кара Чобан белән бер үк урамнарда төгәрәп үскәннәр, бергә укыганнар, хәтта Харьков шәһәренә дә бергә китеп, төзәлештә эшләгәннәр. Шулай ук шагыйрь — сизез китап авторы. Әсәрләре молдаван, белорус, урыс, украин, әзербайжан, кырым татар телләренә тәрҗемә ителгән. Игенче, йөземче, терлекчеләр нәселеннән — хезмәт союе, әхлакылыгы шуңнан килә. Өч баласы, алты оныгы бар — тәмәке иксәләр дә, берсе дә тартмый.

Уртак яклары шактый булса да, Мина Күсә Кара Чобаннан аерыла. Үз-үзен тотышы, мөгәмәләсә, сәясси карашы белән ул бөтенләй бүтән камырдан. Кешегә игътибарлы, ягымлы һәм ипле — мине дә Бишалмага ул үзе чакырды, кайгыртучан хужа рәвешендә алып та кайтты һәм ким дигәндә бер атна кунак булырга өндәде!

Мина Күсә — Бишалманың беренче югары белемле укытучысы, педучилищедан соң Кишинев университетының тарих факультетын тәмамлаган. Унике ел мәктәп директоры, жиде ел колхоз парткомы секретаре, биш ел музей директоры — соңгы дәүердә ул энә шундый вазифаларны башкарган, авыл һәм район советларына депутат итеп сайланган, бүтән жәмәгать эшләрендә дә актив катнашкан. Биш-алты бұлмәле иркен йорт-жире, төзек каралты-курасы, бакчасы каралган-жыештырылган булуы белән көпөп тора. Хатыны — украин кызы Пелагея Бишалмага килең булып төшкәч, гагаузча өйрәнөп алган — балалары инде гагаузча һәм урысча гына сиптерә!

Мина Күсә — шагыйрь, әмма аңарда элекке партия-совет аппараты тәрбиясе эзе нык сизелә. Әгәр Гагаузстанда милли уяну давылы күтөрелөп, бөтөн ижтимагый тормышны дәр селкетөп алмаган булса, ул, мөгән, милли мәсьәләне яңача хәл кылу кебек хәтәр шөгылгә башын тыкмасы иде. Хәер, ул әле хәзәр дә бу жәһәттән үзәктә кайнамый, ләкин аны читкә тайпыла дип тә әйтөп булмый.

Бишалма — шагыйрьләр авылы. Моңа мин Васи Филиуглы белән очрашкәч, янә бер кат ышандым. Югары белемле агрономның музейга куелган жыентыгы белән танышкәч, гагауз әдәбиятына өметле каләм килүен күрдөм.

Васи утыз икәдә. Бишалмада шигырь язучылар арасында егерме ике, унике ышьлекләр дә бар хәзәр. Димәк, халык күңеленнән Кара Чобан рөвешендә бөрөп чыккан шигъри чышмә тибүен давам итә. Типсен, аның юлы моңа кадәр гасырлар бую томаланып торган, моннан соң ул сусаганнарға һәрвакыт шифа бирөп аксын!

Кабакка — икенче гомер

Бакча, кырлар гөлдәй ямьле бездә,
Торна күзе — чышмәләребез бар.
Алтын нурлар уйный күгебездә,
Көмеш күлләребез шуларга пар!

Шагыйрь Танасуглы Днестр, Прут һәм Дунай тамагында жәелөп яткан туган жиренә — Вужакка «Иә, гилиң бизә!» дип энә шулай кунаклар чакыра. Менә без хәзәр экспедиция белән Вужакта йөрибөз. Башлыгыбыз Степан Күруглының Мәскәүдә очрашканда әйткән сүзләре әле дә колагымнан китми». Бер-ике көндә генә ни күрәсөң, ни беләсөң? — дигән иде ул. — Ай бую сәяхәт итөргә кирәк. Йөзем, тәмәке, кукуруз, борыч басуларын гизәргә, көтүчеләребөз жырын тыңларга, келәмчеләр эшен күзәтөргә, яшьләребөз биюләренә кушылырга, картларыбызның тәжрибә йомгагын сүтөргә тырыш! Молдованың гагаузлар яши торган төбөгәнә республиканың кырык ике процент йөзем бакчалары туры килә. Безнең авылларыбыз Европада иң зурлардан санала, аларда йөз иллелөп һөнәр иясе яши. Менә шуларны үз халкың һәм әдәбиятың белән таныштырырсың...»

Экспедициядә лаборант Айнуор белән миннән тыш, рәссам Влах, тарихчылар Маруневич, Калашникова, Станчу, шагыйрь Гәкки бар. Урыныбыз — йөк машинасының әржәсендә, башлыгыбыз Күруглы — шофер Иван янында. Күруглының махәусе тырышлыгы белән төрлө милләт балалары бергә жыелганбыз — Иван авылда туып-үскән молдаван егете. Тарих фәннәре кандидаты Станчу да авылда үскән молдаван кызы. Фән кандидаты Калашникова — Ленинград яһүдәсе. Балкар Гәкки — шахтер, Мәскәүнең әдәбият институтында читтән торып укучы студент, бөтөн төрکیلәр язмышы белән кызыксынучы шагыйрь. Бәгрәк тә кызларга игътибарлы! Маруневич — гагауз хатын-кызларынан беренче тарих фәннәре кандидаты. Аларны болай аяк өстө генә санап чыгу, әлбәттә, житми, шуңа күрә озын сүзнә Влахтан башлап китим. Аның игъаты белән дә Бишалма музейында очрашуымны укучылар инде чамалый торгандыр.

Рәссамның Комрат шәһәрәндәгә өенә килөп кергәч, өстәләндәгә каурык кебек жыңел, чын сәнгәтә әсәрәдәй үзенчәлекле алтынсу төстәгә савытларга игътибар иттем. Аларның һәркайсына гагауз милли бизәкләре һәм төрлө-төрлө сурәтләр көйдерөп төшөрелгән иде. Кувшин, ваза шикелләләр дә, әллә нинди

көкре муенлылары да бар. Ул муеннарға кош яки хайван башлары «утыртылган». Рәсемнәрдә, гомумән, гагауз халкы хәятә гәүдәләндерелгән. Мисалға, шәраб савытында сарык көтүе һәм таякка таянган көтүче карт сурәтләнгән. Ул үзенә милли үзенчәлегә, зур гомумилләштерү көчә, хикмәтлелегә белән игътибарны тарта. Барысы да нәфисләр, кабатланмас рәвештә матурлар.

— Нәрсәдән ясалган болар?

— Кабактан, — ди хужа.

Кабактан ясалган савытлар Идел буенда да, Африка, Америкаларда да мең еллар буена киң кулланылып килә. Влах аларны балачагында шулай ук еш күрәп үсә. Берәүләр анарда кашык, тоз, он, борыч, сарымсак тота (кабакта һәрчак коры), икенчеләр шәраб, май, сөт саклый (кабакта тиз бозылмый), өченчеләр кырдагыларға су илтә (кабакта һәрчак салкын).

Бервакыт ишегалдында шәраб ясаганда, атасының яңа өлгәрәп килгән эчемлекне авыз итеп карыйсы килә. «Тустан китергез кабак!» — ди ул, эмма аны көтөп торырга чыдамы житмәгәнлектән, түтәлдәге бер кабакны өзеп ала да, эчен умырып атып, яңа «касәсенә» шәраб коя. «Кабак савыт сулыш ала, шуныктан аңа салынган эчемлек тә куәтен, төмен жуймый», — ди ата кеше баласына. Влахның иптәшләре исә киптерелгән кабакларны билбауларына калкавыч урынына бәйләләр дә елгада йөзеп уйныйлар — берсенә дә бату куркынычы янамай.

Эмма әкрәнләп Бужакта да кабактан ясалган нәрсәләр юкка чыга бара — аларны фабрика савыт-сабалары алыштыра.

Петр Влах соңрак Кишинев сәнгать училищесында бик яратып халык ижатын, халык һөнәрләрен өйрәнә. Каникулда туган ягына кайткач, ул рәхәтләнеп таныш жирләренә гизә һәм шул чак бакчаларда үзә күрәп күнеккән кабакның юкка чыгуын абайлап шакката. Кабак савытлар сакланса да, чорма һәм ерак шүрлек почмакларында гына тузанланып ята — гомерләре санаулы калган икән ләбаса. Влахка шул мизгелдә кабак кына түгел, балачагына бәйләнгән иң бәхетле көннәре дә, гагауз тормыш-көнүрешенә тере табигать белән тыгыз үрелгән озын бер шагыйрәнә дәверә дә әллә кая чыгарып тондырылган төслә тоела. Минуты белән аның күңелендә декоратив кабакка икенче гомер бүләк итәргә, дигән уй борыңлы. Орлыгын табып алып, колхоз бүлеп биргән кырга чача дә, кабаклар ул теләгән кыяфәт-шәкелдә үссен, аларның кайбер жире бүтән юанаймасын, тагын дә бөкрәйсен өчен, аерым урыннарын бәйләп-бәйләп куя.

Өлбәттә, безгә таныш гадәти ашамлык кабагы булмый ул. Әүвәле кояшта, аннары кызу мичтә киптерелгән дүрт-биш килолы кабак, ниһаять, йөз граммга гына кала. Рәссам аның ярты миллиметр калыңлыгындагы тышкы кабыгын сак кына каезлап ата — бизәк төшерергә өзәр жимеш билярд шарыдай каты, шомә рәвешкә килә. Калыңлыгы миллиметрдан артмаган мондый кабак савыт имәннән дә нык була — кешегә бик олак хезмәт итә ала.

Аннары Влах рәссамлык осталыгы житешмәвен тоеп, Львов полиграфия институтына укырга керә. Шуннан соң кабакларына борынгы келәмнәрдәге бизәкләренә, үзенә таныш тормыш күренешләрен кәйдәрәп төшәрә башлый. Аның бу хикмәтле савытлары Кишиневтагы гамәли сәнгать күргәзмәсендә һәм башка үзәк залларда да игътибар казана, бөтен Союз матбугатында да Петр Влахның шагыйрәнә ижатын яратып өлгәргән меңләгән сәнгать сәючеләр анардан махсус кабак үстерү, төрлө-төрлө савытлар ясау, шул савытларны бизәү серләрен сорашып, хатлар яудыра башлый. Кабак гагауз тормышына яңадан өйләнеп кайта, тик ул азык һәм савыт-саба хәлендә кулланыр өчен генә түгел, халыкның матурлыкка ихтыяжын канәгатьләндерү өчен дә кайта.

СССР Сурәтчеләр берлегә әгъзасы П. Влах ижаты китап бизәү өлкәсендә дә уңышлы үсә. Бөтен Союз һәм чит ил күргәзмәләрендә катнашып, күп кеңә хуплау сүзләре ишеткән рәссам хәзер гагауз милли сурәт сәнгатенә тамырларын барларга, үзенчәлекләрен ачарга, гасырлар дәвамында барлыкка килгән сыйфатларны гомумиләштереп, аны яңа югарылыкка күтәрергә омтыла. Влах ижаты аша аз санлы гагаузларның сәнгате энә шулай күпләр йөрәгенә юл сала.

Сәнгатьнең теләсә кайсы тармагы халыкның тормыш-көнүрешенә нык бәйләнсә генә, озын гомерлө була. Рәссамга исә үз милли тирәлеген, торак, киём-салым, эш кораллары һәм бүтән нәрсәләрен бөтен нечкәлегенә кадәр белү зарур. Влах экспедиция барышында нәкъ менә туган халкының матди дөньясын өйрәндә, аны көгәзгә төшөрү белән шөгыльләндә. Бу аның, беренчедән, гагауз этнография фәнен үстерүгә кушкан өлеше булса, икенчедән, шәхси

ижаты нигезен дә киңәйтү һәм ныгыту иде.

Влахның рухи дөнъясы байлыгына, нечкә күңелле һәм югары әхлаклы булуына тугызынчы класс укучысы Айнура да сокланды. Яшүсмер ышанычы һәм хөрмәтен казаныр өчен эчкерсезлек, күпне белү һәм шул тәҗрибә-белемнең, бүтәннәрнең мин-минлегенә кагылмыйча, юмарт уртаклашу сәләте кирәк.

— Тәкъдим итсәләр, мин үз осталыгымны татар китабын биззүдә дә сынап карар идем, — диде ул. — Безнең танышу чын хезмәттәшлеккә дә алып барсын иде. Кардәшлек шулай гына ныгытыла ала.

«Көн уза»...

Сәяхәт вакытында Буҗак жирләренең яхшы эшкәртелүе, әйбәт файдаланылуы әллә кайдан ук күзгә бәрелә. Шахмат тәртибендә утыртылган алмагач, груша, шәфтәлы, йөземнәр, тыгыз һәм бердәм күтәрелгән төмәкә, кукуруз үстәлеләр, яшелчәләр. Кап карам, яшеллек. Тау битләренә кадәр киртлеч-киртлеч уелып түтәлләр ясалган. Туфрагы ундырышлы, жылысы мул, эмма яңгыры шактый саран ява торган як бу. Ләкин, кешенең маңгай тире мул тамса, табигать монда барысын да үстерә икән, дип фараз кылырга мөмкин.

Молдовага самолет белән килгәндә офыкның бер кырыеннан икенчесенә кадәр дистәләргә чакрым арада зур төгәллек белән йөз меңнәргә шырпы төртөп куелуын күрәсең, жир өстенең умарга кәрәзе шикелле кыяфәткә керүенә игътибар итсәң. Самолет кунарга якынлашканда инде аларның кеше бие бетон казыклар икәнлеген ачыклана. Шулар казыкларга тарттырылган тимер чыбыкларга йөземнәр бәйләнә икән. Ускан саен югарырагына беркетелә. Моңың өчен жәй дәвамында куаклар сафын әллә ничә тапкыр аралап үтөргә кирәк була. Уңыш жыйлагач исә, картайган ботакларны кисеп ату, калганның жиргә егып, күмеп куюга көч түгелә. Чыбык-чабыкны басудан чыгарып ташлау, жирне кат-кат сукалау, тырмалау, ашлау... Сугарулы жирләрдә тагын әллә ниләргә өстәмә мөшәккәт!

Молдова чиген узып, Украинадагы гагауз авылы Димитровкага барган чакта куәтле генә яңгыр яып узды. 1984 елда Буҗак, гомумән, дымга рәхәтләнгән. Шуңа күрә Димитровканы иккә ярып ага, әйтүләре буенча, жәйләрен кибең бетә торган елга әле июль уртасында да балалар су керерлек хәлдә иде. Тик без караңгыда килеп житкәндә, авыл белән танышуны иртәгә калдырдык.

Иртәгәсен без уянып урамга чыкканда оетып кояш кыздыра, юеш жирдән сизелер-сизелмәс жылы пар күтәрелә башлаган иде инде. Авылның үзәк урамына асфальт жәеп яталар. Бульдозер артыграк умырып киткән жирләрдә капка төпләрен тигезләп йөрүче карт-коры күрәңгәли. Алар иртәгә уздырылачак Беренче көлтә бәйрәменә тирә-юньне ямьләргә тырыша иде, ахры. Койма буйларында тут җиләкләрен чүпләп йөрүче казлар да аларга булыша иде шикелле. Бакча артларыннан калка башлаган үрдә исә сарык көтүе утлый. Аның бер өлеше якындагы чикләвек урманына кереп күмелгән. Кеше хезмәтә ярдәмендә барлыкка килгән бу урманда кыргый груша, алмагачлар, алардан да биегрәк булып буй сузган сәрбиләр дә хәтсез икән.

Бакчаларда — йөзем. Кайберләрендә урман шикелле күкрәп кукуруз үсә. Билгеле, яшелчә, җиләк-җимеш төрә дә ишле монда. Борыч, баклажан, сарымсак... — Димитровка халкы боларның берсен дә базардан сатып алмый.

Экспедициягә чыгып өйрәнмәгән кеше буларак, мин башта тәҗрибәле галим Мария Маруневичка тагылып йөрдем. Ул гагаузларның йорт-жирен, киём-салым, аш-суын өйрәнүче зур белгеч. Юлдашым нәни кулъяулыктан алып яхшы ук салмак һәм күләмле кул тегермәненә кадәр жыеп йөргәндә, минем иярүемә бик шат иде. Хәер, кул арасына керүемне ул буш итмәде, мине кирәкле мәгълуматлар белән баета барды, мәсәлән, саман өйләренң элек шушында ук яшәгән татарлар үргәндә, биек ташпулатларның исә немец колонистларында корылуын сөйләде. Димитровка авылы архитектура-сының, нигездә, өч тамыры бар икән. Бу — карниз, ишек-тәрәзә тирәләрен бизәкләүдә дә, тимер капкага тимер чыбык белән чигелгән сурәтләрдә дә күзгә бәрелә.

Чигү. Туку. Бәйләү. Мин бу һөнәрләрне гагаузалар арасында шул хәтле

киң таралгандыр дип һич тә уйламаган идем. Кайсы өйгә килеп кермә, идәннәренә палас жәелгән. Диварларда — бүзгә чигелгән аллы-гөлле чәчәкләр. Карават, диван өсләрендә — зур вә калын келәмнәр. Паласлар, чигешләр бездә дә элек йорт саен иде, хәзер аларны фабрика товарлары алыштырып килә. Ә келәм... Мондыйларны Татарстанда һичкайда күргәнем булмады. Зурлыгы дүрткә ике метр. Калын, тыгыз тукуылган. Кара жирлектә олы-олы яфраклар арасында күз явын алырлык эре чәчәклә гөл. Төсләр ачык, үсемлек үрентеләре нәфис. Мин келәмнең кулдан тукулуына, әле әйткәч тә, берәз икеләп тордым. Шушындый зур, зәвыклы, югары сыйфатлы матур келәмне кулданмы?

— Әйе, — диде Ольга Ташуглы.

Кояшта каралган түгәрәк йөзле юантык хатын. Шакмаклы зәңгәр күлмәк, аның өстеннән жиңсез тире куртка кигән. Курткасының итәк, изүләрендә гагауз чигешләре. Кара жирлектә жуылган, карчыклар шикелле, иягеннән үк урап бәйләгән. Үкчәләре, кипкән сыр йомарламыдай, яргаланып беткән — өйдә дә, ишегалдында да яланаяк йөри. Әллә кайдан күренеп тора: хушбуй, иннек-кершән ише нәрсәләрие бар дип тә белми, киём-салымга да исе китми, әсседән яки суыктан сакласа, бик риза.

Мин аның түшәмгә орнына язган биек, бөтен бүлмәне иңләп алган киң тимер ыстанын күргәч, үземне фабрикадагы төсләрәк хис итә башладым һәм ирексездән:

— Менә бу колач! — дип сокландым. — Ә сез елына ничә келәм тукуйсыз?

— Жәен бүтән эшләр күп, ыстан артына кышын ғына утырам. Кызларым да булышса, шулай да дүртне өлгертәм.

— Визәкләрегез бик зәвыкты чыккан.

— Күчергечләре бар. Билгеле, аларны келәмнән келәмгә үзгәртәбрәк, яңартыбрәк тукуйм.

— Бу кадәр келәм нәрсәгә соң сезгә?

— Балаларыма. Буй житкән ике кызым, өйләнерлек улым бар. Әле менә бер келәмне сатып, телевизорлы булдым. Яшьләргә кирәк.

— Үзегез дә яшь ич әле.

— Минме? — диде Ташуглы шаккатып. — И-и-и, энем, узды инде ул яшьлек, картлык басты хәзер апаегызны. Эш белән генә мавыгып юанмасам... Ул миннән һич тә өлкәирәк түгел, мин исә үземне әле һаман егет санап йөри идем.

Сүзгә сүз алганып, мин аның бик иртә тол калуын, шуннан соң бар гомерен балаларын тәрбияләүгә багышлавын белдем. Һәм, әлбәттә, колхозда да, өендә дә хезмәт, хезмәт!

Бала — бәгырь, диләр. Алар өчен борчылып, алар өчен шатланып яшәү ананың кешелеген күрсәтә торган асыл сыйфат. Ләкин чамадан тыш эшкә күмелүне хупларга мөмкинме соң? Бу рухи фәкыйрьлеккә китериме. Нибары кырыгын ғына тутырған һәм әле сау-саламәт хатын ни өчен соң әле яшьлегә дә, үзенең бөтен шахси тормыш белән яшәү мөмкинлегенә дә әллә кайчан узды, дип санарга тиеш? Түр тутырып торган телевизорны карарга да буш вакыт таба алмагач...

Әмма мин мондый уйларымнан бик тиз кире кайттым. Эш бит Ольга Ташуглы өчен ижат, яңаны тудыру. Бу инде, кайберәүләр кебек, бүтәннәр барлыкка киткән матурлыкны тамаша итү, аңа табыну ғына түгел, ниндидер югарырак баскычка күтәрелү. Бу — иң нәтиҗәле хәрәкәттә булу, чынбарлык үсеш-үзгәрешләренә үзеңнән өлеш кертә-кертә замана белән бергә атлап, тулы канлы, мәғнәле тормыш белән яшәү. Ул моны инде әллә кайчан күңелә белән аңлагандыр, шуңа күрә тышкы ялтыравыкларга, дөньяның бәйсе тиз тошә торган кыйммәтләренә артык кызыкмыйдыр, төрле шаукуымнарға бирелмидер. Сабыр холыклы, айнык акыллы, тыйнак һәм эшчән гагауз хатын-кызларына бик хас сыйфат бу.

Бу фикеремне раслар өчен, мин башка очрашуларыма да таяна алам, Шуларның берсе Молдованың Айдар авылында, Филип бабай Челак өендә булды.

Көн инде күптән кичкә авышкан, кояш кызуы шактый сүрелергә өлгәргән иде. Авыл жирендә гадәттә көчү кайтыр алдыннан була торган тымызык бер мәл. Мин башта йорт потмакларынан төшкән яңгыр торбаларына, шулар буйлап өскә менеп барган канатлы калай атларга, этчәләргә кызык-сынып карап тордым. Вужак бизәкләре! Алтын нурларда коенган комеш-сыннар зур-зур таш пулатны күккә ашыра алмаса да, аңа тансык бер жиңел-

лек, нәфислек өстәгән, таш диварларга жан өрөп жибәргән. Өй һәм каралты эргәсендә биек-биек жимеш ағачлары, арырак — жылкәне генә күмәрлек йөзем куаклары. Бакчада шулар тирәсендә казынган карт, ят кеше авазын ишетеп, теләмичә генә эшен бүлдә, аннары ишегалдына кереп, көтелмәгән кунакны өенә чакырды.

Браклардан килеп гагауз телен һәм тарихын өйрәнөп йөрүем Филип бабайга ошады булса кирәк, кәефе күз алдында үзгәрдә — минем белән бик теләп гәпләшә башлады.

— Молдаван мәктәбәндә дүрт класс кына төмамлый алдым шул, сорауларыгыгза юньле җавап бирүем икеле,— диде ул тыйнак кына.— Жирсу исемнәре монда борынгыдан килә. Әлек бу якларда татарлар, төреклар ишәгәннән беләсездер. Рус-төрөк сугышлары барышында Вужак төбәгә төмам бушап калгач, әби патша яңа биләмәләрендә гагаузларга да жир бүлөп бирүне рөхсәт итә.

Шул чак без утырган түр бүлмәгә жыл-жыл атлап үтә эшлекле кыяфәтгә хужа әби яңа гына пешкән түгәрәк күмәч күтәрөп керде. Мин исәнләштем дә яңадан Филип бабайны тыңлавымны дөвам иттердем.

— Без монда Болгариядән 1820 елларда күчөп килгәнбез, бабагыз — шушында яши башлаган Чолакларның дүртенчә буыны. Гагаузлар төрөк асрый торган халык. «Эйдә, эйдә!» дип мал куалаган, менә шуннан «Айдар» исемә ябышып калган, диләр...

Әби калачларны ташый да ташый, көргән саен үзә безгә дә күз сала. Сизеп торам, нидер әйтергә тели, әмма кыймый. Бабай исә гәпкә төмам хирәсләнөп китте: үзенең кайчан, кайда татарлар белән күрешүен, аларның нинди холык-фигыльле булуларын, Айдарда кемнәрнең борынгы тарихны белүен һәм тагын бүтән кешеләрне, бүтән хәлләрне телгә алды.

— Ә күрше авылга исем болай бирелгән, имеш,— диде ул жанланып.— Әлекке заманнарда өч ир-ат гомерлек тамыр жибәрергә бер җайлы урын эзләп дала гизгән, шуларның берсе сыңар күзле булган икән. Димәк, өчесенә — биш күз. Озакламый алар корган авыл да БИШГИҮЗ аталып киткән...

Чираттагы көрүендә әби түзмәдә, мин җиңел аңласын өчен әле һаман урысча гәп сугып утырган картына:

— Лафларың чук дөгелмә? Чалышуны унутмушсән, бак, гөн узадыр,— диде.

Көн уза! Әби баядан бирле картының эшне онытуына кыйналып йөри икән ләбаса. Ah, бу дөнья куучы җитмешнә тутырган тиктормас карчыклар! Алар мин үскән Татарстан авылы Түбән Балтайда да, гагаузлар яши торган Айдарда да ике тамчы судай охшашлар!

Ирексездән урынымнан кузгалырга мәжбүр булдым.

— Гафу итегез, хәзер сүзәбезне очлыйбыз.

Филип бабай, саксыз искәртү өчен уңайсызланып, хатынына:

— Сән нә лафлашырсән, гагаузча дөшенәдер ул! — дип шөлтә белдерергә ашыкты.

Әби мондый хәлне һич тә көтмәгән иде, күрәсөң. Башта ул каушап калды, аннары әлегә күмәчләрнең берсен барып сындырды да, күбек шикелле кабарып торган йомшак, жылы кыерчыкны миңа сузып:

— Хуш гилдиң, углым, үз кардәшәбез икәнсең ләбаса, йәле, икмәгебезне авыз ит! — диде.

Өстә аз гына кызарган, юка тышчасы ләззәтлө кетердәп, тәмле исләр аңкытып торган ризык. Аштан олы кеше юк, шуңа күрә мин дә, әлбәттә, йоланы үтәп, яңа пешкән күмәч сыныгын кулыма алдым. Шул ук вакытта, «гәбегез күпкәрәк китмәдә микән? Эшне оныттың, ахры, көн уза лабаса», дигән искәртүне дә хәтеремнән чыгармадым. Вакытның кадерен белүче эшлекле гагауз хатын-кызларына үпкәләү мөмкинме соң? Алардан үрнәк алырга гына кирәк!

Кое

Этулы авылына барганда без тагын коеп яуган яңгыр астында калдык. Асфальтта тамчылар би, юл буйлап ике яктан тезелеп киткән алмагачлар башларын-сыннарны юа, иген басулары изрәп дым сөндәрә, ә без, машина

әржесендәгеләр, брезентны уеп ачкан төрәзәнә чөмөдән белән капларга азапланабыз, төн кунар өчен алынган йокы капчыкларыбызны чыланудан сакларга тырышабыз. Тиздән без бер авылга килеп кердек һәм туй танта-насына очрадык. Актан киенгән каләш, кара костюмлы ыспай кияү, чәчәкләр тоткан, иңиәрәнә сөлгеләр асқан көяз яш-жилкенчәк, музыка. Барысы да манма су булган, әмма күңелләре шат — жырлыйлар, биеләр. Кулларына кувшиннар тоткан кияү егетләре, төп төркөмнән арткарак калып, юлларында очраган бер кешенә шәраб белән сыйлап бара. Күруглы тиз генә машинаны туктатып, фотоаппаратына ябышты: чарт та черт! Без югарыдан үрелеп кенә туй сыен авыз итте — байрәмнәрнең уртак булуы күңелле.

Кайбер колхоз идарәләре урак өстендә туйлар ясауны тыеп карар чыгарган. Һәр гаилә елына ике-өч тонна шәраб әчәтә торган якта бу — котылгысыз чара, берәү дә ризасызлык белдерми. Хәер, гагауз авылларында күпме йөрсәм дә, әле хөкүмәт указы чыгарылмаган 1984 елда да урамда исерек ир-ат күрмәдем мин. Әмма бу монда байрам итә белмиләр икән дигән сүз түгел, билгеле. Кибет эчемлекләренәң агын да, кызылын да сөймиләр сөюен, ләкин үзләре йөземнән әчәткән шәрабсез табынга утырмыйлар. Чамасын, тәмен белеп, мәжлēs ямен саклап, сүз жилеме итеп файдаланып кына сыйланалар. Кунак килгәч кенә түгел, гадәти шартларда да!

Урам уртасыннан туй килә. Яңгыр коямы? Койсын! Яшен уйныймы? Уйнасын! Никах таныклыгын утлы каләм белән күккә язү, яңа туган гаиләне тәбрикләп муллык яудыру җотлы булсын! Табигать үзе кайбер карарларны туктатып торып, яшьләргә бәхет өләшә икән, хәерләгә, бары хәерләгә генә бу!

Күруглының алдан вәгъдәләшүе буенча, без юлдагы бер авылда төшке ашка туктарга, җитәкчеләр белән очрашырга тиеш идек. Ләкин кичәге программаның озакарак сузылуы, шуннын соң изелеп йоклавыбыз аркасында, без бүген нәкъ өч сәгәткә соңга калдык. Җитәкчеләр инде таралышырга өлгергән, әмма казандагы ризык әле һаман кайнар иде.

Гагауз һәм, гомумән, төркиләр йоласы буенча, ширбәт салынган кәсәне башта хужа үзе күтәрдә. Әлбәттә, гәүдәсе таза, рухы нык карт безгә «Хуш гилдиңиз!» дигән саламлау сүзләрен янә кабатлады. Ул әнә шулай мөрәҗғәтә иткән арада Күруглы колагыма иелеп:

— Аның фамилиясе «Аксакал», символик ич бу, әйеме? — дип пышылдады.

Без яңадан юлга җыена башлаганда, ишегалдына таза-таза ирләр кайтып тудды. Аксакалларның яшь буыны. Арыган, талчыкканнар, киёмнәре балчыкка баткан, тик йөзләре якты, күңелләре шат.

— Килгән кунакны каршы алырга ашыкмый икән яшьләр, — дип исәнләште Күруглы.

— Аның каравы сез дә, тагын башка күпләр дә юл буенда сусын кандыра алачак, — диде бабай кеше. — Күптән түгел көчле ташкын кырдагы бер коебызны күмеп киткән иде. Балалар шуны тазартып, бурасын ныгытып, биегәйтеп кайтты.

— Колхоз җитәкчеләрегез мондый эшне көннәр изылгач куша алмый идемени? — дидем мин гаҗәпләнеп.

— Аларга моны берәү дә кушмады, — диде карт. — Үз күңелләре талпынды. Явымсыз көннәрдә куллары бушамый. Ә бит ул япан кырдагы кое яныннан көтү дә, юлаучылар да узып китә, эссәдә бер йотым су да аларга хәл кертпәп җибәрүе ихтимал. Төмле суын татыгач, шул коены казучыларга, кадерләп саклаучыларга рәхмәт хисләре белдереләчәк.

Без Айдардан чыгып киткәндә, авыл кырында дүрт-биш ир кое тирәсен бетоноплап ята иде. Мин ул чакта Күруглының, сәфәрбезне кичектереп, шуларны фотога төшерү өчен туктавын аңламаган, кое тирәсендә бөтерелүен артыграк та санаган идем. Ә хәзер... кырдагы ниндидер бер исемсез коены яңгыр астында үз теләкләре белән бушлай тазартып, төзәтеп кайткан егетләрен күргәч, ялгышуымны төшендем.

Кое гагаузалар тормышында аеруча күренекле урын тоты икән. Табынчылык дәрәҗәдә изге нәрсә. Җәе эссе һәм бик озын, явым-төшем саранрак, елга-күлләр, чишмәләр сирәк далада ул ышанычлы тереклек чыганагы. Шуңа күрә монда дәрманы җиткән һәр гаилә ишегалдында кое казырга тырыша. Урамда җәмәгәт коелары да булдырыла. Хәзер алар бетон божралар батырылып ныгытыла, өстенә тузан төшмәслек капкачлар ясала. Кое үзе махсус корылган чатыр өченә алына, чатыр тирәсенә исә куаклар, агачлар

утыртыла. Тирэк, тут, груша, шәфталы, алмагачлар. Чатырлар, курчак өездәй, матур итеп төзелә, кәрнизләре чәлтәрләнә, тулаем буяла, аның эченә утыргычлар тезеп куела. Гагауз коелары су алу урыны гына түгел, ял урыны да. Чатырның үз микроклиматы да бар — яшеллек гөмбәзе аны тузаннан, бөркулектән саклый, астан исә салкынча дым бәрәп тора. Явымда ышкылый, өссәдә сусынны баса, күләгәсә, тәмле суы белән хәл кертә торган куышта күрше-күшән, дус-иш күләтәп утырырга да мөмкин. Кое — авылның йөзек кашы, урамга ямь өсти торган архитектура корылмасы да.

Буҗакта берәр кеше үзенең яхшы данын чыгарасы, бүтәннәргә изгелек эшлесе килсә, урам чатында яки авыл башында, юл буыларында кое казый, әгәр моңа үз куәте генә җитми икән, кеше яллап эшләтә. Монңың өчен карт-коры еллар буге җыеп килгән маясын файдалана, шулай итеп, үзенән соң калачак буынга күңел җылысын бүләк итеп калдыра. Туган җиреннән киткән кайберәүләр дә кендеге киселгән авылга сагыну һәм рәхмәт билгеләре итеп кое казырга, аның өстенә матур чатыр корырга тырыша. Шушында тормыш кичереп яткан яшьләр исә тәмле сулы кое казуны, аны тазарту, төзәтүгә егетлек һәм намуз эше, кое өстенә күзгә иркәләрлек чатыр корып куюны аеруча бер булдыкчылык билгесе исәпли.

Гагауз авыллары зур, урамнары озын — өйдән өйгә кереп, аның бер башыннан икенчесенә барып чыкканчы, әллә ничә коеның суын эчүең ихтимал. Этулы авылында алар йөз илләгә якин. Шуларның суын эчкән саен синең ихтияҗың кайгырткан билгесез һәм үзек белән бергә гомер итүче исемнәре билгеле дистәләгән кешегә хөрмәт, рәхмәт хисләре уяна. Шулар кебек юмарт, яхшы күңелле буласы килә башлый. Йөрәк матурлыкка — матурлык, изгелеккә изгелек белән җавап бирергә куша.

Мондый коеларның суын эчеп йөргәндә мин гел үзбездәнең Татарстанны уйладым. Яхшы башлангычлар бездә дә бар. Эмма төссез-нурсызлары, жансызлары күпме? Әйтик, күп авылларда сугыш корбаннары истәлегенә куелган бер төрле бетон баганалар! Үзек урамда яки мөйдәндә калыккан матур кое чатыры бәлки аларга лаеклырак һәйкәл булыр иде? Бәлки шуның шифалы суын эчүчеләр үлемсез якташларын ешрак искә төшерер, тормыш кадерә турында ешрак уйланыр иде?

Буҗакта чишмәләр дә бар. Аларның төзек тотылуы бер хәл, анысы инде гажәпләндерми дә. Улаклары чуеннан, баскычлары бетоннан. Сокландырганы — чишмә бәрәп чыккан ярың, тау кашының ямьлә итеп бизәлүе. Бетоннан калкытылган диварга төсле чынаяк китекләре ябыштырып ясалган сурәтләр нинди генә күренешләргә гәүдәләндерми! Йөзем кырлары, җимеш бакчалары, елга-күлләр, иген басулары, канатларын җәйгән акчарлаklar, шул табигатькә жан өргән замандашларыбыз.

Түләүле хезмәт югарыдан бирелгән әмер буенча барлыкка китергәнме моны? Коелар казу, чишмәләр ачуда, ихтимал, андый мөнәсәбәтләр һәм көчләр дә катнашкандыр. Ләкин йөрәкне җылыта торган чын ямь күңел кушуы буенча гына барлыкка килә ала. Буҗак чишмәләренең шифалы суларын эчкәндә, уңайлы кое чатырлары эчендә утырып хәл җыйганда мин һәрвакыт гагауз халкының инде күптәннән беренчел ихтияҗына, яшәү төшенчәсенә әверелгән сыйфатларына кабат-кабат әйләнеп кайттым. Адәм баласы тән тереклеген саклар өчен дә күпме көч түгәргә мәҗбүр. Ләкин Буҗакта мин андый тырышлыкны гына түгел, матурлыкны тоеп, шуңа омытылып, шуны иҗат итеп яшәүчеләргә күрдем. Моньсы инде сәламәт нигездә үсеп, югары баскычка күтәрелгән халыкка гына хас.

Укытучы

1976 елның гыйнвары. «Кишинев-Измаил» автобусы асфальт тасмадан елдам гына йөгәрә башлауга, өске киёмнәрен салып утырган юлаучылар гөр-гөр килеп, җай гына гәп ачып җибәрде. Салон тулы гагауз. Юлдашларына эре генә караштыргалап барган янашәмдәге егет тә шул халыктан.

— Тәрәзә буена мине утыртмассызмы икән, бу якларга юлым беренче мәртәбә төште, әйбәтрәк күзәтеп барасым килә,— дигән үтенеchemне ул аңламаганга, ишетмәгәнгә сабышты. Эмма юл йөз чакрымнан да артык булганлыктан, бер заман мин барыбер аның телен ачуга ирештем. Кишинев медицина

институты студенты Илья Калпак икән, ата-анасы янына Кунказга кайтып бара.

— Сөз анда Бабуглыны беләсезме?— дип сорадым күршемнән.
 — Әлбәттә. Укытучым ич ул минем,— диде юлдашым.
 — Мәнә мин шул кешене эзләп киләм инде. Табарга булышсагыз ярар иде...

Бераздан ул, артык тәкәбберләнүе өчен кыенсынып, миңа үз урынын тәкъдим итте, Кунказга ақылашкач исә, шушы очрашуны гомере буге зарыгып көткән кеше төслә кайнарланып, өзми-куймый өйләренә кунакка керергә кысты башлады.

Мин юл буге Калпактан туган халкы, туган төбәгә хакында сорашып килдем.

— Буҗак керемнең өчтән бер өлешен йөземнән ала,— диде ул.— Республикада җитештерелә торган йон һәм сарык итенең биштән өч өлешен Буҗак хезмәт ияләре бирә. Көнбагыш мае сыгу, шараб әчетү, төмәкә игү, ашешчә, җиләк-җимеш, бөртөклә иген үстерү дисезме — якташларым тотынамаган берәр тармакны табу бик кыен.

Кунказга без төштән соң сәгать өчләрдә килеп җиттек. Авылның верандасы җыйнак өйләре йөзем бакчалары, алмагачлар арасына чумып утыра. Ап-аклар. Бабуглының ыңдыр табагы шикелле тақыр ишегалдына килеп кергәч, мин шаккаттым. Һәр карышы алтын бөясенә торырлык уңдырышлы жирне кысыр яткыра торган нинди пошмас адәм икән ул?

Ишеген шагыгач, урта буйлы, озынча йөзлә бер ир уртасы кеше килеп чыкты. Кем икәнемне, ни өчен килүемне, адресын Күруглы бирүгә әйтүгә, хуҗа кояштай балкып:

— Бик шәп, рәхим итеgez!— дип күтәрәп алды.— Мәнә бу башмакларны киеgez. Табуы кыен булмадымы? Арыдыгызмы? Татарстаннан ук килдегезме? Мәнә рәхмәт, әйдәgez, әйдә, түр бүлмәгә узыгыз!

Николай Бабуглы үтә кызыксынучан, эчкерсез, шат күңелле кеше икән. Базык гәүдәсә, елмаюларга юмарт алсу чырае, дустанә мөгамәләсә белән ул бөтен бүлмәгә нур тарата иде.

— Автобуста озак килгәнгәме, башым бераз чатнап тора,— диюгә, хуҗа минем өчен диванга урын җәеп бирде.

— Бераз ятып торыгыз. Ойда үзегез генә калачаксыз инде, мин хәзер берничә дәрес укытып кайтыйм әле. Кичке мәктәп директоры бит мин, хәл итсә бүтән йомышларым да бар. Шулай да бик озакламаса тырышармын.

Хуҗа чыгып киткәч, кызышкан маңгаемны тотып, китап шүрлөгә янына килдем. Монда гагауз, молдаван һәм русчадан тыш, испан, итальян, француз телләрендәгә китаплар да күренә иде. Бабуглы Кишинев университетының молдаван бүлеген төмамлаганлыктан, румын телен камил белә, шуңлыктан аңа әлеге телләрдә уку да кыен түгел, күрәсәң.

Шүрлектәгә ике китапны аеруча игътибар белән карадым. «Легенданың эзе» дигән хикәяләр җыентыгын һәм гагауз теле дәреслеген Николай Бабуглы үзе иҗат иткән, имеш.

— Мәнә шул китаплар аркасында ишегалдым да, бакчам да буш инде,— диде ул, мәктәптән кайткач.— Эткәй килгән саен: «Хөрәсән, биш-алты төп йөзем утыртсаң, хәрәм булыр идемени, үзе үсә ич ул», дип сүгеп китә. Ә мин, буш вакытым булды исә, язучы өстәле янына килеп утырам. Шундагы бакчаны эшкәртәм, чәчәм, урам...

Бабуглы иркеләп гагауз мәдәниятенә үсәсе, бу юлдагы кыенлыктар һәм беренчә уңышлар турында, каләмдәш дуслары хакында сөйләде.

— Мин мәктәп директоры вазифасын башкару белән бергә, җәмәгать тәртибендә алты ел буге район гәзитендә гагаузча сәхифә чыгардым, өч ел дәвамында аңа телендә радиоташырулар алып бардым,— диде ул.— Ярдемгә килүчеләр юк чамасында иде. Мәнә шундый ифрат авыр шөгыльләрдән соң гына китаплар изарга керештем. Хәзер Буҗак далаларындагы сыйңфый корәшкә киң планлы, зур күләмле бер эсәрдә гәүдәләндерергә телім. Тәҗрибәм җитми, туган телебез әле без хыялланган дәрәҗәдә эшкәртелмәгән, чарланмаган, әдәби калыпларыбыз төмам урнашып бетмәгән. Шуның өстенә, төрки дөньядан да аерылыбрак киткәнбез, кардәшләребез белән аралашу, тәҗрибә уртаклашуыбыз зәгыйфь.

Бабуглы армый-талмый Татарстан, татар мәдәнияте турында сорашты, татарча сүзләрнең аңлаешлы булуына шатланды. Аңа «ашказаны» сүзе аеруча ошады.

— Бигрэк тапкыр атаганысыз— дип сокланып, көлеп йөрде. Аннары житдиләнеп үтенде:— Казанда төрки телләр, әдәбиятлар буенча зур киңәш-мәләр уздырганда, безне дә онытмагыз. Гастрольгә концерт бригадагыз килсә, татар җырларын ишетер идек. Гагаузлар инде хәзер Румыния составында түгел, тыгызрак аралашыйк!

Беренче очрашудан соң байтак гомер узды, Бабуглы ул арада яңа китапларын иҗат итте, СССР Язучылар берлегенә әгъза итеп кабул ителде һәм Молдова Язучылар берлегенә гагауз әдәбияты буенча консультант хезмәтенә чакырып китерелде. Ул яңа дәрт белән яшь каләмнәр тәрбияләргә кереште. «Каләмдәшләрем,— дип мөрәҗғәгать итте ул,— безнең ана телебез — яшь-жилкенчәк уйнаган курайлар тавышыдай, шуны тыңлап туймаган моңлылар сагышыдай, яңгырдай, көмеш чыктай, агымсудай, орчыктай... Шуның барлык хасиятләрен тулы файдалана алсак кына, иҗат җимешләребез укучыларга барып җитәр».

Гагауз тормышының, мәданиятенң төрле мәсьәләләрен күтәрү белән бергә, татар әдәбияты белән бәйләнешләрен ныгытуга да игътибар бирде Бабуглы. Күп кенә әсәрләребезне алдырып укыды, 1986 елда исә Молдова язучылары вәкиле рәвешендә Г. Тукайның йөз еллыгын бәйрәм итүдә катнашты, шагыйребезгә багышланган шигырен һәм мәкаләсен берничә телдә бастырып чыгарды.

Гомерең кыска кыскасын,
Җырың үлемсез—
Йолдыз булып күк йөзендә
Балкый синең сүз...
Хәтердә син гел тересең —
Җич бетмәс көчең;
Мәңгелек саф чишмә сыман
Син безнең өчен,—

дигән юлларында аның Г. Тукайга булган мөхәббәте бик ачык чагыла.

Беренче

Мин Танасуглын Кишиневка элгәреге килүемдә үк күрергә теләгән, әмма өлгерә алмаган идем. Молдовадан кайткач, тиз арада гагауз шагыйрьләрен татар укучысына тәкъдим итәргә уйлаштык, озаklamый Кара Чобан, Күруглы әсәрләре матбугатыбызда басылып та чыкты. Танасуглыга, шигърьләрен җибәрүне үтенеп хат җибәрдек, әмма җавап миңа да, тәрҗемәчегә дә килмәде. Шуңа күрә 1977 елның декабрендә аның өенә барып кергәч, сүземне нәкъ әнә шуннан башладым.

— Хәзер инде шуның өчен арт сабагымны укытырга килдегезме?— диде ул елмаеп.— Әйдәгез, түргә узыгыз!

Өстәл янында мин аңа былтыр һәм быел Бужакта күргәннәремне сөйләдем һәм:

— Гагаузлар турында менә шуларны язып чыксам, ярамсы икән?— дип кызыксындым.

— Әйбәт булыр иде,— диде ул.— Билгеле, танышлыкны тагын да киңәйтәргә, тирәнәйтәргә мөмкин. Мисалга, дирижер Н. Казанҗы, пианиночы М. Гагауз, композитор Н. Күсәләрнең музыкаль фольклорны җыю, өйрәнү һәм эшкәртүләре дә игътибарга лаек.

— Н. Күсә гагауз сюитасын иҗат итүчеме?

— Әйе,— дип раслады Танасуглы.— Аннан тыш байтак җырлар да чыгарды әле ул. Молдованың атказанган артисты Ион Бас та безнең егет. Гагауз җырларын чит илләрдә дә башкарды инде, тәлинкәгә дә яздырып таратты. Скульптурада А. Келе уңышка иреште, сез искә алган Кара Чобанның «Туйдан кайту» фильмын гагауз авылларында бик яратып карыйлар.

Хуҗа хәзер фәннең төрле тармакларында уңышлы эшләүче хәтсез исемнәрне телгә алды. Төш физикасы өлкәсендә фән кандидаты Ю. Келуглы, математика буенча фән докторы В. Арбажы, гагауз теле, культурасы һәм тарихын өйрәнүчеләрдән Г. Гайдарҗы, М. Губуглылар нәтиҗәле эшли

икән. Югыйса әле кайчан гына гагаузлар бу турыда хыяллана да алмаган ич. Дионис Танасуглы үз халкы арасында укымышлылыгы белән даны таралган, вакытлы матбугатта үз кардәшләре арасында беренче әдәби әсәрие бастырган Николай Танасуглы гаиләсендә туа. Румын гимназиясендә укыган чакта ук аңарда гагауз гореф-гадәтләренә, халык җырларына мөхәббәт уяна. 1945 елда Бужакта совет хакимияте урнашкан, егет халык ижатын җыю һәм өйрәнү эшенә керешә. Мәктәптә укытучы, мәдәният йортында дирижер булып эшләгәндә дә ул мондый шөгылен туктатмый. Көйләрен скрипкада уйный, җырларны һәм әсәрләргә өйрәтә, «Гагауз бию сюитасы» и ижат итә. 1957 елда Чадыр-Луң җыр-бию ансамбле гагаузлар тарихында беренче мәртәбә бөтен дөнья фестивалендә катнашып, үз милли җырларын һәм биоләрен башкара. Анда Танасуглы сюитасы нигезендә куелган хореографик композиция алкышлап каршылана. Шуңа ук елны Дионис «Молдаван башлангыч мәктәбе өчен җырлар җыентыгы» дигән дәреслек-кулланма да бастырып чыгара.

Илленче елларда әле берәү дә гагауз профессиональ культурасын үстерү турында уйламый. Махсус югары белемле милли кадрлар түгел, әле гомуми урта белемле кешеләр дә санаулы гына була. Шуңа күрә туган халкының измышы, ана телендә белем алу турында баш вата башлаган Диониска фикердәшләр һәм ярдәмчеләр табу ул заманда әле бик читен була.

Экренләп жәмәгәтчелек фикерен кузгатуга ирешә, беренче гагауз әлифбасы һәм ана теле дәреслекләрен ижат итә, курслар ачтырып, бик тиз арада өч йөз туган тел укытучысы әзерли ул. Гагауз телендәге радиотапшыруларга һәм гәзиткә нигез сала.

Бу елларда ул бөтен дөньясын онытып, төн йокыларын калдырып эшли. Чөнки җигелерлек бүтән эзәрлекке кеше юк, әгәр Танасуглы дәреслекләрен вакытында язып өлгертмәсә, алар басылып чыкмас, димәк, гагауз телен укыту да тиз генә тормышка ашмас иде. Мәнә шуңдый киеренке эшчәнлек сәләмәтлөгә нык булган егетне дә өзлектәрә — Дионис шифаханәгә кереп ятарга мәҗбүр була. Әмма ул барыбер гагауз дәреслекләренә барысы да беренче сентябрдә укучылар кулына әлгүенә ирешә. Гагауз теле, ниһаять, мәктәпләрдә укытыла башлый.

1958 елда Молдова язучылары съезды гагауз әдәбияты туу хакында трибунага менеп сөйләгән Танасуглыга кул чаба.

Хәзер инде хикәяләре, шигырьләре, повестьлары белән укучыларга киң танылган, хәтта бүтән телләргә дә тәрҗемә ителгән Н. Бабуглы, М. Күсәләр Дионис оештырган әнә шуңа гагауз теле курсларында тәрбияләнгән.

— Кара Чобан минем янга беренче тапкыр сугылганда бер малай гына иде, — диде Танасуглы. — Әдәбиятны хәрәфәт башлап узарга тотыңдык. Аннары беренче өйрәнчек әсәрләрен алып килде. Ниһаять, әлгәреге китап кулъязмасы да тупланды. Тора-бара студент Степан Күруглы да оемә сукмак салды. Әдәбиятыбыз үссен, дип һәркайсына хәлем җиткәнчә ярдәм кулын сузарга тырыштым. Кияшчеләре һәм беренче редакторлары да мин булдым.

Остәлдә бер оем гагауз теле дәреслекләре. Барысының да авторы — шушы фатирның хуҗасы. Китап шкафларында шыплап тутырылган әлифбалар, грамматика кулланмалары, әдәбият хрестоматияләре. Төрки телләрдә. Автор мәнә шулардан үрнәк алып эшләгән. Арада Казан басмалары да байтак.

Танасуглы берәздән:

— Сөйли-сөйли арытканмындыр, хәзер магнитофонга колак салыйк инде, — дип миңа ял бирергә булды. Аның шигырь җыентыкларын карый-карай беренче «Гагауз тангосы» и тыңладым. Анысы да Танасуглы ижаты! Әгәр пианинода, аккордеонда да уйный башласа, безгә, мөгаен, төнне бергә уздырырга кирәк булган булыр иде. Инде озак утыруымны искәртеп, кайтырга кузгалдым.

— Әле вакыт бар, кичке унбер генә, — дип юатты мине хуҗа. — Сөз тарих белән дә кызыксынасыз икән, шуңа борынгы тормышларын да сурәтләгән бер-ике хикәямне укып күрсәтим әле мин.

Тагын утырырга туры килде. Төрки халыкларының үткәне, гагаузларның аерылган хәлләре киң колачлы вакыйгалар аркылы күе һәм ачык буяулар белән гәүдәләндергән әсәр миндә матур тәсир калдырды.

— Тик хикәядән бигрәк героик либреттога охшый бу, — дидем мин

авторга.— Талантлы композитор кулына элэксэ, менэ дигэн операның нигезе булачак.

Танасуглы, канатланып, янэ бер хикэясе белэн таныштырды. Бусы инде озын бер заманны эченэ алган күләмле эсэриң эскизын хэтерлэтэ иде. Фикеремне шунда ук авторга да белдердем:

— Бик кызыклы язма, фантазия байлыгыгыз сокландыра. Эмма бу сюжет төрөк язучусы Кэмал Таһирныкыдай романнар сериясен багышшлауны талэп итэр сыман.

— «Дәүләт-ана» кебеклэрне, әйеме?— дип килеште Танасуглы.— Ихтимал, ихтимал. Бэлки мин шул юнэлештэ кыштырдап карармын да эле.

Төн уртасы житкэн иде инде. Эмма мавыктыргыч хикэялэре, кызыклы шигырьлэре, ягымлы көйлэре белэн таныштырган кунакчыл Танасуглыдан тиз генэ аерыласым килмэде. Гагауз халкына беренче әлифба, беренче пьеса, беренче сюита бүлөк итүче кеше. Тагын әллэ ничэ тармакта, жанрда энэ шулай беренче, профессиональ мәдэнияткэ нигез салучы. Чөклэрэнэ кырау төшкөн, эмма гәүдэсэ әле һаман яшүсмерлэрнекедэй сыгылмалы, дөрте әле һаман кайнар. Югыйсэ, гагаузаларга 1957 елда бирелгән хөррият биш елга гына житте, аннары бу дәрэслеклэр мәктәплөрдән архивка яки чүплеккэ илтөп ташланды, бер-бер артлы гәзитлөрдөгэ гагауз битлэре, радиозадагы гагауз тапшырулары да юкка чыкты. Әлбөттэ, «ата-аналар телэгэ», «халыкның ихтияжы булмау» сәбәбәннэ! Хыяллаларыңны кара сөрөм каплаганда, төннэр йокламыйча башкарган хезмәтөң оятсызларча гамәлдән чыгарылганда, ирек, намус, гаделлек кебек төшөңчөлэр аяк астына салып таптапканда сынмас-сыгылмас өчен нинди көч-куәт кирәк икән? Танасуглыны тыңлаганда, ижаты белэн танышканда, бердән, соклансам, икенчедән, аны кызганудан йөрөгем сулкылдады. Егетлек күрсөтөп, ул зарланмады, аның сызлануларын кабат аяртмас өчен, мин дә сорау биреп бимазаламадым. Минэ озаганда ул:

— Халык ижаты үрнөклөрөн, байтак шигырь, хикэя жыентыкларын, поэма, очерк, повестьларын, «Гагаузча-русча-молдаванча сүзлек» не бастырып чыгардык,— дип бирешмәвен сиздерергэ тырышты.— Үсөш кыенлыкларыбыз бар, эмма инде хэзер хәлебез өметле, алга атлауларыбыз ачык күрүнөп тора. Сөйләшерлек, киңәшерлек, бергәләп йөкне тартышырлык сәләтле һәм көчле яңа буын үсөп житте. Гагауз культурасы хэзер инде куәтлөрөк тизлек, зуррак адымнар белэн алга үрли, шуңа күрә яшәвэ дә күңелле хэзер.

Уяну

1984 елгы экспедициядэ йөргөндэ без жирле түрэлэр белэн хөрриятне киңәйтү, гагаузаларның милли хокукларын тормышка ашыру хақында сүз кузгатмаса тырыштык, гөһне алар үзлөре шуңа борса да, уңышлар, казанышлар турында гына лаф оруны хәерлөрөк күрдөк. Университетның тарих бүлеген тәмамлаган Айдар авыл советы рәисэ Иван Чебан, гагауз әдэбиятын бөртеклөп укып баручы Чадыр-Лундагы «Союзживмаш» заводы директоры Митри Чимпоеш, гагаузаларның район һәм республика житәкчелэгенэ үтөп керә алмавына борчылучы Бавырчы колхозы партком секретаре Михаил Данижилар шул четерекле мәсьәләлэрне кузгатканда да чыгырдан чыкмадык. Югыйсэ әлегэ иптәшлэрнең көнкүрөшөбезне жиңеләйтөргэ ихлас тырышулары, төрлөчэ хөрмәт күрсөтүлэре, гагаузаларны өйрөнүчэ экспедиция оештырылуына, аның эшендэ Татарстан һәм Кабарда-Балкар республикалары вәкиллэре дә катнашуына чын-чыннан шатланулары, безгэ ниндидер өмөт баглаулары, димөк, провокация өчен генэ кыланмаулары әллэ кайдан күзгө бөрөлэ иде. Ләкин хоодай тәгалә сакланганны гына саклармын дигән, имеш. Аппаратта эшләүчелэрнең күпчелеге югарыдан килгән күрсәтмәлэрне сукуыр рәвештэ үтэгән, бигрәк тә милләтчелекне фашизм итәргэ ажгырып торган заманда, хакимнэр өнөмөгән фикерлэрне вакытсыз ычкындырып, ниңә әле без халык белэн уздырырга тиешле егерме рәсми очрашуны хәвәфле хәлгэ куярга тиеш? Төрки халыкларның озын тарихка, бай әдэбият-сәнгатькэ ия булулары хақында туган телебездэ сөйләвөбез генэ дә зур әһәмияткэ ия чакта артык төвәккәллек күрсөтү һич тә акланмас иде. Һавадагы аккошка исәп итөп, кулдагы үрдөкне кулдан ычкындыру акыллы эшмени? КПССның Чадыр-Луң райкомы икенче секретаре Кирил

Валентирның безгә күрсәткән хайран жиле һәм шырпылы мөнәсәбәте әле дә хәтердә.

— Сөз нигә нәкъ менә гагауз авылларына килергә булдыгыз? — диде ул миңа.

— Гагаузлар — кардәшләребез. Кардәшләре белән кызыксыну һәркемгә дә хас, дип уйлыйм.

— Кардәшләрегез бүтән якларда да бардыр ич?

— Бар. Мин Урта Азия белән Кавказны йөрөп чыктым инде. Молдованың көньягы исә тагын да тансыграк жир — монда, гагаузлардан тыш, молдаваннар белән болгарлар да яши. Молдаван каләмдәшләремне тәржемә итәм, бәлки әле болгарлар турында да язарга туры килер. Татарстан болгарлар һәм Болгария белән онытылган багланышларны юлга салуга аеруча әһәмият бирә.

— Нинди онытылган багланышлар соң ул?

Валентир иптәшнec болгар икәнлеген алдан ук белгәнлектән, тарихка мөрәжғәт итеп, Кубрат, Аспарух ханнары, Дунай һәм Идел-Кама болгарлары туганлыгын искә төшердем.

— Алайса нигә Болгариягә генә бармыйсыз?

— Татарстанда болгар әдәбияты тәржемә ителә, Болгария галимнәре, сәнгать эшлеклеләре кочак жөеп каршылана, әле яңарак кына «Аспарух патша» фильмын рәхәтләнеп тамаша иттек. Молдова болгарының мине болай тупка тотачагын кайдан башыма китерим? Бездә кунакчылык бүтөнчәрәк күрсәтелә... Виза сорап торасы юк, юлы да кыскарак, гагауз, болгар авылларын берьюлы күрәчкән, дип шатлана-шатлана юлга чыккан идем.

С. Күруглы да, бүтәниңәр дә «сорау алу» барышын, бигрәк тә жавапларының мәрәгә төгәл тиюен тыштан тыныч, эчтән исә көефләнеп күзәтеп утырдылар. Валентир да, артыграк бөгештереп ташлавын төшенеп, ахыр чиктә үзенәң физкультура институтын тәмамлавын ачты, тарихта сай йәзүен таныды һәм миннән Казанга кайткач ук, татар-болгар багланышларына кагылган әдәбият жиберүемне үтенде.

Рухи тормышка физкультурачылар һәм бүтән «интеллектуаллар» житәчлек иткән заман иде бу!

Гади игенчеләр һәм терлекчеләр, эшчеләр һәм инженерлар исә безне тансыклап көтеп алды. Алар алдында инде Татарстан, аның мәдәнияте турында башланган сүз әдәби әсәр уку белән төгәлләнә. Тыңлаучыларның сорауларына:

— Оренбург өлкәсе татарлары 150 мең генә булса да, үз милли профессиональ театрына ия, Чувашстан республикасы яки Киров өлкәсендәге милләттәшләребез кырыгар мең чамасы гына, шулай да анда татарча гәзитләр чыгарыла, — дип жавап бирә идем.

Каләмдөшем Гәкки дә чыгышында:

— Балкарлар сан ягынан гагаузлардан өч мәртәбә калыша, шулай да әдәби журналыбыз, зур форматлы гәзитебез, профессиональ жыр-бию ансамблебез, радио-телевидениедә балкарча тапшыруларыбыз бар. СССР Язучылар берлегенә кабул ителгән язучыларыбыз егерме алты. Сөздә дүртөү генә икән, — дип тезеп китә иде. Сораулар исә бирелми калмый!

Кыскасы, без милли рухи тормыштан, нигездә, мәхрүм ителгән гагаузлар эшенә тыкшынмадык, аларны үз казанышларыбыз белән генә таныштырдык. Кемнәрдер моннан ниндидер хикмәт чыгарган икән, үзгәртеп кору хәрәкәте кузгалганда гагауз халкы тиз арада үзбилгеләнү хокукын таләп итәлек дәрәжәгә күтөрелгән икән, моңа төрки халыклар теләктөшлегә дә күпмәтер өлеш кертүе гажәп түгел. Гагаузларның киң катламы житез уянуы һәм көрәш колачы, кайнарлыгы белән Урта Азия, Идел-Урал төрки республикаларын да узып китүе менә күпләрне таң калдырган вакыйга булды. 1991 елның гыйнварында Бишмал авыл советы рәисе Петр Завричко белән без нәкъ шушы хакта сөйләштек.

— Уянуыбыз 1988 елда Комратта рәссам Дмитрий Савостин тарафыннан «Бәхәс клубы» оештырудан башланды, — диде ул. — Әүвәл 20-25 кеше генә жыела, туган телебезне саклау, гагауз милли культурасын үстерү мәсьәләләре тикшерелә иде. Рәссам Петр Фазлы, юрист адашым һәм кардәшәм Петр Завричко, укытучы Михаил Көндегиләниңәргә минем кебек авылларда яшәүчеләр дә килеп кушылды, 1989 елда «Бәхәс клубы»быз үз уставын һәм программасын кабул иткән «Гагауз халкы» иҗтимагый хәрәкәтенә әверелде. Авылларда аның башлангыч оешмалары барлыкка килде. «Гагауз халкы» хәрәкәте эчтәдә «Милләт санжысы», ягъни, «Милләт сызлавы» яшьләр

оешмасы пайда булды, Вулканешт районунда 1989 елда «Ватан» жамгыяте шытып чыкты. 1989 елның 17 октябрендө аларның вөкиллөре I съездларына жыйналып, Гагауз Автономияле Республикасы төзүне, шулай итеп гагауз милләтенең саклануы һәм үсүе өчен шартлар тудыруны көн тәртибенә куйды. Молдова Югары Советы молдаван телен дәүләт теле итеп игълан кылгач, гагауз халкы хокукларының тагын да чикләнүе ачыкланды. Без 1989 елның 12 ноябрендө гагауз халкы вөкиллөренең гадәттән тыш съездына жыйелдык һәм Молдова ССР составында Гагауз АССР төзелүен игълан иттек, карарыбызны Молдова һәм СССР хөкүмәтләренә жибердек. Мәскәү дөшмәде, Кишинев исә карарыбызны шундук юкка чыгарды. Имеш, автономия төзөр өчен жирлек юк. Имеш, гагаузлар милләт түгел, этник төркем генә, шуның өстәвенә, алар Молдовада килмешәк кенә, төп өлешә һәм тарихи ватаны — Болгариядә. Молдова житөкчелеге, Сталин-Һитлерның жинаятьчел килешүе аркасында, Бессарабия һәм Буковина СССРга көчлөп кушылган, шунлыктан Молдова ССР законсыз төзелгән, дип белдергәч, без, гагаузларның авыл, район, республика, Союз советларына сайланган барлык депутатлар (800 вөкиль) съездын үткәрдек. Молдова законсыз төзелгәч, аңа гагаузлар яшәгән Бужак төбөгә дә халык теләген санга сукмый кертелгән була ич инде. Бу хәл безгә 1990 елның 19 августында СССР составында суверен Гагауз Республикасын игълан итөргә мөмкинлек бирде. Безнең бу адымга Молдова Халык фронтының икенче съезды да этәрде. Ул беренче программасының үтөлүен — молдаван теленең дәүләт теле статусы алуына, латин әлифбасы белмәлгә кертелүенә, дәүләт символикасы үзгәртелүенә, милли мәдәният базасы ныгытылуына, Республика суверенитеты игълан ителүенә ирешелүен белдерде. Чыннан да, Республика парламентында Халык Фронты вөкилләре житмеш процент урынын алуы хөкүмәтне дә алар тарафдарларынан гына төзөргә мөмкинлек бирде. Анда бер урыс, бер украин, калганны — молдаваннар. Халык фронтының икенче съезды аңа программасына Молдова Республикасын Румынияга кушуны бурыч итеп куйды. Румыния составында яшәдек инде, бу кушулуның безгә ни бирәчәген яхшы чамалыйбыз. Шуңа күрә 1990 елның 28 октябрендө Гагауз Республикасы Югары Советына сайлаулар уздырырга әзерләндөк. Безнең бу законлы адымыбыз молдаваннарга шок ясады. Аннары радио-телевидение, матбугат безгә кара ягарга, молдаваннарда безгә карата дошманлык тәрбияләргә тотынды. Молдова парламенты исә, «аерылу хәрәкәтендө катнашулары өчен», күпчелек гагауз депутатларының вөкаләтен законсыз рөвештә юкка чыгарды. Безгә янаулар, безне куркытулар коточкыч дәрәжәгә житте. Молдаван гәзитләрендө көкрә пычак аскан төрек янычлары карикатураларын күрсәгез, мыскыл ителүче — без инде ул. Сайлау көнебез якынлашканда, гагаузларның үзбилгеләнү хокукын тормышка ашырмас өчен, без яшәгән төбөккә дүрт йөзләп автобуска, йөк һәм жиңел машиналарга төялеп, коралланган молдаван волонтерлары агылды. Бужакны бар яктан чолган алдылар. Молдова эчке эшләр министры генерал-майор Косташ житөкчелегендө тулы бер гаскәр. Трактор, куәтле булдозер, трейлорлар белән — гагауз авылларын жир белән тигезләргә, дингезгә себереп түгөргә! Менә шундый драматик шартларда без бөтен халкыбызны аякка бастырдык, сайлауларны 25 октябргә күчердек. Бишалада кичке жидедән тугызга кадәр сайлаучылар тулысынча тавыш биреп бетерде, аннары ир-ат Бужак төбөгенең чик буйларын сакларга юнәлдө. Хәл үтә киеренке иде — милициябезнең коралын Кишинев алдан ук жыеп алган, аны турыдан-туры Косташка буйсындырган иде. Менә шундый шартларда Тираспольдән Одесса өлкәсе аркылы урау юлдан безне якларга мең кешеле отряд килү гагаузларны ни дәрәжәдә дулкынландыруын, куандыруын күрсәгез иде сез! Хәлебез мөшкөл — без коралсыз халык идек. Кагул ягынан килүче волонтерлар Московий авылы анында тракторчы Николай Шкәмбәжене тотып алып кыйнап ташлыйлар. Кагул врачлары яралыга ярдәм күрсәтми, милләттәшебезне Кишиневка алып китәләр, ул шунда жан бирә. Шушы көнгәчә аңа диагноз куелмаган, үтерүчеләр жәзәга тартылмаган. Милли дошманлык мине томалаганда, исерткеч әчемлек канны кыздырганда, гаделлек эзләп, үзеңчә яшәргә теләвеңне, моңа тумыштан хақың барлыкны төшендереп кара — волонтер тыңлар микән? Кан коюны булдырмас өчен бердәнбер юл калды — тәртип саклар өчен эчке гаскәрләрне кертүне үтенеп, СССР президентына мөрәжәгать иттек. 26 гыйнварда хәрбилөренң ярдәм кулы сузуы гына волонтерларны айнаыта алды — киеренкелек әкрәнләп кими башлады.

Петр — бүгүнге гагаузстаннын йөзен нагылдыручы жеткече. Анын өчен тийелган темалар юк, үз фикерен әйтүдән дә кыенсынмый, чынбарлыкка аек карый. Тамырлары өзелмәгән — институтны бетергәннен соң, туган авылында унисгез ел инженер булып әшләгән. Мәктәптә химия укытучы хатыны белән дүрт бала үстерәләр. Кырыкны әле яңа ғына атлап узган — түгәрәк тулы йөзөндә, таза гәүдәсендә физик әш башкаручыларга хас ныклык. Сәәси хәлләр кискен үзгәрсә, уяну хәрәкәтендә актив катнашучыны башыннан сыйпамаулары мөмкин. Шушы хакта сүз кузгаткач, ул:

— Гел үзеңне кайгыртып кына да яшәп булмый, — диде. — Халкымын тигезләр арасында тиң итеп күрәсем килә. Гагаузлар моңа тумыштан лаек. Гаиләләребез тотрыклылыгына ғына игътибар итегез — йөз никахтан берсе таралу да гадәттән тыш вакыйга бездә. Иллә-алтмыш меңгә төшереп йортлар салабыз, уртача майданы унбиш сотыйлы бакчаларда ни генә үстермибез, һәр шахси хужалыкта әллә ничә баш сарык, дуңгыз — без берүгә дә салынмыйбыз. Колхоз әшендә дә сынатмыйбыз, ә менә рухи торышыбыз аксый. Милли мәктәп чөлтәребезне төзү милли уянуыбызны тотрыклы итәр иде. Кардәш республикалар ярдәменә өметөбез зур — Молдова безне торган сәен үгисәтә бара. 1988 елда аның югары уку йортларына 182 гагауз керсә, 1989 да бу сан 132 гә генә калды. Шуңа күрә Комратта Гагауз университеты ачу бурычын куйдык — халык дүрт йөз меңгә якын акча жыйды инде. Милләтнең көчә күп санлы булуда ғына түгел, уртак максатка бердәм рәвештә омытыла алуда да. Алай бик аз санлы да түгел инде без — ике йөз мең! Бездән кимрәк санлы халыклар да бөйсез дөүләт булып гөмер итә.

Беләсе иде: Татарстанның һәр авыл советы рәисе үз халкы турында шушылай уйлыймы икән? Уйласа, гамәлләре Бишалама жетәкчесе Петр Завричконокына тиңләшерлекме? Моңа татарның да яшәү-яшәмәү мәсьәләсе бәйләнгән ич!

Чир генәме?

Моңа кадәр дөньяда түгел, СССРда да аз билгеле булган гагауз халкының 1988 елда үзе теләгәнчә яшәр өчен көрәшә башлавы, тиздән матбугатта һәм эфирда татарга караганда бермә-бер ешрак телгә алынуы күпләр өчен көтелмәгән хәл булды. Берәүләр моны милли аңның табигый үсеш нәтижәсе дип санаса, башкалар — чир, нәфесен күпкә сузган бер төркөм кешенең жавапсыз рәвештә гауга кузгатуы итеп танытырга тырышты. «Гагауз халкы» хәрәкәте жетәкчеләре турында төрлө имеш-мимешләр таратты. Мәсьәләгә ачыклык кертер өчен, мин 1991 елның гыйнварында Комратка килеп, Гагауз Республикасы Югары Советы рәисе Степан Топал белән дә очраштым.

Ул кичке сигезләрдә генә күрше район үзәгә Жимешледә уздырылган утырыштан кайтып керде. Анда СССР президентының Молдова ССРдагы хәленә жайга салу хакындагы указы тикшерелгәнлеген мин инде ишеткән идем.

Уртача буйлы, озынча йөзлә, киң маңгайлы кырык яшьләрдәгә ир. Күе кара чөчлө, кара кашлы, жыйнак кара мыеклы. Күзләре буенча азияле дип әйтеп булмый, әмма мондый яңар карашлы кешенең шәрәккә хәтерләтми калуы да мөмкин түгел. Хәрәкәтләре төгәл, мөгамәләсә тыныч, затлы. «Шарлатан», «авантюрист» дип ярлык тагучыларга шаккатам: масаю, даһи булып кылануның, мескенләнуң, акылсыз фикер йөртүңә әзә дә юк. Киресенчә, фәһемле, тыйнак. Беркадәр шаянлык очкыны чәчрәтә тагын.

— Кишиневтагы митингларда кайберәүләр безнең халыкны «молдаван төнендәге тимерү», парламенттагы экономист Кирка исә «резерватив» дип кенә атый. Березбәне мыскыллап «хан», икенчебезне «паша» дип тә эндәшәләр. Шундый яманнарның хәлен белешү өчен килергә ничек батырчылык иттегез? — диде ул елмаеп.

— Тарих китапларында татарга ябыштырылган ярлыклар тагын да оятсызрак, — дидем мин. — Яшибез ич әле. Молдаваннарның кайсылары артыграк кызып киткән икән...

— Кыздылар шул. Без бит башта Молдова ССР составында Гагауз Автономияле Өлкәсә төзелүен генә сорадык. Югары Совет сессиясә исә безне өрөп очырды. Милләт тә түгел икән без, ата-бабаларыбыз жирендә дә яшәмибез икән!

Степан Топал — инженер, Комрат ПМКсында эшлэгән. «Гагауз халкы» хәрәкәтенә дә Молдова Югары Советы молдаван телен дәүләт теле дип игълан иткәч, аны үзләштерү өчен бик кыска вакыт билгеләгәч кенә кушылган. Аны забастовка комитеты рәисе итеп сайлаганнар. Көрәш кызган, кемиң кем булу — белем, акылы, кешеләр белән аңлаша алу сәләте ачыклангач, С. Топалны Молдова ССР Югары Советына депутат итәргә дә халык үз тавыш биргән.

Молдова ССРның Гагауз Республикасы дип игълан ителгән биш районында бөтен халыкның 47,2 проценты — гагауз, 25,1 — молдаван, 15,7 — болгар, 5,2 — урыс, 5,2 — украин, 1,5 — проценты — бүтән милләتلәр. Бу төбәктә жан башына акча тоту (капитал салу) республикадагы уртача дәрәжәдән утыз процент чамасы кимрәк. Буҗакта завод-фабрикалар корылмау, югары уку йортлары ачылмау аркасында, яшьләр туган жирен ташлап ките, хәтта студентлар да укыган жирләрендә төплөнөп кала аки, юнәлтү буенча, ерак өлкә, республикаларга тарала. Бу сибелү гагауз милләтенең килчәгән хәвефләндерә. Милли ихтыяжларын санга сукмау аркасында, ул бергә тулпанып яшәгән жирендә дә милләт буларак юкка чыга бара. Күпләр фикеренчә, бу гагауз милли дәүләтчеләгән төземәүгә бәйләнгән.

— Кара дингез бие далаларында төрки халыклар, ким дигәндә, мең ярым ел яши инде, — диде Топал. — Ата-бабаларыбыз, күпмедер заман Болгария, Румыниядә гомер иткәннән соң, Буҗакка кире әйләнеп кайтканнар икән, алар чынлыкта ватаннарының бер тарафыннан икенчесенә генә күчеп утырган. Кайбер молдаван галимнәренә безне килмешәк итеп танытырга маташуы сәер. Тагын шунысы да гажәп: алар Болгариядә гагаузларның чагыштырмача бик аз өлеше генә калуын, анда аларны болгарлаштыру сәясәте уздырылуын язалар. Әмма шундук гагауз милләте — Болгариядә, Молдовада ул — этник төркем генә, дип тә белдерәләр. Гагауз дигән милләт, гомумән, юк, болгарларның төрөкләшкән өлеше генә ул, дип игълан итүчеләр дә очрый. Моңы исбатлар өчен үзләре үк хөкөм итеп узган болгар шовинистларына таяну һич тә икейөзлелек саналмый. Молдаван галимнәренә кайберсә фәнне дә «презерватив» санып, күрәсәң.

Милләтләрнең үзбилгеләнү хокукын тормышка ашырмас өчен, Союзның аки республиканың хөррият кысылган дәвердә кабул ителгән конституциясенә ябышып яту да намуслы эш түгел. Шул ук вакытта андый бәндәләргә, үзләренә кирәксә, төп законны бозу берни түгел. Мисалга, Гагауз Республикасы Вакытлы комитеты бер утырышын КПССның Комрат райкомында башлый, аннары ПМК залына, ахыр чиктә күрше районының урман аланына күчәргә мәҗбүр була, чөнки, Молдова ССР конституциясенә таянып, Кишинев «сепаратистларны» кулга алырга чаралар күрә. Вакытлы комитет әгъзасы булган Молдова Югары Советының дүрт депутаты (Топал, Көндегиләң, Таушанҗы, Калчо) шушы утырыштан соң башта кача-поса Одессага, аннан Киев аша Мәскәүгә барырга һәм үз халкының ирекле яшәргә хокукы барлыгын исбатлап йөрергә мәҗбүр була. «Гагауз халкы» эшлеклеләрен — Комрат район советы депутатлары Добров белән Стоматовны Тараклы районында кулга алалар һәм төрмәгә ябып куялар. Добров шунда ике ай ялгызлар камерасында «кунак» була, кыйнаулары өчен аңардан берәү дә гафу үтенми, депутатның ачлык игълан итүенә дә төкереп кенә карыйлар. Әле кайчан гына «Хөррият!» «Үзбилгеләнү хокукы!» дип Кишинев урамнарын гөрләткән кайберәүләр: «Гагауз Республикасына жир кирәкме? Бары кабердә генә аларга жир!» дип кычкыра башлыйлар.

Милли эгоизм телсә кайсы халыкның аңын томаларга мөмкин. Гагауз эшлеклеләренә Тирасполь «имперфронты» белән берләшүе кызганчы, әмма котылгысыз чара. Башка берәүдән дә реаль ярдәм ала алмый ул. Милли эгоизм белән «имперфронт» арасында калган гагаузларның килчәге жиңелдән түгел.

— Президент указы чыкса да, без Суверен Республикабызны төзүдән баш тартмыйбыз, — диде С. Топал. — Әлбәттә, без аны күрше халыклар, республикалар белән тыныч рухта аңлашып барлыкка китерергә тиеш. Экономик эшчәнлегезне бәйсез алып барып өчен безгә үз дәүләт банкыбыз кирәк. Аннары белгечләр, белгечләр... Комратта Гагауз университеты ачуга зур өметләр баглыйбыз. Төрки республикалар, шул исәптән, Татарстан югары уку йортлары да безнең яшьләргә ишекләрен киңрәк ачсын иде. Бары укымышлы халык кына үзен кимсеттерми, тормыш дәрәжәсен югары күтәрүгә ирешә. Без шуның өчен көрәшәбез.

— Авыр бурч!

— «Ә кемгә жиңел? Чагыштырмача күбрәк санлы татар халкына жиңелме? Күзәтеп торабыз, суверенитетыгызны гамәлгә ашыру катлаулы бара. Максатыгызга ирешүне телибез. Безнең белән кызыксынуыгызга исә аеруча рәхмәт!

Гагауз Республикасы Югары Советы рәисе, вакланам дип курыкмады, Татарстан вәкилен автовокзалга үзе илтте, озатып жиңерде.

Буын ныгыту

Яткан таш мүкләнә, хәрәкәттә — бәрәкәт, ди татар. Шулай дисәк тә, без соңгы дәвердә югарыдан килгән әмер буенча гына кыймылдарга күнегеп киттек. Күнектерделәр! Үзенчә уйларга, үзенчә эшләргә тырышкан кеше, халык мең киртәгә очрады. Еш кына аның ахыры хәтта фаҗига белән тәмамланды. Илнең сәяси житәкчелеге алышынганнан соң, безнең ихтиярны, ирекне бәйләп торган богаулар берәм-берәм ватыла башлады. Бу гагауларга да иркенрәк сулыш алырга, хәтта бездән дә елдамрак алга үрләргә мөмкинлек биргән икән.

1991 елгы сәфәрәмдә Кишиневта игътибарымны тарткан беренче нәрсә — киоскдагы «Ана сүзе» гәзите булды. Кече форматтагы ситез битле атналык басма. Тиражы — туғыз мең. Күршебездәге мариларның — автономияле республикасы, милли мәктәбе, югары үскән профессиональ мәданияте булган, ниһаять, гагаулардан өч тапкыр күбрәк санлы халыкның төп гәзите уналты мең таралуын исәпкә алсаң, «Ана сүзе» өчен сөенерлек. Телефоннан шалтыратуга, аның баш редакторы Тодур Занет мине каршы алырга вокзалга килеп тә житте.

Хат аша гына таныш Тодур — дәрманы ташып торган таза гәүдәле, тулы йөзле, киң маңгайлы, кап-кара кие бөдрә чәчле ир-егет икән. Йөзенең шомалыгы, киemenең модалы булуы (куртка, чалбары — кыймәтле зәңгәр варенка!) белән коеп куйган шөһәр маләе. Әмма ул — Бабуглы директор булып эшләгән Кунказ авылыннан, игенче улы. Кунказ Европада иң зур авыл санала. Урамнары асфальтлы, гөл-чәчәкләргә, жимеш ағачларына күмелеп утыра. Ләкин Тодур анда калмаган, Политехника институтын тәмамлагач, Кишиневта инженер-конструктор булып эшли башлаган, анда комсомол секретаре итеп сайланган. Республика телевидениесендә гагаузча тапшыруларга, 1988 елда исә «Ана сүзе» гәзитенә нигез салган. Балаларга, яшьләргә атап шигырьләр язган, инде ике жыентыгын да бастырган.

— «Ана сүзе» бик кызыклы чыга, — дидем мин. — Былтыр аңа Татарстанда ситез кеше язылган идея, ләкин бер генә санын да ала алмадык.

— Молдовада дөнья кайнавын белсез. Әллә шул сәбәптән инде, «Союз-печать» «Ана сүзе»н читкә юнәлтәп жиңермәде. Әзербайҗанда һәм Украинада гәзитебезгә илле меңләп гаилә язылган идея, без былтыр 76 мең нөсхәдә чыктык бит. Халыкның гайрәте төрлечә чигерелде, биек менә матбугат каталогыбызны бүтөн республикаларга илтәп житкөрмәдек тә. Нәтиҗәдә, 1991 елда «Ана сүзе» читкә 400 данә генә китчәк.

Кечкенә генә бүлмәдә өч өстәл, шкафлар, машина, кәгазь өемнәре. Тодурдан тыш, монда әдәби хезмәткәр һәм машинистка да утыра. Кысан. Әмма баш редактор төшенкелеккә бирелми.

— Биелга чаклы без «Советская Молдова»ның кушымтасы рәвешендә ике атнага бер мәртәбә дүрт бит күләмендә чыктык. Хәзер Молдова хөкүмәте гәзитенә өйләндек, редакциябездә эшләүчеләр саны өчтән унсызгә житчәк. Әзерлекле журналистлар юк, шулай да хезмәткәрләрне туплармын, дип уйшанам. Биек кварталга бер балалар журналы «Кыргыч»ны («Карлыгач») да чыгара башлаячакбыз. Билгеле, сезнең «Салават күпере», «Ялкын»га тиңләшәп булмас, үрнәк алып эшләргә тырышырбыз.

Буш җирдә барлыкка килсә дә, «Ана сүзе»нең укучылары да, хәбәрчеләре дә ишле хәзер. Гагауларны уятуга, яңарыш өчен көрәшкә туплауда «Ана сүзе»нең зур роль уйнавын кем генә кире кагар икән?

Хәзер Молдова радио-телевидениесендә гагауз, болгар, украин, яһүд телләрендә тапшырулар алып барып өчен махсус милли редакцияләр оештырылган. Гагауларга ай саен туксанышар минут бүләп бирелгән, өлгәрсәләр, вакытны озынайтырга да мөмкинлек бар икән.

Гагаузлар тормышындагы икенче яңалык Молдова мәгариф министрлыгында министр урынбасары Николай Бабулгы кабинетында Дионис Танасуглының алтынчы класслар өчен төзегән «Гагауз теле һәм әдәбияты» дәреслегә кулъязмасын тикшерү булды. Әле кайчан гына аяк басмас борын мәктәпләрдән куылган гагауз теленә, күрегез, нинди игътибар — дәреслекне тикшерүгә унбишлөк укымышлы жыйналган иде. Алар арасында Педагогика фәнни-тикшеренү институты һәм Фәннәр Академиясенәң Тарих институтынан дүрт галим, мәгариф министрлыгы һәм район мәгариф бүлекләреннән биш инспектор һәм методист, музей директоры, педучилище һәм мәктәпләрдән укытучылар катнашты. Барысы да — югары белемле гагауз филологлары һәм тарихчылары. Яңа дәреслек кулъязмасын тагын да яхшырту юнәлешендә фикер алышу мәсьәләнен асылын аңлап һәм таләпчән рухта барды. Әле кайчан гына мондый мәжлесе «милләтчелек» ярлыгы тагылу ихтималын онытмасак, алга китеш күз алдында.

— Мин хәзер әдәби ижаттан бөтенләй аерылдым, милли мәктәпләр эшен юлга салу бу кадәр катлаулы булып, болай күп көчне суырып, дип һич тә уйламаган идем, — диде Бабулгы.

— Хәзер Молдованың 44 мәктәбендә 277 класста 24335 бала атнасына өч сәгать гагауз теле, әдәбиятын өйрәнә. Беренче классларда ана теленә алты сәгать биргән мәктәпләр дә бар. Башлангыч белемне, гомумән, туган телебездә укыту мәсьәләсе кузгатыла. Кагул педучилищесендә, Кишинев университетында һәм пединститутында башлангыч класслар һәм гагауз теле-әдәбияты укытучылары әзерләү өчен махсус төркемнәр алдык. Программа, методик ярдәмлек, күргәзмә әсбаплар, дәреслекләр язабыз, бастырабыз. Дәресен әйтим, Молдова житекчелегә безнең культура автономиясенә, хатта Төркия белән багланышларыбызны ныгытуга да уңай карый, булыша, безнең Молдовадан аерылып чыгу эшенә генә риза түгел... Митинглар жыю, милли дәүләтчелегә безне тергезергә омтылу яхшы. Әмма туган телне мәктәпләр аша гына кайтарырга мөмкин. Моның өчен исә дәреслекләр, һәм укытучылар кирәк.

— Гагауз университеты ачылу милли мәктәпнең киләчәген бермә-бер яхшыртыр. Аны оештыруга минем күптәнге танышым, Гагауз Республикасы Югары Советы президиумы әгъзасы Мария Маруневич житекчелек итә икән.

— Моңысы — житди эш, — диде Бабулгы. — Сәнгать институтында Д. Танасуглы тырышлыгы белән инде өч гагауз төркеме укый — актерлар, режиссерлар әзерләнә. Ләкин хәзер бу житми инде безгә.

Дионис Танасуглы мин яңа ижат уңышлары белән котладым. Дәреслекләр генә түгел, «Озын кәрван» романын да бастырырга өлгергән иде ул. Туган әдәбиятында янә бер жанрга тормыш биргән, халкы тарихын сәнгать чаралары белән җанландырып, укучылары кулына тапшырган.

— Молдова филармониясендә гагауз «Дүз ава» дәүләт жыр-бию ансамбле корылуын беләсезме? — диде ул миңа. — Оркестры, хоры, жырчылары, биючеләре бар — кырыклап кешене берләштерә. Мин шуның өчен махсус программа әзерләп, сөхнәгә куйдым. Былтыр Төркиягә барып, төркі халыклар фольклор фестивалендә катнаштык. Чыгышыбызны ошаттылар. Чакырасыз, Татарстанда да концерт бирергә әзер без.

Буҗакта экспедициядә йөргән көннәрдән соң әле нибары алты-җиде ел гына вакыт узган, әмма гагаузлар тормышында күпме үзгәреш! Мәктәпләрдә туган тел-әдәбият тиешле урынын алып бара, радио-телевидениенәң гагаузча тапшырулары, «Ана сүзе» гәзите һәм «Кырлагач» журналы, Молдова Язучылар берлегенәң гагауз секциясе, «Дүз ава» дәүләт жыр-бию ансамбле кардүш халык тормышына озақ заманнар зарыгып көткән рухи азык, яктылык һәм күңеллек тарата башлаган. Нәүбәттә — Гагауз университеты, суверен Гагауз Республикасы.

Берәү дә шикләнмәсен — боларның һәммәсе оешу, берләшү һәм милли идеаллар, сәләмәт кеше өчен давамлы каты көрәш нәтижәсе. Әгәр алар шулай уңышлы давам итсә, билләһи, «җиде миллион» дип кабатларга яраткан, әмма күпчелегә хоҗайдан һәм яхшы патшадан шәфкать көтөргә ияләшкән татарны узып китәргә мөмкин. Чөнки ахыр чиктә эшнә сан түгел, сыйфат хәл итә. Гагаузларның исә ачылмаган сәләтләре, кузгалмаган көчләре күп булуына, ул сәләт һәм көчнең киләчәктә үз милләтен үстерүгә дә, башка халыклар белән дуслыгын ныгытуга да тиешенчә этәргеч бирәсенәйшанам. Теләкләрәң иреш, гагаузлар иле!

Казан-Кишинев, 1984-1991

Дионис Танасуглы

Яшь яңгыр

Ява яшь яңгыр әтрафыма —
тип-тигез кырларга.
Хуш һава —
гөлләр исеннән,
чикләвек яфрагы,
кирәз¹ кабыгы исеннән...
Ул — дэва!
һәм малайлар качкан жирдән
гөрләвекләр ага —
юлларга...

Яшь яңгыр әтрафыма ява —
тип-тигез кырларга.
Куйлар исеннән,
чабанның яңгырлыгы² —
мәшин³ исеннән куера һава...
Ыгы-зыгылы авылдан —
эшханәләрдән,
 өй алларыннан —
гөрләвекләр ага —
юлларга...

Яшь яңгыр ява әтрафыма —
тип-тигез кырларга.
Жир-ана хисе,
трактор төтене
һәм бодай исеннән
исерде йөрәк — сөөнеченнән
кага, кага...

Заманны яшәрткән
яңгыр ява —
юлларга...

Әхмәт ГАДЕЛ тәрҗемәсе

1. Кирәз — черешня (төче чия).

2. Яңгырлык — плащ, ябынча.

3. Мәшин — эшкәртелгән тире, күн.

Инанырмын

Инанырмын сиңа, адәм улы:
көннең яктысы син, назлы жиле!
Заманның ышанычы — сез, кешеләр,
инегездә Жирне тотып гизүчеләр...

Ә өметсез — юлга чыгалармы?
һәм өметсез — кире кайтырғамы?!
Ничек соң өметсез сөяргә? —
Дәвамны көтәргә?
Ничек соң өметсез көн тусын —
таң булсын? —
Нурсыз — зиндан караңгылыгындамы
бу дөнья калсын?

Өметсез мөмкинме бу жиргә
бәрәкәт килергә?!

Инанырмын сиңа, адәм!
Ышанырмын: юлчылар
өенә кайтып житәчәк!
Ихластан сөйгән —
үзе дә сөеләчәк!
Әүләт¹ тууын көткәннәр,
мотлак, нарасыйны күрәчәк!
Игенле тарла² яшәрәчәк!
Таңны көткәннәргә —
туачак бәхетле көн... —
Шуңа ышанам мин!

Әхмәт ГАДЕЛ тәржемәсе.

Дмитрий Кара Чобан

Өмет

Баеп барган кояшларга карап
Сызлана да тора бу йөрәк...
Сызлан, йөрәк! Әмма аңлау кирәк:
Өметләнгән йөрәк — көчләрәк.

Дулап-дулап ярга кага дингез,
Сызланудан дингез яшь коя:
Аның юлы — мәңгелеккә табан,
Юлларында ләкин — таш кыя.

Әй, өметем! Син ташлама мине,
Һәр юлымда миңа бул терәк.
Сызлансаң да, өметләнү кирәк
Ярга каккан дингез төсләрәк...

Нияз АКМАЛ тәржемәсе

1. Әүләт — бала, токым.

2. Тарла — тарлау, басу өлеше.

Николай БАБУГЛЫ (1928) — шагыйрь, әдип, драматург, унбишләп шигърь, проза
китаплары, гагауз теле һәм әдәбияты дәрәжәләре авторы. Кишиневта яши.

Дмитрий КАРА ЧОБАН (1933 — 1986) — шагыйрь, әдип; дистәдән артык шигърь һәм
хикәя китаплары авторы. Әсәрләре СССР халыкларының күп телләрендә дөнья күргән.

Гагауз туге

Ат атланган яшь бер егет
Сезгә шәраб биреп торыр,
Аты исә — сөөнечтән —
Сезнең алда биеп торыр!

Ат атланган ул яшь егет
Сезне туйга дәшә килгән.
Караман атлы аты, күр,
Килә мәгърур адым белән!

Ат атланган бу яшь егет
Авылыны иңләп узачак;

Гүяки, ярын алдына
Алып, үзе дә очачак!

Шау-гөр килә мәхәлләләр,
Яңгырый жыр, такмак сүзе...
Барабанга бәрә шатлык,
Туй итә күк дөнья үзе!

Мәхәлләбез айнымастыр:
Шәраб исе... бәхет хисе;
Бу — гагауз туге, дуслар,
Халкым туйга дәшә сезне!

Рәдиф ГАТАШ тәржемәсе

Гаврил Гайдаржи

Буҗагым, Буҗагым!

«Буҗагым, Буҗагым!
Бәхетсез Буҗагым!
Суындымы тәнең,—
Салкынмы кочагың?»

Әүвәлдән түгелде
Сиңа безнең кан-тир:
Дәдәләр, сусыз,
Актардылар жир...

Әүвәл син байның
Тарлаулары идең.
Кара каһәр белән
Тамгаландың, жирем!

Буҗагым, Буҗагым,
Килде башка көннәр —
Тулган кочагыңа
Бәхет төсә — гөлләр!

Чигенде хәсрәтләр,
Үзгәрдә туфрак-жир.
Чиксез киң кырларны
Сыйпады көч-тимер.

Чүл тасмаларын
Онытты безнең кул.
Авырлык хисләрен
Озаттык: — Ак-пакъ юл!

Буҗагым, Буҗагым!
Яшәт ямең, назың!
Ил-жиргә кайтты Жыр! —
Янадан тудык без,—
Синең дә бу — язың!

...Буҗагым, Буҗагым!

Әхмәт ГАДЕЛ тәржемәсе

1. Бужак — ил, Ватанның гагаузлар шулай атый.
2. Дәдә — ата-бабалар.

Мина КҮСӘ (1933) — шагыйрь, сиксез ишгері жыентык авторы. Молдованың Бишалаи авылында яши.

Гаврил ГАЙДАРЖИ (1938) — шагыйрь, галим, филология фәннәре кандидаты, ишгері һәм фәнни китап, дәреслекләр авторы. Кишиневта яши.

Степан Күруглы

Безнең яклар

Безнең яклар — иркен кырлар ягы,
Безнең яклар — урман-су ягы.
Безнең яклар — үзебезнең яклар,
Әйбәт аның, дуслар, шул ягы!

Туган яклар безне саклый ала,
Яклай ала һәрчак ятлардан.
Бер көн йөрсәм читтә, хәбәр көтәм,
Салам көтәм туган яклардан.

Башкалар да шулай, үз ягым дип,
Туган жир дип өзелеп әйтсеннәр.
Дөньядагы барлык сукмак-юллар
Туган якка алып кайтсыннар.

Көнбагышлар көнгә баккан кебек
Туган якка багам мин бүген,—
Өткәм-әнкәм васыяте итеп
Йөрәгемдә саклайым жир-күген.

Безнең яклар — гөлбакчалар иле,
Безнең яклар — жырлар ватаны...
Тулган айлы булсын һәрбер төне
һәм кояшлы булсын һәр таңы!..

Нияз АКМАЛ тәржемәсе

Васил Филиуглы

* * *

Туган ягым кинлекләре —
Сез түгелме күзләремдә?
Сездән — жылы, сездән — якты,
Иркен дөнья — йөрәгемдә!

Күпне күргән урман-сулар,
Йөзем бүлэк иткән баглар,
Изге икмәк үскән кырлар —
Ил-каумемә мирас алар.

Кояш карый төбәп, туры,
Елга-күлләр көмеш сулы.
Бу жәннәткә хужа — халкым,
Табынында нигъмәт тулы.

Язмыш аннан аермасын! —
Жирнең бәрәкәте артсын.
Таңнар бәхет булып атса,
Шатлык, гөлдәй, чәчәк атсын!

Степан КҮРУГЛЫ (1940) — шагыйрь, әдип, галим, дистәгә якын шигырь, хикәя жыйнаклары, фәнни китаплар авторы. Тарих фәннәре кандидаты. Кишиневта яши.

Васил ФИЛИУГЛЫ (1949) — шагыйрь, эсәрләре күмәк китапларда басылган, молдаван, рус, украин телләренә тәржемә ителгән. Агроном. Бишалам авылында яши.

Тудор Занет

Аман, аһ!, сакла, ходаем,
Аман... һаман! — дим...
Тезләренә кагылдым ла...
Аман, аман, дим!

Кулым тиде янагына,
Аман, илаһым!
Тоташсам икән жаныңа,
Аман, аман, дим! —
Аман, ходаем!

Бу сөюдән көлгә калсам?!
Аман, илаһым!
Һаман аман! — дим..

Елдырым-яшен күкләрдән
Жиргә төште — сүнде...
Аергач синнән язмышым,
Моң-сагышка күндем...
Азау тешем сызлый гүя,
Жаңда күкрәү бүген...

Елдырым-яшен, кайда син?!

Рәдиф ГАТАШ тәржемәләре

Марс ШАБАЕВ

АДЖИМУШКАЙ КАҖАРМАННАРЫ

Моннан утыз бер ел элек — 1959 елның унынчы һәм унжиденче майларындагы әдәби тапшыруларны Татарстан радиосы шундый мөрәҗғәт белән тәмамлаган иде: «Хөрмәтле радиотыңлаучыларыбыз! Сезнең арада Аджимушкai таш базларында көрәшүчеләр яки алар турында ишетеп белүчеләр юкмы? Сездән хәбәрләр кетәбез.» Брест крепосте каһарманнары һәм Бөек Ватан сугышының башка батырлары турындагы эзләнүләре белән танылган рус язучысы Сергей Смирновның «батырлык турында хикәяләр» исемле очерклар циклынан Аджимушкai таш базлары турында татарча тапшыру ясаганнан соң булган иде ул мөрәҗғәт. Мин ул вакытта радионың әдәби-драматик тапшырулар редакторы булып эшли идем.

... Бер ай вакыт үтте. Безгә җавап бирүчеләр булдымы? Аджимушкai таш базларын саклауда катнашучылардан Сергей Смирнов телгә алган лейтенант Николай Ефремовтан башка берәр исән калган кеше табылдымы соң? Әйе, табылды. Татарстан радиосына унтугызынчы июньдә бер хат килеп төште. Менә ул хат:

«Татарстан радиосының әдәби-драматик тапшырулар редакциясенә.

Бүгөн 1959 елның унжиденче мае. Мин сезнең 1942 елда Керчь шәһәре янындагы Аджимушкai таш базларын саклауда катнашучылар турындагы тапшыруыгызны тыңладым. Сез радиотыңлаучылардан бу вакыйгада катнашучы кешеләр турында хәбәр итүләрен үтенәсез.

Мин, Мостафин Хөсәен Сафа улы, шул көрәшләрдә катнаштым. Хәзер Мари АССРның Волжск шәһәрәндә, Щорс урамы, бишенче йорт, өченче квартирада яшим.

Хөсәен Мостафин.»

Кыска гына бу хат чиксез зур дулкынлану тудырган иде. Әйе, өмет бушка китмәде! Аджимушкai таш базларын саклауда катнашкан дүрт меңгә якин кешедән исән калган тагын бер кеше табылды! Җитмәсә, үзе татар кешесе дә икән! Шатлану-куанудан Хөсәен Мостафинның хаты, сәер-серле рәвештә, айдан артык йөрөп кенә безнең кулга килеп ирешкәнәнә ул вакытта игътибар да итмәгәнбез. Хәер, ул хакта соңрак язылып...

Мин Хөсәен Мостафинга шул көнне үк мондый хат язып җибәрдем:

«Хөрмәтле иптәш Хөсәен Мостафин!

Хатыгызны алдык. Сездән шул чорга караган истәлекләрегезне язып җибәрүегезне үтенәбез. Ул истәлекләрдә менә бу сораулар яктыртылса, яхшы булып иде:

Сез Аджимушкai таш базларына кайчан һәм нинди шартларда барып эләктегез? Анда булган кимандир һәм сугышчылардан кемнәрне беләсез? Безнең тапшыруларда телгә алынганнарда кемнәрне яхшы хәтерлисез?..

Сезнең хәрби дәрәҗәгез нинди һәм таш базларында кайсы рота яки взводта, кем командалыгында хезмәт иттегез? Аджимушкai таш базларында сез нинди авырлыклар кичердегез, анда күпме вакыт булдыгыз һәм ничек исән калдыгыз? Ул сугышларда исән калуы башка кешеләрне белмисезме? Белсәгез, хәзер алар кайда яшиләр? Сезнең кулыгызда Аджимушкai таш базларына кагылышлы документлар, хатлар, истәлекләр юкмы?

Менә шушы сорауларга җавап бирүегезне үтенәбез...»

Хөсәен Мостафинга хат җибәргәнгә бер көн үтә, ике көн үтә, үч көн үтә — кош теле кадәр дә җавап юк. Өметсезлеккә бирелеп, Хөсәен Мостафинны эзләп Волжскига китәргә җыенып йөргәндә генә, редакциягә төбәнәк буйлы, кара тут йөзле, кара чәчле бер кеше килеп керә.

— Миңа интәш Шәбаев кирәк иде,— ди ул.
Танышабыз.

— Мостафин...

— Мостафин?! Хөсәен абый Мостафинмы? Аджимушкайданмы?..

— Юк, Волжскидан,— ди ул елмаеп һәм буылып-буылып ютәлли башлый.—
Ә менә монысы — Аджимушкайдан... Газлар...

Без радиостудия бүлмәләренең берсендә утырабыз. Минем каршында ул —
Аджимушкай таш базларында дүрт ай яшәгән, немец газлары белән агуланган сусыз-
лыктан жафа чиккән, ачлыкның сөякчел кулларын курган, салкын үлем сулышын той-
ган кеше. Мин көчле жипләткәнчә борып жибәрәм, Хөсәен абый кесәсеннән алып
индидер таблетка каба да тирләгән маңгаен сөртә, акрын гына сөйли башлый.

... Хөсәен Сафа улы Мостафин Башкортстанда, Урнәк исемле авылда 1904 елны
дөньяга килә. Шунда үсеп буй житкәрә, егет була. 1925 елны ул Кызыл Армия саф-
ларына алына. Армия хезмәтен Крымда үтәргә насыеп була аңа. Хезмәт срогын тутыр-
гач та шунда ук — «Кырымсоюз» кооперациясендә эшләргә кала. Хөсәен армиягә
рабфак тәмамлаган була. Шуңа күрә 1930 елны Воронеж Потребкооперация инсти-
тутына барып укырга керү артык кыен булмый аңа. Өч ел укыгач, диплом яклар ал-
дыннан гына институтны ташлап чыга.

— Яшь чак, дөртле чак иде,— дип искә ала Хөсәен абый.— Әдәбият белән бик
кызыксына идем — журналист булырга теләдем. Мәскәүгә китеп бардым.

Ләкин төрле сәбәпләр аркасында, ул әдәбият институтына керә алмый. Кире
Крымга әйләнеп кайта һәм Бөек Ватан сугышына кадәр «Кырымсоюз»да эшләвен
дәвам итә.

Хөсәен абыйның күзләрен сагыш баса, аның йөзә кырысланып китә:

— Әйе, туган, сугышка кадәр булган тыныч тормыш юлым әнә шул минем. Ә инде
аннан соңгысы...

1941 елның көзөндә Хөсәен Мостафин өстенә яңадан соры шинель кия. Ул Крым
фронтының Беренче запас полкында хезмәт итә башлый. Бу полк берничә мәртәбә
исемен үзгәртә. Шунлыктан аның төгәл исемен хәзер инде Хөсәен абый хәтерләми.
Ә документлар әсирлектә чагында югалып беткәннәр.

Хөсәен Мостафин 1925—1930 елларда армия хезмәтен үткән чорда өлкән писарь
була. Ә хәзер ул беренче өч көнен гади солдат булып кына йөри.

— Дүртенче көнне,— дип сөйли Хөсәен абый,— мине отделение командиры итеп
билгеләделәр. Ләкин бу вазифада мин озаң булмадым. Полк штабы Симферопольдә
чакта ук штабка — полкның азык-фураж бүлегенә өлкән писарь, граждандагыча
өйтсәң, бухгалтер итеп алындым. Яшем шактый иде бит инде...

Бу вакыйга исә болай була.

Симферопольдә фронтка китәргә батальон төзәлә. Хөсәен Мостафин да отделе-
ниесе белән колоннага баса. Шул вакытта хужалык буенча полк командиры ярдәм-
чесе Бисеров килеп чыга. Ул Мостафинны штабка дәшәп кертә һәм ризалыгын да
сорاپ тормастан:

— Сөз хәзер штабның өлкән писаре,— ди.

Полк Симферопольдән Акманайга күчә. Биредә танкка каршы илле ике чакрым
озынлыктагы чокыр-канау казып сузалар. Әмма озакламый полк Акманайдан да куз-
гатыла, аны Керчькә жибәрәләр. Хөсәен Мостафин хезмәт иткән полк ноябрың
беренче атналарында ук, немецлар Крымга керү белән, чигенергә мәжбүр була.

— Без Керчь бугазы аша Таманьга чигендек. Немецлар үкчәгә бастырып ук
дирәлек килделәр,— дип искә ала Хөсәен абый.

Хужалык буенча полк командиры ярдәмчесе Бисеров урынына өлкән лейтенант
Белов (Сергей Смирнов очеркында телгә алынган Белов) билгеләнә. Бисеров Керчь
кешесе булырга тиеш. Ул сугышка кадәр дә тәэминат эшендә эшләгән һәм Хөсәен
Мостафин белән электән таныш булган.

Хөсәен абый өлкән лейтенант Беловны да яхшы хәтерли. Белов Симферополь
янындагы бер кошчылык совхозының директоры булып эшләгән. 1937 елда Бөтенсоюз
авыл хужалыгы күргәзмәсенең медале белән бүләкләнгән.

— Мин хәтта аның кечкенә алтын медалы булуын да хәтерлим,— ди Хөсәен абый,—
гел түшенә тагып йөри иде.

Полк Таманьда да озаң тормый, Кубаньга ук уза.

— Хәтерем ялгышмаса, без Ивановская станциясенә кадәр чигендек. Биредә бер
ай чамасы тордык,— дип сөйли Хөсәен абый.

1941 елның кышында совет гаскәрләре Крымга десант төшәрәләр. Безнең гаскәр-
ләр Тамань ярым атыныннан Керчь бугазы аша Керчь һәм Феодосия тираләренә
ташланалар. Керчь азат ителә. Фронт сызыгы Акманай муены буенча сузыла. Совет
гаскәрләре кыш буга өстәмә көчләр туплыйлар һәм яңа һөҗүмгә әзерләнәләр.

Хөсәен Мостафин полкы яңадан Керчькә кайта һәм туплана торган өстәмә көчләрне азык-төлек белән тәэмин итеп тора башлый. Полкның бу чордагы эшен Хөсәен абый түбәндәгечә искә ала:

— Минем кул астында барлыгы егерме кеше эшли иде. Ә шулай да өлгәрә алмыйбыз. Тәүлегенә ике сәгать кенә йокы эләгә. Кайвакыт анысы да тәтеми әле. Керчь бугазы аша гаскәрләр агылып кына тора.

Фашистлар Керчьне бомбага тота башлыйлар. һавада көн саен йөзләрчә самолетлар бөтерелә.

1942 елның 21 мартында иртәнге сәгать унберләр тирәсендә бик көчле бомбага тоту башлана. һава һөжүме, нигездә, Хөсәен Мостафиннар полкы урнашкан районда кабатлана. Ченки төп хәрби частьләр, штаб, азык-төлек складлары, резервтагы командирлар ашханәсе шунда. Резервтагы командирлар күп: анда һөжүмгә әзерләнгән торган гаскәрләр өчен командирлар — генералдан алып лейтенантка кадәр тупланган була.

Һава һөжүме бик зур югалтулар китерә. Бомба командирлар ашханәсенә өстәнә үк төшә. Ашханә белән янәшә урнашкан штаб һәм азык-төлек складлары мөгжизә белән генә зарарланмыйча калалар. Бу вакыйгадан соң, командование азык-төлек складын Аджимушкый таш базларына күчерергә боерык бирә. Күченү белән полк командиры житаңчелек итә. Кызганычка каршы, Хөсәен абый полк командирының фамилиясен хәтерләми: «Ул озын буйлы кеше иде, һәрвакыт ак атка атланып йөри. Соңыннан, инде безнекеләр Керьтән чигенгәндә, ул гимнастеркадан гына калган иде. Фуражкасы да юк, башы бинтлап байланган иде»,— дип хәтеренә төшәрә Хөсәен абый.

Егерме өчтенче мартта азык-төлек склады Аджимушкый таш базларына керә торган төп юлларның берсенә күчерелә. Аджимушкый таш базлары — күп чакрымнарга сузылган, күп тармакларга бүлгәләнган жир асты галереясы ул. Бу базлардан йөз еллар дәвамында таш чыгарганнар. Кырымдагы йорт-биналарның, каралты-кураларның күбесе шул ташлардан салынган икән. Аджимушкый таш базларына Керьтән шоссе юл сузылган. Азык-төлек складларын таш базлары эченә бик әйбәтләп, жиренә житкереп урнаштыралар. Жир астындагы бер бүлмәне контора итәләр. Хөсәен Мостафин башка тәэминатчылар белән бергә шунда яши башлый. Складлар урнашкан бүлмәләрдән егерме-утыз метр арырак китүгә, таш базларның мәңгелек караңгылыгына чумасың, аларның дымсу салкынын тоясың... Күңелне шом баса...

Бу таш базлары бүлмә-бүлмә итеп ясалганнар. Таш чыгаручылар ташны, шулай эреле-вакылы бүлмәләр ясап, кисеп алган булганнар — таш базлары жимерелмәсән өчен шулай эшләнә, анда бер генә агач терәү дә, ныгытма да булмый. Урыны-урыны белән бүлмәләр хәтта икешәр катлы, икенче катларының тиранлеге жир өстеннән житмеш-житмеш биш метрлар чамасы икән. Унсигез-егерме квадрат километр чамасы майдан биләп торган Аджимушкый таш базлары энә шулай барлыкка килгән.

Хөсәен Мостафин эшли торган азык-төлек склады биредә дә киеренке эш башлап жиберә. Биредән Керчь бугазы аша көнә-төнә агылып торган өстәмә көчләрне азык белән тәэмин итеп торалар. Шунда ук кухня ясала. Тышкы якта, таш базларына керә торган төп юлдан ерак булмаган бер урында әйбәт кенә кое була. Суны шуннан алалар. Тормыш дәвам итә.

— Шул рәвешчә,— дип сөйли Хөсәен абый,— без биредә май башларына кадәр алны-ялны белми эшләдек. Беренче майда безнең гаскәрләр һөжүм башлар дип өметләндек. Ләкин өметләребез акланмады. Немецлар исә өчтенче майда көчле һава һөжүме башладылар.

Керчь тирәсенә зенит пушкалары куелган, анда прожекторлар да бик күп була. һәр көнне фашистларның берничә самолеты бәрәп төшәләр. Ләкин немецлар бу югалтуларга игътибар да итми шикелле, һамаң үкәтләнеп бомбага тота бирәләр. Алтынчы-жиденче майларда гитлерчылар Акманай муены буенча сузылган фронтта көчле һөжүм башлыйлар. Керчь тирәләре, аңа якын булган Камыш-борын, Балык заводы поселоклары бик каты утка тотыла. Складтагылар бу ут өермәсен дә үз күзләре белән күрәп торалар. Эшләр хәтерләнмәгәннән-хәтерләнә бара.

Керчь шәһәрәннән, якын-тирәдәге авыллардан Аджимушкый таш базларына жирле халык агыла башлый. Безнең чигенүче гаскәрләренң дә бер өлеше базларга төшә. Аджимушкый тирәсенә немец танклары килеп чыга. Алар азык-төлек складларына ут ачалар. Шуннан соң склад тагын да эчкерәк күчерелә. Аның алдында таш барьерлар ясала.

Унынчы майда инде Аджимушкый таш базлары немецлар тарафыннан тулысынча чолганып алына. Шул көннән Аджимушкый таш базлары саклаучыларның героик көрәше башлана. Бу көрәш кайчанга кадәр дәвам иткәндер, таш базларындагы соңгы совет сугышчысы кайчан аннан чыккандыр яки һәлак булгандыр — әйтүе кыен. Хөсәен Мостафин аннан август башларында, ә Николай Ефремов исә бары тик сентябрь азаларында гына чыга.

Беренче ике көндә жир асты гарнизоны үзенең көчләрен барлый, аларны тәртипкә китерә. Керчәтән һәм тирә-юнь авыллардан килгән жирле халык гарнизонга күп кенә комачулыктар тудыра. Биредә карт-карчыктар, хатын-кызлар, бала-чагалар бик күп була. Камалуның беренче көнендә үк сусау газабы башлана. һәркемнең телендә тик бер сүз — «су» була. Балалар елый, хатын-кызлар сыкрана-сыктый, яралылар сызлана-ыңгыраша. Азмы-күпме су запасы күз ачып йомганчы бетә...

Жир асты гарнизонының яңа оештырылган штабы кыен хәлләрдә кала: жирле халык белән ни эшләргә?! һәркайда ыгы-зыгы, шуу-шу, елау... Бу кадәр күп халык арасынан төрле часть, төрле батальон, төрле полк сугышчыларын ничек аралап алырга һәм таш базларын сакларлык бердәм йодрыкка түпләргә?

Штаб киңәшмәсе карт-карчыкларны, хатын-кызларны, бала-чагаларны жир астынан чыгарып жибәрергә карар кыла. Майның уңбашларында жирле халык таш базларынан чыга. Бары тик нык ышанычлы, жир асты юлларын яхшы белүче, сугышчылар белән иңгә-иң торып соңгы тамчы канына кадәр көрәшергә өзер торучылар гына кала.

Хөсәен абый берәзгә сөйләвеннән туктап тора. Аннан өстәп куя:

— Гаилә гарипсез булмый, диләр бит. Сугышчылар арасында да: «Жир астында калып үлсәм килми, кошш яктысын күрсәм килә»,— диючеләр булды. Без андыйларны тотмадык, чыгарып жибәрдек.

Шуннан соң жир астында ныклы тәртип урнаша, тормыш аерым режимга корыла. Яралылар өчен берничә госпиталь төзәлә. Гарнизон аерым группаларга бүленә. Алар снайперлар группасы, төзүчеләр группасы дип йөртеләләр. Азык-төлек запасының калганы исәпкә алына. Кәгазь капчыктардагы сохари, концентрат, май, шикәр, төмәк, беркадәр арагы һәм коньяк (ул яралыларга гына бирелә) — бар булган байлык әнә шундый. Болардан тыш Кубань колхозчыларының беренче Майга жибәргән күчтәнәче — берничә әржә йомырка да бар икән әле.

Азык әлегә бар барын, әмма су юк. Сусау жанны көйдерә. Тыштагы коега жир асты юлы казы башыйлар. Бу эш бик авыр бара. Ниһаять, исәпләүләргә коега киелп житкәнне күрсәтәләр. Ләкин кое читтә калган икән, юл алгышрак билгеләнгән. Яңадан исәпләүләргә, яңадан авыр эш. Менә коега барып житәләр. Иренкәп су ала башыйлар. Ләкин фашистлар тиздән моны сизенәләр һәм кое юлын миналар белән шартлатып жимертәләр. Тагын су юк, тагын газап. Сугышчылар, штык белән таш стенаны чокып, андагы дымны суыралар. Биредәге ташлар көпчәк икән, аларны пычкы белән кисеп ала торган булганнар. Ташларның икенче үзгәчлөгә шунда, алар тавышны яхшы үткәрәләр. Жир өстендә аз генә яңгыр сибәлсә дә, аның шыбырдавы жир астындагыларга ишетелеп тора икән. Яңгыр сулары таш арасындагы жепселләргә аша аска саркый.

— Яңгырлы көннәрдә,— дип сөйли Хөсәен абый,— штык белән чокылган уемнарга бер-ике йотым су жыела. Ләкин яңгырлар бик сирәк була иде шул...

Кайберәүләр ташны чокып суырган суны флягага жыя баралар. Шул рәвешле жыйган суда жибетеп, концентратлардан ботка пешереп ашыйлар.

Мондый шартларда гарнизонның озак яши алмагачы билгеле: ничек кенә булмасын, су табарга кирәк! Шуннан, кое казырга тотыналар.

Көң яктысы күрмәүдән, сусызлыктан, агулы газлардан хәлсезләнгән сугышчылар жир асты коесын бик зур азаплар белән казый. Су егерме биш-утыз метрлар тиранлектә булырга тиеш, диләр. Шул кадәр араны чокып төшәргә көчләре житарме? Рәхимсез ташлар төбеннан су аялап алып булырмы? Булырга тиеш. Чөнки яшәүгә өмет барысынан да көчлерәк. Кое казучылар арасында Хөсәен Мостафин да була. Кулларының хәле юк. Кыйлаблар төшеп-төшеп китә. һәр группа яртышар сәгатә кенә эшли дә алмашына. Соңга таба хәтта ун минут саван алмашыналар. Менә, ниһаять, елтырап су күренә. Жңңү! Шатлыктан елашалар, кое тирсендә сикерешәләр, бикләләр... Коега сакчылар куела. Беренче көнне суны кеше башына йөз илле грамм чамасы гына бирәләр, күп эчеп үлүдән сакланалар. Аннан соң, әкрәнләп арттыра-арттыра, теләгән кадәр бирәләр.

Сусаудан котылаалар гына — ачлык башлана. Шактый күп күренгән азык запасы бетеп бара. Әмма гарнизон һаман көрәшә. Немец солдатлары таш базларына якын килергә куркалар. Башта алар жир астын саклаучыларга каршы румын гаскәрләрен жибәрәләр. Гарнизонның берничә күл пулеметы бар, танкка каршы ата торган мылтыктар, автоматлар, винтовкалар, гранаталар... Бар булганы шул. Алай да румыннарның һәр һөжүме кире кагыла. Шуннан соң немец автоматчылары үзләргә һөжүм итәп карыйлар, алар да эш кыра алмый. Хәтта берничә мәртәбә танктар белән дә өркетмәкче булалар. Бер-икесен атып яндыргач, немцеләр тукталып кала.

Жир асты гарнизонын корал көче белән юк итә алмагач, фашистлар агитациягә көрәшәләр. Таш базларына керү-чыгу юлларына якын гына көчле репродукторлар

куела. Башта бер-ике сәгать бие моңлы-сагышлы музыка уйнаталар. Бу музыка үзәкне өзә, күңелне төшәрә. Аннары немецлар саф рус телендә сөйлә башлайлар:

— Иптәшләр! Туғаннар! Юкка үзегезне харап итмәгез, бирелегез!

Гарнизон бу үгет-нәсихәткә һәрвакыт үт белән җавап кайтара.

Бу хәл берничә көн кабатланганнан соң, немецлар:

— Өч көн эчендә чыкмасагыз, сезне партизанның дип игълан итәбез һәм һәр-берегезне атачакбыз. Әле соң түгел, биек фюрерның яхшылыгыңнан файдаланып калыгыз!— дип кычкыралар. Бу өркәтүгә дә үт белән җавап бирәләр.

Бер-ике көн үткәч, гитлерчылар таш базларына керү-чыгу юлларын шартлатып, аларны томалый башлайлар. Бу эш шактый озак давам итә. Ләкин жир асты гарнизоны көрәшкә туктатып, һәр тишек анында фашист гәүдәләре ятып кала тора. Шулай да немецлар юл-тишекләрен томалап бетерәләр. Гарнизон таш капчыкта бикләп кала. Күзгә төртсәң, бернәрсә күренми. Сугышчылар, караңгыда ялгыз адашудан куркып, житәкләшәп йөри башлайлар.

Хәсәен абый:

— Бер көнне, сәгать унберләп тирәсе булыр,— дип, офтанып давам итте,— кемдер бик каты кычкырып җибәрде: «Газ! Газ!» Гарнизон мондый хәлне бөтенләй көтмәгән иде. Ыгы-зыгы, шуа-шу купты. Кешеләр үзләре дә белмичә, каядыр йөгәрешә башладылар. Кемнәрдер, түзә алмыйча, атылып үлә... Газ күзгә ачыттыра, төчкерттерә, авызда ниндидер баллы тәм калдыра. Минем противогазым бар иде, тиз генә шуны киеп алдым...

Кешеләр тончыга, буыла, һуштан яза, үлә. Ләкин берничек тә ярдәм итеп булмый. Бигрәк тә яралылар кызганыч. Алар шинель, одеал асларына шуышып керәләр, ыңгырашалар. Үзләрен атып үтерүне сорап ялваралар. Врәчләр, марля юешләп, шуның аркылы суларга кушалар. Әмма ул ыгы-зыгыда каян марля табасың да, каян су аласың?

Бу беренче газ һөҗүме дүрт сәгатьләр чамасы давам итә. Аннан соң ул көн аралаш кабатланып тора. Берничә көн рәттән дә була.

— Иң озагы,— дип сөйлә Хәсәен абый,— тугыз сәгатьләр давам итте. Мин таш диварга башымны төрәп, противогаз кигән килеш тугыз сәгать утырдым. Берничә мәртәбә һуштан да язып алдым. Противогаз эче тирли, ияк астына лайла җиелә...

Газ гарнизонның яртасын һәлак итә.

Газ белән һөҗүм итүне туктатканнан соң, гитлерчылар соңгы штурмга күчәләр — таш базларын шартлатырга, җимертергә тотыналар. Үзәк өзгеч сирена тавышы ишетелә һәм шуның артыннан үк көчле шартлау яңгырый. Урыны-урыны белән ике метр ярым калыңлыгындагы түшәмнәр җимереләп төшә. Бик күп сугышчылар таш астында калып һәлак була...

Хәсәен Мостафин гарнизонның соңгы каһарманның Николай Ефремовны һәм башка берничә иптәшенә хәтерли. Мәсәлән, ул Николай Ефремов, полковник, дип телгә алган Бурмин хакында:

— Бурмин артиллерия яки танк гаскәрләре подполковнигы булырга тиеш. Жир астында, хәтерем алдамаса, Ягуновтан башка полковник юк иде шикелле,— дип сөйлә.

— Хәсәен абый, сез полковник Ягуновның үлеме хакында белмисезме? Сергей Смирнов аны ачыклай алмаган булса кирәк.

— Беләм, туган, бик яхшы беләм. Ягунов бик йөрәкле кеше иде. Бүгенгедәй хәтеремдә: ул көнне безнең «аучылар группасы» жир өстенә чыгып, уңышлы һөҗүм ясады. Күп кенә корал да алып кайттылар. Трофейлар арасында бер сәер граната да бар иде. Полковник Ягунов: «Мондый әкәмәтне минем беренче күрүем»,— дип, гранатаны кулына ала да әйләндереп-әйләндереп карый башлый. Ялгышлык беләндер инде, ул гранатаның «чека»сына кагыла, көчле шартлау яңгырый. Ягунов әнә шулай көтелмәгәндә фажигале төстә һәлак була. Аны: «Үз-үзен үтерде, гранатасын юри шартлатты»,— дип сөйләүчеләр дә булды. Әмма анысына минем ышанасым килми. Әйткәнәмчә, полковник бик тә йөрәкле кеше иде...

Гитлерчылар таш базларын шартлатканда, Хәсәен абыйның танышларынан Кучеров һәм Кокуш фамилиялә сугышчылар да һәлак була.

Кучеров сугышка кадар Кырымда партиянең Карасубазар райкомы секретаре булып эшлә. Сугыш башлангач, ул Хәсәен Мостафин хезмәт иткән полкның комиссари итеп билгеләнә. Озак та үтми, шушы таш базларында бүленеп кала. Ул җимерүләр вакытында таш астында калып һәлак була. Кучеров белән бер көнне үк Кокуш фамилиялә кеше дә үлә. Аларның икесен бергә күмәләр. Кокуш та Кырым кешесе, сугышка кадар Симферопольдә яшәгән. Аның һәлак булуын Хәсәен Мостафин үз күзләре белән күрә торган. Ул икенче бер коммунист полкташын да хәтерли. Аның турында Хәсәен абый болай сөйлә:

— Фамилиясе Якимовский иде бугай. Ул олы жанлы, курку белми торган кеше иде. Аның үлеме болай булды. Немец танклары һөҗүмгә килгәндә, Якимовский өч

сугышчы белән таш базлары авызында засада оештыра. Танк ут ача. Бер снаряд рикошет ясап, Якимовскийның аягы астына ук килеп төшә. Дүртесе дә һәлак булалар.

Аджимушкый таш базларын саклаучылар исемлегенә Хөсәен Мостафин өстәгән батырлар энә шулар. Хөсәен Мостафин үзе исә мөмкинчә белән генә исән кала.

Беркөнне, немецларның чираттагы шартлатуынан соң, Хөсәен Мостафин ике рус егет белән (кызганычка каршы, фамилияләрен хәтерләми) җимерелми калган бүлмәләргә тикшерергә китә. Алар телефон кабеле яндырып юлны яктыртып баралар. Бер урында стенадан ниндидер такталар тырпаеп чыгып торганы күренә. Сугышчылар бик шатланалар. Чөнки җир астында агулык беткән була. Егетләрнең берсе:

— Иптәш Мостафин! Су жылытырга утын!— ди.

Такталарны йолыккалай башлыйлар. Һәм... сугышчылар түбәнгә оча. Хөсәен Мостафин, ачына килеп, күзен ачып караса— тирә-юнь яп-якты, ул бер арба астында ята, икән! Өстен капчык белән каплаганнар. «Мин кайда?— дип уйлый ул. Якында гына русча сөйләшкән тавышлар ишетелә.— Шөкер, үзбезнекеләр шикелле». Ул да булмый, аның янына яланаяклы бер егет килә:

— Тавышланма, кузгалма!— ди ул Мостафинга.— Немецлар якин.

Немец кухиясында эшләүче рус әсирләре бирегә утынга килгәннәр икән. Аджимушкый таш базларының бу чите текә ярга тоташкан була. Хөсәен Мостафин белән теге ике сугышчы немецлар томалаган бер тишеккә туры килеп, шундагы такталарны каерганда, җимерелеп, яр астына тагарәгәннәр икән.

— Минем иптәшләрем кайда?— дип сорый Хөсәен Мостафин әсирләрдән.

— Иптәшләрәң энә теге куаклыктар арасына кереп качтылар. Бездән курыктылар булса кирәк,— дип җавап бирәләр тегеләр.

Әсир совет солдатлары Хөсәен Мостафинны, утыннар арасына яшереп, үзләре белән Керчькә алып кайталар. Аны ат сараендагы печәнгә яшерәләр. Юындыралар, кырындыралар, ашаталар-эчертәләр, киёмнәрен алыштыралар. Ул шунда бер атналап ята.

— Якты дөньяга чыгуын чыктым,— дип сөйли Хөсәен абый.— Ләкин һәркайда немецлар, качарга һич мөмкин түгел. Бер көнне әсирләргә ишек алдына чыгарып тезделәр. Каядыр җибәргә җыеналар. Нишләргә? Чыгаргамы-юкмы? Калсаң, ач килеш биредә күпме ятарга мөмкин? Ялгыз калуы куркыныч. Беренче күргән фашист ук сорау-сизсәз атып үтерәчәк...

Хөсәен Мостафин сиздермичә генә сарайдан чыга да әсирләр сафына килеп баса. Немецлар аны-моны төпченеп тормыйлар, әсирләргә тезеп алып чыгып китәләр һәм Керчь читендәге бер лагерьга китереп ябалар. Биредә Хөсәен Мостафин үзләренәң полк партбашмасы секретаре өлкән лейтенант Трепельне очрата. Алар очаклашып күрешәләр, сөйләшәләр һәм берга булырга сүз куешалар.

— Трепель Днепропетровскидан булырга тиеш. ВУЗ бетергән. Инженер...— ди Хөсәен абый.— Бик сәләтле кеше иде...

Хөсәен Мостафин белән Трепель бик хәлсез булалар, эшкә чыгарлык түгелләр. Бер әсир рус врачы аларны карый да:

— Мөмкин булуга мин сезне биредән чыгарырга тырышым,— ди.

Атна-ун көннән соң авыру әсирләргә Джанкойга озаталар. Анда аларны элекке мәктәп бинасына— лазаретка урнаштыралар. Шунда Хөсәен Мостафин белән Трепельне аералар. Исән калганмы ул кеше, юкмы— билгесез.

Хөсәен абый лагерь-лазаретта күргәннәрен ачынып сөйли. Һәм ул аннан мең бәла белән генә котылып, Симферопольгә гаиләсе янына кайтып егыла. Берәз хәлләнгәч, шундагы яшерен оешмага булышып йөрү башлый. Совет гаскәрләре Симферопольне азат иткәннән соң, Хөсәен Мостафин яңадан фронтка китә һәм бары тик 1945 елның мартында гына, каты авырып, өенә кайтып төшә. Кайтып төшсә— гаиләсе юк, йорт-җир туздырылган... Хәер, Хөсәен абыйның үз сүзләре белән әйткәндә, «анысы башка тарих...» Шулай булгач, калдырып торыйк...

Озак та үтмәде, Аджимушкый таш базларында көрәшкән тагын бер кеше табылды. Анысы да үзбезнең татар кешесе иде. Буа районының Кайбыч авылында яшәүче Заһит Галимов иде. Ул безнең радиоташыруларны ишетмәгән булган.

Июнь башларында Татар дәүләт академия театры артистлары Кайбыч авылына спектакль куярга баралар. Театрның ике артисты— Вәкил Закиров белән Госман Әхмәтҗанов (кирәк бит!) Заһит Галимовларга фатирга керәләр. Артист Госман Әхмәтҗанов радио өчен Сергей Смирновның «Батырлык турында хикәяләр»ен татарчага тәрҗемә итүчеләрнең берсе иде. Шунлыктан ул Аджимушкый таш базларында булган вакыйгаларны да бик яхшы белә. Сүзара сүз чыгып, Заһит Галимов артистларга үзенәң башыннан кичкәннәрен сөйли.

— Кайларда гына булмадым мин,— ди ул.— Кырымда таш базларында да яттым...

Госман Әхмәтҗанов кычкырып җибәрә:

— Аджимушкайдамы әллә?

— Әйе, Аджимушкайда...

Ике көннен мин Заһит абзый Галимов белән сөйләшеп утыра идем инде...

Заһит Галимов Буа районының Кайбыч авылында 1901 елда туып үскән. Үз гомерендә язмыш аны кайларда гына йөртмәгән дә, кайларга гына илтеп ташламаган! Уңсигез яшьлек Заһитны 1919 елда Кызыл Армия сафларына алалар. Башта ул Сембер шәһәрендә хезмәт итә. Аннары аларны, милләتلәре буенча аерып алып, Казандагы Татар полкына күчерәләр. Озак та үтми, полк Украинга — барон Врангель гаскәрләренә каршы сугышка китә. Татар егете Заһит Галимов Николаев, Херсон шәһәрләрен аклардан азат итүдә катнаша, Кара дингез ярларына кадәр барып жита. Егерме ике ел үткәч, Бөек Ватан сугышында, яңадан шушы тирәләрдә сугышып йөрермен дип башына да китерми ул. Гражданныр сугышы бәрелешләренәң берсендә Заһит контузия ала. Николаев шәһәрәндәге госпитальдә аңсыз-нисез шактый ятканнан соң, инде аякка бастым, дигәндә генә, егетне тиф береп ега. Авырудан хәлсезләнгән кызылармеецны туган авылына кайтарып жиберәләр.

Егерме беренче елгы ачлык заманы була ул. Заһит Галимовның авылда эшкә яраксыз артык кашык булып ятасы килми. Берәз тернәкләнгү, ул яңадан армия сафларына баса. Бу юлы аңа Балтык дингезе ярларын күрергә язган икән. Алар полкы башта Ленинградта туплана. Аннары, акларга каршы сугыша-сугыша, Петрозаводск шәһәрән азат ителәр. Әмма барыбер авыру дигәнәң Заһиттан тиз генә китәргә уйламый: аны янә тиф егып сала...

1927 елга кадәр Заһит Галимов туган якларында яши. Ләкин аның күңеле түзми, авылдан бер унлап кешене котыртып-кызыктырып дигәндәй, Донбасс шахталарына китәргә жыена. Тик алар уйлаганча барып чыкмый, егетләргә ирексезләп диярлек Сталинград трактор заводы төзелешенә жиберәләр.

Әнә шулай бик яшьли төрле жирләрдә йөрәп өйрәнгән Заһит Галимов, утызынчы еллар башында яңадан авылына кайтса да, күңеле тынгылык тапмый. Озакламый ул, язылып Ленинград якларына торф эшенә китеп бара. Аннары Мәскәү... «Путилов заводы цехларындагы тимер чыңы әле авылга кайткач та колагымда озак аңгырап торды», — дип сөйләгән иде Заһит абзый. Бөек Ватан сугышына кадәр жиде-сигез еллап гомерен Заһит Галимов туган якларында — юл эшендә үткәрә. Әле сугыштан соң да, без очрашкан елларда да ул юллар төзәтүче булып эшли иде. Кызык бит: чыкылдап торган авыл егете, әмма ләкин колхозны танымаган, авыл житәкчеләренә баш бирмәгән. «Ирексезләгәнне табигатем күтәрә алмый минем. Үзем теләгәнчә яшәргә, үзем теләгәнне эшләргә яратам», — дип аңлаткан иде моны Заһит абзый.

Дәһшәтле Бөек Ватан сугышы башланып китә. Монда инде «үзем теләгәнчә» дип тора алмыйсың: илне фашист баскыннарыннан сакларга кирәк. Заһит Галимов 1941 елның көзендә — 21 октябрьдә кулына повестка ала. Ул яңадан — солдат.

Өлкән яшътагеларне тылдагы эшче командалар итеп башта Мәләкәскә жиберәләр. Аннары аларны Октябрь Норлаты тирәләрендә танкларга каршы чокыр-канаулар казырга озаталар. «Борындык тимер юл станциясенә кадәр казып килдек», — дип сөйләде Заһит абзый. 1942 ел башында алар частен Сталинград аша Новороссискига юллайлар. Шулай итеп, Заһит Галимов янә гражданныр сугышында узган сукмаклардан уза.

Озакламый Заһит Галимовлар полкын Тамань ярымтавына китерәләр. Биредә аларны коралландыралар, азык-төлек белән тәмин ителәр. Кем белә, бәлки, алар әле Хөсәен Мостафин хезмәт иткән жирдә үк хәстәрләнгәннәрдер. Шуннан баржаларга төялеп, Керчькә китәләр. Бу вакытта фронт сызыгы Феодосия тирәләрендә була. Биредә полк яңадан сүтелеп, яңадан жыела: яшүрәкләрне турыдан-туры алгы сызыкка озаталар. Заһит Галимов шикелле өлкән яшътаге солдатларны резервта калдырып торалар һәм Аджимушкый таш базларына урнаштыралар. Аджимушкыйның алар урнашкан төбәгә Хөсәен Мостафинның азык-төлек складлары ягында булмаган, ахрысы. Таш базларының майданы зур бит, анда кереп-чыгып йөри торган юллар дә төрле юнәлешләрдә ясалган.

Әле фронт сызыгы Феодосия тирәләрендә — базлардан йөз чакрымнар чамасында була. Көндәзләрен сугышчылар жир өстенә иркенләп чыгып йөриләр. Биредәге сугышчан частьләргә утын әзерлиләр, ныгытмалар төзү эшендә катнашалар: Аджимушкыйны үзенә күрә бер ныгытылган крепость итәргә уйлаганнар булса кирәк. Әзерлек эшләре бик каты сугыш барыла. Ә төннәрен барысы да таш базларына төшәп яшеренәләр. Анда тыныч та, жылырак та була.

— Көннәрдән бер көнне безне — гражданныр сугышында катнашкан, сугыш тәҗрибәсе булган солдатларны аерып алдылар, — дип сойли Заһит абзый. — Икенче бер жир асты юлыннан алып китеп, яңа бер полкка куштылар. Винтовкалар һәм гранаталар өлешеп чыктылар. Автоматлар да бар иде, ләкин аларны безгә бирмәделәр.

«Сез винтовкага күннекәңсез», — диделәр. Аысы да дәрәс инде. Безнең отделение командирыбыз яшь кенә егет иде. Яңа гына хәрби училище тәмамлап килгән. Ялгыш-масам, Казан татары иде бугай. Фамилиясен онытканмын инде. Бергә бик аз булдык.

Бу полк Аджимушкый таш базларынан чыгып, якындагы бер авылда оборонага урнаша. Ашыга-ашыга окоп казылар.

Иртәнге якта немец самолетлары күренә. Алар тирә-юньне бик каты бомбага тотта башлыйлар. Ут-төтен, жирнең асты өскә килә — мәхшәр! Кемнең кем икәнән, исәнме-түгелмелеген белер хәл юк. Заһит Галимов белән Сабанай исемле бер укытучы (көрәшен татары) да була. Әлеге бомбага тоту вакытында да алар икесе бер окопта яталар.

Көн кичкә таба авышканда, колонна-колонна булып килгән немец машиналары күренә. Күтәреләбрәк карасалар, Заһит белән Сабанай икәүдән-икәү генә калганнар! Башкалар таш базларына чигенеп өлгергәннәр. Ажгырып машиналар килә...

— Әйе, ажгырып машиналар килә, мин сиңа әйтм! Сабанай белән без траншея буйлап йөгәрәбез. Шул, таш базларына таба инде... — Заһит абзый бермәлгә күзләрен йомып тынып тора. Сугыш гарасатын хәтереннән үткәрә булса кирәк. Аннары тәмакесен бер суырып куя да яңадан сөйләп алып китә. — Бер тирәдә төрле частьлардан җыелган сугышчылар бар икән. Шуларга барып кушылдык. Иңкүлек жир иде. Шунда түгәрәк оборона оештырып, атыша башладык. Ике кул пулеметыбыз да бар. Тәки төне буге берәүне дә якын китермәдек. Немец төнлә һөҗүм итәргә күрә ул.

Иртә таң белән, әле яктырып кына килгәндә, немецлар кузгалганчы дип, бу төркем дә таш базларына чигенә. Жир астында бер кыр күхнясына юлыгалар. Бик тә ярам куя бу! Ботка ашап, берәз хәл алгач, бер командир аларны һөҗүмгә алып китә. Барлыгы житмешләп кешедән торган бу группа немецларның шактый зур бер төркеменә каршы кул сугышына ташлана. Бу бәрелештән бик азлар гына исән-сау чыга. Заһит белән Сабанай да, аллага шөкер, әлеге исән-иминнәр! Алар яңадан таш базларына төшеп яшеренәләр.

— Бер өч тәүлек жирле халык белән аралашып яшәдек, — дип искә ала Заһит абзый Галимов.

Шуннан соң кемдер:

— Болай йөрмик, иптәшләр! Яңа штаб төзөлгән икән, барып учетка басыйк, — ди.

Шулай эшлиләр дә. Заһит Галимов белән Сабанай бер группага туры килә. Аларга яңа командир билгелиләр. Ун кешелек кечкена группа була ул. һәркемгә нибары жидешәр патрон өләшеп чыгалар. Группа алдына шундый бурыч куела: таш базларына керә торган юлдан бер биш йөз метрлар алгарак чыгып, засадада ятарга кирәк. Немецлар һөҗүм итә-нитә калса, засада аларны ут ачып каршы алырга тиеш. Немецларны баз авызына якын җибәрмәскә!

Менә бер-бер артлы немец танклары күренә. Сигез танк. Засададагы безнең сугышчылар тын да алмый карап яталар: нәрсә булыр икән? Беренче танк туктап кала, аның люк капкасы ачылып китә. Бер-бер артлы ике немец солдатчы жиргә сикереп төшә. Безнекеләр аларны тиз генә атып егалар. Танклар да пулеметтан тырылдаттырға керешә. Ике арада көчле атыш китә. Бер танкны танкка каршы ата торган мылтыктан атып зарарлыйлар. Шуннан немецлар үлекләрен алып кире чигенәләр. Тирә-юнь яна тынып кала. Шомлы тынлык...

Аджимушкый таш базларының Заһит Галимовлар сугышкан бу төбәгәндә берничә сыер да була. Хәтта алар өчен азы-күпме печән дә әзерләгәннәр икән. Госпиталь кирәк-ярагына дип тотканнар булса кирәк ул сыерларны. Сусызлыктан, сөт эчеп, котылгандай итәләр.

Немецлар белән бәрелешләрнең берсендә Заһит Сабанайны югалтып тора. Үзе дә җиңелчә генә яралана: бер бармагы кыеп алынган, рикошет белән таш чачрап, батынын да тирән ертып төшергән. Заһит яраларын байлатеп йөргән арада, үзләренең полкындагы таныш политрукны очрата. Биредә үзгә күрә политбүлек шикелле бер төркем оешкан икән. Хәтта типографияләре дә бар. Листовкалар бастырып тараталар. «Безне совет гаскәрләре десант төшереп коткарачак», — дип, өметне өзмәскә чакыралар.

Заһит Галимов шул көннәрдә Сабанай белән кабат очраша. Кочаклашып күрешәләр. Сабанай немецлардан башка туннельгә качып котылган икән. Алар яңадан бер егерме көннәр бергә булалар.

Менә немецлар таш базларына газ җибәрә башлый. Бу тирәдә жир асты лаза-ретлары байтак була.

— Газдан яралылар бик күп кырылды инде... — дип сөйли Заһит абзый.

Шулай бер көнне, караңгыда су эзләп йөргәндә, Заһит белән Сабанай жытлыж шыйлап алалар, барсалар — снаряд тишкән тишәк икән. Шунда шактый күп кеше җыелган. Ерак түгел партизаннар туннеле бар, шунда үтәргә кирәк безгә, дип сөйләшәләр.

Берничә сугышчы тишкән чыгып үзәнлеккә таба шуыша башлый. Калганнары аларны тын да алмый күзәтәп тора. Әнә шул ачыклыкны исән-сау үтә алсалар, икенче туннельгә барып керәселәр икән. Ул-бу юк шикелле. Шуннан Заһит Галимов белән Сабанай да: «Ни булса, шул булыр!»— дип төвәккәллиләр — үзәнлеккә шуышып чыгалар. Ләкин көтмәгәндә төрле яктан немецлар килеп чыга. Безнең сугышчыларны уратып та алалар.

— Атышып торырга патроннарыбыз да юк иде шул...— дип авыр көрсенә Заһит абзый. — Бирелергә туры килде...

Аджимушкай әсирләрен башка әсирләргә китереп кушалар. Феодосия тирәләрендә була бу. Заһит Галимов монда Сабанайны бөтенләй югалта. Аның каравы, ул анда Кәримулла («кайсы район булгандыр, авылы Наратбаш иде бугай...»), Вагыз («монысы Бөгелмәдән иде»), Мостафа («Казан егете») дигән татарлар белән таныша.

Озакламый әсирләргә вагоннарга төяп, Ровно шәһәре тирәсендәге концентрацион лагерьга китереп ябалар. Юлда аларны ашатмыйлар да, эчертмиләр дә. Көннәр бик эссе була. Әсирләр эч китү белән интегәләр. Вагон эчләре сасып-буялып бөтә. Аратирә аларны япан кырда туктатып «жилләненеп алырга» гына төшерәләр. Бик күп әсирләр жиргә ятып үлән кимерәләр. Ачыктан шешенеп үлүчеләр дә байтак булды.

Заһит абзый Галимов сөйләгәннәргә язып бетерерлек кенә түгел. Өч еллык әсирлек гомерендә ул бик күп төрле концлагерьларда була, күп җааплар кичерә. Польша, Чехословакия, Германия жирләрендә була. 1945 елның азында ул бер тажик егете белән әсирләр колоннасыннан кача. Бу — Чехословакиядә була.

— Әлеге тажик егете Хәмид атлы иде, хәтерем ялгышмаса,— Заһит абзый уйланып тора.— Әйе, Хәмид... Бәлки, Абдулхәмид үк та булгандыр. Ул егет чехлар жирендә партизанлыкта йөргән. Бу тирәләргә яхшы белә булып чыкты. Ул мине чехларның безнең яклы полицияларына алып барды. Юынып-кырынып алдык. Колбаса-булки бирделәр. Кофе. Әмма берьюлы күп ашарга ярамый... Аннары чормга менгезеп, качырып йоклаттылар. Икенче көнне бер чех үз өенә алып кайтты. «Озакламый совет танклары килер, түзегез»,— диләр безгә. Иорт хужасы шәһәргә чыгып киткән иде. Берздән велосипедка атланып кайтып та керде. Авызы ерылган. «Танка, танка! Совет!»— ди. Ашыга-кабалана чыгып йөгөрдөк. Шәһәргә чынлап та безнең танклар кергән. Таза-яшь солдатлар! Тыела алмадым, үксеп-үксеп еладым...

— Кайсы шәһәрдә инде бу, Заһит абзый?

— Безнең колакка ятышсыз бит аларның исемнәре. Знаймымы, Звалимы — шундый-рак бер исем инде...

Соңыннан «Дөнья атласы»ннан Чехословакиянең Заһит абзый Галимов әйткән исемнәргә охшаш исемдәге шәһәрләрен эзләп карадым. Анда Зноймо һәм Зволен дигән кечерәк кенә ике шәһәр бар икән. Шуларның соңгысы хакында суз баргандыр, мөгаен. Ник дигәндә, Заһит абзый: «Безне Чехословакиядән Венгриягә китерделәр»,— дип сөйләгән иде. Зволен — Венгриягә якын гына шәһәр.

Тиешле тикшерү үткәннән соң, Заһит Галимовның кулына яңадан корал тоттыралар. Ул — яңадан совет солдатый! Аның яңа юлы илнең Көнбатышыннан Көнчыгышына сузла. Кирәк бит: Көнчыгышка — япон самурайларына каршы сугышка озатканда, алар эшелоны үзәбезнең туган жирләр аша үтә. Канаш, Юдино станцияләрендә туктап торалар. Аннары — Монголия...

Гвардияче солдат Заһит Галимов туган якларына 1945 елның кышында гына әйләнеп кайта. Аның өчен Бөек Ватан сугышы әнә шулай җиңү белән төгәлләнә.

... Иске кагазларемне актырып, барлап утырам. Моннан утыз ике ел элек — 1919 елда радиоочеркыма «сыймый калган» кызыклы фактлар байтак кына икән... Ул заманнарда бик күп нәрсәләргә сөйләргә дә, язарга да ярамый иде. Хакыйкәт, дөреслек, шомартылып-тарап, ярым-йорты гына бирелә иде.

Ул вакытта ярамый саналган, шуңа күрә дә «йомып» калдырылган бер мәсьәләне бүген аерып алып сөйләргә кирәк таптым.

Хөсәен Мостафин турындагы тапшыру радиодан яңгырагач, озак та үтмәде, аның үзеннән хат килеп төште. Аңа кадар Хөсәен Мостафинның беренче хатының ни өчен бер айдан «адашып» йөргәнлеген ачыклап китик әле. Ул хат «тиешле органнар» аша, әйләнеч юллар белән килеп кергән икән ләбаса! Хөсәен Мостафинның икенче хаты: «Хөрмәтле Марс туганым!

Ватан сугышы барышында булып узган кайбер тарихи фактларны яктыртып, гажәеп матур очерк тапшыруыгыз өчен шөхсән Сезгә һәм барлык хезмәткәрләрегезгә ихлас күңелдән рәхмәт!

Ул очерк фронтың Сез тасвирлаган участогында көрәштә гомерләрен биргән барлык кешеләргә үзән күрә бер уртак һәйкәл булсын!

Әгәр да Сездә ул очеркның артык бер нәрсәсе булса, миңа җибәрүгезне үтенер идем — әлбәттә, рәхсәт ителсә генә!

Үзем искенә яшап ятам — бума ютөл һәм башка сырхауларым белән көрәшәм. Авыру дигәндә, табигать миңа бер дә саран түгел, һич кызганып тормый...

Мин Сезне кызыксындырган теләсе минди мәсьәлә буенча елның теләсе кайсы фасылында даими һәм тыгыз элемтәдә торырга шатланып әзермен. Безнең эш буенча минди дә булса яңалык килеп чыга-нитә калса, зинһар миңа да хәбәр итегез өле, яме!...

Ихлас хөрмәт белән Мостафин.

19/VII — 59 ел.»

Хәсәен Мостафинның әлегә хатындагы бер-ике җөмләгә кабаттан кайтып, аларны шөрехләп үтү кирәк булып.

Бер урында ул радиодан тапшырылган очеркның, булса, артык нөсхәсән үзенең жиберүне сорый да «элбәттә, рөхсәт ителсә генә!» дип өстәп куя. Ни өчен шундый өстәмә ясаган соң өле ул? Ни өчен мин — очерк авторы — очеркымның артык нөсхәсән аңа жиберү өчен кемнән булса да рөхсәт алырга тиешмен? Хикмәт шунда ки, Хәсәен Мостафин шөһбәләләнә, куркы... Чөнки ул «тапланган-буялган» кеше!

Әсирлеккә төшкән кешеләргә карата ул заманнарда булган мөнәсәбәт барыбызга да билгеле. Әйе, Хәсәен Мостафин әсирлектән котыла кәтүлуын, алай гына да түгел, совет гаскәрләре Симферопольне азат иткәннән соң, аңадан фронтка китеп бара. Бөек Җиңү көненә ике айлар чамасы гына калганда — 1945 елның март аенда, авырып, Симферопольгә — гаиләсе янына дип кайта. Игътибар итегез: Симферопольгә, гаиләсе янына дип...

Ә без эзләп тапкан көннәрдә — 1959 елда Хәсәен Мостафин Мари урманнары итәгендәге дымлы һавалы Волжск шәһәрәндә яши иде... Аджимушкый таш базларында немец газлары белән агуланып, чак үлми калган, бума ютөл белән гомерлек газәпкә дучар ителгән бу кеше ни өчен соң өле үзенең саламәтлегә өчен шифалы Кырымны, кояшлы Симферопольн ташлап киткән? Ни өчен ул хәзер дымлы һавалы Волжскка яши?

— Анысы башка тарих... Җае чыкса, бер сөйләрмен өле,— дигән иде ул.

Җае чыкмады, сөйли алмады, әмма аңлашыла: «Бөек юлбашчыбыз» Сталин ферманы белән, «немесцарга сатылган халык» дигән яла ягылып, 1944 елның каһәрле бер төне эчендә! — туган илләреннән — оҗмахтай Кырымнан сөрелгән халыкның бер өкиле булган икән бит Аджимушкый батыры Хәсәен Мостафинның хатыны!

һәм бичара хатын, башка кырым татарлары белән бергә, иләннән сөрелгән. Аларның бер төркемен, товар вагоннарына тутырып, Мари урманнары итәгендәге Волжск шәһәрчегенә китереп аударалар. Соңгы мағълуматларга караганда, өле бүгенге көндә дә Волжскка 200-300 ләп кырым татары яши икән.

Авыру совет солдаты Хәсәен Мостафин ничек итеп, минди могҗиза белән Симферопольдән сөрелгән гаиләсән эзләп тапкандыр, анысы сөр булып калды. Әйткәнәмчә, ул аны сөйләп бирә алмады. Хәзер төшенәм: аңа ул хакта сөйләргә ярамаган, тиешле оешмаларның кисәтүе шундый булган. Хәсәен абый шул оешмаларның сизгәр күзәтүе астында яшәргә дучар ителгән...

Хәсәен Мостафинның хатында тагын: «Безнең эш буенча минди дә булса яңалык килеп чыга-нитә калса, зинһар, миңа да хәбәр итегез өле, яме!» дигән үтенеч бар.

Танылган рус язучысы Сергей Смирнов исән һәм Бөек Ватан сугышы батырларым эзләвен дәвам иттерә иде өле. Мин аңа Аджимушкый таш базларында көрәшүчеләр арасында булган ике татар кешесе турында хат жибердем.

Сталинның кыңгыр эшләре өлешчә генә булса да фаш ителгән — илдә шөхәс култы корбаннарын аkläу-реабилитацияләү бара иде бит инде. Иҗтимагый-сәяс «җөпшәтү» чоры иде. Туган җирләреннән нахакка сөрелгән Идел буге немецлары, калмык, чечен, месхет төрөкләре һәм башка халыклар белән бөртөттән кырым татарларына да сәяс аkläу ясалыр көннәр килеп җиткән иде. Ярым-йорты итеп кенә аkläвын аkläдылар аларны, әмма ул халыкларның күбесән туган җирләренә кайтармадылар.

Хәсәен Мостафин гаиләсәнә Кырымга кайтуда ярдәм сорап Сергей Смирновка язылган хат — өнә шул Хәсәен абый тәлгә алган «безнең эш» иде. «Хатыгыз Сергей Смирновка тапшырылды», — дигән хәбәр килсә дә, танылган язучы бу мәсьәләдә безгә ярдәм итә алмады. Соңыннанрак билгеле булды: аның үзен дә, эзләп тапкан кайбер каһарманнарына бөйләнәп, тинтерәтәп йөргән заманнар булган икән ул. Ә кырым татарларының язмышы, — үзегезгә мағълүм, — өле бүгенге көндә дә тулысынча хәл ителә-бетә алганы юк...

Аджимушкый каһарманнары турында соңгы өч дистә ел эчендә өллә никадәр китаплар дөнья күрдә. Керчь шәһәре музееңда Аджимушкый вақыйгаларына хагылышы махсус бүлек тә бар. Әмма, кызганычка каршы, ул дөнья күргән китапларда да, музей материаллары арасында да татар сугышчылары Хәсәен Мостафин белән Заһит Галимов исемнәре телгә алынмый.

ОЛЫ ШАГЫЙРЕБЕЗ БАР!

Күренекте шағыйр Гамил Афзалга 70 яшь тулу уңаеннан журналның әдәби тәнқыйт бүлеге берничә язучыға шағыйр турында фикерләрен уртаклашуны сорап мәрәжәгать иткән иде. Түбәндә аларның җавапларын урнаштырабыз.

Салих Баттал:

— Гамил Афзалга карата минем мөнәсәбәт шундый: яңа журнал килгәч, әчтәлеген карыйм, анда Гамил шигырьләре булса, иң элек шул битне ачып укыйм. Никтер минем шигырьләр басылган кебек сизәм үземне. Аларның әчтәлеген мин дә нәкъ шул сүзләр, шундый алымнар кулланып язар идем кебек. Кайчак каләм алам да, аның алымнарын кулланып, шигырьгә бер куплет өстәп куям.

Гамил үзе дә моңа каршы килми. Мәсәлән, «Мыек борам» исемле шигыренәң икенче басмасында ул минем өстәмәне дә керткән һәм бу турыда укучыны искәрткән...

Икенче бер шигырендә ул үзенең үлсә килмәве турында яза һәм бу хисен ел фасыллары белән бөйли: язның үз матурлығы бар — беренче чәчкә бөреләренәң ачылуы; җәйнең хуш исле яшеллек диңгезе; көзнең иген уңышы, өлгергән җиләк-җимеш гүзәлләге... Бу фасылларны ташлап теге дөньяга китсә килми, әлбәттә. Ә кышын? Минемчә, автор кышны кызыктырырлык итеп яза алмаган. Ә бит кышын да үлсә килми. Ниһә?

Чөнки жир-туң, кабер казучылар өчен арагы талооннары табарга кирәк, ансыз казымыйлар. Салкында, буранда дусларыңның кайгы митингысына барасылары килми, килгәнә исә эченнән генә зарланып килә. Литфонд директорына да нинди зур мәшәкать! Ә син, һичбер гөнаһың булмаса да, салкын зәһәрләр тәмугына барып төшсәң...

Юк, үлсә килми кыш көнә!

Гамил Казанда яшәсә, бәлки, бу вариантыны да кабул итәр иде? Ә инде яшәтешләр булсак, бәлки без Илья Ильф белән Евгений Петров кебек соавторлар булып та китәр идек!

Берчакны мин аңар эпиграмма да багышлаган идем:

*Юморга бай булган кебек Гамил Афзал,
Һәр шағыйр дә бай түгел шул, ах жалы, ах жалы.*

Яманаты чыккан Сталин чорында ленинчыл милли сәясәт хәзерге симан бозылмаган иде. Сталин үз телен дә, рус телен дә СССРның дәүләт теле итеп куймаган иде. ВУЗларга керүче азчылык милләт кешеләренә рус теле киртә итеп куелмый иде...

Сталиннан да уздырып эшлängән законсызлыкларны күрергә һәм юк итәргә бик вакыт бит инде!

Менә шул юнәлештәгә көрәшкә Гамил каләмен, аның һәм башкаларның сатирик көчен юнәлтәсе иде...

— Илнең төп фажиғасе сүз белән эш арасындагы упкын булуын аңлаган язучылар торгынлык елларында да, аннан алда да бар иде. Бу яктан Гамил Афзал беренчеләрдән дип әйтмәс идек. Бу фажиғане үз фажиғасе итеп кабул итүчеләр һәм ул турыда язучылар да бездә булмады түгел, булды. Гамил Афзал — аз санлы шундый әдипләрнең берсе.

Шагыйрь үзенең үткен фикере белән буш, ялган сүзнен асылын фаш итте. Ә лирик шигырьләрендә ил язмышы өчен борчылды, хаклык эзләде. Шуңа күрә мин Гамил Афзал ижадын, «сатирасы» һәм «лирикасы» дип иккә бүлөп карамас идек. Аның лирикасы да, сатирасы да ил фажиғасе тудырган үз фажиғасенең сәбәбе һәм нәтижәсе дияр идек.

Бездә сатираны бервакытта да өнөп бетермәделәр. Нәшриятка төшерелгән планда сатира, юмор китабының бер генә мәртәбә чыгуы каралган иде. Әмма Гамил Афзал, кеше биш китап чыгарганда, бер генә китап чыгара алса да, сатирик өсәрләр язуды давам итте. Ижад эше белән генә яшәгән кешегә бу үзгә бер батырлык иде. Һәр сатирик шигырь цензураның нечкә илгә аша гына үткән елларда да Гамил Афзал үз сүзен әйтү өчен чарасын тапты. Аның ирониясе табигый. Сатирик шигырьләре дә, ритмик төзек һәм ышлы рифмалы булганга күрә, җырга якыннар. Өстәвенә, ул һәр шигырьдә диярлек үзеннән үзе көлө. Гамил Афзал үзенең «мәкерле» уйларын шул матурлык һәм хәйлә астына яшерә. «Тема юк» исемле шигырьен укыганга ничә ел инде — һаман истә:

Юл читендә читәннәр,

Койма юк.

Жырлар идек читәнне,

Тема юк.

Иске амбар утыра

Кыйгаеп.

Язар идек шул турыда,

Тема юк.

Анан соң автор янып яткан бодай көшеле янында исереп йоклаучы игенче турында да шул ук сүзне әйтә: тема юк, ди. Ә шигырьнең ахырын: «Миндә талант та юк, черт та юк», — дип тәмамлый.

Ләкин шундый гонимсыз бу шигырьдә бөтенләй башка эчтәлек ятуын күрү кыен түгел. Ил авызында — житлеккән социализм да коммунизм, уңышлар да орденнар. Ә авылда — хәерчелек, төртипсезлек. Аның хәтта «Тема юк» дип кабатлануында да «Бу темага язсам, барыбер басмыйлар» дигән фикер кычкырып тора.

Гамил Афзал бу елларда ук мин-минлекнең өстән аска төшөп таралуын һәм гомуми чиргә әйләнүен күрә алды. Мин-минлекнең булдыксызлык, фикерсезлек йөзә булуы турында язды:

Бер күңелне тентеп, теге-бүсөн

Карап чыктым шыры яндырып:

Ник кенә бер изге фикер булсын

Каләм белән чукуп алырлык.

Алай да лирик герой ми сырында, эли торгач, бер нәрсә таба: ми сырында кысылып, төшөр-төшмәс, «Мин шәп» дигән сүз тора икән!

Үзендә мин-минлеккә каршы көчле иммунитет тудырган кеше генә мондый шигырь яза һәм үзеннән үзе көлөп:

Көнә буга газаланып бер сүз язам,

Менә, димен, шөкер әле, алга барам.

дип мактана ала.

«Шайтан» шигырьнең бер өлешен искә төшерик:

Элек шайтан күренеп йөргән, диләр,

«Хәзер инде, мөскен, үлгән», — диләр,—

Ялгышалар. Яши шайтаннар.

Миндә менә личный шайтан бар.

Минем янда утыра штатный,

Әйгерсең лә бүтән эш тапмый,

Акыл-киңәш бирә, сафсата.

Намусымның нигезен какшата...

Заманалар үзгөрдө. Элекке еллардагы батырлыктары турында язучулар күбөйдө. Ни эшлөмөк кирәк, һәр заман жайлашунуң үз ысулын сайлый. «Торгынлык елларында без!» — дип күкрәк сугып әйтергә хаклы кешеләрнең берсе, сүзсөз, Гамил Афзал булырга тиеш иде. Әмма ул, «личный шайтанын» күптөн миеннан куып жибөргөн кеше. Шунуң өчен тагын үткөн фикере белән лирикасын эшкә куша:

*Мескен булып тору бетте,
Менә ипи, энә кояш...
Халык кыюланып китте
Югарыдан рөхсәт булгач.*

Ә үзе турында элеккечә үк, ләкин юшланып, сагышлырак итеп:

*Ул заман да бу заман,
Жир белән күк арасы.
Күзләрем күрми, балам,
Кайсы юлдан барасы?..*

*Ул чорлар да бу чорлар.
Каеннар да чыршылар,
Бары да матур кебек тә,
Күңел тулы борчулар.—*

дип язып чыга. Ихласлыкка, намуслыкка, аеруча кытлык булган заманда үзенең үзөн итеп саклап калу тыйнаклык һәм фидакарлык түгел мени?

Гамил Афзалның зур казанышы шунда дип уйлыйм. Поэзия — шагыйрь үзе ул. Аның ижаты намуслыгы, тыйнаклыгы, ихласлыгы белән матур.

Бездә сатира тернәкләнсән өчен нинди шартлар кирәк?

Бездә сатираның абруе булмады да, юк та. Баштарак үткөн фикерле кешеләрне эзәрлекләделәр, аннан соң кыстылар — бөтен кешене бөртөрлө генә уйларга өйрәттеләр. Ә сатирик кеше башкача уйлый торган кеше ул. Аның һәр сүзе астында кемгөдер охшамый торган бер шайтан ятарга мөмкин бит. Кешене башкача уйлату — аны яңадан тәрбияләү белән бер дип уйлыйм. Яшерен-батырын түгел, сатирик әсәрләр хәзер дә газета-журналларда икенчел жанр булып исәпләнүендә давам итә. Сатирик әсәрләргә нинди урын бирелгәнне генә карагыз сез!

Сатира бөтенләй басылмый түгел, басыла. Яшь юмористлар, сатириклар күренә башлады. Кызганычка каршы, аларның темалары вак, аерым фактларны күлдән уза алмыйлар. Кызык сүзләр кертеп, сөйләм телен жимереп, кеше исемнәрен бозып кына ясалган юморның гомере озын була алмый...

Фәнзаман Баттал:

Менә без хәзер торгынлык елларын сүгәбез. Моннан алты ел элек Михаил Горбачев тормышны да, рухны да үзгәртсә, рәсмирәк әйтсәк, үзгәртеп корырга кирәк дигәч, күпләребез көтелмәгән аяллык ишеткөндәй булды. Бу өндү «өстән» килгәнгә күрә шулай кабул ителде. Ә аңа кадәр дистә еллар алдан безнең Гамил Афзалыбыз: «Файдалырак булайым дисәң туган жиргә, үзгәрергә кирәк безгә, үзгәрергә», — димәдемени? Астан кисеп, өстән ямап тормый гына үзгәрик инде, дип ялварды, ләбаса ул! Ләкин кем генә ишетте икән? «Астан» ишетелгән сүзгә колак салучы бармыни бездә?!

Торгынлыкның фажигасен дә нәкъ шул торгынлык чорында ук әйтеп бирде Гамил Афзал. «Фикерсезлек, ялагайлык, өйрәнчеклек, коры сүздән, фразадан жәфа чиктек». Гамил Афзал ул кайбәрәүләр кебек көлдерүчә, кытыклаучы гына түгел. Үзенчә Пйгамбәр дә, әулия дә, философ та ул. Әгәр дә язылу датасын күрсәтмичә менә бу юлларны матбугатта бастырсаң, укучы, һичшиксез демократия шартларында гына туган шигырь итеп кабул итәр, мөгаен:

*Якты киләчәккә килә-килә,
Нидер тузды, нидер яңарды.
Үткән заманнарны сүгә-сүгә,
Безнең инде чәчләр агарды.*

*Хәзер безнең акыл керер чаклар,
Сакалымны сыпырып уйланам:
Безнең заманны да кемдер мактар,
Кемдер сүгәр әле бер заман.*

Ә бит бу юллар нәкъ менә Врежневның төмам чәчәк аткан чорында язылган!

Хәзер күп язучылар зарланып йөри. Әх, диләр, әллә нинди кыю әсәрләр язган булыр идек, торгынлык чорында демократия булмау харап итте, диләр. Ә Гамил Афзалга зарлануырга нигез юк дип беләм. Үзенчә әйтсәк, шул чорда да көтүчедән министрга чаклы телсә кемнең күзенә туры карап сөйләште, патшалар төхетә өстеннән торып фикер йөртте, тормышның хөкемдары да, намусы һәм хакиме дә, Хужа Насретдинны да булды.

Әйе-әйе! Һич тә арттырып әйтү түгел, булчак «патшаларның» да хәлен дистә

еллар алдан күрөп торды шагыйрь. Менә хәзер 1991 ел. Нәкъ егерме ел элек бер патша сүзләре итеп, Афзал болай язды:

*Бетерәләр Вавилонның ташын ташып,
Мин утырам закон азып, башым кашып;
Алар белән көрәшергә миңа кая!
Нинди закон чыгарырга; матъ честная?...*

Иә, бүгенге көннең берәр патшасын хәтерләтмиме бу строфа? То-то, матъ честная! Урысча әйтүемнең хикмәте аңлашылгандыр...

Мин еш кына әдәбиятны Гамил Афзалсыз күз алдыма китереп карыйм. Караңгы булып, салкын булып китте. Тормышымның шыксызлыгын тоеп, сискәнеп куям.

Әгәр миңа: «Калган гомереңне син Робинзон Крузо кебек япа-ялгыз яшәчәксең. Сиңа нибары ике язучының китапларын үзек белән аларга рәхсәт итбезд», дисәләр, бер сулыш та уйлап тормыйча, Тукай белән Афзал исемен әйтер идем. Шушы ике шәхестән башка үземеңнең тормышымны күз алдыма да китерә алмыйм. Ижәт гомердә аларга кызыгып, аз булса да аларга охшарга тырышып, матур көнлөшү белән алардан көнлөшөп яшәдем. Тукай Тукай инде ул. Бу очракта сүз аның турында түгел. Ул яшәгән булса, кем белә, бәлкем Гамил Афзал да тумаган булдыр иде. Вераз шаяртып әйтсәм: туарга да теләмәс иде. Ул миңа Тукайның аерылгысыз давами булып тоела.

Тормышта күзәтеп яшим. «Афзалчылар», ягъни, Гамил Афзалга, аның ижатына гашыйк кешеләр, ни өчендер, каты бәгырьләр булмыйлар, гаделсезлеккә дә бара алмыйлар. Аларның күңелләре саф, мәрхәмәтле, эчкерсез һәм шат була. Бер кызык хәл дә искә төшөп куйды әле. Егет чакта сәяхәт иткәндә юлым бер авылга туры килде. Кич иде. Шушы авылда кунып чыкмыйча, юлны довам итү мөмкин түгел иде. Гомеремне капка төбедә торган бер кешегә әйттем. Ул кырыс кына өендә кундырып чыгарудан баш тартты. Үпкәләп, Афзалның шушы хәлгә туры килә торганрак бер-ике юл шигырен әйтә-әйтә китеп бара идем, әлегә агай сабый бала шикелле кунуп житте дә: «Карале, кара! Әллә син Гамил Афзал шигырьләрен дә беләсең инде?!» дия-дия туктатты. Берничә минуттан өенгә тупчасын атлап кердек. Көрә керешкә үк агай хатынына кычкырды: «Хатын, Гамил Афзалны белә торган кеше алып кайттым, чөй куеп жибәр!» Афзал шигырьләрен яттан сөйли-сөйли, түр башында кадерле кунак булып утырдым. Гамил Афзалны белгән йортта нур була, намус һәм вәجدан була.

Урысларда: «Көлү — үтерә», дигән төгъбир бар. Алар бу сүзләрен нинди дә булса сатирикның кодрәтен, сәләтен күрсәтергә омытылганда кулланалар. Минемчә, бу сүзләр Гамил Афзалга туры килми. Гамил Афзалның максаты гаеплене үтерү түгел, бәлки көлө-көлө тәрбияләү. Кытыкмый-кытыкмый дорес юлга керте ул адәм баласын. Кояш бозны эрәткән кебек, бу сатирик таш бәгырьләргә дә эрәтә. Вилгеле, сүз биредә рухи доңгысы төмән таркалган, ике аяклы хайванга, ерткычка әверелгән кешеләр турында бармый. Аларны төрмә дә, закон да төзәтә алмавын һәркайсыбыз белә. Сүз биредә халыкның ким дигәндә туксан тугыз проценты турында бара.

Зөлфәт:

Минемчә, Гамил Афзал — торгынлык чорының иң зур корбаннырыннан берсе. Югыяса, андый ачы һәм усал телдә олы шагыйрь җәмгыятебезнең төмән канын кайната-тып, кырмыска оясына таяк тыгып болгаткан булдыр иде. Уйлап карасаң, бик зур фажиға бу! Беранжее, Берис дәрәжәсендәге талантларны йотты бу кызыл замана! Фаил Шәфигуллин исемә төшкән саен нәкъ шуңдый ук уйлар жанымны талый.

Ә инде Гамил Афзал ижатының безнең тормыш һәм безнең әдәбият өчен аһамияте мәсьаләсенә килгәндә, шагыйрьнең нинди аһамияте булсын инде бездә?! Гомер буена безнең халык өчен бүтәннәр аһамиятле була килде бит! Гегемон сыйныф, аның колбашчылары... Әгәр дә Гамил Афзал ишеләр аһамияткә ия булса, мондый хәлдә калыр идек мени без?!

Тормыш үзә сатирага, фажигалә сатирага әверелеп беткән чакта сатираның тернәкләнүе һич мөмкин түгел! Ач һәм ялангач кешене: «Ач төрә! Шәрә керич!» — дип мыскылдасаң, ул көлмәйчәк, утырып елаячак кына. Тамагы тук, өсте бөтен кешеләр генә юморның төмән белә.

Бахетсез халык жан жылысына — юзуга мохтаж. Аңа лирика кадерлерәк. Минемчә, лирикага ихтыяж артчак. Мөхәмәт Мәһдиев сугыш елларындагы авылны елмаеп, сагышланып сурәтләгән шикелле, бездән соң килгән каләм ияләре бу чор хакында да шулай елмаеп, сагышланып сөйләр әле. Юморга-сатирага урын табылыр.

Ә бүгенгебез — Гамил Афзаллар чоры түгел. Без, шагыйрь әйтмәсә дә, көлке хәлдә, аяныч хәлдә.

Рафаэль Мостафин

Бу айда күренекле тәнкыйтьче Рафаэль Мостафинга 60 яшь тула. Аны юбилее белән кайнар котлыйбыз һәм укучылар игътибарына тәнкыйтьченең яңа мәкаләсен тәкъдим итәбез.

БЕР «ЗАРАРЛЫ ӘСЭР» ТАРИХЫ...

Бервакыт мин Хәсән ага Туфаннан: «Кайсы әсәрегезне барысынан да ныграк яратасыз?» — дип сорагач, ул, мөлаем елмаеп, бармакларын тырпайтып күрсәтте. Аерып айтү кыен, кайсысын тешләсәң дә, бертигез авырта, янәсе. «Анага һәр баласы газиз булган кебек, миңа да... Тик балалар гына... Кайсы шатлык-бәхет бүләк итә, ә кайсысы... Ачы хәсрәт, кайгы китерә...» «Андыйлары да булдымыни?» «Булмаган кайда! Әйтик, «Ант» поэмасы... Аның аркасында күргән михнәтләрне сөйли башласаң...»

Һәм ул, тәфсилләп тормыйча, кулын гына селтәде.

«Ант»ны бар да көттеләр

«Ант»,— дидем мин, «Ант»,— дидем,

«Ант»ны бар да көттеләр.

Жиде ел буге төзедем,

Жиде көндә сүттеләр,

—диелә «Чаян»ның 1936 елгы 8 нче санында басылган шигырьдә.

Бу әсәргә Хәсән Туфан, чыннан да, шактый көттереп бастыра. «Ант» — аның 1927-28 елларда басылган эпик поэмаларынан соң («Урал эскизлары», «Бибиюлар», «Башлана башлады» һ. б.) беренче зур күләмле әсәре булды. Ул «Совет әдәбияты» журналының 1935 елгы 9—10 саннарында басыла. Жәяләр эчендә «Беренче кисәк» диелгән. Ләкин икенче кисәк язылмый гына түгел, автор, үзе әйтмешли, беренче кисәген дә кая куярга белми — әсәр журналда басылган көенчә кала. Чирек гасыр вакыт үтеп, заманалар шактый үзгәргәч кенә шагыйрь әлегә поэманың өзекләрен жыен-тыкларына кертә башлый. Анда да сайлап кына, кайберләрен генә...

Хәсән абыйның сөйләве буенча, ул бу әсәр турында берничә ел буге уйланып, хыялланып йөри. Исеме тиз табыла. «Ант»... ягъни, Совет властена, большевиклар партиясенә, марксизм-ленинизм тәгълиматына турылыклы булуына, аларга чын күңелдән ышануына ант итү... 1933-34 елларда Туфан азыла башлаган поэмасыннан кайбер өзекләргә бастыра да башлый. Дөрәс, алар соңыннан поэмага кермиләр, аерым шигырь рәвешендә генә ашикләр. (Мәсәлән, «Канатлар».)

Ләкин поэма «бармый», күңел түрәндә яшерелгән ниндидер киртәләргә килеп төртелә, күрсәтә. С. М. Кировның 1934 елның 1 декабрендә булган фаҗигале үлеме турында ишеткәч кенә, шагыйрь, күңелендәгә бар шик-шөбһәләрне жиңеп, дулкынланып, кайнарланып, бөтен дөнья вак-төягеннән ваз кичеп, әсәр өстендә эшли башлый. Берничә айдан поэманың шактый зур күләмдәгә өлешен тәмамлап, журналга тапшыра. «Совет әдәбияты» хезмәткәрләре әсәргә яратып кабул итәләр. Шагыйрьнең каләмдәш дуслары да (К. Нәҗми, С. Баттал, Ш. Маннур һ. б.) әсәргә югары бәя бирәләр. Озакламый ул басылып та чыга.

Менә шуннан соң башлана да инде...

Әсәр басылып чыгарга да өлгерми, журнал турында фикер алышуларга багышланган жыелышта аны «житди политик ялгышлыклы булган әсәр» дип бәялиләр. Поэманың үзен дөньяга чыгаруны исә «зур политик хата» дип атыйлар. Бу турыда хәбәр журналының шул ук 1935 елгы 12 нче санында чыга.

Әлеге жмелыш карарына таянып һәм поэма турындагы ачы тәһкыйть фикерләрен тагы да үстереп, «Кызыл Татарстан» газетасы да редакцияһи мәкалә урнаштыра (1936 ел, 17 март «Совет әдәбияты»). Монда Туфан поэмасында «тотнаксыз чагыштырулар», «идеологик яктан ялгыш», «буталчык» фикерләр, хәтта «сыйнфый дошман фикерләрен пропагандалау» кебек бик житди, ул чор өчен куркыныч булып яңгыраган кимчелекләр күрсәтә. «Ант» поэмасы катгый рәвештә «зарарлы әсәр» дип бәяләнә.

Вақыгалар көнән-көн кискенләшә бара.

Әлеге мәкалә уңае белән Язучылар берлеге махсус жмелыш үткәрә. Докладный берлек рәисе К. Нәжми ясый. Әлбәттә, «политик уяулык» рухында, мәкаләдәге фикерләрен тагы да тирәнәйтә! Дөрес, соңынан аның үзен дә «икейозлелектә» гаеплиләр. Башта поэмага юл ачкан, аны басарга ярдәмләшкән, хәтта редакцияләшкән, а соңынан, жәмәгәтчелек фикере икенче юнәлеш алгач, үзе үк тукмый башлаган, имеш. Ләкин бу жмелышта әле рәискә тел-теш тидерүче булмый. Барысы да жыйнаулашып Туфанны «фашистлар».

Поэманы «сүтү», «Чаян» эпиграммасында әйтелгәнчә, жиде көн генә бармый — ике жидегә сузыла: жмелыш 14 көн бара. Әйтерсең лә язучыларның Туфан поэмасын «сүтүдән» башка бер эше дә булмый! Фикер алышуларда кырыктан артык кеше катнаша. Шуларның икесе генә (Әхмәт Фәйзи белән Гомәр Гали) поэманы берәз як-лабрак сүз катып карый. Автор үзе дә ный тора, хаталарын танымый, үзен хаклы дип исәпли. Моның белән ул утлы өерне тагы да ныграк кузгатып жибәрә. Хаталарын танымый, димәк — жәмәгәтчелек алдында коралсызланырга теләми, укучыларны алдарга маташа... Кайберәүләр, әсәрен тикшерүдән бигрәк, авторның үзенә ташланалар, аны «битлек астына яшеренгән акгвардиячә», «әдәби колчакчы» дип атыйлар (шагыйрь Г. Хужа, укутучы С. Мортазин һ. б.).

Жмелыш барышын «Кызыл Татарстан» көнә-сәгәте белән укучыларына житкереп тора (1936 елның 23, 24, 28 март саннарын карагыз).

Поэманы «сүтү», моның белән дә чикләнмичә, тагы ике-өч елга сузыла. 1936-38 ел беркетмәләрен караганда, жмелыш саен диярлек, Туфан исемен очратасын. Сүтеп, әлбәттә... «Чаян» журналы сан саен диярлек ачы эпиграммалар, башка матбугат органныр бер-бер артлы фашист итүчән мәкаләләр чыгара. Әйтк, бер «Совет әдәбияты» журналы гына да 1937 ел дәвамында «Ант» поэмасын фашист итүгә багышланган өч мәкалә бастыра: «Политик гамьсезлекне бетерергә» (№ 3), «Татарстан совет язучыларының хәле турында» (№ 4), «Татарстан язучылары Союзының эше турында» (№ 5). Башка саннарда да Туфан исемен еш очратасың.

Яшәүнеке барлык жырларым...

*Жырны аны әни биләмәде,
Яшәүнеке барлык жырларым:
Йөрәгемдә ята
Мең бабамның
Миллион еллык шатаык һәм зары.*

Х. Туфан. «Ант» поэмасынан.

Шундый кинәт ябырылуның сәбәбен аңларга теләп, «Ант» поэмасын кат-кат укып карыйм. Укыйм-укыйм да, алтырашта калам... Хәтта ул чор күзлегенән караганда да әсәрдә беринди «зарарлы», «политик яктан тотнаксыз» әйбер табалмыйм. Киресенчә, әсәр жаны-тәне белән совет яклы булырга тырышып язылган. Автор марксизм-ленинизм тәғлиматына таяна, аны йөрәге аша үткөрәп, киң масса укучыларына житкерергә омтыла. Ул «яңа дөнья» туып килә, дөш йашана, шуңа шатлана, аңа дан жырлай Маркс, Ленин, Сталин, Киров шикелле пролетариат юлбашчылары каршында баш ия.

Тарихка мөрәжәгать итеп, ул һәр чорда «ике сыйныф», «ике төрле халык» булуын күрсәтә, аларның үзара көрәшенә, кискен көрәшләрәңә басым ясый. Шул көрәшләрәңә бер чаткысы итеп Кировны үтерүне дә аңлый (Монда Сталин кулы уйнаган булуны башына да китерми, әлбәттә). Төрле «оппортунистлар»ны, «зиновьевчы-ренегат»ларны эт итеп сүгә. Динне, милләтне яклаучыларга да өлеш чыгара.

Кыскасы бүгенге күзлектән караганда, киресенчә, авторны шул чор карашларына тулысынча бирелгән булуда, революцион тенденциозлыкта гына гаепләп була. Ул халкыбызның үткәннен артык кара буяулар белән тасвирлай: «Ашый иде безнең боек жанны, нужда ашый иде бет кебек». Үз халкының үткәнне белән горурланып, халкының узаңын уятырга теләүчеләрдән ачы көлә. Янәсе, алар: «Яшәсән Чыңгыз вә милләт, ил вә дин!» — дип, лаф оялар.

Әдәби яктан караганда да әсәр шактый каршылыккы тәэсир калдыра.

Беряктан, «Ант» поэмасына көчле лирик-публицистик пафос, Такташның «Киләчәккә хатлар»ындагы сыман югары күтәрәнлек, ихласлык хас. Шул ук вакытта, фальш булып яңгыраган урыннары да байтак. Поэмада Туфан ижадына гомумән хас булган (зур әсәрләрен күздә тотып айтәм) композицион таркаулык сизелә. Әдәбият белгече М. Гайнетдинов дорес күрсәткәнчә, әсәрне публицистик рухта язылган ирекле поэма, яисә тагы да төгәлрәк (шул темага язылган башка шигырьләрен дә кушып) «Ант» циклы, дип атарга мөмкин.

Әмма ул чор әдәби жәмәгәтчелеге поэмага бөтенләй башка нәрсә өчен бәйләнә. Нәрсә өчен соң? Укый-уйлана торгач, ниһаять, аңладым кебек.

Туфан, зур талант иясе, чын реалист буларак, ничек кенә теләмәсен, үз чорының идеологик кысаларына сыеша алмаган. Ул тарихка, халкының үткәннән һәм бүгенгесенә бая биргәндә гомумкешелек концепциясенә таянып фикер йөртә. Мәсәлән, поэма агышы буенча шагыйрь үткәннең бөек акыл ияләре — Гомәр Хәйям, Әбүгалисина, Конфуций, Иисус, Будда һәм башка бик күпләренң исемен телгә ала, аларның алдынгы гуманистик фәлсәфи карашларына таяна. Маркс-Ленин теориясенң чыганаclarын да автор гомумхалык, гомумкешелек рухи байлыгында күрә, кеше аңының үсеш процессында күрсәтә.

Әмма утызынчы елларда хөкем иткән «сыйнфый карашлар» марксизм-ленинизм тәкляматын принципаль яңа, гомердә булмаган һәм булуы да мөмкин булмаган нәрсә итеп баяла. Автор ихлас күңелдән пролетариат юлбашчыларын «мәңгелек тарих» тәсбиhiна тезеп, халык бәхете өчен көрәшүче каһарманнар рәтенә куеп, зурларга тырыша. Тәнкыйтьчеләр исә ана нәкъ шуның өчен бәйләнәләр дә:

«Иптәш Кировны Спартак аки Дантөиннар белән чагыштыру һәм алар белән бер дәрәжәгә кую — эшчеләр сыйныфы юлбашчыларының тарихта тоткан урынын түбәнәйтәргә, бозып күрсәтәргә теләүче дошманнарның фикерләрен чагылдырудан башка нәрсә түгел» («Кызыл Татарстан», 1936 ел, 17 март).

Туфан чын-чынлап горуларнан, мокиббән китеп, большевикларны Прометейлар белән тиңли. Ә фаш итүчеләр моны «түбәнәйтү», «яла ягу» дип атыйлар. Юк, моны гади аңлашылмаучылык дип кенә әйтеп булмый. Туфан «мең бабасының миллион еллык» әхлагына таянып фикер йөртә. Ә шул чор житәкчеләренә бу гомумкешелек әхлагы ярамый, Аларга бөтенләй «яңа», гомердә булмаган, «сыйнфый көрәш» күзлегеннән карый торган, әзерләнеп килә торган репрессияләрен акларлык әхлак нормалары кирәк була.

Шуңа күрә Л. Толстойның чын мәгънәдә кешелекле, гуманистик фәлсәфи тәгълиматлары әлеге мәкаләдә «большевизмга каршы карашлар», ә Туфанның аларга таянырга теләве — «зарарлы юл», дип бәйләнә. Икенче төрле итеп айтканда, «Ант» поэмасына бер дә юкка бәйләнмиләр. Әсәр үз чорын шактый узып, зур художник, чын акыл иясе каләмә белән язылган.

Әлбәттә, барлык тәнкыйть итүчеләр дә мондый фәлсәфи тирәнлекләргә кереп, аңлап эш иткәннәр, дип әйтүе кыен. Кайберләре, гомуми шаукуымга бирелеп, «политик уяулыкларын» күрсәтәр өчен генә тырышканнар. Кайберләре үз-үзен саклау инстинктына буйсынган: йә син фаш итсәң, йә үзеңне фаш итәләр! Үзләренә иркенрәк майдан эзләүчеләр, әдәбият «арбасын» ватып, кулларын жылытырга «утын» эзләүчеләр дә булгандыр. Әйтик, Г. Теләш, Ф. Мөсәгийть кебекләр...

Иң кадерле эре ирләрне...

*Сатып йөри бүген һәр гамьсезлек
Иң кадерле эре ирләрне.*

Х. Туфан.

1936 ел урталарында Туфан, поэмасын русчага тәржемә итеп (юлга-юл тәржемәне дусты Әхмәт Фәйзи ясып), Мәскәүгә, Язучылар берлегенә жиберә. Атаклы рус шагыйре Евг. Долматовский, талантлы тәржемәче В. Державин һ. б. әсәрне укып, аңа шактый югары бая бирәләр. Берлек хезмәткәрләре авторны Мәскәүгә чакыртып: «Әсәрдә советка каршы берни дә юк, тыныч кына яшәгез, иҗат итегез», — дип кайтарып жиберәләр.

Башка вакыт булса, Казан житәкчеләре, бәлки, «Мәскәү абыйларының» фикеренә колак та салган булырлар иде. Ләкин нәкъ шул көннәрдә Туфан исемә Татарстан ВКП(б) өлкә комитеты карарына эләгә. 1936 елның октябрь аенда кабул ителгән карар «Ант» поэмасын, гадәткә кергәнчә, «идеологик яктан хата», «политик яктан зарарлы»

дип итгән итә. «Партия сүзенә» каршы барырга кем жөрәт итсен? Бу карар әле дә юкка чыгарылмаган!

Вакийгалар куерганнан-куера бара. 1937 елның 28 апреленән 5 маена чаклы (Беренче май демонстрациясендә катнашыр өчен генә «тәһфес» асап алалар) Язучылар берлегендә атаклы, тарихка кара тап булып кәргән гомуми жыелыш була. Монда әлеге «шаукуым» иң югары ноктасына жита. Туфан сүзләре белән айтканда, «иң кәдерле эре ирләрне» татар әдәбиятының чикләмәгән хокуклы лидерлары» дип фаш итәләр. Бу жыелышта Туфанны турыдан-туры «бөөк юлбашчыларга яла ягучы», «жинаятче», «халык дошманы», дип атыйлар, яңарак кулга алынган, «чын йөзләре ачылым» Г. Гали, Ф. Сәйфи-Казанлы, Ш. Госман һ. б. белән бер тактага куялар. Алар янына «дошманның сафына» К. Нәжми, Г. Нигъмәти, Г. Толымбай, Ф. Кәрим кебек зур, атаклы язучыларны да китереп теркиләр... Алары да озакламый кулга алына.

Соңыннан, күп еллар үткәч, мин әлеге жыелышта катнашкан һәм актив рәвештә «фаш иткән» кайбер язучылар белән сөйләшеп карадым. «Нинди олы әдипләрне юк итәргә булыштыгың... Үзегез сөйләгәнгә үзегез ышана идегезме соң?» — дим. «Попробуй ышанмаса! — диләр. — Шундук жилтерәтпән Черек күлгә алып китәрләр иде»... Юк, ул чорда яшәмәгән, ул чор һавасын суламаган кеше әлеге психологияне гомердә аңлый алмас, күрәсен...

Башка сыймый торган нәрсәләр күп була. Әйтик, Туфанны һәм башка талантлы язучыларны бик тырышып, «кызыл авыз»ланып фаш иткән кайберәүләрне жыеп, утыртып чыгалар. Туфанга исә нигәдер кагылмыйлар. Дөрөс, аны эшеннән алалар (ул «Совет әдәбияты»ның җаваплы сәркәтибе булып эшли), берлектән чыгаралар (1937 елның июнь башында үткәрелгән идарә утырышына Ләбиб Гыйльми алып бара, озакламый, үзен дә кулга алалар), әсәрләрен бастырмыйлар. Әмма ул берничә ел иректә йөри. Күрәсен, бу очраклы рәвештә генә килеп чыккандыр, чөнки 1940 елның 19 ноябрендә бу «хата» барыбер «төзәтелә».

Х. Туфанның КГБ архивында сакланган «Эш»е буенча фикер йөрткәндә, аның турындагы материаллар НКВДга күптәннен жыела барган. Һәрхәлдә, кулга алыну турындагы карар шуларга таянып язылган. Кече сержант Мөбәрәкшин тарафыннан 1940 елның 18 ноябрендә язылган бу карарда: шагыйрь «Совет хөкүмәтенен беренче көннәреннән үк аңа каршы актив контрреволюцион эш алып барган. Гражданиннар сугышы вакытында аклар ягына качып, «Милли идарә» исемле контрреволюцион оешма оештырган, шулар белән бергә Колчакка, Семеновка ярдәм иткән. ВКП(б)ның милли сәясәтенә яла яккан», — диелә.

Боларның барысының чеп-чи уйдырма икәннән тикшерүче үзе дә яхшы аңлаган, күрәсен. Беренче допрослардан ук ул Туфанга «Ант» поэмасы турында сораулар бирә, әңгәмәне шул тирәдә куерта. Һәм, әлбәттә, әсәрне «контрреволюцион», «советка каршы юнәлдерелгән», «бөөк юлбашчыларга яла яга торган» әсәр дип атый. Туфан эшен баштарак кече лейтенант Башков алып бара. Ул үзе татарча белми, поэманы укымаган. Кулында булган материалларга таянып кына фикер йөртә. Шагыйрь исә гаебен танымый, хаклыгын исбат итәргә тырыша.

Берничә көн шулай тарткалашып торганның соң, 1941 елның 9 гыйнварында, әсәргә политик бәяләмә бирер өчен эксперт комиссиясе төзәлә. НКВДның тикшерү бүлгәе карары белән, ул түбәндәге составта раслана:

1. Төхфәт Имамәтдинов, Язучылар берлегенен җаваплы сәркәтибе.
2. Афзал Шамов, Татарстан китап нәшриятының матур әдәбият бүлгәе мөдире.
3. Абдулла Камаләтдинов, шул ук нәшриятның марксизм-ленинизм секторы мөдире.

Мин бу комиссиянең эше турында, Афзал абый сүзләренә таянып, бер язып чыккан идем инде («Соц. Татарстан», 1988 ел, 22 июнь). Туфан «эше» белән танышу аның сүзләрен тулысынча раслады. Әйе, тикшерүченең коточкыч басымына карамастан (ул комиссия китергән бәяләмәне яратмыйча ертып ташлый, кулга алу белән аны, көне буге беркач чыгармыйча, ашарга-эчәргә мөмкинлек бирмичә, кабинетында бикләп тотат), алар вөжданнарына хилафлык итмәгәннәр. Акт архивта сакланган. Нәтижәсе: кайбер кимчелекләр булуга карамастан, «Ант» поэмасында Советка, партияга каршы берни дә юк.

Төп ролне бу очракта Афзал абыйның принциплалы, намуслы кеше булуы уйнаган, әлбәттә. А. Камаләтдинов башта үк йомшаклык күрсәтә, тикшерүче таләп иткән кәгазьне язарга риза була. Ул Черек күлгә дә бармый, ниндидер сәбәп табып, кулдан борылып, кайтып китә. Т. Имамәтдинов та икеләнә. А. Шамов кына башыннан ахырынача нык тора.

Яңадан шундый ук нәтижәгә килгәч, тикшерүче экспертларны чыгарып җибәрә. Ләкин актларын гаепләү эшенә теркәми, икенче комиссия төзи. Моны без шагыйрь

тарафыннан язылган гаризалардан күрбөз. Ул экспертлар нәтижәсә белән таныш булган, күрәсәң, Акты «дело»га теркәүне таләп итә. Ләкин аның сүзләренә колак салучы булмый.

Яңа комиссия 1941 елның 25 гыйнварында төзәлә. Аңа ВКП(б) өлкә комитетының матбугат бүлгә мөдире И. Ш. Фәйзуллинны, «Кызыл Татарстан» газетасы хезмәткәре Н. А. Габдрахмановны һәм ИЯЛИ директоры Х. А. Шабановны кертәләр. Х. Туфан бу комиссия составына протест белдерә, чөнки бар ағзалары да, бүгенгечә әйткәндә, «аппарат вәкилләре», сүз тыңлаучан чиновниклар. Араларында бер генә язучы, шагыйрь яки әдәбият белгече юк. Ләкин бу юлы да аның сүзләрен санга сукмыйлар.

Яңа комиссия кирәкле нәтижәгә килә: «Ант» поэмасын «советка каршы», «контрреволюцион рухта язылган», «зарарлы әсәр» дип бәяли. Карарны шагыйрьгә күрсәткәч, ул үзенең мондый нәтижә белән килешмәвен белдерә.

Әлеге экспертизага таянып, тикшерүче 1941 елның 10 февралендә гаепләү актын төзи. Анда Туфанга тагылган әлекке ялалар кабатлана. Шуларга өстәп, тикшерүче: «Туфан әсәрләрендә террор үткәрелә», «ул юлбашчыларны үтерергә өнди», — дип өстәп куя. Бу сүзләр очраклы рәвештә өсталмаган, чөнки ул елларда «террор» өчен жәза бер генә була — үлем.

Гаепләү акты төзелгәч тә, шагыйрь берничә ай беркетмәләргә кул куюдан баш тарта, гаебемне танымыйм, дип, тарткалаша. Ниһаять, «гаебемне өлешчә таныйм» дип кул куя. Бу арада нәрсә булганын Хәсән ага үзә сөйләгән иде. Аны «конвейерга» бастырып, йокысызлык газалары белән жазалыйлар. Тикшерүчеләр, берничә сәгәт сәен бер-берсен алмаштырып, шагыйрьгә бер минут та черем итеп алырга ирек бирмиләр. Атиалар буена сузылган бу коточкыч жәза вакытында тоткын берничә мәртәбә аңын югалтып егылып төшә, тәмам миңгерәүләп, акылдан язү дәрәжәсенә житә. Һәм шундый тәмам хәлсезләнгән, берни аңламаган халәттә әлеге документка кул куя.

Ә үткәнгә хатлар бармыйлар...

Киләчәккә хатлар барып житә,
Ә үткәнгә хатлар бармыйлар.

Х. Туфан.

Суд 1941 елның июнендә үтәргә тиеш була. Ләкин хәрби прокуратура Туфан эшен яңадан тикшерү өчен кире кайтара. Сәбәбе нидә? Туфан «эшен» жентекләбрәк ойрәна торгач, шундый нәтижәгә килдем. Туфан «эшен»дә «Ант»тан башка аның гаепле булуына бер генә житди дәлил дә юк. Әмма әсәренң «зарарлы» булуын раслаучы экспертиза актында, Туфан әлеге хаталарны аңлы рәвештә эшләгән, дип турыдан-туры әйтелмәгән. Киресенчә, экспертлар уңышсыз чагыштырулар нәтижәсендә шулай килеп чыккан, диләр, образ-сүзләренә дәрәс кулланмаудан килеп чыккан буталчыклар, дип аңдталар. Очраклы рәвештә килеп чыккан хаталар өчен генә кешене хөкем итеп булмый ич!

Шулай итеп, тагын бер, ягъни өченче экспертиза кирәк була. Комиссияне 1941 елның 9 декабрендә түбәндәгә кешеләрдән төзиләр:

1. Шәйхи Маннур, шагыйрь.
2. Гази Кашшаф, тәнкыйтьче.
3. И. Үзбәков, «Кызыл Татарстан» газетасының баш мөхәррире.

Комиссияне төзөгәндә, Туфан протестын да искә алганнар, күрәсәң. Нәкъ шушы комиссия Туфан язмышын асылда хәл итә дә исе.

Язучыларның V съездында Ш. Маннур исаган чыгышка караганда, комиссия башта уңай, Туфанны аклый торган нәтижәгә килә. Акты да шул рухта язып бирәләр. Ләкин тикшерүче безаз басым ясап, «кыса» башлагач, фикерләрен 180 градуска үзгәртеп, «кирәкле» кагазны язып бирәләр. Ул шулай ук архивта сақланган. Алты-жиде битле «акт»ның соңгы жөмләсен генә китерәм:

«Югарыда китерелгән фактлар, һичшиксез, шуны раслыйлар: әлеге буталчык, ике төрле аңлашыла торган урыннар Туфанның ижади уңышсызлыгы гына булмыйча, аңлы рәвештә кулланган, политик яктан зарарлы булган һәм нечкә битлек астында яшерелгән контрреволюцион уйдурмалары булудан гыйбарәт».

Акт 1941 елның 22 декабрендә язылган. Астында өчесе дә кул куйган.

Әлеге гуаһлык нигезендә яңа, тагын да катырак гаепләү акты төзәлә. 1942 елның 7 мартында суд була. Суд (дәресрәгә — СОС — «особое совещание») «жиңеләйтелгән процедура» буенча үткәрелә: шаһитлар да, экспертлар да чакырылмый, яклаучы-адвокат та булмый. Тикшерүче төзөгән гаепләү актын укыйлар да, шагыйрьне «иң югары жәзага тартырга» — дип карар чыгаралар. Бер айдан үлем карары ун елга төр-

мәгә утырту һәм тагын биш ел хокуклардан әһрүм итү (поражение в правах) белән алмаштырыла.

Уналты ел вакыт үтә... Туфан ниндидер мөгжиза белән исән кала. Казанга кайта. Реабилитация сорап, шул ук оешмага гариза бирә. Шуннан соң тикшерүче Әминов, әлегә гуаһлык язган кешеләрне берәм-берәм Черек күлгә чакыртып, янадан сорау ала. Җаваплары шулай ук теркәлеп кала.

И. Үзбәков: Мин әдәбият белгече түгел, эченә кереп тормадым. Кемдер язды, кем икәнән хәзер хәтерләмим, мин кул гына куйдым... (1957 ел, 23 гыйнвар).

Г. Кашшаф: Чыниан да, Туфанны революциягә, Советка каршы кеше дип әйтергә беринди нигез юк иде. Безне НКВД тикшерүчесе З. К. Батуллин чакыртып алды. Туфанның үз-үзен фашизмга торган шәһитнамәләрен укыды. Гаебен үзе таныгач, ничек ышанмыйсың? Димәк, бик оста яшеренә белгән икән, дип уйладык. Тикшерүче безгә ничек язарга кирәклеге аңлатты. Шулай итеп, без Туфанны политик яктан гаепли торган, чынында исә — гаделсез булган экспертизаны аздик (1957 ел, 25 гыйнвар).

Ш. Манинур: Без Туфан белән 1933 елдан бирле таныш. Бик тиз дуслашып та киттек. Әйе, мин гаделсез, чынбарлыкка туры килмәгән актка кул куйдым. Әмма аны мин язмадым, Г. Кашшаф язды. Үз фикеремә килгәндә исә, мин «Ант» поэмасын талантлы, ихлас күңелдән язылган әсәр дип саныйм. Әлбәттә, аның аерым кимчелекләре бар, әмма аңарда Советка, партиягә каршы берни дә юк. Туфан ул елларда ук партиясез большевик иде. (1957 ел, 9 гыйнвар).

Туфан әйтмешли, «үткәнгә хатлар бармыйлар». Бүген югарыда телгә алынганнарның берсе дә исән түгел. Шулай булгач, гаепләләрне эзләп, үткәндә казыну кирәк микән?— дип сораучылар булып, ихтимал. Хәсән ага үзе, мәсәлән, беркемнән үч алырга да, һич кемне «фашизмга» дә теләмәде. Җаны бик әригән чакта: «Кайсыгызның кулы чиста? Бәйлесе бар йөрәкне»,— дип уфтанып алган чаклары гына булды. (Соңыннан бу сүзгә «Кайсыгызның кулы жылы»— дип алмаштырды). «Мәңгелекнең бер мизгелендә» булган мондый вак-төяк белән шогылылуну өзе өчен ваклык санап, бу турыда сүз кузгатсалар, әңгәмәне икенчегә бора иде.

Алай гына да түгел, Туфан сөргеннән кайткач Г. Кашшафка (ул аның М. Җалил ижагына багышлап язылган хезмәтенә соклана) һәм Ш. Манинурга багышлап шигырьләр дә яза. Соңгысы белән алар янадан дуслашып, атна саен очрашып, шау-гөр килеп гомерләренең азакларына кадәр бик тату яшәделәр.

Ә менә Афзал ага Шамов белән башкача килеп чыкты. Туфан, реабилитацияләнеп, яңа җыентыгын чыгарырга йөргәндә, А. Шамов каршы чыга, аның шигырьләрендә «тошенкелек», «пессимизм» чагылышларын күрә, аларны «төрмә лирикасы» дип атый. Туфан моңа бик каты рәнҗи, һәм соңгы көннәренә кадәр кичерә алмый.

Шулай да тарих барыбер үзенең соңгы, иң гадел сүзен әйтергә тиеш. Бу үткәннәр өчен түгел, киләчәк буыннар өчен кирәк. Үзгәбез дә үткәннән гыйбрәт алырга, гаделлек, ныклык, хаклык турында һәм — икейөзлелек, куркаклык, принципсызлыкның нәрсәгә китергәчәге турында уйланырга тиешбез.

*Чит жирләрдә йөрәк — кунак кына,
Йөрәктә бит туган жир яши!*

Мәкаль булып китәрдәй бу шигъри юлларны мин сүз башлар өчен, Рәшит Гәрәй ижатыннан сайлап алдым. Шагыйрь турында сөйләгәндә, иң элек аның йөрәген тыңларга, тормышында ул кичергән фажиғаләрне күздән кичерергә, кайгы-хәсрәтен, куаныч-шатлыкларын барларга кирәк дип уйлыйм. Шагыйрьләр өлешенә мул тигән элгә тере ташкыннарны барлау җиңел дә һәм бик авыр да. Җиңелә — шагыйрьнең бөтен барлыгы аның шигърьләренә иңгән була. Укы, өйрән, гыйбрәт ал. Авыры — эсәрләренә керә алмаган, керергә мөмкин булмаган, прозада гына сөйләнә алган, ләкин йөрәк аша узган исәпсез-сансыз күп вакыйгалар. Аларны белми торып, шагыйрь ижатының зурлыгын да күрәп бетерәп булмый. Ә күрәп бетермәү исә бездә гадәти күренеш. Мәсәлән, тормыш гарасатларын батырларча кичкән Фатих Каримнең соңгы еллары, соңгы көннәре турында без ни беләбез? Үз чорыбызга якынайсаң, Сажидә Сөләйманованың рухи һәм ижади батырлыгының сирә нидә? Болары турында кемнәр сөйлә ала бүген? Әле телгә алынган шагыйрьләр белән беррәттән, укучы Рәшит Гәрәй шигърьләрен дә берүк дәрәҗәдә яратып кабул итә. Әгәр мин телгә алып узган тере тере ташкыннарны да шул шигърьләргә кушып укый алсаң, шагыйрьләребезнең кадере бермә-бер артыр иде.

Рәшит Гәрәй — шактый гыйбрәтле язмыш кичергән шагыйрь. Гомере буйы үз-үзенә, халыкка тугры булып яшәү җиңел булмагандыр аңа. Жирдә кылынган бөтен гонаһларны белә, күрә торып, ул һичкайчан тормышта да, ижатында да өметсезлеккә бирелмәде. Халык биргән сабырлык белән кешеләрне яшәргә, матурлыкка өндәде. Кара заманнарда да халык белән бергәләп кешеләр өчен яктылык эзләште, туган җиргә булган мөхәббәтөн бер генә мизгелгә дә сүрәддермәде.

*Алсуланып кояш батыр-батмас,
Ак нурларын сирлеп чыкты Ай.
И туган жир, сіндә кеше өчен
Караңгылык бер дә юк буғай.*

Әйе, шагыйрьләр кешеләр өчен әнә шулай яктылык эзләште, жаннары ай-кояш шикелле бар кешенә дә тигез күрдә. Рәшит Гәрәй ижатында бу бигрәк тә ачык чагыла. Кешеләргә тигез буленсә кайгыларны да йөрәкләренә яшереп яшәгән затларының яшәү кануны шундый, күрәсәң.

Мин Рәшит Гәрәйне малай чагымнан ук беләм. Матбугатта чыккан һәр шигърен укып бара идем. Еллар узгач кына очраштык. Сугыш елларының бөтен ачысын ятим малай булып кичергән, мең дә бер газәп белән «караңгылыктан яктылыкка» күтәрелгән шагыйрьнең язганнары күңелемә якын булды.

Малайчакның авыр тойгыларын ялгыз гына кичергән көннәремдә, 1960 елның җәендә, Рәшит абыйдан хат килеп төште. Бер генә битлек танышу хаты. Кемдер аңа минем шигърьләр язуюм турында сөйләгән, күрәсәң, Саламнәр юллаган һәм шигърьләремне сораган. Бу минем өчен күк капусы ачылу белән бер булды. Әле хәер дә уйлыйм, башка бер кеше кырыс бу дөньяда моны эшли алмас иде шикелле. Шуңа ук елда шигърьләрем «Казан утлары» журналында басылып та чыктылар. Тормыш сукмаклары кая гына илтмәсен, без хат азышып тордык. Ул миннән рухи, хәтта матди ярдәмнән дә кызганмады. Хәсән Туфан, Нури Арсланов, Сибгат Хәким, Зәки Нури, Гали Хужиев кебек киң күңелле ижатчылардан күчкән игелеклек бу. Кешенә кеше итә торган игелек. Шуңа игелекне күрә алмыйча күпме талантлар һәлак булды бездә. Әлгә игелек исә халыктан килә, остазлар аша яшыларга күчә. Остазлар гына киң күңелле булсын.

Рәшит абый тормышта әнә шундый олы жанлы, күңелләр тугаенда һәр иртәдә җыр башлаган тургай сыман яши торган шәхесләренчә берсә. Ә тургай җыры — жанга өмет сала торган җыр, яшәргә өнди торган җыр. Минем өчен, сугыштан соңгы чордагы шигъриятебездә иң моңлы мөхәббәт лирикасы — Рәшит Гәрәйдә. Телебезне белмәү аркасында милли хисләрне санга сукмаучы бүгенге композиторларыбыз өчен дистәләгән җыр текстлары бар Рәшит Гәрәйдә. Шуңа сөбәпләр аркасында гына «күздән югалып» торган ул җырларның киләчәгә халык азымышы белән бергә булчак өл. Чөнки Рәшит Гәрәйнең ижаты — халык ижатының бертуганы, игезәге. Халык ижатын зәңгәр күк белән чагыштырсаң — шагыйрь ижаты андагы йолдызларның таңгача балкып

торганы. Аның шигырьләренә, җырларына халыкның гореф-гадәте, асыл традицияләре, яшәү максаты һәм күңел матурлыгы сыеган. Ул шигырьләр безне тәрбияли, яшләрәгә гыйбрәтле тормыш дәрәсләре бирә. Буыннан-буынга, сузылган халык гомеренең давамы менә шундадыр инде. Бәхетебезгә, андый шагыйрьләребез кайгы-хәсрәттә дә, бәхет-шатлык бүлешкәндә дә һәрчак безнең белән бергә. Андый иҗат — бүгенге көнебез өчен бигрәк тә кирәкле иҗат.

Шагыйрь үз халкына дистәләргә читәп бүләк итте. Шуларның берсе — «Синдә калам» дип атала. Синдә калам дигәндә, ул туган авылын, туган жирен күз алдында тотта. Ә хакыйкәттә, шагыйрьнең халыкта калырлык хөрмәтле иҗаты бар. Барыбыз өчен дә куанычлы хәл бу.

Халык шагыйрьләренә иҗатлары аша үзе сайлап ала, үз баласы була алганның гына. Үз баласы була алмаганның кире кага, яки күршесенә җибәрә. Кешелек өчен, бәлки, синең хезмәтең аңа файдалы булып, дигән шикелле. Ә Рәшит Гәрәй — үзе-безнеке! Ул, хәтта, үзенә тиешле булган, үз өлешенә тигән халык рәхмәтен дә туган як кешеләренә юллай:

*Сыеныр урын эзләп, йолдызлар да
Жиргә сикереп төшәр төселәр...
Үлемнәрдән җирне аралыйсыз,
Рәхмәт сезгә, рәхмәт, кешеләр!*

Рәшит ӘХМӘТҖАНОВ.

Котлыйбыз!

Рәшит Гәрәйгә 60 яшь

Шагыйрь Рәшит (Рәшит Гәрәй улы Гәрәев) 1931 елның 15 апрелендә Татарстанның Минзәлә районы Малтабар авылында туган. Күзкәй урта мәктәбен һәм Минзәлә педагогия училищесын тәмамлагач, авыл мәктәбендә укытучы, «Татарстан яшьләре» газетасының Минзәлә төбәгендәге үз хәбәрчесе булып эшли; 1951—1953 елларда Совет Армиясә сафларында була. 1954—1959 елларда ул Мәскәүдәге М. Горький исемендәге Әдәбият институтында укый. Аннары «Совет әдәбияты» («Казан утлары») журналы редакциясендә шигърият бүлегә хезмәткәр, Татарстан китап нәшриятында әдәби редактор вазифаларын башкара. 1970 елдан — иҗат эше белән генә шөгыльләнә.

Шигырьләре башта газета-журналларда, «Үсү юлы» исемле альманахта дөнья күрә; 1952 елда исә «беренче хисләр» исемле мәстәкыйль китабы басылып чыкты. Хәзер ул — укучылар тарафыннан жылы каршыланган егермөгә якын китап авторы. Шагыйрь, башлыча, замандашларын, туган як табигатен, авыл матурлыгын җырлый, гади хезмәт кешеләре, аларның гореф-гадәтләре, яшлек, мәхәббәт турында яза, — аның композиторлар тарафыннан көйгә салынган лирик җырлары да халыкта киң танылу тапты. Ул — Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре.

1960 елдан СССР Язучылар берлеге әгъзасы.

Татарстан Язучылар берлеге һәм «Казан утлары» журналы редакциясе коллективы юбиларны ихлас котлый һәм нык саламәтлек, озын гомер, яңа иҗат куанычлары тели.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ХАТЫ

Октябрьгә кадәрге татарча газета-журналларны, басма һәм кулъязма китапларны актарганда Г. Исхакый (1878—1954) исеме белән еш очрашасың, аның татар мәдәни дөньясында төп фигураларның берсе булуына тиз ышанасың. 1906 елда ук Иосиф Аккура¹ «Казан мөхбире» газетасында, Г. Исхакый ижатын күздән кичереп: «Яңа бөек истидат (талант — Х. М.) туды», — дип яза. Бер елдан соң С. Рәмиев Г. Исхакыйны сирәк очрый торган бер әдип, аның булуы татар өчен бик кирәк, дип бәяли. Г. Ибраһимов бу язучыны үзенең дәреслек-хрестоматияләрендә, мәкаләләрендә еш телгә ала, аны «бөек вә мөмтаз (үзенчәлекле, аерылып торган — Х. М.) бер язучы», — дип атый. Г. Тукай вафаты алдыннан язган шигырьләренең берсен (ул «Мөхәрриргә» дип атала)² Г. Исхакыйга багышлый. Шәһирь, үзенең каләмдәшен, остазын сагынып, болай дип яза:

Кайт әле монда ватанга, кайт әле, саргайтмәле!

Күз карашыңнан керер жүр тапмасыңчы кер, рия³.

Әмма илдә Сталин хакимияте урнашкан, татар халкы Г. Исхакый әсәрләрен укудан мәхрүм ителде, әдип исеме бары кара буяулар белән генә телгә алына башлады.

Озак еллар буге без әдәбият тарихын аның күп кенә төп ядкәрләреннән, үзәк фигураларыннан башка гына өйрәнеп һәм өйрәтеп килдек. Инде менә, ниһаять, үзгәртеп кору, демократия шартларында укучылар әлек тыелган исемнәр, әсәрләр, шул исәптән, Г. Исхакыйның иҗат мирасы белән дә турыдан-туры таныша башладылар.

Г. Исхакыйның (ул эмиграциядә вакытта Иделле псевдонимын да йөртә) тормыш юлы гаять катлаулы, каршылыклы һәм сикәлтәле. Ул татар вакытлы матбугатына, реалистик әдәбиятына нигез салучыларның берсе. Татар халкының таракыяте, бердәмлеге өчен көрәш аның әсәрләрендә һәм гомумән эшчәнлегендә үзәк мотив. Әмма гомер агышы, язмыш еш кына көтелмәгән борылышлар, адымнар асы. Патша хакимиятенә каршы милли-азатлык көрәшенең алгы сафында торган, үзенең иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге өчен берничә мәртәбә төрмәләрдә утырган Г. Исхакый, инкыйлабтан соң, башка мәмләкәтләргә китәргә мәжбүр була, үзенең 35 ел гомерен чит илләрдә уздыра һәм жисмани яктан мәңгеләккә шунда торып та кала. Әдипнең кызы, профессор Сәгәдәт Чагатай болай яза: ул «хәнты буенча Идел-Урал фикере илә яшәде... Соңгы сулышынача шуңа хезмәт итте. Милләткә хезмәт аның өчен яшәү чыганагы булды»⁴. «Үз мәмләкәтемдә булсам, тагын да әйбәтрәк әдәби әсәрләр биргән булыр идем», — ди әдип вафатына өч көн кала. Үкенчелә сүзләр, гыйбрәтле язмыш...

Г. Исхакый 1919 елның ахырларында Себер аша Россиядән чыгып китә. Париж, Варшава, Берлин, Хельсинки, Токио, Харбин, Мукден, Лондон, Истанбул, Анкара һ. б. — менә аның яшәгән, булган калалары. Эмиграциядә ул читтөгә татарларның юлбашчысы, мәшһүр әдип буларак таныла, газета-журналлар чыгара, күпләгән әдәби әсәрләр иҗат итә, актив иҗтимагый, сәяси эш алып бара.

Г. Исхакый аеруча Финляндия белән тыгыз бәйләнешләрдә торган. Биредә аның инкыйлабка кадәр үк булганлыгы мәгълүм, Октябрьдән соң да ул бу илгә кат-кат килә, андагы татарлар белән очрашып, хәбәрләшеп тора. Биредә аның әсәрләре яратып укуыла, сәхнәләштерелә. Аеруча әдипнең биш пәрәлек «Җан Баевич»

¹ Иосиф Аккура (1876—1935) — әүвәл Россиядә, аннан Төркиядә яшәгән мәшһүр дәүләт эшлеклесе, публицист, әдип Г. Исхакый аның белән еш аралашкан.

² Әзәмтәләр түбәндәге җеңтәык аша китереләләр: Muhammad Ayaz Ishaki Hayati ve Faaliyeti. 100 dogum yili dolayisiyla. Ankara, Ayyildiz Matbaasi, 1979. 36 — 37 б.

³ Г. Тукай. Әсәрләр. Дүрт томда. Казан, 1976, 2 т., 288 б.

⁴ «Казан» журналы», 1974, 12 сан, 23 б.

драмасы популярлык тазана. Аның редакциясында Берлинда чыккан «Яңа милли юл» журналы (1928—1939) фин татарлары арасына киң тарала. Аның төпләмнәре хәзер дә Финляндиядәге аерым шәхси китапханәләрдә очрый. 1937 елны Берлинда Г. Исхакыйның «Дулкын эчендә» дигән биш пәрдәлек драмасы басылып чыга (әсәр 20 елларда ук ижат ителгән). Аның титул битенә «Тампере милләтчеләренәң һиммәте (теләге, тырышлыгы — Х. М.) белән нәшер ителәдер»,— дип язылган.

Финляндиянең өлкән буын татарлары хәзер дә Г. Исхакыйны ихшис хәтерли-ләр, аны ошунда искә алалар. Пенсионер Мөһир әфәнде Жамалетдин болай ди: «Мин Гаяз Исхакый белән Суомида да, Төркиядә дә кат-кат очраштым. Ул бик татар жанлы иде. Күп кеңә татарлар төрөккә авышты, ә ул татар булып калды. Шуңа күрә аңа Төркиядә, бигрәк тә гомеренең соңгы елларында авыр булды... Истанбулда ул сабантуялары оештыра иде. Минем дә аларда катнашканым булды. Гаяз әфәнде уртача гәүдәле, ачык йөзле, сүзгә тапкыр кеше иде. Урысчага, аеруча алманчага бик оста иде». Мөһир әфәнденең туганы Әнвәр ага 20 елларда Берлинда уыган. Шул вакытта ук ул Г. Исхакый белән аралаша. Алга таба да аларның мөнәсәбәтләре өзәлми. Әнвәр аганың һәм аның мөлаем хатыны Галия ханымның әдип турында сөйләр сүзләре күп. «Гаяз әфәнде сөйләргә бик оста, гел авызына каратып тоты иде»,— ди Галия апа. Хельсинкида яшәүче Халидә апа Таһир да (заманында ул Муса Бигиевта уыган) Г. Исхакый белән күп мәртәбәләр очрашкан. Анда әдипнең фотолары, истәлек дәфтәренә теркәлгән язмалары саклана.

Мәгълүм булганча, Финляндия татарларының бер өлеше (якынча 150-160 кеше) Тампере каласында яши. Биредә татар телендә мәжмугалар, китаплар нәшер кылынган, әдәби-музыкаль кичәләр оештырылган (Мәхәллә рәисе Әсәд ага Байбулат житәкчелегендә биредә хәзер дә мәдәни чаралар үткәрелә). Г. Исхакый бигрәк тә шушы Тампере татарлары белән якын мөнәсәбәтләрдә торган, хатлар алышкан. Шундый хатларның берсе имам Хәбибрахман Шакирга (1903—1975) адресланган. Үләрәнә өч көн кала (ягъни 1954 елның 19 нчы июлендә) язылган бу хатның төп эчтәлеген инде аерым галимнәренң хезмәтләре аша фәнгә таныш. Биредә Г. Исхакый үзенең авыр хәлен (берничә көнгә үлчәгән) искәртә, үзенең иҗтимагый эшчәнлеген кыскача гына баян кыла. «Мин — ди ул,— бөтен гомерем буена төрөк-татар халкының бәхете, иркенлеген өчен көрәштем... Төңрә сөзләргә ватаныбыз Идел-Урал азатлыгын күрергә насыйп итсен».

Г. Исхакыйның икенче бер мөһим хаты Тампере кызы Халидә Вафинага адресланган. Ул 1954 елның 12—18 апрелендә Истанбулда язылган. Хат шактый зур күләмле, эчтәлекле. Әдип юкка гына аны «мәгнәви васыятем кебек калсын» дип әйтмәгән. Язма шәхси хат кысаларынан чыгып, киңрәк катлау укучыларга да адресланган. «Мин үлөп китсәм, форсаты килгәндә бу хатымны бөтен халыкка бер мәртәбә укыгыз»,— дигән искәртмә дә анда шул хакта сойла.

Хатның төп эчтәлеген арты гасырдан артык әдәби, мәдәни, иҗтимагый, сәяси, халыкара тормышның үзәгендә кайнаган иҗат кешесенең шәхси уйланулары, карашлары, гомер сабаклары тәшкил итә. Аларның инде кайберләре безгә — белгечләргә әдипнең мәкалә-хезмәтләре һәм китаплары («Максатымыз», «Идел-Урал» һ. б.) аркылы билгеле бер дәрәжәдә таныш. Әмма биредә Г. Исхакыйның татар халкының тарихи язмышы, хәзергесе хакындагы уйланулары бергә тупланып, система рәвешендә бирелгән. Аларда субъектив, бәхәслә фикерләренң булуы табигый. Әмма, шуңа да карамастан, бу хат фән өчен мөһим бер чыганак булып тора. Ул, бер яктан, әдипнең тормыш юлын, иҗат мирасын ачыкларга ярдәм итсә, икенче яктан, төрки-татар халкының тарихын, шул заманда илдәге иҗтимагый, сәяси хәлне ачыкларга да булыша.

Хатның адресаты Халидә Вафина һәм аның әти-әнисе Зиннәтулла ага (1886—194...), Мөшфика апа (1886—1966) Г. Исхакый белән күптөннән таныш булалар. 1951 елда Халидә туташ, Истанбулга баргач та, әдип белән очраша. Шул вакытта Г. Исхакый кызының хатирә дәфтәренә түбәндәге юлларны язып куя: «Илемезнең хөрмәтле гаиләләреннән Зиннәтулла Вафа, Мөшфика Вафа ханымның кызлары Халидә туташның атасы, анасы кебек тууы дорес булуын күрүп сөендем. Халкымызның киләчәге уңышлы чыгачагына шундый йөтешкән кызларның, Финляндия кебек, илемездән ерак йирләрендә үсүе, зурауы, зур сөенечле галәмәтдәр. Төңрә шундый ишләремезгә, хосусан, Халидә туташка шәхси тормышында бәхәтле булып, милләтенә файдалы булуын һәм бик күп төрөк-татар ишләренә үрнәк булырлык хәерле эшләр эшләвенә насыйп итсен. 1951 ел, 28 июнь. Рамазан ае. Истанбул».

Халидә апа хәзер дә Тампереда яши. Кызганыч ки, сәяхәтем вакытында мин аны күрүп сойлаша алмадым. Әмма туганнары, Финляндиядәге милләтэшләр Халидә апаны бары уңай яктан гына телгә алалар, аның телебезне, мәдәниятыбызны саклауда, үстерүдә игелекле эшләр башкаруын сойлилар. Димәк, ул әдипнең омет-шаныгчыларын аклаган.

Хат Халида апа Вафинаның үтенче белән машинкада күчерелеп, 1966 елда Тамперда берничә данәдә күбәйтеп төпләнгән. Төпләмнең тышлыгында Г. Исхакийның 1910 еллардагы фоторәсеме урнаштырылган. Аның астында: «Мәрхүм Гаязның Халида туташ Вафинага язган иң соңгы һәм иң мөһим мәктүбәләренән», диелгән. Ә инде беренче битендә хат алдыннан мондый сүзләр бар: «Идел-Урал төрек-татарларының атаклы лидеры вә өнле (исемле, мәшһүр — Х. М.) мөхәррире вә әдibe мәрхүм Гаяз Исхакийның иң ссоңгы вә иң мөһим бер язую».

Төпләмнең 9 нчы битендә берничә сүз танылмый. Хатның текстын без укучыларга кыскартусыз тәкъдим итәбез. Орфография дә, нигездә, үзгәрешсез калдырылды. Бары аерым урыннарда гына хәзерге язылыш алынды (мондан — моннан, чыкканлар — чыкканнар һ. б.).

Г. Исхакий «төрөк» сүзен традицион мәгънәдә куллана. Хәзер исә бу сүз, кагыйдә буларак, Төркия кешеләренең атамасы рәвешендә алына. Ә башка төрки халыкларга карата «төрки» сүзә кулланыла. Моңа кадәр безнең илдә «милләтче» сүзә, нигездә, тискәре мәгънәдә йөрде. Хат авторы исә патриот, үз милләтен яратучы, аның төрәккыяте өчен көрәшүче эчтәлеген сала.

Бу төпләмне миңа Хельсинкидагы мөхәллә архивынан «Ислам жәмгыяте»нең рәисе Окан әфәнде Таһир һәм сәркәтибе Хөсәен әфәнде Хәмидулла бирде. Моның өчен аларга ихлас рәхмәтемне белдерәм.

Хатип МИЦНЕГУЛОВ,
филология фәннәре кандидаты.

МӘГЪНӘВИ ВАСЫЯТЕМ КЕБЕК КАЛСЫН

ИСТАНБУЛ 12.04.1954.

Хөрмәтле Халида туташ! Сезнең мәктүбегез килгәнә шактый вакыт кичсә дә, күндөргән бүләгегез бүген, иртәгә килеп чыгар, бердән¹ җавап язармын дип тордым. Пакет өч-дүрт көн әүвәл генә миңа китерелеп бирелде. Бу юлы мәшәкате-фәләне булмады. Мәсрәфә² дә күп чыкмады. Ялгыз өч лира 31 грош³ кына алдылар. Маегиыз бик урынына төште. Юлда бик озын⁴ йөргән булса да, бер дә бозылмаенча килеп чыкты. Хәзер шул майны ашап сезгә рәхмәт укып ятам. Моңгынча монда гомум Төркиядә һавалар бик суык булып килгәнә, андый май пакетлары бозылырга вакыт таба алмады. Моннан соң инде, әгәр дөньяның төзелеше тамамән юлыннан чыкмаган булса, Төркиядә яз килергә вакыт. Бу ел Төркиядә кыш инде күптән алты аен тутырып, җиденче айга керде вә халык өчен бик зур авырлыкларга, санап бетермәслек хасталыкларга сәбәп булды. Бүген дә әле тыш бер яктан бик суык, шимал⁵ җиллә суык; бөтен кеше кышкы киёмдә калтырана-калтырана йөри, утыны, күмере булса, көн буге мичне яга. Безнең кебек картлар, көннәр буге ятагынан борынын чыгарырга куркып, юрганын, өстенә өелгән төрлө сәләмә-сүләмә киёмнәре астында борылып ята. Мин дә менә бүген хезмәтче хатыным килмәгәнә, иртә торып мең бала белән мичемне яктым. Сезнең май берлә, бер ярым пискви⁶ берлә ике финжан⁷ төрөк каһвәсе эчтем дә сезгә шул хатны язарга утырдым. Миндә аш үтмәү, үткәне сөзмәү авырусы дәвам итә. Соң атналарда ул хасталык тагын көчләнде. Ашаган нәрсәмне бик тиз косам. Ашказаным бик авыртып, ятакка ятарга мәжбүр булам. Элгәре шурпа, чәй, сөт кебек сыек ашлар болай борчымый иде. Хәзер алар да бик азлап кына алынганда гына ашказанымда кала алалар. Докторлар, гасабили⁸ бар, нервлар бик бозык диләр.

1. Бердән — бу урында «берьюлы» мәгънәсендә.

2. Мәсрәф — масраф — чыгымнар.

3. Лира; грош (куруш) — Төркиядә акча берәмлекләре. Бер лира 100 куруштан гыйбарәт.

4. Озын — бу очракта «озак» мәгънәсендә.

5. Шимал — төньяк.

6. Пискви — бискви (т) — печенье.

7. Финжан — чынак.

8. Гасабили — алкысыну; невроз.

Ни кадәр дөрестер, алла белә. Ләкин кинәр ачык булып, дусл-ишләр белән сөйләшеп утырганда, мәжлестәрдә ашаганымның күбесе сөңеп китеп, мине борчымый. Хәерле булсын, тәкъдирдә ни булса да шул булып.

Мин беренче мәртәбә Финляндиягә 1908 елның ахырында яисә 1909 нчы елның башында берничә иптәш белән Иматраны⁹ күрергә килдем. Өч-дүрт көн Иматрада калдык. Тирә-юңдәгә берничә авылга да бардык. Бер йирдә фин театрысыны тыңладык¹⁰. Ул вакытта миңа фин халкы фәукилгадә¹¹ яхшы тәэсир калдырды. Фин театрысынан бер нәрсә дә аңламасаң та, фин теле-нең гармониясе¹², сүзләренең тавышының агышы мине хәйран калдырды. Миңа фин сәхиәсеннән сөйләнгән сүзләр минем ана телемдә сөйләнә кебек күренде. Аңлауыма ялгыз колагым яхшы ишетерлек озақта¹³ булганлыгына кебек хис быракты¹⁴. Бу хис миңа соңыннан япун халык жырларының жырлануында да, мангулларның озактан көйләүендә дә, куриялеләрнең курай кебек бер нәрсә уйнауларында да гайни¹⁵ тәэсиратны бирде. Мин (миңа — Х. М.) ул вакытта ук бу халыклар моннан өч мең елмы бер төптән чыкканнар икән дигән фикерне бирде. Халыкларның бик яраткан культур вәсита-ларының¹⁶ иң зурысы вә иң озын яшәүчесе — телләре вә көйләредер. Тормышларының башка яклары күршеләренең, икълимнең, диннәрнең тәэсире белән төр-лө-төрлө юллар алып искелектән озаклашалар. Хәтта бер-берсенә ят халык булып та күрәнәләр. Мәсәлән, Балкандагы болгарлар безнең Идел-Урал буен-дагы Болгар дәүләтеннән Балканга күчеп килгән гаскәрләр вә мөһажирлар-ның балалары булдыклары хәлдә, күрше милләтләре, юнаннар, итальяннар-ның тәэсире астында христианлыкны кабул итеп, күрше славяннар, хосусан, серблардан славян телен алып, ят вә безгә дошман бер халык булып өлгөргән-нар. Ләкин халык жырларында, көйләрендә иске уртақ мотивларын бүгенгә кадәр саклаганнар. Менә бу халыкларны, бердән, беренче корун¹⁸ — икенче корун иранилары (ул вакытта иң мәдәни халык булганнар) Туран халкы дип исем биргәннәр. Бу халыкларның телләрендә уртақ тел кагыйдәләре бүгенгә кадәр саклануынан (мәсәлән, аһәң кагыйдәсе, сүзенәң агышындагы гармо-ни¹⁹) боларның телләренә Аурупа галимнәрә Урал-Алтай телләре дип исем биргәннәр. Маңар сәясиләрә²⁰, кыйсмән²¹ фин сәясиләрә дә, пангерманизм, панславизмга каршы куяр өчен, пантуранизм дигән бер культураль-сәяси агым да мөйданга чыгарырга маташтылар. Моңың төрөк²² илләрендә дә бер ва-кытлы аз-маз тәэсире булды. Ләкин бер тарафтан төрөкләр, икенче тарафтан (яктан) япуннар бу агымны тотмаганга, бу агым пангерманизм, панславизм кебек куәтләнәп китмәде. Китә алмады. Хәзергә дәвәрдә төмамән үле туган бала халене алды. Бу эштә төрөк кабиләләренең моннан берничә гасырлык сәясәттән аерылып китүләре аркасында килгән бер-берсенә ышанмау, япун-ларның үзләрен, курияләрен (ягъни корейялыларны — Х. М.) мангулларга кар-шы югары бер халык дип карап, бу озақ кардәшләренә йүксәктән²³ мөгамәлә итүләре аларны икенче, өченче дәрәжә халыклар кебек караулары зур роль уй-нады. Бу көн пантуранизм тарихка карышкан сәяси һичбер көчкә таяна алма-ган әдәби бер төгъбирдән башка бер нәрсә түгелдер. Ләкин халыклар да үзләр-нен озақ вә якин кардәшләрен һаман эзләүдәдерләр. Хосусан, күрше ха-лыклардан золым күргән милләтләр бу эштә үзләренә ярдәмче кардәшләрен эзлиләр. Төрөк халкының таралып киткән кабиләләре арасында урыслардан бертуктамыйча золым күргән Идел бую төрөк-татарында беренче буларак якин

9. Иматра — Финляндиянең коньяк-көнчыгышындагы шәһәр. Ул Выборгтан (Випури-дан) ерак түгел.

10. Театрысыны тыңладык — театрын карадык.

11. Фәукилгадә — гадәттән тыш.

12. Гармониясе — гармонийсе.

13. Озақта — ераклыкта.

14. Быракты — жиктерде; бирде; китерде.

15. Гайни — шундый; тәңгәл; охшаң.

16. Вәсита — багланыш.

17. Икълим — климат.

18. Корун — гасыр.

19. Биредә сүз сингармонизм хакында бара.

20. Маңар сәясиләрә — венгр политиклары.

21. Кыйсмән — өлешчә.

22. «Төрөк» атамасын Г. Исхакый киң мәгънәдә, ягъни «төрки» төшенчәсәндә дә куллана.

23. Йүксәктән — түбәнсетеп, кимсетеп.

кардәшләрен эзләү, уртак бер көч ясап, урысларга каршы тору хисе уянадыр. Бу хисне кара халык төрек падишаһларыны үзенең Казан ханлыгы вакытында дин башы хәлифә дип тануыннан калган дини хис берлә милли хисне берләштереп, Төркия солтаннарыны бик зур көчле дәүләт дип уйлап, күнеле берлә алардан котылу ярдәмене көтәләр. Вақыт-вакыт хажилар аркылы Истанбулга урыслардан шикаят²⁴ кәгазьләре күндерәләр, ярдәм өмид итәләр. Кай-вакытлар урысны жиңеп булмый инде дип, милләтне, динне саклау нияте берлә авылы-авылы Төркиягә һижрәт итеп²⁵ китәләр. Бәрәкәт бирсен, Төркиядәге тормыш шартлары безнең халыкның Идел буенда үзе төзөгән мәдәни сәвиядән²⁶ бик түбән булганга, бу меңләп-меңләп киткән мөһажирләр²⁷ Төркиянең сатма²⁸ хасталыгыннан бик күп кардәшләрен, якыннарын үле итеп калдырып, йөзләп-йөзләп иске илләренә — Идел буена качып кайталар вә шуның аркасында, Кырымның башына килгән туган илен бушатып урысларга мең елык туфракларын бушлай биреп китү бәласеннән²⁹, безнең Идел-Урал сакланып каладыр. Идел буенның укыган халкы, бигрәк тә дин галимнәре, күзе ачык сәүдәгәрләре төмәмән башка юл тоталар. Алар Сибириядәге, Төркестандагы, урыс губерналарындагы ана иленнән³⁰ озаклашып калган төрөктатар халыкларына диңдә, телдә берлекне алга сөрөп, бер милләт итү юлыны тоталар. Ана илдә — Казан әтрафында әллә ни кадәр мәдрәсәләр мәйданга китерәләр. Алардан һәр елны меңләп-меңләп мулла, мөәззин, мөгаллим вә укытучы буларык шәкертләр йитештереп, боларны бөтен күрше илләргә мөәззин, мөгаллим итеп күндерәләр. Урыс эченә³¹ байларымыз мәсҗедләр салып андагы халкымызны да сакларга тырышалар. Бер мәдрәсәдән бер системлы укудан чыккан төрле кабиләләренең башкорды, типтәре, мишәре, казанлысы (ягъни иске болгар — хәзер балалары) халыкны бер төсле дини хисләрдә тәрбия итеп киләләр. Бу эш элекке Казан ханлыгының даирәсендә булган халыклар арасында бик тиз эшләнгәч, Идел буе мөнәүвире³² күрше казакъ, кыргыз, төркөстанлы кабиләләргә гайн юлдан милли тәрбия системна алырга башлыйдыр. Ләкин Идел буе мөнәүвиренең бу хәрәкәтене урыс хөкүмәте бик тиз сизеп ала да, Русия эчендә бөтен халыкның дүрттән берсене тәшкил иткән төрек гонсыры³³ берләшеп урыс хөкүмәте, урыс мөнәүвиренең бу халыкларны урыслаштыру сәясәтенә каршы зур бер куәт берлә чыгачагыны күрөп, бик тиз вә бик каты тәдбир аладыр³⁴. Төркөстан, казакъ, кыргыз илләрендә, Казанда, Казан әтрафында укыган мөгаллимлек, имамлык вә мөәззинлек итүне, Идел буенның сәүдәгәрнә Төркөстанда йорт-туфрак алуны мәңгы итә³⁵, казакъ-кыргызның буш сахрааларына Идел буенда йирсез-сусызлыктан аптыраган төрөк-татарларга күчеп баруга каршы законнар чыгарып, казакъ-кыргыз сахрааларына миллионлап урыс мөһажирен йирләшдерәдер. Казакъ-кыргыз арасында Идел буе төрек мөнәүвиренә мөгаллимлек, муллалык итүне дә тыядыр. Ләкин Идел буе мөнәүвире, Идел буенның аңлы сәүдәгәре үз илендә — Казан, Оренбур, Уфа, Троицк, Кызылъяр кебек шәһәрләрдә бик күп мәдрәсәләр ачып, аларга йөзләп-йөзләп казакъ, кыргыз шәкертләрен ашатып, эчертеп, укытып, бу халыклардан мөгаллимлек, муллалык кадрлар³⁶ хәзерләвендә давам итә. Яз көннәрендә, мәдрәсәләр тагътыйль³⁷ булгач, меңләп Идел буе шәкертләре казакъ-кыргыз сахрасына йөрүче вакытлы мөгаллим, мулла булып, вак сәүдәгәр сыйфатында күп вакытлар кыргыз куйунларын³⁸ көтүчә булган булып, бу кара халыкны агартырга хезмәт итә-

24. Шикаятъ — жалоба.

25. Һижрәт итү — күчү.

26. Сәвия — дәрәжә, югарылык.

27. Мөһажирләр — күчүчеләр.

28. Сатма — сатлык, изү; деспотизм.

29. Мәгълум булганча, XVIII гасырның ахырларында Кырым Россия тарафыннан яулап алына. Шуңа вакытта кырым татарлары бик күпләп Төркиягә күчеп китәләр.

30. Ана ил — туган ил.

31. Урыс эче — урыслар яшәгән җирләр.

32. Мөнәүвир — аялы, укымышлы.

33. Гонсыр — казем.

34. Тәдбир алу — тиешле чаралар күрү.

35. Мәңгы итү — тыю.

36. Кадрлар — кадрлар.

37. Тагътыйль — каникул.

38. Куйун — куй.

дер. Төркестанга Идел бие мөнаүвиренең мәктәп ачуы(на), мөгаллим булуына каршы урыс хөкүмәте бик каты тәдбирләр алып, андый мөгаллимләрне бик тиз тотып япканга, йирле халыкны да шундый Идел буенда хәзерләнган мөнаүвирне мөгаллим итеп китергән өчен бик каты җәзаландырганга, Идел бие мөнаүвире Төркестан өчен яңа план татбикъ итәргә³⁹ башлый. Ул ир мөгаллимләр йиренә⁴⁰ мәктәптә йитешкән Идел бие мөгаллимәләр, кызлар вә хатыннарны Төркестанга күндәрә башлый. Аларны, урыс полициянең дикъкатеннән озак тотар өчен, күпвакыт йирле төркестанлы берлә, ялгандан булса да өйләнгән итеп күрсәтеп, Идел бие мөгаллимәсенә төркестанлы сыйфатыны бирәдер. Кайвакытларда бу мөгаллимәләр чылап та төркестанлы берлә өйләнәп китеп, гайни юлдан хезмәтне дәвам иттерәдер. Бу эшләр 19 гасырның соң чирегендән башланып, 20 гасыр башларында бик киң булып китәдер. 1905 елында урыс гаскәре япунларга каршы бик каты җиңелгәнә, урыс эчендә баш күтөрү, ихтилад⁴¹ башланадыр. Урыс хөкүмәте 1905 нче елның 17 октябрендә парламентлы идарә вәгъдә итәргә, матбугатка аз-маз хөррият бирергә, төрле дин халкыны, шулар арасында без мөселманны чукиндырып урыс ясауны яшерендән йөртәргә мәҗбүр була. Матбугат хөрриятеннән файдаланып, Идел бие төрек-татары үз шәһәрләрендә бик күп гәзитләр, мәжмугалар чыгарырга башлый. Бу гәзитә вә журналларны үз илләрендә гәзитә вә мәжмуга чыгара алмаган төркестанлы, казакъ-кыргыз арасында меңләп-меңләп тарата. 1905 елына кадәр бөтен Идел-Урал тупрагында бер гәзитәгә дә, бер журналга да рөхсәт бирелмәгән, ялгыз Багчасарайда Исмагыйль бәк атналык «Тәрҗеман» гәзитәсенә чыгара иде. Идел-Урал милләтчесе Русиягә мәхкүм⁴² утыз миллионлы бер төрек горуһын⁴³ фикердә, телдә, сәясәттә берләштереп, зур бер сәяси куәт ясарга сызганып тотына. Шул мөкаддәс эшләренң башлануында, аллага шөкер, мин дә шәхсән роль алам. Бөтен яшьлек куәте, иман батырлыгы берлә милли тартыш мәйданына атылам. Шул эшне вакытында башлый алып, бүгенгә көнгә кадәр дәвам иттерә алуым өчен үзүземне бәхәтле саныйм. 1906 елны Русия парламентысы — Думага сайлау була. Бу эштә да Идел-Урал төреге беренче рольне уйнап, бөтен мөселман депутатларыны (кырыкка якын) берләштереп, мөселман фракциясә корә. Вә бөтен төрек өлкәләренң сәяси эшләрен бер мәркәздән алып барырга тырыша. Рус хөкүмәте бу берләшүдән курка, Идел-Уралдагы гәзитә вә мәжмугаларның күбесенә йба. Бик күп мөнаүвирне Себергә сөрә. Шулар арасында мин дә өч мәртәбә төрмәдә утыртылып, 1907 елында Архангел вилайтенә⁴⁴ сөргенгә жибереләм. Шул арада яңа бер тарихи вакыйга мәйданга килә. Төркия хөкүмәте дә мәшрүтият⁴⁵ дәверенә керә. Төркиядә дә матбугатка хөррият бирелә, безнең гәзитә вә мәжмугалар Төркиягә сәрбәст⁴⁶ кәргән кебек, төрек матбугаты да безнең илләргә сәрбәст керә, фикерләр якынлаша. Төрек культур берлеге агышы мәйданга туа. Бу яңа жәрәяйның⁴⁷ Төркиядә тууына безнең илдәшемез Йосыф Акчура беренче рольне уйный. Идел бие матбугаты да төрек берлеге жәрәяйныны кабул итә. Йосыф Акчураның Истанбулда корган «Төрек йорды» мәжмугасы оренбурглы миллионер Мәхмүд бай Хөсәеновның⁴⁸ акчасына чыга вә «Төрек йорды» мәжмугасы Төркиядән артыграк безнең Идел буенда укыла, тәк-тук⁴⁹ Төркестанда да укыла. Ул дәвәрдә Идел бие мөхәррирләр Төркестанда «Тәрәккый»⁵⁰ исемендә бер гәзитә чыгара башыйлар. 1910 нчы елларда Идел буенда бик күп матбагалар корылып, бик күп китап мәгазәләре⁵¹ ачылып Идел бие мөнаүвире үзенең мәдәни юлбашчылыгыны Төркестан, казакъ-кыргызлар илләрендә, Сибиря сахраларында дәвам иттерә. Төркия төрекчеләре берлә фикерән⁵² якынлаша. Ягъни, Төркияне идарә

39. Татбикъ итү — кору, яраклаштыру.

40. Йир — бу очракта «урын» мәгънәсендә.

41. Ихтилад — чуалыш.

42. Мәхкүм — буйсынган.

43. Горуһ — халык.

44. Вилаят — биредә: губерна.

45. Мәшрүтият — конституция.

46. Сәрбәст — ирекле, иркен.

47. Жәрәяй — агым, юналеш.

48. Мәхмүд Хөсәенов (1840-1912) — мәшһүр татар бәе, меценат.

49. Тәк-тук — берәз, аз-маз.

50. Тәрәккый — прогресс.

51. Магаза — кибет.

52. Фикерән — фикердә.

итүче Талгаты, Энвэр пашалар кебек идеалист адәмләр берлә фикердә берләшә. Урыслар бу хәрәкәткә пантуркист исеме биреп, шул эшнәң башында йөргән без мөнәүвирләрне төрлечә җазаландырып килсә дә, милли хәрәкәтне туктата алмый. 1914 нче елында башланган беренче дөнья сугышына кадәр бу хәл шулай давам итеп кита. Төркия Русиягә каршы сугышка кергәч, Идел буе төреге 17 мең төрек гаскәри асирләрән химая итә⁵³, аларны ачлыктан, үлүдән коткара. Киём бирә, Мәскәүдә безнәң корган яшерен Кызыл Ай җәмгыятәмез бик күп (берничә йөз) асир төрек забитларын⁵⁴ Иран аша Төркиягә качыра. Бу эшләрдә мин тагын зур авырлыкларга очрыйм. Мәскәүдә чыга торган «Ил» гәзитәм кафказларны котырта сылтавы берлә (аңарлар мәсьәләсендә) хөкүмәт тарафыннан ябыла. Аннан соң чыгарылган «Сүз» гәзитәм Төркестанлыларны котырта дип (Җизак мәсьәләсендә) ябыла. Вә миңа гәзитә вә мәҗмуга чыгарырга мөсагадә⁵⁵ ителми. Бер вакыт мине төрек җасусы⁵⁶ дип диване мәскәригә⁵⁷ мәхкәмәгә⁵⁸ дә бирделәр. Әгәр 1917 нче ел ихтилалы башланмаса иде, бик ихтимал, мине үтерәчәкләр иде. Большевик дәверә ничек давам иткәнә үзегезнәң күз алдында булганга, аны үзегез дә беләсез.

Инде килик безнәң Идел-Уралның халкына. Болар төрекме, татармы? Идел буенда миллияди бишенче гасырда Болгар, Хазәр дәүләтләре корыла⁵⁹. Бу ике дәүләтнәң бөтен халкы төрек населеннән. Болар ул вакыттагы Аурупа берлә Кытай арасындагы сату-алу юлында зур роль уйнаган Идел елгасының тынчылыгын саклап зур мәдәни бер мәмләкәт булып, сизез йөз елга якын мәстәкыйль яшиләр. Болар тукуыз йөз егерме икенче (922 нче) елында ислам диненә кабул итәләр. Исемләре болгар, телләре төрекчә. 13 нче гасырның әүвалгә чирегендә Идел буена Чыңгыз гаскәре егерме төмән⁶⁰ берлә килеп, Болгар илене үз мөлкәнә (мәмләкәтенә) куша. Бу егерме төмәннәң күбесе Идел буенда утырып кала. Боларның 18 төмәнә төрле кабилә исемендә йөргән төрекләр иде. Ике төмәнә татар исемендә йөргән мангуллар иде. Чыңгыз үзе татар, янындагы зур түрәләре татар булганга, урыслар да килгән халыкка һәм-мәсәнә бердән «татар» исеме бирәләр, алардан ишетеп аурупалылар да безне татар дип йортә башыйлар. Ләкин бу ике төмән татар төрекләр арасында бик тиз телләрен югалтып, диннәрән онытып, төрекләр арасында эриләр. Мөселман диненә керәләр. Шуннан безнәң ни дәрәжәдә төрек, ни дәрәжәдә татар икәнәмез үзеннән-үзе мәғлүм буладыр. Без Идел-Урал халкы — төрекләрмез. Төрек милләтенәң төрле кабиләсеннән килгән халыклар өстенә безнәң эчәмездә берничә процент мангуллар, калмаклар⁶¹ һәм дә берничә процент фин-угыр халыклары, мукшылар, арлы⁶², марилар, бездә да урыслар эреп киткәннәр. Ләкин бу халыклар арасында иң зур күпчелек, иң мәдәни гонсыр⁶³ шул төрек-болгар ханлыгыны сизез габыр алып барган болгарлар булганга, бөтен халкымызның күңелендә төреклеке хисси хахим⁶⁴ булып килә. Бүген үзен төрек дип йөргән госманлы төрекләрәннән, Төркестан вә Кафказ төрекләрәннән төреклеке каны һәм-мәсәннән бездә артыгар. Мажарларның⁶⁵ туранчы галимләре Төркиядә, Төркестанда, Идел-Уралда безнәң халыкның каныны тикшергәннәр. Аларның тикшерүләренәң нәтижәсенә миңа туранчы бер мажар галиме шулай аңлатты: Идел буендагы халыкларда Туран каны 96%, Төркестанда 50-60%, Төркиядә 16%, Кафказ, хәтеремдә калмаган, аларда 50%-тан түбән. Ләкин, тарихымызның китеше аркасында, бу зур төрек дөньясы бик киң йир йөзенә таркау хәлдә йирләшкән булып чыгалар. Хосусан, урыс дәүләте ныгып җиткәч, бу халыкларның арасына әллә ни кадәр урыс мөһажирлары тутырып, бер-беремез (илә) корыдан⁶⁶ баглануымызны кисәләр. Төрле

53. Химая итү — йклау; ярдәм итү.

54. Забит — офицер, гаскәри.

55. Мөсагадә — рөхсәт; мөмкинлек.

56. Җасус — шымчы.

57. Диване гаскәри — хәрби трибунал.

58. Мәхкәмә — суд.

59. Доресраге, бу дәүләтләр берәз соңрак — VI-VII гасырларда төзәлә.

60. Төмән — ул мең кешелек гаскәр.

61. Калмак — калмык.

62. Ар — удмурт.

63. Гонсыр — биредә: өлеш, компонент.

64. Хисси хахим — хисләрне биләүче.

65. Мажар — мадъяр, венгр.

66. Коры — коры жир (?), турыдан-туры (?)

дини мәзһәбләргә аерылу Иран-Кафказ төрекләренең шигый булып, Төркия төрекенек сөнни мәзһәбендә булуы дини мәдәниятны, дини бәйрәмләренә, дини горейф-гадәтләренә бер-берсеннән аера. Надан галимнәр(нен) ике арага дошманлык орлыгы чәчүе бу ике мәзһәптәгә мөселман төрек халыклары арасында бик күп канлы сугышлар чыгарып, араны бик каты бозалар. Бу кардәш гаугасыннан дошманларымыз, аурупалылар, хосусан, урыслар бик оста файдаланалар. Төркстан төрекләренә Иранның күрше булуы вә Иранның Урта гасырда мәдәният ягынан өстен булуы Төркстанга төрле юллардан шигый фарсыларының күчеп йирләнүе Төркстанның хакийкий төрекле йөзене боза, аларның шәһәр халкы әхлак жәһәттеннән бик түбән булган фарсыларның бик күп начар гадәтләрен, ялганчылыкларын, мораилыкларын⁶⁷ (риагы, эче берлә тышшы башкалыгы) алалар. Фарсылардан әфшон куллану, авызына тәмәке салу кебек милләтне жисмән вә рухан⁶⁸ зәгыйфьләтә торган хасталыкларга шәһәр халкы мөбтәлә⁶⁹ буладыр. Мөтәгассиб⁷⁰ муллалары халыкның артысы булган хатыннарымызның, бер өлешенә аналарымыз, бер өлешенә апаларымыз, кызларымыз икәнне игътибарга алмаенча, хатыннарымызны бөтен мәдәни хокуклардан мәхрүм итеп, коллык дәрәжәсенә индерәләр вә аларны ятак такымы⁷¹, мөндәр-юрганның бер өлешенә хәленә китерәләр. Нәтижәдә балалар төрбиясә бик начар юлга куеладыр. 20 нче гасырда бу мәгънән⁷² таркаулашкан, жәгърафый яктан бер-берсенә озаклашкан бу төрек өлкәләренек мөнәүвирләре, һәр тарафтан дошман куәтләренек, хосусан, урысларның һөжүмәнә мәгъруз⁷³ калдыкларынан, берләшү кирәклегә канәгатенә киләләр. Ләкин болар халыкның кечкенә зөмрәсә⁷⁴ генә булганга, киң халыкны аркасынан йөртә алырлык зур бер куәт эзләргә мәжбүр була. Бу куәтнең мәгънәвисе һәм төрек илендә аз-маз булса да, мондый таркау халыкны берләштереп, бер сәяси көч хәленә китерүгә бу көч кенә житмидер. Зур бер мадди көчкә, дәүләт куәтенә ихтыяж бик каты сизелә, алман милләтә кебек тирән мәдәниятләр бер таркау халык та Бисмаркның⁷⁵ дәүләт куәтенә кулына алуы аркасында гына берләшкәнгә, безгә дә шундый берләштерүчә бер дәүләт куәтенә ихтыяж, беренче мәртәбә фарыз бер эш булып чыга. 1908 ендәгә Төркиядәгә иттихадә тәрәккий⁷⁶ агымы, аларның Төркия идарәсенә кулга алулары безгә үзәмезнең үлчәмездә бер Бисмарк хөкүмәтә бирелә кебек хис тудыра. Без дә шуңарга сөенеп, төрле төрек илләренек төрекләре Истанбулны кыйбла итеп эшкә башыймыз. Хосусан, без, Идел-Ураллы, бу эштә Русиягә мәхкүм⁷⁷ төрек илләре арасында беренчелекне алып барамыз. Ләкин дошманнарымыз, хосусан, инглизләр, биргәк тә урыслар безнең бу берлек юлымыздан фәүкыйгадә куркалар. Иттихадә тәрәккийның идарәсендәгә төреке Төркиягә каршы кылмаган интригаларын калдырмайлар. Беренче дөнья сугышында гарәпләрне дә котыртып, Төркияне жиңәләр вә Төркияне өченче, дүртенче дәрәжәдә көчсез бер дәүләт хәленә китерәләр. Русиядә башланган сәвит режимы гайни⁷⁸ кара урыс сәясәтен алып барып, безнең Идел-Уралның мөнәүвиренек мең бәлә берлә йирләшдерергә тырышкан вә шактый зур мәгънәви берлекне яраткан берлек агымыны балталарга тотыналар. Бөтен Русия төрекләренек матбугат, китапчылык, мәдрәсәчелек мәркәзә Казан шәһәрән зәгыйфьләтер өчен бөтен матбагаларын, гәзитләрен урысларның кулына, йә урыс бәндәсә ахмакларының кулына бирәләр. Иран тарихы буенча бергә килгән Казан халкы, башкордлар, типтәрләр, мишәрләр арасына кабилә аермасы орлыкны аталар. Чарлар⁷⁹ дөверенек урыс ажаны⁸⁰ Шәриф Манатов⁸¹, ахмак Зәки Ва-

67. Мораилык — икейөзлелек.

68. Жисмән вә рухан — тән һәм рухи яктан.

69. Мөбтәлә — надан, фанатик.

70. Мөтәгассиб — надан, фанатик.

71. Такым — эйбер.

72. Мәгънән — чыннан да.

73. Мәгъруз (?) — «дучар» мәгънәсендә.

74. Зөмрә — төркем.

75. Бисмарк Отто фон Шенхаузен (1815-1898) — князь, 1871-1890 елларда Германия империясенең беренче рейхканцлеры.

76. Иттихадә тәрәккий — тәрәккыйят оешмасы.

77. Мәхкүм — буйсынган.

78. Гайни — аеруча.

79. Чар — (царь) — патша.

80. Ажан — агент.

81. Шәриф Манатов (1892-1936) — Башкортстан җәмһүриятен төзүдә актив катнашучылар.

лидиләрне⁸² котыртып, Идел-Уралның сәяси берлеген бозар өчен аерым Башкортстан, аерым Татарстан төсөндә дәүләт механизмасы коралар. Төркөстанны да биш-алтыга бүлөп, алар арасында кабилә дошманлыгы орлыгы чәчәләр вә бөтен Төркөстан милли мәктәпләрендә без Идел-Ураллыга каршы бик каты (күп) дошманлык пропагандасы алып баралар. Импералист итеп күрсәтеп, безнең халыктан биздергә тырышалар. Хәтта татар әлифбасы, башкорд әлифбасы дип латинча исемдә аерым-аерым әлифбалар чыгаралар. Идел-Уралның берләштерү нигезендә корган дини берлекне Русиядәгә бөтен сөнниләрне берләштерүне күзгә алган вә хакийкатан казакъ, кыргызларны, Төркөстанның зур өлешене берләштергә муафыйк булган бөек галимнәрәмез Галимжан әл-Баруди⁸³, Ризаэддин бине Фәхрәтдин⁸⁴ хәзрәтләренәң жан-тән берлә тырышкан диния нәзаратымызны зәгыйфьләндерер өчен сатлык мулалардан башкордлык мөфтисе тудыралар. Казанда мәркәзе булган ике йөз меңлек бер гаскәрнең берләшүенә тырышкан гаскәри шураны да татар гаскәре, башкорд гаскәре дип икегә бүлеләр. Бу арада Төркия дә Аурупа дәүләтләренә каршы сугышта җиңелеп чыкканга, без төрекчә милләтчеләрнең һичбер таяначак куәтемез майданда калмый. Без, гаскәре югалган генераллар кебек, чит илләргә качарга, анда мәгънәви берлегемезне саклар өчен бөтен гайрәтемезне, көчемезне сарыф итеп тырышырга мәжбүр каламыз. Ләкин безнең әүвәлгә гасырлардагы мөһажәрәтемезнең⁸⁵ барысы да Төркиягә, гарәб⁸⁶ мәмлөкәтләренә генә булганга вә болар да заман үтә-үтә йирле төрекләр арасында эреп китеп, аларның балаларының балалары туган илләрен төмәман онытканга, без бөтен дөньяда арка таяначак бер милли мөһажир көтәлесене⁸⁷ таба алмыймыз. Яһүдиләр, украиналылар, әрмәниләр кебек Аурупага, Америкага йирләшкән вә үзенәң анда тормышын корса да, туган иленнән, туган туфрагынан вә кичмәгән бер куәткә очрый алмыйбыз. Ялгыз сәяси кыйммәтемезне аңлаган Ләһестан⁸⁸ хөкүмәте генә безгә аз-маз кулны суза ала. Аның аркасында мәмлөкәттә күтәрелгән берлек байрагымызны йиргә индермиз. Фәкәтә эшләвемез көчмез кадәр генә булып, үникенәң берсе юк мохитта милли барлыгымызны Аурупа дәүләтләренә күрсәтеп, милли истикләл⁸⁹ дөгъвамизны анда-монда качып чыккан Финляндия, Эстония, Япуния, Кытай мәмлөкәтләрендәгә илдәшләремезгә аз-маз өйрәтүдән уза алмыйбыз. Икенче дөнья сугышы безне бу калунияләремездән⁹⁰ дә мәхрүм итә. Озак Шарыктагы калуниямез, Манъжурия, Курия⁹¹, Кытайдагысы икенче мәртәбә урысларның кулына элэгәләр. Аурупадагы Ләһестан, Эстония юк булып китә. Җиңелгән Япуния берлә җиңелгән Финляндия дә бик күп зарар-зыянга очраган; большевиклык көчәннән, куәтеннән куркып калган, бер-ике мең мөһажиремез генә җисмән⁹² сау-сәләмәт калса да, алар да мәгънә ягынан бик зәгыйфьләнеп сугыштан чыгалар. Беренче вазыйфалары үз гаиләләре, үз гаиләләрен аякка бастыру икәнәң аңлап, табигый уларақ, шул юлда хәрәкәт ителәр. Зур милли мәсәләләр берлә уграшырга⁹³ көчләре дә калмаган була, иманнары да зәгыйфьләнгән булып кала. Без, милләтче төрекчеләр, һич булма-са Ләһестан дәрәжәсендә бер арка таяначак көч эзлиләр; үземез төрек, үземез мөселман, үземез урысларга-большевикларга бик дошман булганга, бу көчне христиан дөньясында таба алмыйбыз. Ислам галәмә үзе корылып, олуг юлга чыкмаган, большевикның ялган пропагандасына ышанып, күбесе безгә дошман

ның берсе. Милләте — башкорт. 1928 елда Ш. Манатов Төркиягә китә. Биредә аңа «совет агенты» дип карыйлар. Шуннан ул СССРга кире кайта. Монда икә «төрөк агенты» дип гаепли-ләр. Аның турында тулырақ: Давлетшин Т. Советский Татарстан... — Лондон. 1974, 141 б.

82. Заки Валиди (1890-1970) — егерменче елларда эмиграциягә китә. 1935-1939 елларда — Бонн һәм Геттинген университетларының профессоры. 1939 елдан Истанбул университетында гомум торки тарихын укыта.

83. Галимжан әл-Баруди (1857-1921) — мәгърифәтче, дин галиме, мөфти.

84. Ризаэддин бине Фәхрәтдин (1858-1936) — күренекле татар галиме, эдин, журналист, дин эшлеклесе.

85. Мөһажәрәт — күчүрү.

86. Гарәб — көнбатыш.

88. Көтәлесә — тупламы; төрөгә.

88. Ләһестан — Польша.

89. Истакълал — бәйсезлек.

90. Калуния — (колония) бу очракта читтә халкыбыз тупланып яшәгән төбәк мәгънәсендә алына.

91. Курия — Корея.

92. Җисмән — физик яктан.

93. Уграшу — шогъильләү.

вазгыять⁹⁴ ала. Төркия үзенең беренче дөнья сугышыннан алган жәрәхәт-ләрән дә әле дә булса төзөтә алмаган. Тагы мондагы төрек булмаган яһүди, бошнак⁹⁵, хәтта гарәпләр, төрекчелек агымыннан куркып, чит төрекләргә⁹⁶ дошман киселгәннәр⁹⁷. Аларның шул хисләрәннән файдаланып, мондагы мөнәүвирләр арасында бик нык тамыр жәйгән сүздә инсаниятче, эштә большевик дуслыгы алып барган массун⁹⁸ оешмалары без төрек милләтчеләренә аяк чалуны үзләренә вазыйфа итеп алганнар. Менә шул шартлар эчендә без төрекчә милләтчеләрнең милли эшләре, безнең мишәрләр әйткәнчә, кругом кармазин⁹⁹ булып чыккан. Вә сез финляндиялеләргә килгәндә, сез дә юлны югалткан кышкы бурандагы юлаучы кебек абдырап калгансыз. Бер өлешегез Төркиядән килгән төрлө-төрлө, үз илендә эш таба алмаган шарлатанларны сыйлауны төрекчелек ясыймыз дип үз-үзегезне (үз-үзлегегезне) оныткан-сыз. Бер төрлегез ике мәхәлләне көрәштереп, әтәч сугыштырыр¹⁰⁰ кебек, муллаларыгызны бозыштырырга керешкәнсез вә арагызда әүвәлге берлек йиренә эчегезгә нифак¹⁰¹ (монафиклык) сугылганга, шул ярыктан арагызга оста(ча) большевик ажанларының кереп йирләшүен дә сизми калгансыз. Төрек милләтчесенең башына килгән бу бәла-казадан безне коткарачак чара тагы милли төрекчелек, милли төрекчелегемезне җанландыру вә иске юлымызны табып, һәрбер гөрүһның¹⁰² үз иленә, үз туган йортына күнелдән баглану, киң дөньяда шул мөкәддәс эшкә дуслар табу гынадыр. Без иске милләтчеләр бу көннеч туачагына иманымыз камил булып, көчемез кадәр эшләүдә дөвам итә-дербез. Ләкин кирәк Финляндиядә, кирәк Япуниядә, кирәк яңа мөһажирләре-мез арасында бу милли иманның көннән-көн зәгыйфьләнүенә хакыйкый иман йиренә (...) ¹⁰³ ялган иманның берләшүенә шайтанный бер куәтнең бик ты-рышуын күрөп бик борчыламыз. Хушыгыз, Халидә туташ, мин бу арада бик каты хаста булганга, бу хатны берничә мәртәбә бүлөп яздым. Бу хатымны мөмкин кадәр саклагыз. Мин бәлки соңгы атиаларымны яши торгандырмын. Шулай булып чыкса, бу хатым мәгънәви васыятем кебек калсын. Әгәр мөм-кин булса, бу хатым...¹⁰⁴ хәзрәткә дә укыгыз да, ул да күчәрәп алсын. Мин үлөп китсәм, форсаты килгәндә бу хатымны бөтен халыкка бер мәртәбә укы-гыз. Хушыгыз, бөтен гаиләгезгә хөрмәтләр вә сәламләр.

(Һамиш)¹⁰⁵. Исәнлегем бик начар булганга Аурупага дарулану өмиде берлә барырга план корып йөрөм. Әгәр шуның юлларын таба алсам, майның яртысынан соң чыгарга хәзерләнем. Ләкин Төркиядән акча чыгару бик авыр булганга, бу эшне ничек башкарырмын, әле мәгълүм түгел.

ГАЯЗ

94. Вазгыять — торыш, халәт.

95. Бошнак — боснияле.

96. Чит төрекләр — Төркиядән читтәге төркіләр.

97. Дошман киселгән — дошман каралган.

98. Массун — масон.

99. Кругом кармазин — «бары да ал да гөл» мәгънасендә.

100. Сугыштырыр — «сугыштырган» мәгънасендә.

101. Нифак — икейөзлелек, эшәмелек.

102. Гөрүһ — «төркем» мәгънасендә.

103. Биредә дүрт сүз танылмый.

104. Биредә Тампере имамы Хөбибрахман Шакир (1903-1973) күздә тотыла булса кирәк.

105. Һамиш — остама.

ӘЙТИКИННӘР НӘСЕЛЕ ТУРЫНДА

Әйтикин фамилиясе беренче тапкыр, безгә мәғлүм булганча, 1883 елда Казан университеты профессоры Н. Загоскинның «Волжский вестник» газетасында урнаштырылган кыска бер хәбәрдә телгә алына. Аның эчтәлегенә түбәндәгедән гыйбарәт: сәүдәгәр Әйтикинның пароходы Обь елгасында сәүдәгәр Громов пароходы белән бәрелешә. Бай эшкүарларга Себер киңлекләре дә кысаная бара. Пароходлар бәрелеше һәр ике як өчен дә әллә ни фәйзгә белән бетми бетүен.

Громовлар «эш» күпләргә «Хәсрәт дәрҗасы» («Угрюм-река») китабы буенча яхшы таныш, ә Әйтикиннар исеме исә күпләргә бөтенләй билгесез.

Әйтикиннар нәселе бик ишле һәм бай була. Тара һәм Тубыл татарларының риваятьләренә караганда, Әйтикиннар нәселенәң ыру башы Миргали хужа Себер рус дәүләтенә кушылганга кадәр үк килә, ә «Әйтука» (Әйтикин) этнонимы Миргали хужа оныгының улы исеме белән бәйләнгән дилә.

Әйтикиннар нәселе башында торучылар казакъ далаларында Россия товарларын алмаштырып сату белән шөгыльләнгәннәр. Шактый күләмдә байлык туплагач, алар карван белән сәүдә итәргә керешәләр. Әйтикиннарның карваннары Урта Азиянең Бохара, Кукан, Ташкент һәм башка шәһәрләрендә күп тапкырлар була. Алар XVIII гасырда ук Кытай белән сәүдә элемтәләре урнаштыралар. Әйтикиннар Балтыйк диңгезе портлары аша Көнбатыш Европага да зур партия товар чыгаралар.

XIX гасырның икенче яртысында Әйтикиннарның Себердә, сәүдә предприятиеләре дә барлыкка килә. Тара шәһәрләрендә — Әйтикиннарның туган жирендә — аларның ике биналы күн заводы була. 1852 елда бу заводта гомум бәясен 7 200 сумлык 3 000 данә күн эшкәртелә¹. Заводның әзер продукциясен Әйтикиннар эчкә базарга, Көнбатыш Европа илләренә, Кытайга, Ташкентка һәм Бохарага чыгаралар. Әлегә заводның хужасы Габделфәттаһ Әйтикин була. 1865 елда исә Рәхмәтулла Әйтикин Павлодар шәһәрләрендә күн заводы төзетә.

XIX гасырның беренче яртысында Себер сәүдәгәрләренәң иң бәе Нияз хажы Әйтикин санала. 1828 елда Көнбатыш Себер генерал-губернаторы кушуы буенча ул Омскидан Куканга кадәр элеккегесенә караганда кыскарак яңа карван юлы сала².

Нияз хажы Әйтикинның уллары: Габделфәттаһ («Патша»), Рәхмәтулла («Рахмуш»), Нәсретдин (Әйтикиннар шәжәрәсен карагыз) эчкә һәм тышкы сәүдә белән шөгыльләнәләр.

Габделфәттаһ Павлодар, Алма-Ата, Симәй һәм Тара шәһәрләрендә кибетләр тоты. Ул мануфактура, галантерея һәм азык-төлек әйберләре белән сәүдә итә. Ә чит илгә исә ул, башлыча үзенең вәкилләре — вак һәм урта хәлле сәүдәгәрләр тарафыннан жиелган бодай сата.

Габделфәттаһ, шулай ук, кирпеч чай, аш тәмләткечләр, фарфор, фаянс савыт-саба, ефәк һәм йон тукумалар кебек традицион кытай товарлары белән дә сәүдә итә. Ул аларны Кытайдан үзе алып чыга торган була.

XIX йөзненң илленче елларында Әйтикиннар Симәйнең 1 нче гильди сәүдәгәре Сидор Самсонов, Кяхтаның 1 нче гильди сәүдәгәре Иван Носков һәм башкалар белән берлектә Чүгүчәк, Голжа, Кяхта кебек кытай, монгол шәһәрләрендә сәүдә итәләр. 1854 елда рус сәүдәгәрләре Чүгүчәктә үз факторияләрен оештыралар. Бу эшләрдә Габделфәттаһ Әйтикин дә зур активлык күрсәтә³.

Узган йөзненң сиксәнненче елларында Әйтикиннар Тарада тәрәзә пыяласы һәм савыт-саба житештерүче завод ачалар. Дөрөс, бу завод озак эшләми. Ялланган эшче-

¹ Омск өлкәсе дәүләт архивы, 3 ф., 2 тасв., 3488 эш, 290 б.

² Шунда ук, 1 тасв., 425 эш, 132—133, 150 б.

³ Шунда ук, 3 тасв., 3657 эш, 1—2 бб.

ләр, хезмәт шартларының начар һәм хезмәт хакының түбән булуына ачу итеп, аңа үт төртәләр.

XIX йөзнең икенче яртысында яшәгән Нияз хажи Әйтикиннең кече улы Нәсретдин бик үзенчәлекле шәхес була. Мөгаен, ул Россиядә бик тиз үскән капитализм чоры таләпләрен башка сәүдәгәр туганнарына караганда яхшырак тойгандыр. Әтисе һәм өлкән туганнары Урта Азия товарлары белән сәүдә итүне кулай күрсәләр, Нәсретдин Әйтикин исә рус һәм Европа капитализмы вәкилләренә хас рәвешләр эш йөртә башлый.

Өлкән Нияз Әйтикиннең сәүдә кәрваннарын Омскидан Куканга һәм Урта Азиянең башка шәһәрләренә илтәп житкерү өчен татар, үзбәк, казакъ һәм башка кайбер төрки телләрдә яхшы ук сөйләшсә, рус телен уртача белү дә житкән. Аны, мәсәлән, гади исәп-хисәп мәгълүматлары да канәғәтләндергән. Әмма Нәсретдин Әйтикин боларга гына риза булмый. Ул күп укый, рус телен һәм әдәбиятын тырышып өйрәнә. Гарәп һәм хәзерге төрки телләрен үзләштерә. Кайбер чыганаклардан күренгәнчә, Нәсретдин һәм Рәхмәтулла, шулай ук, немец һәм инглиз телләрен дә өйрәнәләр. Тарада Әйтикиннәрнең өй китапханәсендә гарәп, фарсы, рус һәм Көнбатыш Европа телләрендә шактый күп санлы китап тупланган була. Нәсретдин Россия һәм чит илләрдәге сәүдә, промышленность предприятиеләрендәге исәп-хисәп системасының заманча булганнарын әеруча игътибар белән өйрәнә. Ул озаклан Мәскәүдә, Петербуртта яши, Берлинда һәм Парижда була. Кайда гына булмасын, сәүдә һәм промышленность предприятиеләрен идәрә итү методларын, аларда эшнә оештыру тәртипләрен тырышып өйрәнә. Яшә Әйтикин Истанбул, Каһирә, Мәккә һәм Мәдина шәһәрләрендә дә булып кайта.

Нәсретдин, Тара һәм Павлодарда кибетләр һәм күн заводы белән беррәттән, Төмән суднолар төзү верфендә үз акчасына ике буксир пароходы төзетә. «Эшче» һәм «Тара» дип исемләнгән пароходларны 1877 елда — Тубыл елгасының урта агымы суднолар йөрү өчен ачылган — суга төшерәләр. Алар Тубыл һәм Иртеш буйлап Төмән-Тубыл-Павлодар линиясе буенча йөк йөртәләр, пассажирлар ташыйлар. Нәсретдин Әйтикин абыйсы Рәхмәтулла белән берлектә, Иртештәге башка пароход компанияләренә караганда алданрак, Төмән-Симей линиясе буенча пароход жиберә. Бу пароходларның капитаннары итеп Әйтикиннар Тарадан — Мөхәмәди Агафуровны, Павлодардан — Габделкадир Кәримовны билгелиләр. Аларның икесе дә элек бурлак булганнар. Рус бурлаклары белән Ямыш күленнән Төмәнгә кадәр тоз төялгән авыр баржа һәм баркасларны йөрткәннәр, Шуңа күрә Иртешне бик яхшы белгәннәр.

Билгелә, Әйтикиннәр хөкүмәт заказларын да үтәгәннәр. Шунның өчен аларны патша хөкүмәте почетлы граждәннәр исеми һәм башка бүләкләр белән зурлый. Омск өлкә дәүләт архивында 1868 елгы документларның берсендә мондый юллар бар: «Тара шәһәренең 1 нче гильди сәүдәгәре бохаралы Рәхмәтулла Нияз улы Әйтикин һәм аның энесе Нәсретдин Көнбатыш Себер генерал-губернаторы һәм хәрби министр төкдими белән 1868 елның 7 июнендә патша тарафыннан хәрби министрлыкка күрсәткән хезмәтләре өчен Рәхмәтулла — Александр тасмасына, ә Нәсретдин — Станислав тасмасына беркетелгән көмеш медальләр белән бүләкләнәләр».⁴

Почетлы граждәннар буларак, Әйтикиннар жирле идәрә органнына да билгеләнәләр. Мәсәлән, 1889—1892 елларда Рәхмәтулла Әйтикин төрмәләре буенча Тара өяз попечительлар комитеты члены, ә Нәсретдин Әйтикин шул ук елларда Тара өязе ясақ жыю оешмасы ағзасы була.⁵

Сәүдәгәр Әйтикиннәр тарихын шушының белән тәмамларга да мөмкин булып иде. Шулай да алар Россия сәүдә капиталына нигез салучы, аңа жирләр үзләштерүче, кыенлыкларга карамастан, илнең байлыгын арттыручы, башка илләр һәм халыклар белән элемтәләргә үстерүче башка байтак сәүдәгәрләрдән күпкә кызыктырак шәхес булып тарихта калганнар.

Габделфәттаһ Әйтикиннең оныгы Мөнирә Гобәйдулла кызы Исакова (1893 елда туган) сүзләре буенча, бабасы тарафыннан оештырылган китапханә Тара шәһәренең түбән өлешенә урнашкан ике катлы Әйтикиннәр йортының берсендә урнашкан була. Китапханәгә Петербурттан, Мәскәүдән, Истанбулдан, Каһирәдән, Казаннан һәм башка шәһәрләрдән газета-журналлар даным килеп тора. Китапханәгә аңа китаплар белән баепны Рәхмәтулла Әйтикин кайгыртып торган. Ул заманының укымышлы кешесе була. 1965 елның май аенда Ташкентта бу мәкалә авторларының берсе (Ф. Вәлиев) М. Г. Исакова белән очрашып сөйләште, 1912 елга кадәр китапханәдә тарих һәм әдәбият буенча кулъязма чыганаклар да сакланган. Аларны үзгән гасырның урталарында Габделфәттаһ Әйтикин җентекләп жыйган була. Бүгенге көндә аларның язмышы билгесез.

⁴ Омск өлкәсе дәүләт архивы, 3 ф., 6 тасма, 7982 эш, 1 б.

⁵ Кара: Календарь Тобольской губернии на 1889 год.— Тобольск, 1888, 34, 36 бб.

Габдельфаттах Әйтикин XIX ғөзнец алтмышынчы елларында тоткынлыктагы Н. Г. Чернышевскийны беренче тапкыр коткарырга тырышучыларың берсе була. Сергендеге рус һәм поляк революционерлары белән берге керәшерге әзерләне: шул максат белән корал сатып ала. Сорау алулар вакытында патша ялчыларына бернинди дә мәғълүмат бирми. Аның янына провокаторлар да жибереп карыйлар, әмма файдасы булмый. Жандарм офицеры да аннан бер мәғълүмат ала алмый.⁶ Зур түрәләр, канәгатьсезлек белдереп, үзләре әзерләгән хәйлә кармагына капмаган сәүдәгернең тәҗрибәле һәм хәйләкар булуын документка теркәп куялар. Алар аеруча «татар милләтенең бер җирдә сәяси үзәге» булу-булмавын ачыкларга тырышалар.⁷

XX ғөз башында Әйтикиннәрнең социал-демократ Ибраһим Әхтәмов гаиләсе белән туганлашуы да кызыклы. Ибраһим Әхтәмовның сеңлесе Зөһрә Әйтикинға кияүгә чыккач та, 1902 елның язында, Тарадан абыйсына кызыклы хатлар юллай.

Әйтикиннәрнең варислары революциядән соң Советлар хакимияте ягында булалар: аларның яш буыны илебез данын арттыруга хезмәт итә. Күбесе Бөек Ватан сугышында катнаша, хөкүмәт орден һәм медальләре белән бүләкләнә.

Әйтикиннәр нәселе 100 ел гомер узуга карамастан, үзенең уңай кешелекле сыйфатлары белән бүгенге көндә дә әһәмиятен югалтмый. Кызганыч: күбесенең эшчәнлегенә безгә бик аз билгеле. Сирәк очрый торган кулъязмалар булган Әйтикиннәр китапханәсенең эзсез югалуы да аянычлы. Бу язма, бәлки, яңа фәнни эзләнүләргә ярдәм итәр дип уйлыйбыз.

Рәфыйк НӘФЫЙКОВ,

тарих фәннәре докторы, профессор.

Фәат ВӘЛИЕВ,

тарих фәннәре докторы.

⁶ Сапаргалнев Г. С. Дьяков В. А. Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане.— Алма-Ата, 1971, 199 б.

⁷ Омск өлкәсе дәүләт, 3 ф., 13 тасв., 18486 эш, 95, 139-66.

⁸ ЛДТА, 253 ф., 10 тасв., 56 эш, 240 б.; ТССР Үзәк дәүләт архивы, 199 ф., 1 тасв., 186 эш, 189 б.; 145 эш, 36 б. Бу документны КДУның КПСС тарихы кафедрасы аспиранты М. А. Рамазанова ачыклады.

ЮГАЛМАСКА ТИЕШ БУ МОҖНАР

Табиғатта шулай: кечкенә генә инешмә үл, әллә зур сулы елгамы яки биниһая олуг дарьямы — барыбер, аларның төп чыганагы жир астыннан өзлексез бөркелеп торучы саф сулы чишмәгә тоташа. Безнең кешелек тарихында да нәкъ шуның шикелле — һәр фән яки сәнгатъ тармагы үзенең беренчел нигезеннән сулыш ала, шуңа таянып үсә, житлегә, бөеклеккә ирешә. Беренче адымны атлаучыларның фидакарлығы исе буыннан-буынга зурлап телгә алынырга, өйрәнгеләргә, хөрмәт ителгә тиеш.

Мәғлүм ки, безнең музыка культурабызның чишмә башы да ерак еллар катламыннан бөркеп тора. Октябрь революциясенә кадәргә дәвәрләрдә үк инде, төрледән-төрлө көчлө каршылыкларны жиңә барып, татар профессиональ музыкасына нигез салынган. Бу изге юлда әйдәп баручыларның берсе — һичшиксез, Солтан Габәши.

Ул 1891 елның 14 маенда Казан губернасының Алат волостендагы Сулабаш авылында туа. Башта малайны заманының алднгы фикерлә кешеләреннән саналган әтисе үз мәдрәсәсендә укыта. Аннары егетне Казандагы «Мөхәммәдия» мәдрәсәсенә бирәләр. Солтанның музы-

кага һавәслеге бик яшьли билгелә була: күпләр аның гармунда, кубызда өздәрәп уйнавын сокланып тыңлый.

1908 елны гаилә белән Уфага күчеп киткәч тә, Солтанның бу сәләтен үстерергә тырышалар. Төп укуы реальное училищедә булса да, ул фортепиано буенча дәресләр ала башлый. һәм шушы, беренче карашка, «уйнап кына башланган эш» Солтан язмышында төп рольне уйный. Озак та үтми, аның турында газеталарда мактап яза башыйлар. Бу жәһәттән бигрәк тә «Тормыш» газетасы игътибарга лаек.

1915 елны Солтан Габәши Казан университетының юридик факультетында укый башлый. Студентлык чорында ул милли музыканы профессиональ нигезгә кую өчен күп тырышлык күрсәтә. 1917 елны исе егетне армиягә алалар.

Революциядән соң Солтан Габәши тагын да дәртләнебрәк милли музыканы үстерү юнәлешендә эшли. Әмма кайбер танкыйтьчеләр аның хезмәтләренә кире бая бирә, социаль чыгышын күздә тотып, газеталар аны хурлый, республика жәмәгатьчелеге исе һәрвакыттагыча, авызына су капкандай, эндәшми тик тора.

Мондый шартларда саф күңелле, моңлы жанлы Солтан Габәши Казанны ташлап китәргә мәжбүр була. 1932 елдан алып сомеренең азагына кадәр, ягъни 1942 елның 8 январенача, ул Казанга әйләнеп кайтмый. Күбрәк башкорт музыкасын өйрәнү һәм аны үстерү белән шөгыльләнә.

Бу талант иясенәң ижатын энциклопедик дип атасаң да урынлы булыр. Ул безнең XX гасыр башы музыкаль культурабызның барлык төп тармаклары белән нык бәйлә. Солтан Габәши, барлык талант ияләренә хас булганча, үз көчен милли музыканың һәр юнәлешендә сынап карый. Сәхнәгә дә чыга ул, жырлар да башкара, ансамбльләр дә оештыра, хорлар да булдыра, шул ук вакытта көйләр дә яза. Шушындый төрлө яклы хезмәт Габәшине композитор, педагог, мәғрифәтче, музыкаль жәмәгать эшлекчелесе, музыка тарихчысы һәм теоретигы, фольклорчы хор коллективлары оештыручы һәм башкаручы итеп таныта.

Никадәр генә киң әтрафлы булмасын, Габәши ижатында барыбер мәғрифәтчелек өстенлек итә. Бигрәк тә революциягә кадәргә чорда ул музыкаль кичәләр оештырып, әдәби-музыкаль темаларга лекцияләр укып дан ала. Аның әдәбиятка яқын торучы бик табигый, чөнки бу тармакның зур тарихы, тәҗрибәсе һәм таянып эшләрлек көчлө вәкилләре бар: Г. Ибраһимов, М. Гафури, С. Рәмиев, Ф. Әмирхан, Г. Камал һәм,

ниһаят, Габдулла Тукай. Тирә-юнендә мондый талантлар булудан файдаланып, Габәши үз эшчанлыгын һәк менә әдәби-музыкаль кичәләр оештыруга юналта.

1909 елны ул Уфада пианист һәм аккомпаниатор буларак чыгыш ясей башлый. Шундый ук кичәләрдә Габәши оештырган вокаль ансамбльләр дә катнаша. Программада күбрәк халык җырлары файдаланыла: татар, башкорт, рус, украин, казах һәм башка төрле халыкларның да җырларын җырлыйлар. Иң күп яңгыраган җырлардан «Тәфтиләү», «Ашказар», «Кара урман» кебек әсәрләргә атарга мөмкин.

Музыкаль яктан сәләтле яшләрне эзләү, табу, һәм укуту өлкәсендә дә Солтан Габәши ифрат күп эшли. Яшә талантлар ачу максатыннан, Шарык клубында үтә торган кичәләргә оештыра. Монда ул балалар өчен көндөзгә дәресләр дә үткәрә. 1918-22 елларда исә ул Казанның М. Вахитов исемендәгә мәктәбәндә музыка дәресләре алып бара. Шулай ук Арчадагы башлангыч класс укытучылары әзерләү курсларында һәм Казан педтехникумында да музыка укыта. Аның укучылары арасынан талантлы яшләр үсеп чыга, милли музыканы, җыр һәм опера сәнгәтен үстөрүчеләр барлыкка килә. 1922-26 елларда Солтан Габәши Казан музыка техникумының мөдир урынбасары итеп билгеләнә, музыка теориясеннән һәм хор буенча дәресләр дә алып бара. Утызынчы еллар башыннан ук исә шул ук фәннәрдән Башкортстан сәнгать техникумында укыта.

Солтан Габәшиниң мәгърифәтчелеге музыка теориясә һәм мандолинада уйнау кулланмасы кебек китаплар язарга да этәрә. Бу темаларга ул татар һәм башкорт телләрендә лекцияләр укый, мәкаләләр дә бастыра. Габәши оештырган әдәби музыкаль кичәләргә берсендә Н. Такташ белән Салих Сәйдәшев та катнаша. Кичә шәһәр җәмәгәтчелегенә зур тәэсир ясей, киң яңгыраш ала.

Ул язган мәкаләләргә барын да анализлап бетерү кыен. Берсенә — 1931 елны «Яңалиф» журналында басылганына гына тукталыйк. Автор монда милли музыканың төрле культураларның өзлексез һәм көчле тәэсире астында үз сафлыгын, үз яңгырашын саклап калуы хакында яза. Шунда ук милли музыканың дөнья аренасына чыгарга, моның өчен һәр талант ийсенең жан аямый тырышырга тиешлеген исбат итә. Ул төп күзәтүләрен татар һәм башкорт көйләренә нигезләнеп алып бара. Аларның охшашлыгын һәм аерымлыгын күрсәтә, башка төрки халыклары көйләре белән дә чагыштыра. Бу күзәтүләрдәгә төгәллек, алдан күрүчәнлек бүгенге теоретикларга да үрнәк булырлык.

Солтан Габәши хезмәтләре практик әһәмияткә дә ия. Үз хезмәтләрен барлаганда, композитор ике йөз данә татар һәм йөз чамасы башкорт халык җырын төркөп алуы турында яза. Ул бит күп кенә экспедицияләрдә йөри. Әлегә әсәрләр әнә шул чакта язып алынган.

Күпләр Солтан Габәшине, әлбәттә, композитор итеп белә. Ул безнең музыка дөньясына иң кирәк чакта, халыкның композиторлар иҗатына иң сусаган чагында килеп керә. Шунлыктан беренче әсәрләре белән ук тиз танылып китүе, хуплануы бер дә гәҗәп түгел. Автор буларак аның беренче чыгышларын 1914 елның 17 октябрендә тыңлайлар. Монда ул фортепиано өчен язылган кечкенә генә композицияләр — «Хәсрәт», «Кайгыдан соң килгән шатлык», «Яшьлек» әсәрләрен башкара, ә кыллы ансамбль аның «Пикник» пьесасын уйный. Бу хакта без «Тормыш» газетасының 1914 елгы 22 октябрь санында басылган С. Рәмиев мәкаләсеннән укыйбыз.

Габәшинең беренче әсәрләре халык музыкасындагы алымнарны шәһәр чынбарлыгында урын алган яңгырашлар белән берләштерергә омтыла кебек. Әйтик, «Кәккүк» җыры. Бу әсәргә романс дияргә дә мөмкин. Ә соңра автор хор өчен язылган әсәрләргә эшкәртүгә күп көч куя. Алар арасынан халык җырларын, маршларны, «Яңалиф» тынлы оркестры өчен язылган маршны күрсәтергә мөмкин. Автор һәрчак сәхнәне күздә тотып эшли. Аны, күрсәң, тиз арада дан казанып өлгергән милли театр аеруча канатландыргандыр.

Шул ук «Тормыш» газетасының 1917 елгы 30 март санында, ниһаят, Солтан Габәши тарафыннан музыкалаштырылган «Ашказар» пьесасының куелачагы хәбәр ителә. Әсәргә «Нур» труппасы сәхнәләштерә. Бу очрак Габәшинең татар композиторлары арасында иң беренче башлап спектакльләргә музыкалаштыручы икәнлеген күрсәтә. Шул ук 1917 елны Габәши «Сәйяр» труппасы өчен «Зөләйха» спектаклен музыкалаштыра. Бу әсәр Г. Кариевның бенефисы хөрмәтенә куела. Шарык клубында куелган әлегә спектакльне 13 март санында «Йолдыз» газетасы аеруча зурлап язып чыга.

Болардан тыш, Габәши музыкалаштырган әсәрләрдән «Таһир-Зөлһра» һәм «Бүз егет»не күрсәтеп була. 1921 елда драма артистлары һәм Казан педтехникумы студентлары (алар арасында мәшһүр Сара ханым да бар) тарафыннан куелган «Бүз егет» аеруча киң яңгыраш ала. Бу әсәргә татар операсына беренче адым итеп санарга да мөмкин. Чөнки озак та үтми, «Бүз егет»не музыкалаштырган С. Габәши «Саняя» һәм «Эшче» исемле беренче татар операларын иҗат итүдә катнаша. Аның ярдәмчеләре — җырчы һәм композитор Г. Әлмөхәммәдов, музыкант һәм педагог В. Виноградов.

«Саняя» операсында Солтан Габәши либретто авторы, көй һәм гармония мате-

риалының өлешчә авторы, әсәрие сәхнәгә куючы һәм иң үзенчәлекле рольларне башкаручы сыйфатында катнаша. Премьера 1925 елның 25 июненда була. Операга заман-ның иң күренекле көчләре тартыла: Г. Әлмөхәммәдов, З. Байрәшева, С. Садыкова, дирижер А. Литвинов, Шәрык музыка техникумы укучыларының хоры һәм оркестры.

Әсәр — яшьларнең мөстәкыйльлек өчен элекке яман гадәتلәргә каршы көрәше турында. Монда татар һәм башкорт халык көйләренә зур урын бирелгән. Беренче күренештә «Саняя» көе төп урынны тоты, аны хор җырлый. Икенче күренештә «Уфа әпипәсе» яңгырый башлый, монда биюле күренешләре ешай төшә, э хор «Алмагачлар» көенә җырлап тора. Баш партияләрен җырлаучы Зия белән Саняя игътибарны аеруча нык тарты. Аларда да халык җырлары, бигрәк тә озын, моңлы көйләр күчелне били.

Бу операның музыкасында көнкүреш җырлары, бишек көйләре, маршлар, вальслар да киң файдаланылган. Мондый күп төрлелек халык күчеленә якынаерга, аңлаешлы булырга омтылудан килгәндер, мөгаен. Шунысы куанычлы, әсәренң төп эчтәлегенә музыка бик тә таңгал ярашып тора.

«Саняя» операсы көткәнгә караганда да зуррак уңыш казана. Аның хакында хәтта Берлинда чыга торган атналыкта да язалар, кайбер көйләрнең ноталарын да бирәләр. Италиянең Көнчыгыш Европа институты журналы да 30 октябрьдә бу турыда атрафлы мәкалә бастыра. Татар матбугатында исә опера турында В. Бороздин (ул — профессор, этнограф) һәм К. Тинчурин мәкаләләре басыла.

Татар музыкасы дөньясында «Саняя» операсының куелуын баялап бетерү әле дә бик кыен. Чөнки милли операның тууы халык музыкаль байлыгының барлык тармакларын бер ноктага туплый. һәм мөһиме шулдыр ки, бу зур казаныш милли кадрларны да бер йомарламга җыеп карарга мөмкинлек тудыра. Кыскасы, бу вакыйга, бер милләтнең яңа адымы гына булудан узып, ил күләм, хәтта Европа күләм гажәеп бер җиңү — матурлыкның, гәдәллекнең музыканың җиңүе итеп билгеләнергә хаклы.

1930 елда Татар дәүләт театры шул ук өч авторның яңа әсәрен — «Эшче» операсын сәхнәләштерә. Анда җырчылардан Г. Әлмөхәммәдов, С. Айдаров, М. Рәхмәтуллина, К. Хисамова катнаша, режиссеры — С. Вәлиев-Сулъа, дирижер — А. Литвинов. Операны шул елда ук Бөтенсоюз милли театрлары Олимпиадасында Мәскәүдә дә күрсәтеләр.

Бу операның нигезендә Мәжит Гафуриның шул исемдәге поэмасы алынган. Либреттоны поэма авторы үзе язган. Музыкасына җирлек булып халык көйләреннән «Казан сөлгесе», «Тәфтиләү» һәм Себер татарларының «Тамчы тама» көе алынган. Кайбер арияләр башкорт халык җырларын хәтерләтә.

Теманың героик-революцион рухта булуы операга совет музыкасына гомумән хас ритмнарны да мül керткәргә юл ачкан. Хорларда да, аерым чыгышларда да көрәш рухы, марш характерындагы яңгырашлар өстенлек ала. Халык көрәшенең аерым билгесе буларак, «Марсельеза» да яңгырый.

Бу опера бездә инде шактый күп профессиональ музыкаль кадрлар үсеп җиткән чорда язылган. Ул бигрәк тә героик көрәш темасына язылган әсәр буларак әһәмиятле. Аның кайбер арияләре аерым чыгышларда әле дә булса яңгырый.

Югарыда телгә алынган операларның тарихи әһәмиятен аңлатып бетерү мөмкин түгел. Аларның барлыкка килүе Идел һәм Урал буена урнашкан башка милләтләрнең музыкаль сәнгәтен үстерүгә дә бик яхты үрнәк булып тора. Бәс, шулай икән, димәк, Габәшинең иҗаты да илебезнең күпмилләтле музыка сәнгәтендә баялап бетермәслек кыйммәткә ия.

Кызганыч ки, без бу бөек шәхесбезнең тормыш юлын, драматик язмышын, иҗат байлыгын бүгенгә көнгәчә җентекләп өйрәнгәнәбез юк. Аның күп кенә хезмәтләре, музыкаль язмалары югалып та беткән инде. Нич югы, калганнын барлап, анализлап, тиешле бәясен биреп, бер җыентыкка туплап халык кулына тапшыралсак иде! Бездән моны заман үзе көтә.

Ф. САЛИТОВА,

сәнгать фәннәре кандидаты.

Ләбибә Ихсанова

ЯЗМЫШЛАР ДӘФТӘРЕ

Барысы да гади, әмма зәвыклы. Пианино өстендә — ачып куелган ноталар китабы. Кечкенә өстәл янында затлы кәнафи. Бу — аның рухи дөньясы, күңел бизәге, гадилектә матурлык дип яшәвенәң үрнәге. Кайдандыр ерактан халкыбызның борынгы моңлы көе ишетелә. Зәңгәр өрфия пәрдәләр артыннан әкрән генә атлап ул чыгып килә. Адымнары нәзәкатле, үзе нәфис, кулында кечкенә дәфтәр. Энҗе-укалар белән бизәлгәндәй җем-җем иткән ак күлмәктән, иңдә йомшак ак палантин. Ак төс — аның яраткан төсе. Ә музыка... музыканы ярата дип әйтү генә аз, ул — аның бөтен барлыгы, тормышының аерылгысыз бер өлеше, гәилә тәрбиясеннән килгән, канына сеңгән бер халәт.

Татарстанның халык артисткасы Асия Галиеваның юбилей кичәсе әнә шулай башланып китте. Аның тамашачылар алдына тотып чыккан дәфтәре — күңел көндәлеге ул. Татар сәхнәсенәң мәккәсе булган Академия театрындагы кырык еллык иҗат гомеренең елъязмасы.

Язмыштан узмыш юк, дип әйтсәләр дә, күпләр бу башбирмәс үжәт нәрсәне үзләре авызлыкларга тырышалар. Бик күп юллар арасыннан берсән сайлап алалар һәм, ничинди авырлыкларга, киртәләргә карамайча, максатларына ирешкәнчә баралар да баралар, ә кайберәүләр андый язмышларына уйламаганда, көтмәгәндә, очраклы рәвештә юлыгалар. Асиянең дә драма артисткасы булырмын дип уена килү түгел, төшенә дә кермәгәндер, бәлки. Әле хәзер очрашканда да аның сабакташлары:

— Асия, без сине галимә булырсың дип уйлый идек, бик яхшы укый идең бит син. Хәтерлисезме, математикадан барыбызга да күчерергә бирә идең, — дип шаяртып алалар.

Ә ул укыган 28 нче мәктәп Казанда иң көчлеләрдән була, анда белем алган балалардан соңыннан күп кенә фән эшлеклеләре чыга. Асиянең дә шул еллардан сакланып калган өлгерешләр табелендә бары тик рәсемнән генә «яхшы» билгесе тора. Калганны барысы да «бишле». Ләкин кечкенәдән үк музыкаль мохитта тәрбияләнгән кызның уйлары, хыяллары бөтенләй башкарак була шул. Ул киләчәктә үзен опера җырчысы итеп күрә.

Без, үткәннәргә уйлый башласак, әллә нишләп иң элек сабый чакка кайтып төшәбез. Гәнаһсыз чак булганга шулай кадерләме ул безгә, әллә хәтернең дөнья мазалары белән болганып өлгермәгән, ак кагазьдән саф бер мизгеле шулай ачык итеп саклыймы аны? Ничек кенә булса да, рәхмәт аңар. Табигать баласын табигатькә кайтарганы өчен рәхмәт. Асиянең дә язмышлар дәфтәрәндә кояшлы алан кебек аерылып торган балачагы бар. Без анда юкәләр ышыгына сыенып утырган йортың нурлы тәрәзәләрен күрәбез, тәрәз төбәндәге чәчәклә гөлләр, әр кисия пәрдәләр күз алдына килә, кер кунмаган ак эскәтерле түгәрәк өстәл янында узылган күңелле көннәр ымсындыра. Асиянең ак төснә яратуы шул актылыктан, сафлыктан киләдер дә әле.

Бу ягымлы гаиләдә үскән өч кыз бала бишкәктә ятканда ук музыканың тылсымлы каны- тында тирбәлеп үскәндер. Әтиларә Әмир агай мандолинада уйнаган, әниләрә Хәлимә апа җырларга яраткан һәм алар кызларына музыка белемә бирергә тырышканнар. Олы кыз- лары Лина музыка училищесында укыган, ә кече кызлары музыка мәктәбенә йөргән. Асия бик кечкенәдән ук пианинода әйбәт уйнаган, аның музыкаль хәтерә бик яхшы булган. Алар- га татарның мәшһүр композиторлары, җырчылары килеп йөргән. Арадан зәңгәр күзлә, мөләәм йөзлә Салих абыйсын Асия әверүчә көтеп алган. Чөнки ул кызың пианинода уйнавын яраткан, аңар татар көйләренәң ноталарын азып биргән. Әтиларә сугышка киткәч тә Сәйдә- шев бу гаиләне онытмаган, әледән-әле хәл белергә кереп йөргән, кызларның яңа өйрәнгән көйләрен тыңлаган, үзе дә уйнап, аларның боек күңелләрен җылытып киткән.

Салкынлык белән ачык кешенең үзәгенә үтә торган бер газап инде ул. Бигрәк тә балаларның тәкәтен ала торган. Аңа бирешмәс өчен зур ихтыяр көчә кирәк. Асияларнең дә мәктәпкә бармый калган көннәре булгалый. Суык өйдә калын юрган астына кереп яталар да, бер-берсенә сыенып, жылынырга тырышалар. Карын ачуны оныту өчен кычкы- рып җырларга тотыналар. Ә кич белән опера тыңларга йөгерәләр. Ул елларда опера театрының үз бинасы булмый әле, спектакльларне Татар академия театрында куялар. Бер көнне драма бәсәре уйналса, икенчесендә опера җырлана.

Шулай көннәр үтә, айлар үтә. Кояшның моңсу йөзән кара болыт каплай, ятимнәрнең күз яше булып яңгыр коя, көзгә ачы җилдә соңгы яфрак өзәлеп җиргә төшә. Әмир сол- датның батырларча үлемә турында кайгылы хәбәр алган көн була бу. Ә исәннәргә ничек тә ышарга кирәк. Шушы авыр көннәрдә жан саклап калу өчен генә дә нәрсәдер эшләргә, хәрәкәт итәргә кирәк була. Нәкъ ике елдан Асия дә жидәнчә классны тәмамлай. Инде ни эшләргә? Өч баланы тәрбияләү ни авыр булса да, Хәлимә апа кызларын укуту ягы- да. Әтиларә дә хат саен, яхшы укыгыз, балаларым, дип аяа иде бит.

Асиянең бар үе, теләе — апасы укыган музыка училищесына керү һәм киләчәктә опера сәхнәсенә менү. Кечкенә гәүдәлә кыз бала дөньяларын онытып театрда опера тың- лаганда, ул инде гади тамашачы гына түгел. Хыялы белән ул — сәхнәдә барган вакый- галарның уртасында, күңеленнән аларга ияреп җырлый, алар кичергәнне йөрәгеннән кичереп утыра. Казан музыка училищесының вокал һәм фортепьяно классларына гариза биргәндә аның күңелендә бернинди икеләнү булмый. Җиңел генә кабул да ителә. Әмма, бәндә юрый, язмыш юллай, диләр бит. Нәкъ шул көннәрдә Асиянең танышы Зөмәррә очрап, кызга зур яңалык әйтә:

— Асия, Мәскәүдә, татар театр студиясе ачыла икән, барырга уйламыйсыңмы?

— Барам! — ди кыз, минут эчендә кабынып ала да секунд эчендә сүнөп тә куя. — Минә алмаслар шул, татарчам начар бит минем.

— Әни өйрәтәр, — ди аңар каршы Зөмәррә.

Татар театр сәнгатенә күп көч куйган, танылган режиссер Кәшифа Тумашева була аның әнисе. Кәшифа апа, чыннан да, Асияне сынауларга әзерли башлай. Чөнки музыка, театр белән кызың җенләнүен күптән белә, сәләтен күрә, ышана ул аңар. Асия укып кайтып театрда эшли башлагач та байтак еллар ярдәменнән ташламый.

Шулай итеп, Асия азымышын үзе хәл итеп куя. Дорес, ул чакта әле бу эшенә хисап биреп бетерми, аны алдагы үзгәрешләр, Мәскәүне күрсә килү кызыктыра, барын да төптән уйлап олыларча хәл итүдән ерак әле ул. Ундурт ыштан узып кына киткән чак бит.

Характерына хас бәйсезлек, тәваккәллек, үз фикерендә нык торунуң алдагы иҗат юлында аңар ярдәм иткән дә, комачаулаган чаклары да була. Ул бер вакытта да кискен бәрелешләргә керми, киңәшләре белән башкалар эшенә тыгылмый, үзе дә киңәш сорاپ йөдәтми. Режиссерлар белән бәхәсләшми, килешкән чакта киңәшләрен кабул итә, риза булмаса — сүзсез генә тыңлап тора да, рольне үзе ничек күрсә, ничек аңласа шулай хәл итә. Бу режиссерларның кайсына ошый, ә кайсылары өнәп тә бетерми. Ә актерның яз- мышы алар кулында. «Бу рольдә мин сине күрмим» дисә, кычкырып еласаң да теләгәнә ирешә алмыйсың. Хәлил ага Әбділлович тә бу турыда Асиягә: «Син талантлы артистка, ләкин барсына да ялгыз ирешергә тырышасың, бу бик авыр юл», — дип кисәтеп куя. Хол- кының шундый булуы белән Асияне М. И. Бабановага охшаган, дип әйтәләр. Русның атак- лы сәхнә остасы Бабанова да эчкә бәйсезлегә, тумыштан килгән сәләтә, матурлыгы бе- лән күпләрне сокландырса да, кешеләрдән читтәрәк ышарга яратуы, серен чигәрәгә ашыкмавы, дөньяның иң болганчык чакларында да үз иҗат принципларыннан чигенмә- ве белән ялгыз, яклаучысыз кала. Иҗат мөмкинлекләре зур булуга карамастан, чагыш- тырмача аз уйный.

Болар — әле барсы да алда булачак кичерешләр. Хәзергә әле аларның берсеннән дә кызың хәбәрә юк. Аның өчен дөнья ал да гөл. Шулай булмый ни: алда бит Мәскәү, башкала театрлары, атаклы артистларның уеннарын күрү шатлыгы.

Шулай итеп, Асия бер төркем якташлары белән бергә А. В. Луначарский исемендә- ге югары театр сәнгате институтына (ГИТИС) укырга килә һәм Станиславский шәкерте, МХАТ актрисасы Ольга Иванова Пыжова классына керә. Кыяфәтә белән уибер-униче

яшьлек балага охшаган кечкенә гаүдәле ябык кызны күргәч, профессор гаҗәпләнен: «Бу нинди балалар бакчасы!» — дип куя. Кулы белән ишарәләп аны янына чакырып ала, кечкенә балалар белән сөйләшкәндәй итеп сөйләшә, күлмәген тотып карый. Бу баладан әллә кем чыкмас, килгән икән — укып карасын инде, озакламый үзе дә ташлап кайтыр, әнисен сагынуга түзмәс, дип уйлагандыр, күрәсең. Ләкин аңар фикерен бик тиз үзгәрткән туры килә һәм соңыннан, Асия баш рольләрдә уйный башлагач, шушы беренче очрашуны, көлөп, исенә төшөрә торган була.

Асиянең сабакташлары үзеннән дүрт-биш, хәтта ун яшькә өлкәнрәк була. Фронтлардан йөрөп кайткан егетләр дә бар. Барысы да тырыш, сәләтле, театры үлөп яраткан кешеләр. Соңыннан О. И. Пыжова үзенең шәкертләре турында «Огонек» журналында болай дип язып чыгачак әле: «Татар студиясе тиз вакыт эчендә Дәүләт театр сәнгате институтының горурыгы булып китте. Аларның темпераменты, үз өсләрендә эшләү көче, сәнгатьне үзләштерү сәләте барлык педагогларны сокландырды. Иң мөһиме — алар чын мәгънәсендә талантлы, әгәр шулай әйтсәң яраса, барысы бертигез талантлы. Студиядә игътибарсыз, салкын канлы шәкертләр юк иде...»

Укучыларның кайсы аерылыбрак торуйн әйтүе дә кыен: Р. Бикчәнтәев, П. Исәнбәт, Г. Камалова, Х. Гиматдинов, Г. Хөсәенов, А. Хәйруллина...

Менә шундый бердәм, көчле, сәләтле коллективта Асия югалып калмый гына түгел, югары стипендия алып укый, көчле, сәләмәтлелегә чамалырак булса да акробатика, гимнастика, бию, фехтование кебек физик көч сарыф ителгән дәрәсләрен яхшы үзләштерә. Ә менә татар теле һәм әдәбияты, кызының үз ана теле булса да, баштарак авыр бирелә. Сугыш алды елларында башланган дәрәс булмаган бер жыллы тәрбиянең аянычлы нәтиҗәсе була ул. Татарның зыялылары, XVII йөз дворянларының француз теленә табынганы кебек, балаларын урыс телендә генә укытканнар. Шулай итеп, бөтен бер буын үзенең телен, тарихын, өч буынга хәтле генә булса да әби-бабаларының исемен белмәгән кешеләр булып үскәннәр. Асия дә нәкъ менә шул заманның җимеше була. Әмма андагы үзгәрткән бу авырлыкны да җиңсәң булыша. Ә башкала артистларының уенын күрү аңа бәхетнең иң зурысы булып тоела. Артистларның һәр адымын, хәрәкәтен җентекләп күзәтә, мизансценалары яшерен бер дулкынлану, кызыксыну белән карап тора.

Туган якта килгән кешеләрнең институтка кереп, хәл белеп китүләре дә студентларның күңелен күтәрә торган. Ижевскидан Сәхибҗамал ханым Волжская килеп чыга. Беренче очрашу Асиядә әллә нил зур истәлек калдырмый әле. Бу легендар артистка образын киләчәктә татар сәхнәсендә гәүдәләндерермен, дуслашып китәрбез, Сәхибҗамал ханым: «Минем иң яраткан артисткаларымнан Асия Галиева ханымга истәлек өчен рәсемне бирәм. Үтенәм, җыймагыз, истән чыгармагыз, Волжская» дип рәсемнән бүләк итәр, «Гөлҗамалны» караганнан соң: «Онытылып утырдым. Яшәсән безнең Гөлҗамал-Галиева!» — дип әйтүен ишетермен дип уена да китерми әле ул. Ә менә Накый ага Исәнбәтнең килүе истә калган. Аның репетицияләрен карап утыруы, соңыннан җыелып сөйләшә-сөйләшә кичләр үткәрүе сабакташларның бик күпләрендә җуелмас истәлек булып саклана. Атаклы драматург, улы Прозат биредә укыганлыктан гына түгел, Казанга кайтып эшкә керешсә, үзе язган пьесаларда да уйныйсы яшьләренә иҗат мөмкинлекләре белән кызыксынуудан да килгәндер, әлбәттә.

Алар институтны тәмамлап кайткан көннәр шәһәрдә олы бер вакыйга булды. Яшьләр алып кайткан спектакльләр гел аншлап белән барды, газеталарда бер-бер артлы соклангыч рецензияләр чыгып торды. Шулай булмый соң, бер яки ике талант иясе турында гына сүз бармый бит. Зур бер коллектив, яңа театр — татар яшьләр театры туу турында бара сүз. Шуңа уңайча, остазлары О. Пыжованың югарыда телгә алынган чыгышынан тагын бер өзек китерми мөмкин түгел: «Хәзер безнең шәкертләребез Казанда. Элек бу шәһәрдә татарча яшәү тамашачылар театры булмаган, хәзер ул бар. Аның репертуарында Мәскәүдә әзерләнгән дүрт спектакльдән тыш, яңалары да туган». Әмма остазының юрavery юкка чыга. Яшәү театрының гомере бик кыска була. Бу күңелсез финалга югары оешмаларның игътибарсызлыгы да, мәдәният министрлыгының битарфлыгы да, иҗат оешмаларының ярдәме җитмәүе дә китергәндер. Туып, дөньяга тавышын ишеттереп тә өлгөрмичә, театр үлә, труппа тарала. Гиматдинов, мәсәлән, урыс драма театрында берәз эшләп ала да, офыктан ук югала. Мәхмүт Хөсәенов язучы булып китә, Гали Хөсәенова да актерлык һәм режиссерлык осталыгын тулысынча сарыф итәргә мөйдән булмый. Асия Хәйруллина да педагоглык эшенә китә. Яшәү артистларының бик бәхетселәрен генә Г. Камал театры үз кочагына ала. Алар арасында Асия Галиева да бар.

Кырык елга сузылган иҗат гомеренеч беренче егерме елы актриса өчен, чыннан да, иң бәхетлесе була. Аларча җылы киңәшләр белән Мәскәүгә озатып калган Кәшифа ханым Тумашева, бары тик сәнгатькә, актерларның талантына гына баш игән саф күңелле Габдулла ага Юсуповлар белән эшләп калу, Хәлил Әбҗәлилов, Гөлсем Болгарская, Галимә Ибраһимовадай сәхнә осталары йогынтысында актерлык осталыгын үстөрү бәхетенә ирешә.

Авторлардан көп кадагына суккан әсәрләр таләп иткән еллар бар иде. Халыкка КамАЗ темасы, нефть темасы, колхозларны әреләндерү йә вакландыру, тагын әллә нинди темалар кирәк дип лаф ордык. Кайгысы һәм шатлыгы, бәхетә һәм фәжигасә белән тамашачы алдында чын кеше үзе килеп басар вакытта, аның коммунисты, түгелме, кулакмы ул, әллә батракмы икәннен ачыкладык, һәр әсәрдә халыклар дуслыгы булсын дидек һәм, кирәкме, түгелме, урыс агайны китереп керттек. Шул схемадан аз гына булса да читкә тайпылган пьесалар сахнага менә алмады, дип әйтеп булмый. Чөнки андыйлар юк иде. Әгәр алар булса, инде хәзер хак сүзгә майдан ачылган чакта, дөнья күрерләр иде. Драматурглар цензураның рәхимсез илгә ниндирәк әсәрләргә ансат үткәрәсен беләләр иде. Шулай итеп, пьесалар языла торды, артистлар үйний барды, тамашачылар да йөрмәде түгел, йөрде. Гәделлек өчен әйтергә кирәк, берсе артыннан берсе туып торган шушы уртакул, бер көнлек спектакльләр арасында театрдан чыгып барганда ук бәхәс кузгаткан, тамашачыны уйланырга мәجبур иткәннәре дә булды, ләкин алар бик аз иде шул.

Асия Галиева замандашларыбызның йөзләп образларын уйнады ул елларда. Рольләренң фәжигалеләре дә, көлкелеләре дә булды. Алар өчен күпме көч, күпме осталык сарыф ителде. Әмма ул спектакльләренң гомере кыска булып, актрисаның да, режиссерның да ижади табышлары әрәмгә китте. Үлемсез образлар тудыру өчен тарихи жирлегенек булган, халыкның өметен, хыялын чагылдырган бик бай, төпле материал да кирәк иде шул. Бәхеткә каршы, камаллыларның урыс һәм татар классикасына мөрәжғәтә итү гадәтә дә бар иде ул чакларда. Шекспир, Гольдони әсәрләре сирәк булса да уйнала иде. Нәкъ менә шул классик репертуарда Асия Галиева актер булып формалаша, үсә, халыкка танылып өлгәрә. Газета-журналларда аның ижатын анализлаган рецензияләр күп басылды, без актрисаның ижәт биографиясә шактый бай һәм төрле икәннен күрдөк. Күп кенә очракта аның баш рольләргә уйнавы да шул турыда сөйли. Спектакльләренң уңышын барлык артистларның бердәй осталыгы билгеләсә дә, төп рольне алып баручыдан күп нәрсә сорала. Ул — ансамбленң беренче скрипкасы, игътибар аңар юнәлтелгән. Шул елларда уйналган Негина (А. Островский «Талантлар һәм аларга баш иючеләр»), Илһамия (Х. Вахит. Шул исемдәге әсәр), Гөлжәннәт (Ю. Әминев «Гөлжәннәтнең жәннәте»), «Гөлжәмал (Н. Исәнбәт «Гөлжәмал») һ. б. образларны актрисаның зур уңышы дип исәпләргә хакыбыз бар. Әлеге һәм аннан башка кайбер рольләргә ул дублерсыз, берүзе үйний. Режиссерлар күп очракта рольне аның үзенә генә бирәләр икән, димәк, бу очракта нәкъ аны гына күрәләр, аңар гына ышаналар дигән сүз.

Г. Камал исемдәге Татар дәүләт академия театрында Н. Исәнбәтнең «Гөлжәмал» әсәре буюнча куелган спектакльнең премьерасыннан соң төшерелгән фото-рәсем (1963 ел). Сулдан уңга: Н. Исәнбәт, С. Гыйззәтуллина-Волжская, А. Галиева, П. Исәнбәт.

Уяманыңда Ф. Ильская, Г. Болгарская, Г. Булатова, Г. Ибраһимовна кебек сәхна осталары йаңаган рольларга кабат алынгарга туры килә аңа. Күбрәк Фатыйма Ильская рольларга күчә Асиягә. Бу исә зур кыюлык сорый. Яраткан артисткалары башкаруында халык күңеленә кереп калган Гайни (Г. Камал «Бәхетсез егет»), Дорина (Мольер «Тар-тюф»), Дилбәр (К. Тинчурин «Американ»), Айсылу (Т. Гыйззәт «Ташкыннар») һ. б. ларның дәрәжәсен төшермичә уйнау гына түгел, элеккедән әермәли буларак, үзек тапкан табышлар да сорала бит. Үзенә һәм сәхнәдәшләренәң уенына үтә таләпчән, тәнкыйди фикерләве көчле булган Фатыйма Ильская кайчандыр үзе уйнаган спектакльдә Асияне карагач, миңа ошады, дип әйткән икән, моны инде мактауның да иң зурсы дип кабул итарга кирәк. Әйтүләренә караганда, Ильскаядан андый сүзне ишетү бик сирәк кешеләргә генә тигән. «Бәхетсез егет» яңартылып куела башлагач, Гайни-Асиянең уеныннан канәгать калган Гөлсем ханым Болгарская үзенең затлы алкаларын, беләзекләрен, муенсаларын китереп бирә. Бу вакыйгалары Асия әле булса рәхмәт хисләре белән искә ала.

Артистлар үз гомерләрендә йөзлөгән кешеләрнең язмышы белән «яши». Сәламәтлекнең төрле чагы була, күңел кителәп йөргән көннәр, үзенең дә күрәсе килмәгән чаклар була. Әмма син сәхнәдә икән — бие, жырга, көл, күз яше белән жыла, сөй, сөөл, сөйгәнәңә хыянәт ит, дошманыңны эзәрлеклә, бөек идеаллар өчен көрәш — шуларның барсына да тамашачыны ышанды, тормышның көзгәсе булган кечкенә генә мәйданда үзенең, үз тормышыңны онытып, образлар дөньясында яшә. Кайберәүләр уен дип караган актер тормышы шул инде ул. Асиягә дә әллә кемнәр булырга туры килә. «Мин аларның һәркайсының биографиясен беләм, төсен-кыяфәтен күрәм, тавышларын ишетәм»,— ди актриса. Шушы төрлө-төрле героилар арасында күктәге жидегән йолдыз кебек аерылып торган, тамашачы күңеленә аның исеме белән керткән, ул гына шулай тудыра алган образлар бар. Аның Баян-Сылуын (Г. Мәсрәпов), Негинасын (А. Островский), Гөлжамалын (Н. Исанбат), Гайниен (Г. Камал) осталык дәрәжәсе аягынан, һич икеләнмичә, Гөлсем Болгарскаяның Галимәсе (Ш. Камал), Галимә Ибраһимованың Ана образы (Ш. Хөсәенов), Шәүкәт Биктимеровның Әлмәндәре (Т. Миңнуллин) белән янәшә куярга була. Ә аның Корделиясе турында 1957 елда «Театр» журналы «Спектакльдә бары тик Корделия — А. Галиева гына Лир-Эбдилов белән янәшә тора ала. Актрисаның чибәрлеге һәм сокландыргыч грациясе аның бу сыйфатларын тагын да ачыграк күрсәтергә ярдәм итә»,— дип бәяли.

Асиянең бу образлары — аның социаль пландагы актриса булуын характерлый. Арсеналында лирик жылылык һәм романтик күтәрәнкелек тә бар. Мактапларда өйрәтелгәнчә «кире типлар» дип йөртелгән персонажларны да жирдән беркадәр югарылыкка күтәрәп уйный. Бик тирән, героиларының күңел төпкелендә яшеренеп яткан эчке матурлыкны күрә белү сәләте бар анда. Кеше буларак, ул аларны кызгана, фаш итүдән бигрәк, фәжигәнең сәбәбен ачарга тырышып уйный. Әшәке кешенә әшәке итеп күрсәтү жинел, ни өчен алар шундый хәлгә төшкән, андан берөө дә начар булып тумый бит, димәк, тормыш шартлары аларны шул түбәнлеккә төшергән. Бу хакыйкәтне тамашачыга житкерү өчен Асия күп көч куя. Без моны Вампиловның Маринасын, Камалның Гайниен, кире тип дип йөртелгән башка рольларне сурәтләвендә ачык күрәбез. Гайни, мәсәлән, бозык хатын гына түгел, бәхетсез хатын да ул. Баштарак үз хәлен дә аңламый. Әмма аның да күңелендә дөньяның тигезсезлегенә карата ачу туа. Кулынан бер эш килмәгән бай кызларының рәхәт яшәвенә хурлана, шул әрнүдән, чарасызлыктан күзен йомып һәлакәтенә каршы бара.

Бу рольне заманында Сәхибжамал Гыйззәтуллина-Волжская, аннан соң Фатыйма Ильская уйнаган, Асиягә аларны күрергә туры килми, ул Гайнине үзе аңлаганча, үз табышлары, үзенең күзәтүләре буенча сурәтли. Аның уенында хәзерге заман Гайниләренәң дә сыйфатлары чагылып киткән кебек. Героиняның эчке дөньясын аңлауда спектакльнең режиссеры Ш. Сарымсаков та күп ярдәм итә. Менә шул бозык хатынның соңгы сәгәтләрен тасвирлаган сәхнәгә күз салыйк. Заяга узган гомерен күрүп торгандай, көзгә алдында Гайни утыра. Фәжигәсен аңлый ул, аннан чыга алмаслыгын да белә, дөньясына үч итеп, типтереп яшәргә тели, эче тулы каргыш, ләгнәт, ачу белән гармун алып уйнап жибәрә. Борыңгы татар көе «Ончы Фәхри»нең вариациясен композитор Сара Садыйкова, Асиянең үтенече буенча, махсус эшләп биргән була. Бу күренеш текстта юк, ул Асиянең үз табышы, музыканы ул мөмкин булган һәр жирдә файдаланырга тырыша, образларны ачу да, сүзләп кебек үк, көчле чара дип саный.

Ә Гөлжамалны уйнау — Асиягә жинел дә, шул вакытта кыен дә булганнар. Жинелеге шунда: Гөлжамал — артистка һәм моңар кадәр Асиянең «Талантлар һәм аларга баш иочеләр»дә Негинаны уйнап, тәнкыйтчеләрнең уңай бәяләрен алган иде инде. Негинаны уйнау миңа бик ярдәм итте, мин аны йомшак тонда, лирик образ итеп уйнадым, ә Гөлжамал бөтенләй башка кеше, ди артистка.

1905 елдан соңгы күтәрелеш чорында сәхнәгә аяк баскан, фанатик байларның каргышын, шул вакытта алдыңгы фикерле яшьләрнең рәхмәтен алган беренче татар артисткаларының жыелма образын гәүдәләндерү исә аңа авыррак та булгандыр кебек. Негина да,

Гөлҗамал да — бер үк профессия кешеләре, икесенең дә максаты сәнгать чаралары белән халыкка хезмәт итү, икесе дә театр хақына шәхси бәхетләреннән баш тарталар. Бу охшашлык Асиянең бер тапкан ачышларын кабатлауга да китүе мөмкин иде. Ләкин актриса геройларының эчкә каршылыкларын күрә. Алар — икесе ике кеше. Неги́на лирик характерлы, иркә хатын, ул көрәшчә түгел, сәхнәдә калу өчен аңа бай меценат кирәк була. Ә Гөлҗамал киресенчә, теләсә нинди авырлыкларны да җиңеп, үзенә юл сабып барган горур, героик образ. Неги́на труппа туулап яңа театр ачу түгел, режиссер да була алмас иде, читлектәге сайрар кош кебек ул, кемнеләр аны кайгыртып, тәрбияләп торуы мәҗбүри. Ә Гөлҗамал — лачын! Аңар киңлек кирәк, биеклек кирәк. Шуңа нечкәлекне тойган Асия героинясының хатта исемендә дә ныклык, горурлык күрергә тели. Театрда беренче кат укыганда пьесаның исеме «Җами́лә» була. Бу хакта ул автор белән кичәшә һәм Гөлҗамал исемнән тәҗдид итә. Борынгы татар кызларының сагышларын, өметләрен, хыялларын сөйләгән җырдан була бу исем. Асия җырны спектакльгә лейтмотив итеп ала.

Вакийгәлар барышында Гөлҗамалның театрда калыргамы, әллә язмышын башкача хәл итәргәме дип икеләнеп калган чагы була. Бу — спектакльнең иң тәсирле җире, фикернең чишелеш ноктасы. Алдан хәбәрдар булмаган тамашачы сагаеп көтә, ни булып, ничек булып бетәр. Әле генә яшь, чибәр, итагәтлеле Сәетгәрәй бай Гөлҗамалга үзенәкә махәббәттен баян итә. Аны бәхет иленә чакыра, кыз алдында киң ачылган оҗмах ишеге — атлап кер дә шуңнан мәңгегә бәхетле бул. Ул үзе дә сөя бит, яктыга талпынучан күбәләк кебек бәргәләнә аның йөрәге. Ләкин бәхетме соң бу? Үзек белән бергә михнәт чиккән сәхнәдәшләреңне ташлап китү, гомереңне багышлаган бөөк максатыңнан аерылу бәхетмени? Хыянәт хақына алган бәхет бәхет була аламени? Хисләр өерендә калган Гөлҗамалның кичешләрен сөйләгән кебек, скрипка сулкылдый; бер салмаклана ул, йә давыллап яңадан көчәя. Мәнә шулвакыт көтелмәгән хәл — ярым карангы залдан берәү күтәрелә дә Гөлҗамал-Асиянең алдына роза чәчәкләре сибә. Ап-ак күлмәк итәгендә кып-кызыл чәчәкләр!

Онытылмас истәлек булып калган бу вакийга Өфәдә була. Асия соңыннан да тамашачылардан күп кенә рәхмәт хатлары ала. Арадан берсе аеруча дулкынландыра аны. Кайчандыр Сәхибҗамал Волжская оештырган «Нур» театры артисткасы Бәдәр ханым Иосыповадан була ул. «Сез шуңа вакыттагы җәмгыятьнең иркәнә, ата-ана ризалыгына, барлык реакцияң көчләргә каршы барган татар кызының образын тудырдыгыз. Сезнең уенда мин үземне дә күрдем һәм үткәннәремә әйләнеп кайттым»,— дип язса сәхна ветераны.

Болар һәм хуплауның башка төрле билгеләре — барысы да артистканың сәхнәдә, тамашачы күз алдында барган тормышының куанычлы нәтиҗәләре. Ә сәхна артындагысының ул үзе белә дә, режиссерлар гына белә. Тырышлык, сәләт, гаять зур эрудиция талап итә торган бу тормышның туктаусыз уку, өйрәнү, күзәтү, күнегүләр белән үткәнән әйтеп тору да артык. Асия, һәр образ өстендә эшлаган гадәтә буенча, Гөлҗамал роленә дә аерым дәфтәр ача. «Рольнең биографиясе» дип атаган бу дәфтәрәндә аның нинди генә искәрмәләр юк. Биография никадәр тулы булса, сәхнәдә шулкадәр җиңелрәк булчак бит. Кыяр-кыймас кына сәхнәгә мөһнәт арлы кызының театрның якты йолдызы дәрәҗәсенә кадәр күтәрелүен күрсәтү өчен Асиягә Волжская яшәгән чорны яңабаштан өйрәнәргә, А. Кариевның «Артист», Ф. Әмирханның «Яшьләр», «Тигезсезләр» әсәрләрен укырга, Тукай турында замандашларының истәлекләре белән танышырга, олы яшьтәге зыялылар белән, бигрәк та Нәкый Исәнбәт белән еш-еш очрашып сөйләшәргә кирәк була. Дәфтәрдә актерлык осталыгы, мезансценалар, тавыш интонациясе, сүзләрнең дөрес әйтелеше, костюмнар һәм тагын бик күп төрле нәрсәләргә карата искәрмәләр бар...

Тормыш рәхимсез: сәхна йолдызы булган артистлар арабыздан берәм-берәм китә бара. Иң аянычлысы шунда — әле уйнар чакларында, вакытсыз китәләр. Сәхнәдә микрофон белән сөйләшә торган хәзерге заман спектакльләренә күнәгә алмаган, режиссерларның эстрада алымнары белән мавыгуына килешмәгән, татар театры традицияләренә түгрылык саклаган актерлар күбрәк дучар була кебек бу хәлгә. Орынып торган күршем булганга, Галимә апа Ибраһимованың нинди җан газәпләры кичерүен беләм мин. Ә бит аның уйнарылык бар иде әле. Сәхна гомеренең соңгы көннәрендә иҗәт иткән Ана образы шуңа турыда сөйләмимени. Фатыйма Ильская, Галия Булатовалар да урысларның Турчаниновалары, Ермоловалары, Гоголевалары, Степановалары кебек сәхнәбездә бизәп яшәсәләр, театрның дәрәҗәсе күтәрелер генә иде. Инде Асия дә сирәк уйный башлады. Ул күбрәк вакытын педагоглык эшенә биреп, консерваториядә грим дәресләре укыта. Юк, ул үзенәкә язмышына үпкәләми, белгәнәккә яшьләргә тапшыру — ул үзе бер бәхет. Моннан дүрт дистә ел элек үзе дә татар сәхнәсе корифейлары тәрбиясендә үскән иде бит. Хәзер аның үз шәкертләре бар. Язмышлар дәфтәрә дә җыылмаган әле, аның яңа, ак битләре бар. Ул битләргә Асия уйнаган яңа рольләр язылып.

КАТЫ БӘГЫРЬЛЕ КЕШЕЛӘР

Драматург Ризван Хамиднең 1989 елда басылып чыккан «Олы юлның тузаны» исемле жыентыгына соңгы вакытта ижәт ителгән һәм илебез сәхнәләрендә уйналып килгән әсәрләре тупланган. Алар — бишәү.

Пьесаларның күзгә ташланган беренче үзенчәлеге — тышкы үзенчәлек — вакыйгаларның урыннары бер: Кыдаш елгасы буена ытырган кечкенә Аксак авылы, Турай, Иске Шах һ. б. авыллар, Кызылтау, Дүртмаңгай исемле таулар. Гомумән, авторның бөтен пьесаларын берләштереп, шул як кешеләре турында кинофильм да төшереп булыр сыман...

Драматург авыл кешеләре тормышының төрле якларын, кешеләрнең төрле характерын, һәркайсының үзенчәлекле язмышын сурәтләүгә алына. Жыентык «Олы юлның тузаны» исемле ике бүлектән торган драматик хикәя белән ачыла. Анда вакыйгаларны, конфликтны биш бердәнбер персонажга — җитмеш яшьләрдәге Нәүхәбәр әбигә йөкләп.

Автор иске төшерү, хатирәләр, истәлекләр яңарту алымын уңышлы куллана. Шушы ук алым Нәүхәбәр карчыкны һәм аның хисләрен тормыш белән бәйләнешкә дә кертә.

Драматик хикәядә характер ижәт итү ничек бара соң? Бу яктан алганда, гомумән, Нәүхәбәр әби—табигый авыл карчыгы. Аның холкы, фикерләре, эш-гамәлләре дә шактый кискен. Драматург гомере бие авылда яшәгән карчык психологиясен оста күрсәтә алган.

Характер ижәт итү — язучының кеше психологиясен белүе һәм тасвирлый алуы ул. Р. Хамиднең Нәүхәбәр тиран эчтәлекле характер булып чыккан.

Дерес, драматик хикәянең темасы, күтәрелгән проблемасы яңа түгел, ә менә драматургның бу проблеманы үзенчә, яңа рәвештә хәл итүе игътибарга лаек.

Улы Нәүхәбәр әбине машина белән кайтып алырга тиеш. Көне бие олы юлда күтәрелгән тузаннарға карап ана улын көтә. Бу көтү газиз баласын күрсәтә килү, аның үз аңасына игътибарын, ихтирамын тоясы килү белән сугарылган.

Ананың гомер иткән жиреннән, туган йортынан кузгаласы килми. Шуңа да әби кит-

ми калырга сәбәп эзли башлый: улының үзсүзлелеген, кискенлеген ишенә төшсә, килеменең кайбер тиешсез якларын телгә ала, тик... жыенуын давам итә.

Нәүхәбәр әбинең улы һәм килеңе белән мөнәсәбәтләрендә башта сизелеп калган киеренкелек үсә бара. Инде Тәфкиллең аны алырга кайтмыйча, чакырып телеграммагына җибәрүе алар арасында конфликтны тагын да кискенәйтә җибәрә. Ананың беркемгә дә сиздерәсе килмиңә күңелендә генә саклаган рәнҗүе, ачы хакыйкать булып, менә шул вакытта йөрәгеннән бәрәп чыга:

— Нәрсә аңа газиз аңасының сүзе!.. Синен кайгы-хәсрәтең ни дә аңа, туып-үскән йорт-жиреңнең кадере ни!.. Ченки аңасы кирәкми аңарга... Ченки баласын алып калучы булмаса, чит илгә вирбәвтәсә итмиләр аны... Акча эшләп кайталмый... Менә нәрсә важны аңа!

Уйлана-уйлана, аңаның күзгә почмакта онытылып калган мылтыкка төшә: атылырга уйлап та, аңа үрелгәндә генә... урамда машина чыккырткан тавыш. Ана тәрәзгә ташлана: улы кайткан, дип уйлый бичара. Ә инде анда чит кешеләр булуын белгәч, мылтыкны аларга төби.

Драматик хикәя әбинең мылтык күтәрәп керүеннән башланып китә. Һәм мылтык белән бета дә. Ни өчен?

Драматург әсәрән бербөтен итәргә тырышканмы? Йә булмаса, төп характерның кискенлеген күрсәтәргә теләгәнме? Карчыкның мылтыкны калага китәргә җыенгандагы чоланда күрәп алуы (әйтерсәң, ул анда моңарчы кермәгән!), аннары авторның әбине наданга чыгарыпмы, әллә инде ахырдә мылтыкның авторга тагын да бер кирәге чыккангамы, карчык кешедән аны хәрәкәткә китертүе — барысы да мылтыкның кирәкле дәрәжәсен киметә, болар табигый килеп чыкмый. Димәк, Нәүхәбәр әби чынчынлап атылырга уйлаган кеше түгел булып чыга.

Әбинең «пырдымсыз» дигән кушаматы бар. Әгәр шул пырдымсызлыкны күрсәтү өчен генә кертелсә, мылтык белән уйнауны, тамашачыны шаккаттырырга тырышуның кирәге юктыр. Монда мылтыкның килеп керүе бер ясалмалык кына тудыра шикелле.

Автор Нәүхәбәр әбине ничек кенә авылда калдырырга тырышмасын, драматик хикәянең соңгы эпизоды үзе үк аның авылдан киткәнчәген раслый. Ул кайтса, билгеле. Ә улы кайтачак: аңа чит илгә китәргә кирәк, ә баласын алып калучы юк. Ләкин бу хакыйкәтне драматик хикәя мытыктан башка да раслый алган булыр иде.

«Майның унбишләрендә» исемле пьесада Тәфкил шикеллерәк тип — Закуан бар. Һәм Нәүхәбәр әби яшендәге Варис карт белән аның атасы бар. Ата-ана һәм балалар арасындагы мөнәсәбәтләргә ачу бу пьесада да геройларның әхлакий сыйфатлары яктылыгында бара.

Авылда яшәүче Варис карт Мәгариф министрлыгында эшләүче өлкән улының абруена ышана, аның ярдәме белән, 6-7 генә йорты калган туған авылын саклап калырға тели.

Бу юлы да картлар күңелә алдана — Нәүхәбәр әби шикелле үк, үз улының ул уйлаган кеше булмавын күрә, карт үкенә. Ике пьесада да менә шушы нәрсә — өлкән буынның яшә буынга булган өметләрендә, ышанычларында алдануы, алардагы битарафлык, кешелексезлек сыйфатларына жан әрнүе күрсәтелә.

Дерес, «Майның унбишләрендә» драмасында картның кече улы Мәгани дә бар. Тик ул әле тормышта кыюсызрак, сүлләнрәк. Шуңадирмы, башта Варис картның аңа ышанычы да юк диярлек. Ләкин тора-бара ул кайсы улының кем икәнлеген аңлай, аңа йортын үзе үк үт төртеп яндыра.

Янгын вакыйгасы пьесадагы һәрбер геройның дөньяга, тормышка һәм кешеләргә булган мөнәсәбәтләрен ачыклай, аларның һәркайсы кеше буларак шушы эпизодларда ачыла. Мәгани белән Зәрима кайгыртучан, Закуан һәм янгынны ачыклай, авыру атасына гамьсез, битараф. Айдар белән Гүзәл — аларның балалары исә — балаларына кешелеклән мөнәсәбәттә.

Айдар белән Гүзәл — өченче буын вәкилләре, аларның хольк-фигиле, тормышка мөнәсәбәте башкача. Гүзәлне драматург кыю, принципиаль характерлы итеп бирергә тырышкан һәм ул шулай кабул ителә дә. Айдар исә табигатьне дә, кешеләргә дә жаны белән тоя, тыңлый һәм иштә белүче килчәк кешесе. Үткән, хәзергә һәм килчәккә тоташтыра торган буын кешесе.

Драманың ике бүлегә дә менә шушы бәйләнеше күрсәтү максатында «Маңгелектән бер мизгел» белән башланган икән. Әсәргә символик образлар — үзара сөйләшүче ике тау: Кызылтау белән Дүртмаңгай килеп керә. Айдар аларга карап тора һәм... аларны иштә дә кебек. Ул иштә генә түгел, уйлана да белә.

Таулар сөйләшүе — кешеләр, аларның язмышы турында үзенчәлекле фәлсәфә дә ул. Беренче фикир — кешеләр белән жирдә

яшәве кызыклы, серле, ләкин... алар табигать белән уйламыйча эш ителәр. Икенчесе — кешеләргә яшәве мәгънәсезлек; акыл — кешеләргә кирәк нәрсә түгел, ул табигатькә зыян гына китерә.

Ике тау ике чорның символик чагылышыдыр сыман. Дүртмаңгай гел йоклай, ул дөньядагы хәлләргә дә битараф, кешеләргә дә акыл кирәк түгел, дип саный. Торгынлык елларына ишарә шикелле бу тау. Кызылтау — һаман уяу, бу — уянып килүче яңа заман, үзгәрешләр килер вакыт. Аның исемендә дә, сүзләрендә дә кешеләргә ышаныч бетмәгәнлеге сизелә.

Пьеса 1983-84 нче елларда язылган. Торгынлык чорының ахырлары, яңа фикерләргә дөньяга чыгуы, кешеләргә яңаруга омтылышы көчәю еллары. Гел абыйсыннан калганын киеп, кимсенеп, үзен аңардан кечерәк итеп тоеп яшәгән Мәганидә дә бер үзгәреш бар — хәзер инде ул аңа: «Ничек тоталар икән сине Мәгариф министрлыгында?» — дип әйтерлек булган. Бу сүзләр Закуаннарның көне бетә баруын күрсәтә, жикәчеләргә ышаныч какшавына, торгынлыкның соңгы көннәре килүенә ишарә булып ишетелә.

Шулай итеп, драмада өч буын, аларның бәйләнеше һәм үзара мөнәсәбәте белән бергә, кешеләргә торгынлык елларында нинди хәлгә төшүләре дә дерес күрсәтелә: һаман алга барабыз дип сөйләп, кешеләр берберен күрмн башлайлар, юк-барда казыну-чыларга әйләнәләр, битарафлыкка юл бирәләр.

Драма «Майның унбишләрендә» дип исемләнган. Табигатьнең чәчәк аткан матур вакыты һәм янгын вакыйгасы. Әлеге ике поляр хәлне параллель куеп сурәтләү язучыга вакыйганың драмада тәхсир көчәйрттыргән мөмкинлек бирә; чынлык дәрәжәсен көчәйтә; вакыйганы атау белән фәжигәле вакыйгаларның булу мөмкинлеген чикли.

Әсәр шуны раслый: югары урында эшләү, укыган булу гына да кешеләргә чын кеше итми, аларның культурасын һәм әхлагын билгели алмый. Дөньяда кешелекчелек, намуз дигән изге төшенчәләргә югалтмаска чакыра.

Р. Хәмид драмаларындагы геройларның күбесенә кырыслык, катылык хас, кешеләргә күңелә суына бара... Бу — билгеле бер дәрәжәдә машиналар заманы, ФТР чоры, кешеләргә игътибар кимү белән дә бәйле. Шул ук вакытта бу — торгынлык елларындагы битарафлыкның, ул вакытта хөкөм сөргән тәрбиянең дә бер чагылышы.

Андың каты багырчелек белән без драматургның башка әсәрләрендә дә («Китәм инде» Инзәр, «Кәен жылга» Инзәр һ. б.) очрашабыз. Инде менә Тәфкил белән Закуаннар анына Нариман белән Зирәк («Пыяла кыз») образлары өстәләр. Дерес,

аларның һәммәсенә дә бердәй кырыслык, бер үк дәрәжәдәгә бәгырьсезлек хас түгел. Баштагы мисалларда бу сыйфат ата-аналар һәм балалар мөнәсәбәтендә ныграк тоелганса, соңгы икесенә кырыслыгы башкачарак. Зирәк — колхозда агроном, ә Нариман — колхоз рәисе. Икесенә дә кешеләр арасында, алар — кечкенәме-зурмы, кешеләр белән эш йөртүчә житәкчеләр. Нариманның гади колхозчыларга, кешеләргә мөнәсәбәтендә сизелә кискенлек.

Драматик повестьта күбрәк колхоз эше, тракторчылар, рәис белән Зирәкнең бәйләнешләре бирелүгә карамастан беренче планга аның гаиләдәгә хәле, шуның аша тормышка мөнәсәбәте чыгарыла. Пьесага «Пыяла кыз» дигән исем куелу да тикмәгә түгел.

Р. Хәмид үз әсәрләрен драматик повесть яисә драматик хикәя дип атай. Хикәя, повесть — эпик жанр төрләре.

Ә эпик жанрга мөрәжғәтә итү нәрсә белән аңлатыла соң? Драманың үзәндәгә тарлыкмы, әллә катнаш жанрда вакыйгаларны колчакларак бирә алу мөмкинлегеме? Бу очракта А. Луначарскийның сүзләрен китерү урынлы булып. «...Трагедия, комедия һәм драманың үзара бер-берсенә үтпәү керүеннән башка, драмада хәтта эпос һәм лирика элементлары да яшәргә мөмкин».

Драма жанрында язылган әсәрләрен жанр ягынан бер кәшмәс кысага гына урнаштырмыйча аларга ирекле яшәү бирү, минемчә, әсәрләрен кызыкларак, серлерәк һәм тормышчанрак итә, сәнгатьлелек ягын көчәйтә. Хәзерге көндә Татар дәүләт академия театры сәхнәсендә шундый исемдәгә һәм характердагы әсәрләр уйналып килү, тамашачыларның аларны яхшы кабул итүе — моңа ачык дәлил.

Р. Хәмид әсәрләрендә кеше күңелендәгә каршылыклар шактый оста сурәтләнә. Аеруча өлкәнрәк буын кешеләренең күңел икеләнүләре. Мәсәлән, Нәүхәбәр әбинең авылдан китәсе килмәсә дә калага жыенуы яки «Диде кардәш»тә Фәүзиянең (Минзәһитка дәрәсән әйтәргә теләве һәм әйтмәве. Билгеле, бу геройларның күңел каршылыктарында һәркайсының үз сәбәбе бар, һәм бу табигый, шулай булырга тиеш тә — һәр кеше үзенең бер төрле характер бит. Әнә шундый төрле холыкларның күңел хәрәкәтен нечкә тоемлау, психологик тирәнлектә омытылу хас Р. Хәмид ижадына.

Инде «Жиде баж» драмасы турында берничә сүз.

Яңа чор житәкчесе Дулатның кешеләр белән мөнәсәбәтләрен, төрле ситуацияләрдә үз-үзен тотышын, аерым кешеләр белән бәйләнешләрен драматург үз әсәренә уңышлы кертпәп жибәрә. Бу инде Нариман түгел («Пыяла кыз»). Шул бәйләнешләре аша без Дулатның югары әхлаклы, кешеләр фикере белән исәпләшә торган, аңалыклар белән кызыксынучан кеше булуына сокланабыз.

Ләкин уңышсыз шәхси тормышын күрсәткән, күңелдә аны кызгану хисләре тумый. Чөнки хатыны Вилена аңа лаек кеше түгел. Шулай да Вилена белән Дулат мөнәсәбәтләрен бирүдә нәрсәдәр житми сыман тоела.

Бу драмадагы һәрбер персонаж кайсыдыр бер сыйфаты белән иста кала. Мәсәлән, Кобра белән Сатай — һаман да үзгәрәп житә алмаулары, фикерләренәңгә икеләгә белән, Чуракай карт исе үзенәңгә турылыкны яратуы, дәрәсәгә, бөтенесен белә торып, аны читләтәп, вакыйга-мисаллар китереп аңлатуы белән, Дая — әйтәсән беркемнән да курыкмыйча, турыдан ярып салуы белән...

Ләкин пьесадагы персонажларның характерлары аларның исемнәре белән һич тә туры килми. Монда инде драматург, «мөгез чыгара» сыман. Билгеле, бу исемнәр барысы да татар халкында борынгыдан алып кулланылган һәм аларны Гомәр Сәттаровның «Татар исемнәре сүзлегеннән табу өчен күп көч тә, күп вакыт тә китмәгәндер. Драматургның, бәлки, үзгән заманнарны хәзергә вакыт белән чагыштырып бирәсе килгәндер. Тик Күгәй, Кобра, Чуракай, Дая, Сатай, Дулат, Вилена кебек персонаж исемнәренәңгә колакка ятышсыз, тел өчен дә уңайсыз булуы күренеп тора.

Инде йомгак ясык: Р. Хәмид ижадын бөтен иткән, башка драматургларныкынан аерып торучы нинди яклар бар соң?

Иң элек — кешеләрнең үзара мөнәсәбәтләрендәгә кырыслыкны, бәгырьсезлекне, күңел жылысы житмәүне ассызыклап күрсәтү. Билгеле, бу сыйфатлар ФТР белән, табигатькә мөнәсәбәт үзгәрү белән аңлатыла. Тик шулай да, уебызча, бу каты бәгырьлелек сыйфатларын раслау өчен әсәргә ясалмалылык төсмере бирә торган күренешләрен кертпәп жибәрү артыграк. Мәсәлән, Инзарның күршеләренә өрмәгән өчен генә этен атуы, яки Нәүхәбәр әбинең мылтык белән «уйнавы», йә буллмаса, әтисенәңгә хаксызлыгын күрәп, Айдарның теле ачылуы һ. б... Соңгысы чынлыкка якынрак, билгеле.

Икенче үзәнчәлектә як — Р. Хәмид әсәрләрендә торгынлык елларының ачы жимешләрен күрсәтү, шул еллардагы тәрбиянең тамырсызлыгы, битараклык, өлкән буын белән яшь буын мөнәсәбәтендәгә бәйләнешләр үзгәрүе, өлкәннәрнең яшьләргә булган ышанычы акланмау.

Драматург заманның үткән проблемаларын кыю күтәрә, аның һәр әсәренә вакыйгалылык, тыгызлык һәм хәрәкәтчанлек хас. Шулай ук үл үзәнчәлектә хәтерләү, фәлсәфәгә корылган алымнарны да уңышлы куллана. Иң мөһиме — Р. Хәмид геройлары тормышта үз юлларын эзләр, аның дәрәсәгә яки дәрәс түгелгә хакында уйланып яшиләр.

Рәмзия ХӘЛИУЛЛИНА,

Казан дәүләт университеты аспиранты.

Габдулла Буби

МӨХТӘРӘМ ГАСПРИНСКИЙНЫҢ ВАФАТ ХӘБӘРЕ

Һава салкын, күңелсез. Иртәдән бирле нигәдер әчем поша, бер дә юкка хафаланам. Дүрт көн мөкаддәм, әһалигә өйтеп, Исмагыйль бәкнең сәләмәтлеген сорاپ телеграф суктырган идем. Аңар да җавап юк. Без телеграф суккан вакытта ул мөхтәрәм остазың кара туфраклар эчендә истирахәтәннән кемнең хәбәре бар? Кемнең хәбәре бар, ул хөрмәтле әфәндемезнең безне ташлап гарше әгълага әгълай гыйллиниләргә очуыннан? Ниһаять, газитләренең каралар белән буялган кара номерлары монда да килеп җитте. Ачы хакыйкәт аңлашылды. Остазы көлли, мөхтәрәм Исмагыйль бәк хәзрәтләре үлмеш, истирахәте әбәдиясенә, мәңгелек оҗмахына китмеш иде. Тәкъдиргә каршы һичбер нәрсә эшләр хәл юк. Кашки ул безнең арабызда ун гына ел торса, безне армас куәте белән дәхи дә алга, дәхи дә алга сүрәсә иде!... Юк шул әҗәлгә чара, юк үлемнән котылу.

Инде нишләргә? Алама хатыннар кебек елап утырудан бер файда да чыкмас. Аңар каршы бурычымызны үтәргә кирәк. Шуңар күрә мин, иң әлек ирләр мәктәбендә ир балаларны җыеп, соңра кызлар мәктәбендә кыз балаларны җыеп, Исмагыйль бәкнең кем икәнән, милләткә, безгә һәм аларга ниндәи хезмәтләр кылганын аңлаттым. Мәгъсум балаларның сәемле күзләреннән аккан тәәсир бөртекләре минем үзәмә дә әсир итте, түзмәдем. балалар кебек мин үзәм дә еладым.

Аннан соң аксакал аркылы, халыкны да мәктәпкә җыеп, шул хосуста бер нотык сөйләдем, аның кебек милләт юлында иҗтиһадка тәшвиҗ иттем. Коръән укуд... Һәркем ихлас күңелдән дога кылды.

Мәсгуд бул мөхтәрәм остазымыз! Әткәмең тәгъбиренчә синең, «һәрбер йөз ел башында бер мөжәддид килер», дигән сүзнең мисдакы булуында минем бер шөбһәм юк. Пәйгамбәрәмез ишәндә, аның хезмәтен эшләп үлдәң, аның белән бәрәбәр бәгыс булыначаксың. Мөселманнар арасында ысулы саутия белән укуының иң әлек син чыгардың, хажәң сыйбияның иң әлек син тәәлиф иттең, уку китапларының иң әлек син төзәдәң, муллалар белән зыялыларымызны син якынлаштырдың, муллаларымызга төрәккый фикерен, зыялыларымызга миллият фикерен син бирдең, бөтен әһле исламны бер фикергә җыю вә шуңар хезмәт иттерү өчен син тырыштың, Мисырына, Һиндстанына син чаптың, Русиядә башлап төркичә гәзитә син чыгардың, ислам матбагасын син кордың, хатын-кызларымызны укуырга тиеш, дигән шәригать хөкемен башлап син аңлаттың, бу монтазам мәктәпләренә вә бу тәртипле мадрәсәләренә чәчәргә, салдырырга син сәбәб булдың...

Без синнән разый, Алла да синнән разый булсын сөекле, хөрмәтле остазымыз!

Сүзлек һәм искәрмәләр:

Габдулла Буби — атаклы татар мәгърифәтчесе, ислам фәлсәфәсенә караган берничә китап авторы Габдулла Габделгалләм улы Нигъмәтуллин (1871 — 1922); Гаспринский — күренекле кырым татар мәгърифәтчесе, публицист, нашір, журналист Исмагыйль бәк Гаспринский (1830-1914); мөкаддәм — әлекке, әүвәл, алда; истирахәт — ял итә, эштән бушап тору; әһали — халык; гарше әгъла — күңнең иң югары катлавы, биекле, югарылык; әгълай гыйллини — җиннатнең иң биек урыны; остазы көлли — һәркемнең, барчабызның остазы; истирахәте әбәдия — мәңгелек ял; кашки — әгәр, гөрчә; дәхи — тагын бер тапкыр, янә; мәгъсум — гәнаһсыз, пакь; хосуста — хакта, турыда; иҗтиһад — тырышу, эшкә күңел биреп эшләү; тәшвиҗ — кызмыксындыру, өндәү; мәсгуд — бәхетле, игелекле; мөжәддид — яңартучы, яңалык кертүче; мисдак — туры килү; бәгыс — күндерү, өкәләү, өкәләп итеп, сайлап җибәрү, үкәләргә тәерләп кабердән кубарылу; ысулы саутия — авазга бәйләнешле метод, аваз методы; төрәккый — алга китү, алгартыш, прогресс; тәәлиф — җыйнау, төзү, китап язү; монтазам — тәртипкә салынган, тәртипле, рәтләнган.

عبدالله بوبى محترم عسپرينسكى نڭ وفات خبرى

هوا صالقون، كوڭكسز. ايرته دن بيرلى نىگه در ايچم پوشا
بر ده يوققا خقالنام. دورت كون مقدم، اها ليگه نه يتوب، اسما-
عيل بكنڭ سلامتگون صوراب تيلغراف صوقدرغان ايدم. آڭار
ده جواب يوق. بز تيلغراف صوققان وقتدا اول محترم استبا-
ذنڭ قارا طوفراقلىر ايچنده استراحتندن كمنڭ خبرى بار؟ كمنڭ
خبرى بار، اول حرمتلو افندمزنڭ بزنى طاشلاب عرش اعلىغا
اغلاي عايتين لرگه اوچووندن؟ نهايت غزيتهلرنڭ قارالربلن بو-
يالغان قارا نومرلىرى موندادا كيلوب جيتدى. آچى حقيقت
آڭلاشلىدى. استاذ كلى، محترم اسماعيل بك حضرتلى اولمش،
استراحت آيديه سينه، منگولك اوچماخينا كيتمش ايندى.

تقديرگه قارشى هيچ بر نرسه اشلار حال يوق. كاشكى اول
بزنڭ آرابزدا اون غنايل طورسا، بزنى آرماس قوتى بلن
دخى ده آلغا، دخى ده آلغا سوره سه ايدى!.. يوق شول ،
اجلگه چارا، يوق اولمدن قوطولو.

ايندى نيشلەرگه؟ آلاما حاتتلاركبك يلاب اوطورودن
بر فايدا دا چقماس. آڭكار قارشى بورچمىزنى اوتەرگه كيرهك.
شوڭار كوره مين، ايڭ الك ايرلر مكتبينده اير بالالرنى جيوب،
صوڭرا قزلر مكتبينده قز بالالرنى جيوب اسماعل بكنڭ كم
ايكه نون، ملتكه، بزرگه هم آلرغا نيدا يون حذمتلر قىلغانون
آڭلاتدم. معصوم بالالرنڭ سه وملى كوزلردن آققان تاشر
بورتوكلىرى مينم اوزيمه ده اثر ايتدى، توزمادم، بالالركبوك
مين اوزم ده يلادم.

آندن صوڭ آقسقال آرقلى، خلق نى ده مكتبكه

جیوب، شول حصوصده بر نطق سویلادم، آنڭ کبول
ملت یولندا اجتہادقا تشویق ایتدم. قرآن اوقولدی. هر
کم اخلاص کوڭدن دعا قیلدی.

مسعود بول محترم استاذمز! انکه مز تعبیرنچه
سینڭ، «هربر یوزیل باشنددا بر مُجِدِّد کیلور» دیگهن
سوزنڭ مصداقی بولوولڭده مینم بر شبهه م ده یوق.
پیمبرمز یاشنده، آنڭ خدمتون اشلاب اولدڭ، آنڭ بلن
برابر بعث بولناچقسڭ. مسلمانلر آراسندا اصول صوتی
بلن اوقوتونی ایڭ الک سین چغاردڭ، خواجه صبیانی
ایڭ الک سین تألیف ایتدڭ، اوقو کتابلرین ایڭ الک سین
توزودڭ، ملالر بلن ضیالیلارمزی سین یاقلاشتردڭ، ملا-
لرمزغا ترقی فکرون، ضیالیلرمزغا ملیت فکرون سین بیردڭ،
بتون اهل اسلامنی بر فکرگه جیو و شوڭار خدمت ایتدرو
ایچون سین طرشدڭ، مصرینا، هندستانینا سین چابدڭ
روسیه ده باشلاب تورکچه غریته سین چغاردڭ، اسلام
مَطْبَعَه سن سین قردڭ، حاتن قزلرمزنی اوقوتورغا تیوش
دیگهن شریعت حکمون باشلاب سین آڭلاتدڭ، بو
منظم مکتبلرنی و بو ترتیبلی مدرسه لرنی چه چه رگه ،
صالدرورغا سین سبب بولدڭ...

بز سیندن راضی، الله داسیندن راضی بولسون
سه وکلی، حرمتلو استاذمز!..

Радик Фәизовка 60 яшь

Язучы һәм журналист Радик Хәбибрахман улы Фәизов 1931 елның 15 маенда Татарстанның Арча районы Дусым авылында туа. 1950 елда Этна урта мәктәп тәмамлаганнан соң — укытучы, солдат, эшче. 1965 елдан башлап Р. Фәизов хәзергәчә Арча район газетасы редакциясендә эшли. Ул, язучылык һәм журналистлык эшен башкарган хәлдә, читтән торып Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлый.

Радик Фәизов күбрәк хикәяләр яза. Аның тормышның үзеннән алып һәм йөрәк жылысы белән сугарылган хикәяләре алтмышынчы елларда күренә башлый, аннары «Беренче адымнар» исемле күмәк җыентыкта басылып чыга. Хәзерге вакытта ул — «Яшьлек юллары» (1967) повесте, «Тимер чәчәк», «Бәхет», «Дусларым», «Юлда» һ. б. хикәя җыентыклары авторы.

Р. Фәизов балалар өчен мажаралы һәм фантастик әсәрләр дә ижат итә. «Галәм кызы» исемле китабы (1983) энә шуңа дәлил. Аның юмористик һәм сатирик хикәяләрен дә «Чаян» журналында, көндәлек матбугатта күрә киләбез. Ул — Татарстанның аткаган мәдәният хезмәткәре.

Тәүфикъ Әйдигә 50 яшь

1941 елның 1 маенда Мәскәү өлкәсенең Туголесский Бор поселогында туа. Татарстанның Түбән Балтай авылында үсә. Алабуга китапхана техникумын (1960), Казан дәүләт университетын (1973), Мәскәүдә ике еллык Югары әдәби курсларын (1985) тәмамлый.

Ташчы, слесарь, аппаратчы, китапханәче, укытучы, методист, әдәби консультант, редактор — аның хезмәт юлы Казанда энә шулай төрле вазифалар башкарып уза. Хәзер ул «Казан утлары» журналының проза һәм фән бүлегә мөхәррире.

Т. Әйдинең беренче хикәяләре республика матбугатында 1967 елдан донъя күрә башлый. Милиция хезмәткәрләре эшчәнлеген яктырткан «Божра» повестен (1978), балачак илен сурәтләгән «Яңа уен» хикәяләр җыентыгын (1988), Бохарадагы тартышларны гәүдәләндергән «Елан угы» романын (1991) укучылар яратып кабул итә. «Божра» өчен автор СССР Эчке эшләр министрлыгы һәм СССР Язучылар берлеге конкурсы дипломы белән бүләкләнә.

Т. Әйди Татарстаннан читтә сибелеп яшәүче атаклы милләттәшләребез тормышын һәм эшчәнлеген озак еллар өйрәнү нәтижәсендә «Кайда да

кадерле» (1984), «Тылсымлы көч» (1987), «Безгә ни булды?» (1991) җыентыкларын бастырып чыгара. Халкыбыз турында төрле фикерләргә, мәгълүматларга бай бу басмалар укучыларда аеруча зур кызыксыну уяйтты.

Т. Әйди мәдәниятсезнең, тормышыбызның төрле мәсьәләләре буенча үткен чыгышлары, әдәби тәржемәләре белән дә таныш, аның үз әсәрләре СССР һәм чит ил халыкларының ундүрт теленә тәржемә ителгән. Ул — СССР Язучылар берлеге (1982), «Казан утлары» редколлегиясе һәм «Ватан» җәмгыяте идарәсе әгъзасы.

Татарстан Язучылар берлеге һәм «Казан утлары» журналы редакциясе коллективы юбилярларын ихлас котлый һәм нык сәламәтлек, озын гомер, яңа ижат куанычлары телә.

УЗ ПРЕЗИДЕНТЫБЫЗ БУЛАЧАК!

Күп кеңә союздаш республикаларда президент посты булдыру хакында матбугат хабар иткән иде инде. Татарстан Югары Советының 16—19 апрельдә жыйналган уеникчә чакырылыш дүртенчә сессиясе дә, күп кеңә моһим проблемалар белән бергә, әлегә мәсьәләне дә карады. Югары Совет «Татарстан ССР президенты сайлауы һәм аның статусын регламентлый торган Татарстан ССР закон проектларын әзерләү турында» махсус карар кабул итте. Бу — Татарстанның суверенлыгын ныгыту юлында житди адым булып тора.

ТИГЕЗЛЕК НИГЕЗЕНДӘ ГЕНӘ

РСФСР халык депутатларының чираттан тыш жыйналган өченчә съездында Татарстан Министрлар Советы Рәисе М. Г. Сабиров республикабызның суверенлыгын яклап чыгыш ясады. Аерым алганда, ул РСФСР Югары Советы рәисе Б. Н. Ельцинга мөрәжәгать итеп болай диде: «Үзәкнең һәм Сөзнен әлекке автономияләргә суверенитетлар өләшү белән мавыгуыгыз, шунның белән ялгышлык жиберүегез турындагы белдерүне ничек аңларга? Россия Югары Советындагы беренчә дәрәжәлә кешегә килешми бу. Менә карагыз әле, нәрсә килеп чыга соң: булачак Федерация составында РСФСРга кергән республикаларның суверен дәүләтләр статусы яшәве өчен урын калмады, аларның статусын крайлар, өлкәләр һәм хатта шәһәрләр статусы белән тигезләргә тәкдир италәр...» Интәш Сабиров чыгышының калган өлешендә дә милләтләрнең тигезлеге һәм республикаларның суверенлыкка омтылышы ышанырлык итеп дәлиләнә.

ЯҢА ОЕШМА

23 апрельдә Татарстандагы жиде партия һәм хәрәкәт вәкилләренә берләшкән утырышында Демократик көчләр берлеге төзелде. Ул алты демократик принцип нигезендә оешты. Бу принциплар арасында милләтләрнең үзбилгеләнүгә хокукын тану, Татарстан республикасының экономикасын, ижтимагый тормышын һәм мәдәниятен иреккә үстүрү өчен шартлар тудыру, милләтнең альтернатив формаларын үстүрү, Татарстан суверенитеты турындагы Декларациягә ревизия ясарга тырышулардан баш тарту һ. б. моһим пунктлар бар.

Бу яңа оешма СССР халыкларына мөрәжәгать тә кабул итте. Ул мөрәжәгать илдәге 9 союздаш республика вәкилләренә уртак белдерү унаеннан, СССРда милләтләр арасында тигезлек сакланмауга борчылып язылган.

Аерым алганда, Татарстан демократик көчләренә мөрәжәгатендә мондый юллар бар:

«Союз дәүләтен ныгытуга омтылышны таныган хәлдә, без милли сәясәттә яңа тискәре тенденция күренүен белгеләп үтәргә тиешбез. Бу тенденция әлегә документта чагылыш таба. Ул бигрәк тә әлек кабул ителгән килешүләрдән һәм законнардан, атап айтканда, «ССР Союзы белән федерация субъектлары арасындагы вәкәләтләрне чикләп кую турында»гы СССР Законнан читкә китүдә күренде. Нәтижәдә, Татарстан республикасы мостәкыйль рәвештә Союз договорын төзү процессында катнашудан төшеп калды. Чынында 9 республиканың идарәче элитасы «Татарстан ССРның дәүләт суверенитеты турындагы Декларация»не, «ТССРның Конституциясен һәм 1991 елның 17 мартында үткәргән референдум нәтижәләрен санга сукмыйча (бу референдумда халык тигез хокукы суверен республикаларның яңа Союзын яклап тавыш биргән иде) татар милләтенә каршы сүз берләшү юлынан китте.

Без, татар милли-демократик оешмалары һәм хәрәкәтләре вәкилләре, СССРда яшәүче барлык халыкларга кәсәтү белән мөрәжәгать итәбез: иреккә аерым халыклар яки республикалар өчен генә алырга ярамый.

Татар халкы үз республикасының икенчә статусы белән беркайчан да риза булмайчак. Барлык халыкларның һәм барлык республикаларның тигезлеге — суверен дәүләтләрнең яңартылган союзын төзүнең бердәнбер мөмкин нигезе.

Гомум танылган үзбилгеләнүгә хокукны кысуга юл куймабыз! Сөзнен һәм безнең ирек яшәсен!»

ЮГАРЫ УКУ ЙОРТЛАРЫ — ТАТАРЧА!

Казанда югары һәм урта махсус белем бирүче уку йортлары байтак. Әмма моңа кадәр аларның барысы да бары тик урыс телендә генә белем бирде. Мостәкыйль Татарстан жомһурияте өчен бу, билгелә, бер дә мактаулы хәл түгел. Әнә шуңа күрә соңгы елларда югары һәм махсус урта белем бирүче уку йортларын татарчага күчерү буенча хәрәкәт башлангыч китте.

Аерым алганда, Казанның химия-технология институтында татар телендә укыту буенча комиссия төзелде. Ул комиссия татар телендә белем бирүче белгечләр әзерләүне максат итеп куя. Әлегә комиссия өч юнәлештә эшләячәк: Якын һәм Ерак Көнчыгыш илләрендәге Совет-чит ил фирмаларында эшләү өчен белгеч-менеджерлар, татар телен, урыс һәм инглиз телләрен бик яхшы белүче химик-технолог инженерлар,

шулай ук Казанның татар гимназияләре өчен укытучы кадрлар әзерләү.

Хәзер бу югары уку йортында эшләүче 30 дан артык галим үз курсларын һәм фәннәрен татарча укытырга әзер икәнен белдерде инде. Киләчәктә биредә татар телен укыту кафедрасын булдыру турында да уйлыйлар. Бу кафедра төрле уку йортларындагы укыту-методика эшен жайга салуда ярдәм итәчәк.

Институттагы әлеге комиссия эшен кафедра мөдире, профессор Ф. А. Гарифуллин җитәкләй. Ул бер үк вакытта Татар ижтимагый үзгәре башлангыч оешмасының рәисе дә булып тора.

ШИГЫРЬ БӘЙРӘМЕ

Боек шагыйрәбез Габдулла Тукайның туган көнндә ел саен үткәрелә торган шигырь бәйрәме был Казанда тагын да килрәк колач жәйдә. 26 апрель көнне әдәби музыкаль бәйрәм башта Г. Тукай музейе янында булды, а сәгать 3 тә ул Ирек майданындагы Г. Тукай һәйкәле янында дәвам итте.

Шигыри митингыны шагыйрь Ренат Харис ачып һәм алып барды. Татарстан ССРның 1991 елгы Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреатлары галим Әбрар Кәримуллин, шагыйрә Гөлшат Зәйнашева һәм композитор Алмаз Монасыйпов үз иҗатларын югары бәяләгән өчен халыкка һәм Татарстан хөкүмәтенә рәхмәтләрен белдерделәр.

Аннары тамашачылар алдында шагыйрьләр һәм артистлар, мәктәп балалары чыгыш ясады. Митингта шулай ук Төркия кунагы, андагы язучылар башлыгы Яхъя Акчөнгин белән Башкортстан кунагы шагыйрь Муса Гали дә катнашты.

Быелгы шигырь бәйрәменң үзенчәлеге тагын шуңда булды: шигырь сөючеләр митинг беткәч тә таралашмыйча, Татарстан суверенлыгын яклау җыены башлап җибәрделәр. Бусында да язучылар актив катнашты.

Шулай итеп, «Тукайлык ул — милләт өчен иҗат итү һәм милләтне яклап көрәшү» дигән фикер тагын бер мәртәбә расланды.

«ИТТИФАК» ПАРТИЯСЕ СЪЕЗДЫ

Милли бәйсезлек өчен көрәшүче бу партия оешканга әле күптән түгел. Аның әгъзалары торган саен арта бара. Ө 13—14 апрель көннәрендә Казанда «Иттифак» партиясенең беренче съезды булып узды. Делегатлар партиянең программасын һәм уставын тикшерделәр, бер елык эшкә йомгак ясадылар. Хисап белән партиянең рәисе, язучы Фәүзия Бәйрәмова чыкты. «Иттифак»ның программасы буенча партия рәисе урынбасары Рафаил Мөхәммәтдинов чыгышы тынланды. Устав буенча Рифат Садыйков сөйләде. Съезд татар милләтен саклап калу һәм көчәйтү юнәлешендә күп кенә резолюцияләр һәм Татарстан Югары Советына мөрәҗҗәгать кабул итте.

КОМПОЗИТОРЛАР КАРАРЫ

Татарстан республикасы үзенең мөстәкыйльлеген игълан итеп күп тә үтмәде,

ТССР Язучылар берлеге РСФСР составынан чыгуын белдерде. Хәзер ул РСФСР Язучылар берлеге белән тигез дәрәҗәдәге иҗат оешмасы санала.

Республикабыз композиторлары да күптән түгел шундый карарга килделәр. 18 апрельдә үткәрелгән оештыру пленумында Татарстан Композиторлар берлеге үзенең яңа уставын кабул итте. Киләчәктә ТССР Композиторлар берлеге мөстәкыйль оешма булып ашәячәк. Ул СССР Композиторлар оешмасы составына конфедератив нигездә керәчәк.

ТАТАР КИНОСЫН ТЕРГЕЗҮ ЮЛЫНДА

1989 елны Татарстан Мәдәният министрлыгы, Мәдәният фонды һәм Кинематографлар берлеге татар тормышын нигезендә эшләнгән нәфис фильмнар сценарийларына конкурс игълан иткән иде. Шушы арада ана йомгак ясалды.

Конкурска татар һәм урыс телләрендә язылган дистәдән артык сценарий килде. Аларда халыкбызның чал тарихы да, мәшһәкатләргә бик бай булган бүгенге көн дә чагылдырылган.

Әсәрләрен ныклап өйрәнгәннән соң, жюри беренче бүләкне бирмәскә дигән фикергә килде. Икенче бүләкләр Аяз Гыйлажевка («Сәяхәтче бака» сценарие өчен) һәм Бахит Имамовка («Петр патша дошманны» сценарие өчен) бирелде. «Чал манара хикәяте» сценарие өчен Анатолий Шуралев өченче бүләккә лаек булды. Язучы Мәсгут Шәрифуллинның «Сабан тугенда» сценарие яхшы әдәби эшләнеш ягынан билгеләп үтелде.

Бу конкурс Татарстан иҗат фильмнар студиясен булдыруга нык булышчак.

КОММУНИСТЛАР КИҖӨШӘ

15 апрельдә язучыларның Г. Тукай исемендәге клубында «Кризис шартларында коммунистларның җаваплылыгы» дигән көн тәртібе белән партия җыелышы үткәрелде. Әлеге мәсьәлә буенча Татарстан Язучылар берлеге идарәсе рәисе Р. Мөхәммәдиев чыгыш ясады. Фикер алышуларда С. Баттал, Г. Ахунов, Р. Хафизова, Т. Миннуллин, Р. Миннуллин, Рафаэль Хәкимов, К. Латыпов һ. б.лар катнашты.

Җыелышта катнашучылар исеменнән ТССР Югары Советының чираттагы сессиясенә телеграмма кабул ителде. Анда Татарстан президентын сайлау, ТССР Конституциясе проектын халык тикшерүенә чыгару, Союз һәм башка республикалар белән килешү тәуәзе тизләтү кирәклегә язылган.

ТӨРКИ ХАЛЫКЛАР КОРЫЛТАЕ

Хәзерге шартларда илебездәге төрки халыкларның бердәмлеген ныгыту мәһим бурыч санала. Әнә шул олы максатны күздә тотып 20—21 апрельдә Казанда төрки халыклар Ассамблеясенең икенче корылтае булып узды. Анда ике дистә төрки халыктан 43 милли хәрәкәт һәм партияләрнең вәкилләре — барлыгы 100 дән артык делегат катнашты.

Бу корылтайда Төрки халыклар ассамблеясенең рәисе һәм аның урынбасарлары сайланды. Ассамблеянең рәисе — «Иттифак» та-

тар милли бәйсезлек партиясенәң рәисе урын-басары, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты галиме Рафаил Мөхәмәтдинов.

ГАЗЫ ИСХАКЫЙ КАЙТТЫ!

Татар халкы дип жан атып яшәгән һәм ижат иткән бу язучының исрмен кайтару өчен сонгы елларга кадәр кискен көрәш барды. Менә, нинәйт, совет чорында беренче мәртәбә аның «Зиндан» исемле сайланма әсәрләр җыентыгы басылып чыкты. Шушы уңай белән 19 апрель көнне Татар «Мирас» фонды, Татарстан китап нәшрияты һәм В. И. Ленин үзәк музейның Казан филиалы туган әдәбиятыбызның күренекле классигы Газы Исхакыйның якты исләгенә багышлап, шушы китап басылып чыгу унаеннан әдәби-музыкаль кичә үткәрделәр. Бу кичәгә әдипнең ижатын хөрмәт итүчеләр бик күп җыйналган, залда алма төшәр урын да калмаган иде.

Г. Исхакыйның бер томлыгын әзерләп дөньяга чыгару өчен зур көч салган, китапның төзүчесе, текст һәм искәрмаләргә әзерләүче Л. Гайнанова, кереш һәм ахыр сүз авторлары И. Нуруллин, Н. Мәхмүтов, рәдколлегия әгъзалары Ф. Мусин, Р. Мөхәмәдиев, Х. Әшрәфжанов һәм башка иптәшләр чыгыш ясадылар.

Кичәдә республикабызның танылган артистлары Р. Шәрәфиев, Х. Тимерғалиева, А. Фәйзрахманов, А. Хәмзин һәм башкалар катнашты.

Шулай итеп, озаң еллар һәм урау юллар аша олы әдипбезнең исеме безгә әйләп кайтты!

ТУГАН ТЕЛ БӨЙРӘМЕ

22 апрель көнне Казанның К. Тинчурин исемендәге театры бинасында туган тел бөйрәме үткәрелде. Ул башкалабызда татар балалар бакчалары һәм мәктәпләргә ачуга багышланган иде. Кичәне кереш сүз белән «Янарыш» хәрәкәте җитәкчеләреннән Ә. Минһажев ачып җибәрде. Аннары Татарстан халык мәгарифе министры В. Гайфуллин сөйләде. Казан мәктәпләреннән җыелган татар балалары тарафыннан куелган зур концерт исә милләтбезнең көчсез, сәләтенә, талантлылыгына булган ышанычны тагын да арттырды. Бу бөйрәм үз сабыяларын җитәкләп килгән ата-аналарың күнелләренә канат куйды.

ТӨРЕК ЯЗУЧЫСЫ БЕЛӘН ОЧРАШУ

Казанга Төркия язучысы, шагыйре һәм драматургы, Төркия язучылар оешмасы

рәисе Яхъя Акъяннин килеп китте. Татарстан Язучылар берлегендә һәм «Казан утлары» журналы редакциясендә аның белән очрашулар булып узды. Очрашуда республикабыз газета һәм журналлары редакцияләре, китап нәшрияты хезмәткәрләре катнашты. Яхъя Акъяннин Төркиядәге тормыш, аның әдәбияты һәм сәнгате турында сөйләде, төрле сорауларга җавап бирде.

Мөстәкыйль яшәүче һәм дөньядагы иң алга киткән илләргә берсе булган Төркия белән Татарстан җәмһүрияте арасындагы элемтәләргә ныгытуда бу визит җитди бер адым булып тора. Хәзер ике ил арасында әдәбият һәм сәнгать эшлеклеләреннән делегацияләр алмашу чиратта тора.

ГАЗЫ ИСХАКЫЙ ИСЕМЕНДӘГЕ БҮЛӘК

Татарстан Язучылар берлеге һәм «Туган як» җәмгыяте Газы Исхакый исемендәге ел сәен бирелә торган бүләк булдырдылар. Аның шартлары түбәндәгечә билгеләнде:

1. Газы Исхакый исемен йөртүче бу бүләк милләтнең рухи байлыгын үстерүгә хезмәт итүче аеруча талантлы әдәбият-сәнгать әсәрләре һәм иҗтимагый актив эшчәнлек өчен бирелә.

2. Бүләк Татарстан Язучылар берлеге һәм «Туган як» җәмгыяте тарафыннан ел сәен тапшырыла. Бүләкнең күләме 2 000 сум.

3. Бу бүләккә кандидатлар Язучылар берлегенә һәм «Туган як» җәмгыятенә махсус комиссия тарафыннан тәкдир ителә. Бүләккә лаек булган лауреат «Туган як» җәмгыяте советында һәм Татарстан Язучылар берлеге идарәсендә раслана.

4. Тәкдир ителгән кандидатларның әсәрләре һәм эшчәнлекләре матбугатта тикшерүгә чыгарылмый. Бүләкне бирү турындагы карар гына игълан ителә.

5. Бүләк берьюлы берничә кешегә бирелгән очракта (коллектив авторлар) бүләкнең суммасы аларга тигезләп бүленә.

6. Бүләккә тәкдир ителгән кандидатларын һәм лауреатларын раслау вакытында иңдә юл белән тавыш бирү (ачыкмы — яшеренме) мәсьәләсен комиссия әгъзалары үзара киңәш хал итә.

7. Газы Исхакый исемендәге бу бүләк, аның Дипломы һәм Медале язучыларның ел сәен була торган әдәби ел йомгакларына багышланган җылышында яисә Газы Исхакыйның туган көнендә тапшырыла.

Иңдә хәбәр иткәнбездә, бу бүләккә беренче булып язучы Роберт Батулла лаек булды.

КАЗАН БҮРЕГЕ

Мәскәүнең Корал палатасында «Мономах бүреге» һәм «Казан бүреге» дип исемләнгән ике таж саклана. Дөнья сәнгатеңең иң камил үрнәкләреннән саналучы «Мономах бүреге» XIII гасыр азагында — XIV гасыр башында Алтын Урда осталары тарафыннан эшләнгән. Бу — тарихта расланган факт.

Урыс патшаларының шундый ук мәшһүр икенче тажы — «Казан бүреге» дә татар алтынчыларының иҗат җимеше. Ләкин моңа кадәр аның хақында төрле имеш-мимешләр яшәп килде. Революциягә кадәр басылып чыккан «Оружейная палата» (Спб. 1912) дигән хезмәттә мондый юллар бар: «Казан алынганнан соң, «чукунырга теләгән» Ядегәр хан Казан патшасы титулын ала, Казан бүреге дә аңа дип эшләнә». Ләкин бу фаразның акылга сыярлык бернинди нигезе юк. Беренчедән, чукуынган хан татар төхетенә хокукын югалта. Икенчедән, тар-мар ителгәннән соң ниндидер татар патшалыгын торгызу турында сүз дә булырга мөмкин түгел. Чөнки Казан патшасы исемен нәкъ менә Иван IV үзә кабул итә. Ядегәргә килсәк, ул әсир төшә һәм Мәскәүдә ирексезләнеп чукуындырыла.

Тажның сәнгати эшләнеше исә тулаем Казан татарлары баш киеме алымнарын кабатлый. Кыйммәтле мех белән тотылган арым түгәрәк бүрек алтыннан, затлы һәм нәфис бизәкләр салып, нәкъ Казанча, шарыкчә ясалган. Өч рәт тәзгелгән яфраксыман өлешләренәң уртасына зур энжә, зәңгәр фирәзә яисә алсу альмандин (асылташ) беркетелгән. Түбәсенә баштарак куе кызыл төстөгә асылташ — кытай шинеле куелган була. 1627 елда аны сары төстөгә зур топаз белән алыштыралар. Бу үзгәртү тажның тулаем бизәү рәвешенә һич кенә дә ятышмый, әлбәттә. Әле Казан патшаларының асыл баш киеме хезмәтен үтәгән чагында аның очын алтын арымай бизәп торган булырга тиеш, яисә Казан гербында сурәтләнгән хыялый аждаһа сыны да булырга мөмкин. Казан бүрегенәң нәкъ менә XV — XVI йөз татар осталары хезмәте икәнен дәлилләгән һәм раслап биргән галим Ф. Х. Вәлиев тә шундый фараз белән чыккан иде. Тажны XVI гасырдан сакланып калган татар осталары өйбәлләре: алтын каптырмалар, кабер ташларындагы бизәкләр белән чагыштырып карау да шушы фикерне куәтли. Яфраксыман өлешләр, аларның берсе эченнән икенчесе үсеп чыккандай итеп урнаштырылуы исә Болгар һәм Казан татар сәнгатеңдә иң гадәти, типик күренешләрдән.

Рәвеш белән дә, бизәү һәм төсләренә чиратлаштыру, асылташларны урнаштыру төртибә белән дә таж Казан ханлыгы чоры татар осталары иҗаты булуын раслый. XVI гасыр урыс елъязмачысы язганча, «алтын-көмеш», «көмеш һәм алтын савыт-саба», «патша киёмнәре» белән бергә ул Мәскәүгә Казаннан китерелгән. Тарихчы Н. Спасский «Очерки по родноведению» (1912) исемле хезмәтендә болай дип язган: «Жинү бүлгә итеп патша үзенә бары тик Ядегәр ханы, х а н л ы к т а ж ы н, таягын, байраклар һәм туларны гына алды». Борынгы урыс былиналарында исә мондый юллар бар: «Ул (Иван IV) аннан (ягъни Ядегәрдән) п а т ш а т а ж ы н алды, патша җиләнен салдырды һәм патшалык таягын кулына тотты».

Казан бүреген урыс патшасы башында күргән кешеләр аның мәһабәтлегенә, гәҗәеп бизәлешенә таң кала торган булалар. Император Максимиллиан II-нең илчесе канцлер Ян Кобенцль, 1576 елда Иван IV янында булганнан соң, соңлауын болай язып калдырган: «Узган ел мин Изге Фәрештә замогында Илаһи галиҗәнәбимызның тажын, ягъни митрасын (олы руханилар баш киеме) күрдәм... Католик корольнең тажын һәм дә бөтен киёмнәрен күргән идем... Франция корольнең дә, Венгрия корольлегендә дә, Богемиядә дә һәм башка җирләрдә дә император галиҗәнәбларының бик күп зиннәтләрен күргәнем булды. Ышаныгыз, аларның берсе дә мин монда күргән белән чагыштырырлык түгел».

Ниһаять, безнең көннәрдә генә «Казан бүреге» татар ювелирлары иҗаты буларак бәхәссез танылды. 1990 елда Мәскәүдә басылып чыккан «Казан татарларының декоратив-гамәли сәнгате» исемле альбомда ул беренче тапкыр киң җәмәгатьчелеккә тәкъдим ителә.

Г. ВӘЛИЕВА-СӨЛӘЙМАНОВА.

Тышлыкның дүртенче битендә: күренекле шагыйрь, Татарстан ССРның Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүлгә иясе Илдар Юзеев.

Юрий ФИЛИМОНОВ фотосы.

Нурихан Фәттаһ:

— Бу әсәрне мин бик күптән — теге заманда, 1956 елда ук яза башлаган идем. Иң әүвәл уйланылганча, ул вакытта мин бөтен дөньяны таң калдырырга тиеш булган киң күләмле, тирән эчтәлекле роман-эпопея ижат итәргә тиеш идем. Роман-эпопея кимендә дүрт кисәктән торырга һәм сугыштан соңгы еллардагы татар тормышын чагылдырырга тиеш иде. Мин тормышны гена да бозмыйча, бизәмичә күрсәтергә, һәр нәрсәдә — аеруча халык тормышын һәм милли мөнәсәбәтләргә тасвирлаганда дәрәжәләргә ярып салырга тиеш идем.

Роман баштарак «Таяныч» дип, соңга таба беркадәр kitapчарак «Хыял вә хәят» дип аталды. Әлеге исемнәрдән үк күренеп торганча, өстөбезгә бик авыр йөк алмакчы идек без. Ләкин, нихәл итмәк кирәк, чынбарлык хәтта хыялдан да көчлерәк булып чыкты. «Хыял вә хәят»не 1963 елга кадәр яздым да, ары давам итәргә куәтем житмичә, тукталып калдым. Ул елларда бар нәрсәне буып торган милли террор һәм рәхимсез мохтажлык әсәрәмне тиешенчә очлап чыгарга ирек бирмәде дисәм, мондый сүзләр хәзер аклану булып аңлашылмас дип уйлыйм. Чөнки дәрәжә шулай.

Утыз елдан артык вакыт үткәч, мин элекке кулъязмаларны яңадан карап чыктым һәм романның беренче кисәген укучыга тәкъдим итәргә ярый дигән фикергә килдем. Бүген инде мин аны, әлбәттә, элекке хәлендә калдыра алмадым — беркадәр үзгәрттем, тулыландырдым һәм зур әсәрнең бер кисәге итеп түгел, бәлки аерым роман итеп эшләргә тырыштым. Романның күләме дә, колачы да башта уйланылганга караганда шактый кысыла төште. Шуңа күрә аның исеме дә тарайды һәм конкретлашты. Берничә кисәктән торган «эпопея»ны хәзер яшылеккә хас бер хыял итеп кенә искә төшерергә туры килә. Шулай да, «Хыял вә хәят»тән үсеп, бүленеп чыккан шушы кыйпылчыкта күпмедер дәрәжәдә безнең яшылек еллары чагылыш таба алган булса, анысы өчен дә мин үземне чиксез бәхетле санар идем.

Н. Фәттаһның бу романы журналыбызның 7 һәм 8 нче саннарында басылачак.

**КАЗАН УТЛАРЫ
(ОГНИ КАЗАНИ)**

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРСТАНА
(на татарском языке)